

**Studia
Academica
Slovaca**

31

2002

Studia Academica Slovaca

31

***Prednášky XXXVIII. letnej školy
slovenského jazyka a kultúry***

Bratislava 2002

Vedecký redaktor: *prof. Dr. Jozef Mlacek, CSc.*
Lektoroval: *prof. Dr. Juraj Dolník, DrSc.*

Účelová publikácia Filozofickej fakulty
Univerzity Komenského v Bratislave

Vydal STIMUL - Centrum informatiky a vzdelávania FF UK
© STIMUL, Bratislava 2002

ISBN

Obsah

Začínajúc štvrtú desiatku zväzkov zborníka Studia Academica Slovaca	
Vincent Blanár	
Preložil Adam F. Kollár (tereziánsky) urbár z r. 1767?	
Ján Bosák	
Sto rokov od vyjdenia Rukováti spisovnej reči slovenskej	
Juraj Dolník	
Ohrozujú anglicizmy slovenčinu?	
Miroslav Dudok	
Pluricentrický vývin modernej slovenčiny	
Peter Ďurčo	
K výskumu súčasnej živej slovenskej paremiológie	
Gizela Gáfriková	
Literárne dielo Hugolína Gavloviča	
Juraj Hamar	
Slovenské tradičné bábkové divadlo v textoch a kontextoch	
Ján Horecký	
Preskriptívna a deskriptívna lingvistika - miesto v kultivovaní jazyka	
Jozef Hvišč	
Kontinuita romantizmu	
Ján Kačala	
Syntax lexikalizovaných spojení	
Zuzana Kákošová	
Slovenská literatúra pred rokom 1780 (Žánrovo-tematické premeny literatúry od stredoveku po barok)	
Ján Michálek	
Slovenský etnológ Ján Mjartan (na 100. výročie narodenia)	
Miloš Mistrík	
Z javiska do literatúry – súčasná slovenská dráma	
Jozef Mlacek	
Ladislav Mlynka	
Remeslá a ich patróni v slovenskej ľudovej kultúre	
Slavomír Ondrejovič	
Oľga Orgoňová	
Nad novšími prekladmi slovenskej prózy do francúzštiny	
Jana Pekarovičová	
Fonetické minimum slovenčiny pre cudzincov	
Ján Sabol	
Lingvisticko-semiotické pohľady na biblické texty	
Ján Sabol - Oľga Sabolová	
K problematike kontinuálnosti motívu v slovenskej próze (Dobroslav Chrobák – Václav Pankovčín)	
Jana Skladaná	
Frazeologické internacionalizmy	

Zita Škovierová

Les a tradičné formy hospodárenia s lesom na Slovensku v 20. storočí

Miloslav Vojtech

Dva pohľady do dejín slovenskej poézie prvej polovice 19. storočia (venované 170. výročiu úmrtia Bohuslava Tablica a 150. výročiu úmrtia Jána Kollára)

Ján Zambor

Interpretácia básne Miroslava Váka Zvony na nedeľu

Pavol Žigo

Ján Kollár v probléme spisovného jazyka Slovákov a ich liturgického jazyka

Kapitolky zo slovenských dejín**Jozef Bad'urík**

Namiesto úvodu

Martin Homza

Niekoľko téz k počiatkom slovenského etnika

Matúš Kučera

Slovensko v zápase o svoju historickú a národnú identitu

Jozef Bad'urík

Slovensko a jeho miesto v ranom novoveku

Vladimír Segeš

Stredoveké mestá na Slovensku

Dušan Škvarna

Genéza moderných slovenských národných symbolov

Milan Podrimavský

Konfesionálna otázka v slovenskej politike (1848-1918)

Marián Hronský

Slovensko pri rozpade Rakúsko-Uhorska
a konštituovaní samostatného Česko-Slovenska (1918 – 1920)

Začínajúc štvrtú desiatku zväzkov zborníka

Studia Academica Slovaca

V súlade s tradíciami tejto série predkladáme jej 31. zväzok v prvom rade priamym účastníkom tohoročnej už 38. letnej školy slovenského jazyka a kultúry a potom aj iným domácim aj zahraničným slovakistom a slavistom, pre ktorých sa tento špecifický rad slovakistických štúdií stal organickou a zároveň jedinečnou súčasťou ich odbornej literatúry. V súlade s tou istou tradíciou, vychádzajúcou už od zakladateľa a dlhoročného zostavovateľa a redaktora zborníkov Studia Academica Slovaca (SAS) prof. Jozefa Mistríka, aj tento zväzok obsahuje texty, ktoré odznali v rámci programu tohoročnej letnej školy predovšetkým ako prednášky, ale aj ako východiskový, oporný text niektorých ďalších zložiek jej náplne (najmä tvorivých dielní či workshopov). Tá istá tradícia rámcovo určila celkové tematické zameranie jeho náplne: v zborníku sú texty z tzv. vlastivedných disciplín, najmä z jazykovedy, literárnej vedy, histórie, etnológie a z umenovedy. Týmto tematickým rozsahom a orientáciou aj tento zväzok plne korešponduje s celkovým zameraním letnej školy, s tým, že je ona letnou školou slovenského jazyka a kultúry.

Keďže prednášateľmi boli aj v tomto ročníku poprední predstavitelia uvedených vedných disciplín a odvetví, tematická náplň jednotlivých konkrétnych textov vyplynula z ich vlastnej voľby, z toho, ktoré konkrétne otázky pokladali za potrebné publikovať na tomto fóre. Preto tu nachádzame texty rozličnej povahy. Sú tu štúdie, ktoré rámcovo korešpondujú s celkovými úlohami a zámermi tejto letnej školy, ale na druhej strane aj štúdie, ktoré si vyžiadali jubileá istých osobností, udalostí alebo iných skutočností patriacich do našej národnej histórie, predovšetkým do histórie našej kultúry. Príspevky oboidvoch druhov však majú vlastne rovnaký cieľ: poskytnúť najmä primárnym adresátom, teda priamym účastníkom tohto ročníka letnej školy SAS, ale aj ostatným čitateľom aktuálne výsledky vedeckého výskumu v daných disciplínach a ukázať tak stav súčasného bádania na Slovensku.

Dominantné zastúpenie lingvistických textov zodpovedá faktu, že Studia Academica Slovaca sú vždy nevyhnutne letnou školou slovenského jazyka, školou, v ktorej sa účastníci priamo vzdelávajú v tomto jazyku, rozširujú svoju jazykovú a štylistickú kompetenciu v slovenčine, ako aj školou, kde sa dozvedajú všeličo o slovenskom jazyku, o jeho histórii aj súčasnom stave, o jeho stavbe aj o aktuálnych tendenciách jeho súčasného rozvoja.

Pre tento ročník letnej školy aj pre tento zväzok SAS je z tematického hľadiska príznačná ešte jedna skutočnosť: netradične silné zastúpenie prednášok o slovenských dejinách. Historické prednášky sú tu pri spomínaných lingvistických textoch druhou najpočetnejšou skupinou príspevkov. Tento fakt nie je náhodný, ale vyplynul z prijatých koncepcných zámerov vedenia aj vedeckého grémia letnej školy, ktoré sa realizovali a postupne aj modifikovali a aktualizovali už v niekoľkých predchádzajúcich ročníkoch našej letnej školy aj príslušných zväzkoch zborníka SAS. Podľa tejto koncepcie sme sa sústredene v rokoch 1997-99 postupne venovali východoslovenskému, stredoslovenskému a západoslovenskému regiónu, jeho histórii, etnológii, pamiatkam, ale najmä nárečiu (formou separátu vyšli spracovania podtypov týchto základných typov slovenských nárečí), v r. 2000 sme sa venovali špecificky nášmu hlavnému mestu a v oblasti jazyka spracovaniu aktuálnych vývinových tendencií spisovnej slovenčiny (výsledkom bol ďalší separát, ktorý vyšiel pod názvom *Z vývinových tendencií a zmien súčasnej slovenčiny*) a napokon v predchádzajúcom roku sme sa takto sústredenejšie venovali literárnej a literárnovednej problematike (výsledkom bol zasa suplement príslušného zväzku zborníka, ktorý vyšiel pod názvom *Slovenská literatúra v jedenástich interpretáciách*). V intenciách takejto koncepcie teda v tomto ročníku ponúkame texty o našej histórii, o istých kľúčových bodoch a otázkach z nej. Podľa tohto zámeru má tento blok textov, ktorý opäť vychádza aj separátne, jednak trochu zaplniť isté biele miesta v poznaní našej histórie (prednášok s historickou tematikou je v celej sérii zborníkov naozaj primálo) a jednak predstaviť našu historickú vedu v súčasnom svetle, teda nezaťaženú rozličnými ideologickými či priamo politickými tlakmi alebo vplyvmi, aké boli príznačné pre históriu v ešte nie tak dávnej minulosti. Napriek tomu, že tu nejde o ucelený náčrt našich dejín, ale iba o skice z niektorých období alebo z istých okruhov historickej problematiky, synekdochicky aj takýto súbor textov o našej histórii veľa vypovedá o celých našich dejinách.

Keď k uvedeným faktom o dvoch základných tematických okruhoch tohto zväzku zborníka SAS pridáme to, že sú v ňom aj viaceré pozoruhodné príspevky o slovenskej literatúre, o niektorých etnologických otázkach aj o istých okruhoch umenovednej problematiky, potom môžeme na záver týchto úvodných slov vysloviť nádej, že 31. zväzok zborníka Studia Academica Slovaca sa čestne priradí k predchádzajúcim zväzkom, že aj on sa stane vyhľadávanou študijnou pomôckou a prameňom poznania nielen pre účastníkov 38. ročníka tejto letnej školy, ale aj pre širokú domácu aj zahraničnú slovackistickú a slavistickú verejnosť.

Jozef Mlacek

Vincent BLANÁR

Preložil Adam F. Kollár (tereziánsky) urbár z r. 1767?

0. Podľa mienky slovenských literárnych vedcov a historikov (porov. napr. Eliáš, 1968, Mišianik, 1981, Vyvíjalová, 1982, Pišút, 1984 a i.) sa účasť na príprave a preklade tereziánskeho urbára z r. 1767 (ďalej TU) pripisuje významnej osobnosti tereziánskeho osvietenstva historikovi, právnikovi, reformátorovi školstva atď., poprednému uhorskému polyhistorovi, ktorý sa s pýchou hlásil k slovenskému pôvodu, Adamovi Františkovi Kollárovi. Túto mienku nepotvrdilo J. Tibenskému štúdium archívnej pozostalosti A. F. Kollára v Šoproni, Ostrihome a Budapešti (Tibenský, 1983). Svoj skeptický názor potvrdil J. Tibenský aj ústne. Jazykovedný rozbor tohto urbára môže priviesť k odpovedi na mastolenú otázku. Na aktuálnosť jazykovedného rozboru odôvodnene upozornila i M. Vyvíjalová (l.c. 1982).

Slovenský preklad TU sa nachádza v Univerzitetnej knižnici v Bratislave (bez titulnej strany). Má 28 nečíslovaných strán. Na str. 1, 2, 5, 7, 8, 12 chýba niekoľko slov, niekde viet textu. Celý text pozostáva z 9 kapitol (punktov), ktoré sa delia na paragrafy označené rímskymi číslicami. Na obsah každej kapitoly poukazuje podtitul punktu, napr. *Tretý Punkt. O robotach, a ginych Službach Poddanskych*.

Urbárska regulácia Márie Terézie bola široko založená celouhorská akcia, ktorá bola vyjadrená vo viacerých kráľovských nariadeniach, napr. v urbárskom edikte z 23. januára 1767, v tereziánskom urbári a v iných kráľovských rezolúciách. Jadro tereziánskej urbárskej regulácie spočíva vo vymedzení vzájomných práv a povinností medzi poddaným a zemepánom a v zabezpečení rovnomerného zaťaženia kontribuentov (Rebro, 1959, s. 75).

1. TU z r. 1767 patrí medzi predbernolákovské písomnosti. Jeho jazyk predstavuje kultúrnu západoslovenčinu pomerne blízku normalizovaným písomnostiam z druhej tretiny 18. stor. z trnavského, bratislavského a skalického kultúrneho centra (napr. *Prjklad Života Krestianského*, 1767; porov. texty publikované v diele *Pramene k dejinám slovenčiny*, 1992).

TU chápeme ako štruktúrny celok. Text však nemá dosť homogénny ráz. Možno v ňom rozlíšiť niekoľké geneticky odlišné vrstvy, a to vo všetkých jazykových rovinách.

1.1. Slovná zásoba. Základnú vrstvu tvoria celonárodné slová základného fondu. V celom rukopise sa dôsledne používajú lexikálne prvky *nech, preč, len, čo, (nič)menej, ačkoľvek, čokoľvek, brez* (jedenkrát *bez*), *boženík, hájnik, lichva, hostinec, viecha, zahájiť, vyznačiť, pripísať, zaopatriť* a i. Vzhľadom na obsahovú stránku textu charakteristické okruhy tvorí:

terminológia poddanských povinností, typická pre feudálnu spoločenskú organizáciu v Uhorsku v 18. stor., napr. *poddaný, poddanský dom, stoličná vrchnosť, gruntovný pán* ("zemepán"), *urbárska robota // práca, (peši) sedliak, dvor, majer, poldomník, štvrtník, celodomník, dežmár, sloboda, obec, obecný richtár, úradník, furmanka, plat "poplatok", povinnosť, ťarcha, deviatok, desiatok, horné právo // mýto, danky, vyraziť "odrátať", vladať "mať v držbe"*;

poľnohospodárska práca a výroba, napr. *chotár, dobytok, obilie // zbožie, oračka, kosba, žatva, obaračka, zápražný dobytok, vyznačené role, zahájené hory, panská viničná robota, vinica // vinohrad, šenkovať, rúbať (drevo), kopanice, kurence, baránky, vajcia, včelné koše // kláty, (vy)klčovať, vyrobiť; miery a váhy v Uhorsku*, napr. *pinta, funt, okov, prešpurská miera // merica, holba*;

mená mesiacov a sviatkov: *január, február, november, december; sviatok svätého Jána Krstiteľa, na svätého Jura, svätý Michal Archanjel*.

V pomenovaní reálií, ktoré sa vzťahujú na hospodársko-spoločenské pomery na Slovensku, sa odráža spôsob života slovenského človeka.

Početné sú ustálené a lexikalizované spojenia; pre mnohé z nich je príznačný istý stupeň terminologizácie. Obyčajne majú podobu analytických výrazov typu adjektívum + substantívum (príklady uvádzame v kontextovom znení): *gruntowny Pán, rukowna robota, poradkowa robota, obycęgna robota, pessa praca, poddanske Roboty, o sedlackem Grunte*, na mysto *Nedostatku wnitrneho // wnitrního Gruntu, howedzy Maso, pessy Sedlacy, k panskymu Prawu, od obecnynho Rychtara, zapražna Lichwa, zápražný Dobitek, Gatka panska, Panske Danky, k domownému, neb chotarskému Gruntu*.

Pretože TU bol určený pre širšiu verejnosť, cudzí, prípadne nie celkom zdomácnенý termín často sprevádza výklad jeho obsahu; pripája sa spojkou alebo spojovacím výrazom *a-neb, nebo, a, to jest*, napr. *skrze Kralowsku Slobodu, a nebo Privilegium; Penize...na zaodiwany, a-neb Mundiary; sedlacký Dům, nebo Grunt*.

Niektoré prevzaté slová známe v bežnej komunikácii sa používajú bez ustáleného determinantu, napr. *skrzewa Exekuciu; z prislusnym Interessem nawratity*.

Takýmto spôsobom sa čitateľovi približuje aj obsah mnohých lexikalizovaných spojení, prípadne už termínov, ktoré sú utvorené z domácich výrazových prostriedkov, napr. *Poddanský neb Sedlacký Dům; pansky Dom, nebo Magyr; w pesseg Robote, to gest, brez Dobytky; z panskeg Krčmy, aneb Hostincza; Horne Prawo, aneb Myto; z Presspursku Myru, aneb Okowem; od ... wczelnych Kossuw neb Klatuw; podle vstanoweny, to gest Rozsudu; o Dewatku, a tak rečenem Wyničznem Hornem*. V prípadoch ako: *Robotu a Pracu; Poselstwy, a Lystuw noseny; skrzewa Lichwy, a howaziho Statku, Mysliwcum, a Polownikum; hory, neb Lesy; Mrwu, aneb Hnog; Dyly, neb Zemy; w čas Wynobransy, aneb Oberaczky* ide skôr o páry rovnoslovných slov, ktoré sa odlišujú areálmi výskytu, prípadne významovou stavbou. Nerovnakú formálnu štruktúru majú terminologické varianty: (trojdenná) *rukovná robota* a *robota s rukami*; porov. kontexty: *pod pokutu Contrabandu, to gest pobransy, a trydennege Rukowneg Roboty -- naywicz tri Dny negaku Robotu z Rukamy odbawowaty*.

Táto pomerne bohatá vrstva lexiky TU je príznačná pre prakticky odborný štýl pamiatky a súčasne dokumentuje pevnú zviazanosť textu s hospodársko-spoločenským životom na Slovensku. TU je slovnou zásobou bližší živému hovorenému jazyku ako hláskoslovná a morfológická zložka pamiatky.

1.2. Dobový lexikálny význam slova umožňuje určiť širší kontext pamiatky. Týka sa to najmä členov lexikálno-sémantického mikrosystému. Porov. napr.:

hostinec // panská krčma -- hospoda

z panskeg Krčmy, aneb hostincza braty nebily povinny -- kde se takowy Hostinec nachazy, ktery Pan gruntowny pro pocestnych Lydy wystawal...a w

takowem Hostinczy sam Pan prez cely Rok wsseligaky Trunek, a nebo Napog muže ssenkowaty -- Czokolwek se...y w Hostynczech za potrebnú Hospodu od Poddanych vtraty, a naloży;

obsah pomenovaní *grunt*, *vyklčovaný grunt*, *vnútorný* a *vonkajší domový grunt* vymedzujú nasledujúce kontexty: *gedenkaždy sedlacký Dům, nebo Grunt -- kde Poddany vyklčowane Grunty, neb Kopanice*, to gest, nové Role, Luky, Wynecze magu, a vžiwagu -- aby se na *geden wnitrný Domowný Grunt* gedneho celeho sedlackého Gruntu, to gest na Dům, na Dwor a na Plac na Stodolu tolko zemy dalo, kdežto by se dvě Presspurské Měřice zboža wysaty mohly. Od vnútorného domového gruntu sa odlišuje domovný, t. j. zewnitrný (*vonkajší*, "zovnútorný") *chotarský grunt*. Grunty... potom k domownymu, aneb k *zewnitrnému chotarskému Gruntu* pridane bili;

zahájit "zakázat vstup"

z dowolenjm swých gruntowných Pánůw, Slobodu budu myty gednu částku pro swug zapražný Dobytek *zahagity*, a zakazatý,

zahájený "zabránený":

do panskych *zahagenych* Hor na Žalud, a nebo na Bukwu tagne a falessne whanety se opowaža, a tam sa (sic!) nagdu -- žádnú ginu Lichwu na takowu *zahagenu*, a zakazanu Pastwu honiti;

žír:

žadny Žír, to gest Žalud, neb Bukwa se nenachazela;

žírna pastva:

Žírna pastwa, to gest, na žalude, neb na Bukwy po Horách Krmeny.

1.2. Z češtiny prevzaté jazykové prvky majú osobitné črty, ktoré súvisia s používaním češtiny ako písomného kultúrneho jazyka na Slovensku a s dlho trvajúcimi interferenčnými vzťahmi dvoch blízko príbuzných jazykov. Počet lexikálnych bohemizmov je v TU pomerne malý, napr. *zdaliž*, *hnedky*, *pak*, *myslivec*, *zretedlne*, *spíše(j)*, *víno* "hrozno" (porov. Gestliby se pak w takowych Wynohradech žádné Wyno neurodilo...tak, gak se z Wynohraduw zbyra...). Početnejšiu a celkove frekventovanú vrstvu tvoria *hláskoslovné* a *tvaroslovné* bohemizmy (o nich podrobnejšie v kap. 2.2.). Tieto od pôvodu české prvky v kultúrnej západoslovenčine postupne zdomácnovali a zdomácneli, napr. *který, se* (jediný doklad na *sa*: *Wepry a Swyne ...tam sa nagdu*), *pro*, *protož*, *prodati*, *propustiti*, *prítel*, *lidé* (jz.

Záhorie: *ludé*), *peníze*, *tercha*, *ustanovení*, *čtyri*, *čtvrtník*, *(ne)byli*, *vysíti*, *nachází se*, *odníti*, *obtěžené*.

1.3. Zdomácnovanie týchto prevzatých lexikálnych prvkov uľahčovala opora v niektorom domácom (predovšetkým záhorskom) nárečí; porov. zápisy *Tercha*, *neczo*, w *čas Sity* (ASJ, I: *sící*; Skalica: *seťí*, *wysyty* // *wysati*, *týden* (jz. Slovensko *tíden*, Trenčiansko *tídeň*), *Dyly* ("vyvýšený terénny tvar"; apelatívny význam tohto starého geografického termínu zanikol - Majtán, 1996), *Dúm* (popri obvyklom *Dom*), *negakowe Penize* (tak v Záhorí, Pezinku a na okolí Bratislavy), *takowe grunty*, *porownany*, *gednu Syhu Drewa*, z *Husyho Pery*, *kdyby se gemu libilo*, *gruntowne Role...obsyte bywsse*, *by se bylo vstanowyló*, *k warowany bity magiczych zlych Učzinkuw* a pod.

Daktoré z týchto tradičných a zdomácnených prvkov češtiny na Slovensku prijal A. Bernolák do svojej kodifikácie, napr. *(a)neb(o)*, *kdi*, *kdiž(bi)*, *prwńí*, *ustanowení*, *swedomí*, *swíj*, *svého*, *držící*, *biwsse*, *sem* (popri *som*) a i. V jazykovej praxi nájdeme u Bernoláka podobu *takový* (porov. Habovštiaková, 1968).

1.4. Popri tradičných prvkoch kultúrnej západoslovenčiny sa v preklade urbára používajú živé nárečové podoby, a to aj z niekoľkých nárečových regiónov; napr.

dz -- z:

Chudza, *Pradza*, *howadzy Maso* -- *cyzimi Lidmi*, *skrzewa ...howaziho Statku*

dz -- d':

ku wynahradzeny Luk -- *magu sudeny bity*

Gen. sg. f. *od Temniczy* -- *do Temnicze*

L. sg. w *gednom Mesycy*, w *gednom Tydny* -- w *každem Mesycy*, w *tretym Tydny*

Gen. pl. *Kozlenecz* -- *Kozlenczuw*

L. pl. w *Punktoch*, w *Penyzoch* -- w *Punktech*, w *Penizech*, w *Penezzech*

Gen. pl. *wytrneho* -- *zewnitryho*

privlast. zám. *swoge* - *swe*

3. pl. *drža* -- *držegu*

negsu -- *neny gsu* -- *gsau* (ojedinelé).

V porovnaní s inými súvekými písomnosťami pre TU je príznačný menší stupeň jazykovej i pravopisnej normalizácie. Variantné formy

nachádzame nielen v pomere: tvar tradičného literárneho úzu -- živý nárečový tvar, ale aj v pomere: tvar jedného nárečového regiónu -- tvar iného regiónu. Bohatá variantnosť vo všetkých jazykových rovinách, ako aj v grafike je výrazným znakom tohto diela. Ako by sa dostával do istého napätia tradičný, pomerne neustálený západoslovenský literárny úzus s individuálnou jazykovou kompetenciou prekladateľa textu.

2. V ďalšom budeme najprv charakterizovať grafematickú a pravopisnú stránku pamiatky (2.1.) a z jazykových javov si všimneme najmä tie, ktoré poukazujú na jednotlivé nárečové regióny (2.2, 2.3.).

Takýto metodický prístup je preukazný pre danú otázku v takom prípade, ak dáme do súvislosti nárečové znaky identifikovaných regiónov so životnými zastávkami predpokladaného prekladateľa textu Adama F. Kollára.

2.1. Pravopisná stránka textu

Pravopis analyzovaného textu charakterizuje kombinovaný zložkový a diakritický princíp. Zložkový princíp sa uplatňuje v celom texte. Diakritický princíp sa uplatňuje pri písaní samohlások. Diakritické znamienka sa píše častejšie na str. 1-4 a 9, postupne však ustupujú; príznačné sú grafematické variantné podoby, napr. *rozuměti* // *rozumeti*, *Wěc* // *Wec(z)*, *Dům* // *Dúm* // *Dom*, *Domůw* // *Domuw*, *Nepřiležitostech* // *Nepriležitost* a pod. Podobné variantné podoby, postupný celkový ústup diakritických znamienok, ale najmä také zápisy ako *čokolwěk*, *předgménowanég* ukazujú, že grafémy ř, ě, ů, au môžu byť len tradičné grafické značky písaného textu. (O nefunkčnom používaní najtypickejších českých grafém v slovenskom prostredí (často iba z pisárskej tradície) porov. podrobnejšie v úvodnej časti k Historickému slovníku slovenského jazyka, I, 1991, s. 39-40). Označovanie kvantity samohlások dĺžnom je celkove sporadické; častejšie je na začiatočných stranách v adjektívnych koncovkách, napr. *sedlackých Domůw*, *Panské Danky*, *podobným Spusobem*, *osmég Cžastky*, *Pressburskég Měricy*. V jednotlivých prípadoch je dĺžň na nenáležitom mieste (napr. *častký*, *stynál*, *wyznáči* a i.). Druhá časť TU má slovenskejší ráz, diakritické znamienka sa nepoužívajú. Na str. 25, § 10 sa jediný raz zapisuje forma *sa* (*tam sa nagdu*) oproti obvyklému tradičnému *se*.

Okrem ojedinelých prípadov (*gakekolweg Roboty*, *polechčzeny*, *podwrditi*) sa v TU uplatňuje morfológický pravopisný princíp, napr.: *nekde*,

predkupity, totižto, do put okowany, od Temniczy, Lupež konečně, predkem, Nakladky, rak řečene.

Písanie hlások j, y a v niektorých prípadoch u literami g, w, v clausum (*gedneg, Prawo, vžiwati*) predstavuje črty historického princípu.

2.2. "Slovenský Sokrates" A. F. Kollár bol polyhistor. Poznal svetové i viaceré orientálne jazyky. V čase predpokladaného prekladania TU žil takmer 20 rokov vo Viedni. Spisovná slovenčina ešte nebola kodifikovaná, i keď kultúrne jazyky mali istú normalizovanú podobu. Kollárova kultúrna západoslovenčina sotva ostala bez vplyvov nárečí jeho mladosti. Pri prekladaní TU mohli Kollárovu jazykovú kompetenciu ovplyvniť nárečia miest, v ktorých rástol, študoval, pôsobil.

Pre danú otázku sú dôležité tieto Kollárove životné zastávky: Adam František Kollár (1718-1783, otec Matej Kolárik) sa narodil v Terchovej na Kysuciach (o. Žilina). V útlej mladosti sa s rodičmi presťahoval do Starých Hôr (pri Banskej Bystrici); základná škola v Starých Horách a B. Bystrici nižšie gymnázium v B. Bystrici, potom v Banskej Štiavnici; jezuitské vyššie gymnázium v Trnave; od r. 1737 noviciát jezuitského kolégia v Trenčíne. 22-ročný sa zapisuje na filozofickú fakultu viedenskej univerzity. Po trojročnom filozofickom kurze vo Viedni pedagogická a misionárska prax na gymnáziu v Liptovskom Mikuláši. Od r. 1746 do 1748 študuje vo Viedni orientálne jazyky a teológiu (ktorú nedokončil). Od 30. roku svojho života až do smrti pôsobí vo Viedni (ako skriptor, kustód a nakoniec riaditeľ Dvorskej knižnice (p. Slovenský biografický slovník, III, 1989, s. 143-145). Na formovanie Kollárovho spisovného prejavu mohli vplývať popri západoslovenských kultúrnych centrách záhorský, trnavský a trenčiansky región, ďalej stredoslovenský (najmä zvolenský) región a nie je zanedbateľná dolnokysucká oblasť (hoci Kollár s rodičmi skoro opustil Terchovú, no v Starých Horách žil s rodičmi, ktorí boli nositeľmi terchovského nárečia).

Pre našu analýzu budú dôležité a) jazykové javy príznačné pre oblasť, kde A. F. Kollár nejaký čas býval, b) jazykové javy príznačné pre viaceré jazykové regióny, medzi ktorými je aj tá oblasť, v ktorej Kollár nejaký čas žil. Pokúsime sa zistiť, či takýto predpoklad, osvetľujúci nehomogénnosť textu, má oporu v jazykových faktoch. Vybrali sme (s krátkou dokumentáciou) tie javy, ktoré môžu byť pre našu argumentáciu preukazné.

2.3. Kultúrna západoslovenčina textu je poznačená niektorými frekventovanými prvkami tradičného spisovného úzu na Slovensku.

Popri jednotlivých lexémach ako *který, se, pro, protož, lidé* a i. (p. kap. 1.2.) sú to viaceré pravopisné, hláskoslovné a najmä morfológické javy. Okrem nich zisťujeme prvky niekoľkých západoslovenských nárečí i prvky stredoslovenského typu. -- O vzťahu tradičnej grafiky a živej výslovnosti (napr. *r : ř, e : ě, ú : au*) bola reč vyššie (2.1.).

Morfológické javy

2.3.1. gen. pl. -úv

(od zplodnych berankuw; držety plownych psuw, kozlencuw; od stromúw; pri Prytomnostj dwuch Stolicznych Swedkuw) sa používa v TU pravidelne. Koncovka -úv patrí medzi pevné znaky tradičného úzu v kultúrnej západoslovenčine (p. aj Habovštiaková, 1968, s. 145). Nemá pendant v slovenských nárečiach (porov. ASJ, II).

2.3.2. Infinitív na -ti

(*byty, mocty, daty, pocžitaty, prihotowity, zgednati, libity se, počzet wzity, na posszczag wyzdwiwnuty_atd'.*)

V staršej spisbe sa uprednostňovala koncovka -ti, ktorá mala pendant v češtine; Bernolák dal prednosť koncovke -ť, pre ktorú mal väčšiu oporu v slovenských nárečiach (p. Habovštiaková, 1968, s. 175-176).

2.3.3. Prechodník a prídastie prítomné činné

(z Domu *giducze*, Dobytek swug *magicy, zanechagicze* na poli Dewatek, k nemu se *utykagicze*, w *leżicznych* Wyneczach, z weczy k strowe *prinależegicych*, w *nasledugiczem* Roku, k waroweny bity *magiczych* Učzinkuw a i.)

Prekladateľ používa tradičné znenia s českou prehláskou *u > i*, podobne ako A. Bernolák (Habovštiaková, 1967, s. 179). Slovenská forma *pohledagucze na to* je ojedinelá. Vzhľadom na obsahovú stránku textu prechodníky a prídastia sa hojne využívajú. Prekladateľ použil dvakrát tvar prídastia minulého na -vši, vše: Role...gedenkrát *obsyte bywsse*; Myto...wedla Prawa Kraginskeho *vstanowene bywsse*. Prechodníky a prídastia, podobne ako termíny, dodávajú textu odbornejší ráz.

2.3.4. príslovky a adjektíva typu (zrete)dlne, (zrete)dlný:

(*zretedlne* gest poznamenany; *pryhoditedlna* Krywda)

patria medzi prostriedky literárneho úzu, ktoré sa dostali do slovenčiny českým prostredníctvom (Pauliny, 1956, s. 121).

2.3.5. l > lu, lú:

(*Sluncze, Dluh, podlužen, dluho, dluhsse*)

Sprievodný vokál *-u-* pri slabičnom *l* je popri východoslovenských nárečiach v hornooravskom areáli; *slunko* v sev. Trenčianskej; v Záhorí formy *duh, hubokí* (ASJ, I, 213).

Hláskoslovné a tvaroslovné javy poukazujúce na domáce nárečové areály

2.3.6. *dz* // *z*:

(chudza do Roboty, ssest funtuw Pradze, howedzy Maso -- cizým Lidem, narizeny, howaziho Statku, se ... nachazagu)

Na Záhorie (okrem Skalice) poukazuje *dz* popri *z* za *psl dj*.

2.3.7. kvantita v TU

Kvantita v TU umožňuje nahliadnuť do dielne predpokladaného prekladateľa. Ako sme už spomenuli v kap. 2.1., kvantita sa označuje dĺžňom, aj to sporadicky, iba na začiatočných stranách textu, diakritické znamienka sa z textu postupne vytrácajú (napr. *pod Wychu dawaty, Poddaným prisluchagu*). Niekedy sa kladie diakritický znak na nenáležité miesto, napr. *chotarských, sedlackému, lukám*, ale aj *má se konáty, wyznáči, stynál, částký*. V podstatnej časti textu sa kvantita neoznačuje.

S označovaním kvantity zápasili aj mnísi z kamaldulskej rehole v Červenom Kláštore; uveďme príklady: *bolést mátki, pástýrkych, káždy, nenássla sem, mánžélka, faléssní* atď. (p. Pramene k dejinám slovenčiny, 1992, s. 27 n.) Pri voľbe krátkeho znenia (napr. *duha, padnuť, mlať, kurata, bab, wrat* a i. (mohlo A. Bernoláka ovplyvniť jeho rodné slanické nárečie (Habovštiaková, 1968, s. 116). A.F. Kollár mal oslabený cit na označovanie kvantity, pretože terchovské nárečie nemá dlhé vokály (Šimovič, 1940, s. 52-53). Porovnanie Šimovičových nárečových textov z Terchovej, ako aj jeho spracovanie tvaroslovia „hornotrenčianskej obce Terchovej“ (1940, s. 30-44) s tereziánskym urbárom ukazuje, že jazykový základ, ktorý získal A. F. Kollár v domácom prostredí (Terchová a rodičovský dom v Starých Horách), je v TU zastretý západoslovenským (a sčasti stredoslovenským) kultúrnym interdialektom. (Preto citované príklady ponechávame v nezmenenej podobe.)

2.3.8. otázka dvojhlások

Na rozdiel od terchovského nárečia v TU niet dvojhlások. V cudzích slovách, ako *Portyi, portiwych, Exekucygu*, ide o heterosylabické spojenie *i + i, o, u*. Vďaka monofongizácii po predchádzajúcej difongizácii sa v západnej slovenčine frekvencia foném *á, ú, í* zväčšila. V severných regiónoch západného makroareálu *ä > á*, napr. *Pradza* (aj v Terchovej *pradza* popri *praza* - ASJ, I), *Desatek, dluhssa, (nenosa)*, v južných regiónoch *á > í* (*Siha, Síti*), *ó > ú* (*Chudza, Gruntuw*). Fonéma *í* z psl. *ę* (*obtíženy*) poukazuje na Záhorie (porov Krajčovič, 1999). Fonéma *í* v spojení *Robotu Rukowny wykonaty* je reflexom starého *ú* pred mäkkou spoluhláskou. Teda využitie foném na mieste starých diftongov je v TU dosť rozdielne.

2.3.8. *d', t' > dz, c*

Tak ako v celom texte aj pri asibilácii *d', t' > dz, c* nachádzame tvary, v ktorých sa jav uplatňuje, v iných zas neuplatňuje, porov.: ku *wynahradzeny* luk, pod *Straczenym* teg Summy *prinuczeny* bity, ale: od *zplodenych* berankuw. Pre západoslovenský makroareál je príznačná asibilácia. Aj v tomto prípade sa v TU stretá tradičný literárny úzus so živým jazykom prekladateľa.

2.3.9. preteritum na *-el*

Dôsledne sa používa preteritum *-el* (*mohel, padel, upadel, priwedel, sprahel, wezel*), ktoré má pomerne široký areál výskytu: horné a dolné Trenčiansko, sčasti okolie Trnavy, obmedzenejšie Terchová.

2.3.10. záporný tvar 3. sg. od *byť*

Obvyklý záporný tvar *neni* (*neni dowoleno, neni gsu podlužny, Dewatek braty slobodny neny*) v podobách *ňeňi, neni* doložený od Kysúc na juh na Považí, Ponitří, Požítaví; *neňi* v Záhorí, *ňeňi* v zvolenskom Pohroní a v jz. časti o. Trenčín (ASJ, II). V TU popri *neni gsu* ag *negsu* (Záhorie). V 3. sg. *jest* (*doloženo gest, se gest vznalo*). Čítanie zápisov *neni, neny* nie je jednoznačné, lebo pri *d, t, n, l* sa mäkkosť neoznačuje.

2.3.11. 3. pl *-á*

(roba, (ne)nosa, zaslúža, whanety se opowaža)

výskyt: trnavské okolie, od Trenčína na juh, Ponitrie; tvar *roba* aj v hornokysuckom areáli.

2.3.12. javy zvolenského typu

Pre TU sú príznačné javy, ktoré poukazujú na severozápadnú časť zvolenského nárečia.

Dat. sg. vzoru „žena“: *-i* (vznawa, aby gednym Rokem prwe druheg *Stranky*, a Stloličzneg Wrchnosty se to oznamilo).

V celom okruhu západného makroareálu podoby: *dobrého, dobrému, o dobrém ... ; cudzého, cudzému, o cudzém ...*

Gen. sg. adj.: *-iho* (od *obecznyho* Rychtára... z teho počzet wzity; skrze *howaziho* statku)

Dat. sg. adj.: *ímu* (gakžto k *panskymu* Prawu...prinaležegiczy). Uvedené adjektívne podoby sa v TU používajú popri obvyklých koncovkách *-ého, ému ...*, napr. od *Swatého* Michala Archanjela; *gednému každému Poddanému* a i. V urbári nachádzame zväčša formy tvrdého typu so západoslovenskou koncovkou, ale nie sú tu formy mäkkého typu so západoslovenskou koncovkou, ale nie sú tu formy mäkkého typu: *domowníeho, vñitrñíeho*, ktoré odpovedajú napr. stavu v Terchovej (p. Šimovič, 1940, s. 38-39). Vzhľadom na jednoznačné hodnotenie foriem *k panskimu* (právu) a podobne *od obecniho* (richtára), ako aj vzhľadom na väzbu *oznámiť druhej Stranky a stoličnej vrchnosti* hodnotíme tiež zápisy *wnitrního* (inde sa však píše *na mysto Nedostatku wnytrneho Gruntu*), *k domownýmu*, aneb *k zewnitřnímu* chotarskému gruntu ako podoby *vñitrñího, zewñitrñímu, domovñímu*, teda ako útvary zvolenského regiónu. O rozšírení týchto zvolenských izoglos p. Pauliny, 1940, s. 26 n. a ASJ, II. O otázke kvantity bola reč vyššie.

2.3.13. nom., ak. zvieracích podstatných mien

(*swe Wepry*, a Swyne whanety se opowaža; ak. *dwa Kapuny*; ale: *polownych psuw* držety)

Rovnaká koncovka v ak. a nom. plurálu mužských zvieracích podstatných mien je stredoslovenský prvok. V Terchovej majú zvieracie mená obyčajne rovnaké koncovky ako mužské životné substantíva. Zriedkavejšie sú podoby ako pri neživotných menách (ak. pl.: *pasol barani, pekne koňe maře*) - porov. Šimovič, 1940, s. 38.

2.3.14. Skloňovanie zákl. čísl. *dvúch, trích*

(pri Prytomnosti *dwuch* Swedkuw; pod... pokutu *trych* Dny)

Podoby *dvúch, dvoch* sú ako variantné v dolnotrenčianskom regióne, formy *dvuch* a *trích* sa používajú v oblasti Banskej Bystrice, Zvolena, Banskej

Štiavnice (ASJ, II). Akuzatívny tvar *dva* v spojení *dwa Kapuny* je stredoslovenský prvok. Vzhľadom na spojenie *dwa kapúny* pri skloňovaní týchto čísloviek sa dá pomýšľať na severozápadnú oblasť zvolenského regiónu.

2.3.15. lok. sg. muž. substantív na *r, l, s, z*: *-i*

(w temto *Urbary*, w *Artykuly*, w *Natury*)

V zsl. nárečiach pravidelne *na ovsí, vozi; vo vetri*: jz. skupina zsl. nárečí (napr. Trnava, Trenčín, Kysucké Nové Mesto; a tiež Nová Baňa, Banská Bystrica, Brezno, Kremnica).

2.3.16. gen. sg. fem. *-i*

(*do kuchyni, z chudzi*)

výskyt: o. Nitra, Hlohovec, jv. od Trnavy a najmä Zvolenská župa, Novohrad, Tekov (ASJ, II).

Komentár k vybraným nárečovým javom (ktorý sa opiera o údaje z Atlasu slovenského jazyka v nárečovom oddelení JÚLŠ SAV a z kartotéky k Slovníku slovenských nárečí i o konfrontáciu s nárečím Terchovej) ukazuje, že možno dávať do súvislosti mnohé hláskoslovné a tvaroslovné javy tereziánskeho urbára so životnými zastávkami A. F. Kollára pred jeho konečným odchodom do Viedne. Preklad vznikol asi 20 rokov pred kodifikáciou A. Bernoláka. Podľa našej analýzy prekladateľom tereziánskeho urbára bol Adam F. Kollár.

3. Adam F. Kollár v dejinách našej jazykovedy.

Adam F. Kollár patrí svojim rozsiahlym dielom aj do dejín našej jazykovedy. Je autorom nemeckej gramatiky latinského jazyka (vyšla aj v českom preklade) a dvoch učebníc latinčiny. Vydal V. Meskien-Meninského gramatiku tureckého jazyka, ktorej druhý zväzok podstatne prepracoval (porov. napr. Tibenský, 1983, Slovenský biografický slovník, III, 1989). Hlboko načrel do problematiky etnogenézy Slovákov a Slovanov. Ukázal dôležitosť výskumu slovanských starožitností. Za dva základné atribúty národa pokladá spoločenstvo územia a jazyka. Bránil rovnoprávnosť Slovákov ako autochtónov v Uhorsku, lebo pravlast'ou Slovanov a Slovákov bola Panónia. Anticipoval dôležitosť výskumu historickej toponymie pre

sídliskovú históriu. Žiadal reformovať feudálne stavovské Uhorsko v novodobý štát, v ktorom sa Slovákom zabezpečí štátoprávne postavenie a štátoprávna funkcia. Kollárov odmietavý postoj k feudalizmu a jeho poňatie novej spoločnosti a novodobého štátu nadväzujú na názory osvietenských teoretikov občianskej spoločnosti (J. Locke, J. J. Rousseau) a sú v zhode s ideológiou modernej buržoáznej demokracie. A.F. Kollár, „vedomý stúpenec jansenizmu“, odsudzuje v duchu novohumanizmu zanedbávanie materinského jazyka; žiada pozdvihnúť materinský jazyk na úroveň kultivovanej latinčiny a gréčtiny (Hamada, 1995, s. 159) Pedagogické princípy z Ratio educationis sa dostali do stanov poštátneho jozefínskeho seminára. V bratislavskom poštátnom seminári sa s nimi oboznamovali slovenskí študenti a „aj na nich sa formoval novodobý svet názor A. Bernoláka“ (Vyvíjalová, 1982, s. 95) a jeho spolupracovníkov. A. F. Kollár takto tvorí spojivo s generáciou bernolákovcov, ktorej ideologický var a novodobý nacionalizmus sa výrazne prejavuje v Prešpurských novinách. Vyústením týchto obrodných snáh mladej bernolákovskej generácie bola kodifikácia spisovnej slovenčiny. A. F. Kollár so zainteresovanosťou sledoval život na Slovensku. Ako spoluredaktor viedenského časopisu Privilegirte Anzeigen informoval o Slovensku, Slovákoch i vedeckých úspechoch na Slovensku (dielo M. Bela). Kollárov preklad tereziánskeho urbára z r. 1767 obsahuje zaujímavé lexikálne prvky a niektoré nové údaje i v porovnaní s Historickým slovníkom slovenského jazyka. Tereziánsky urbár z r. 1767 má miesto v dejinách spisovnej slovenčiny ako pozoruhodné dielo predberňolákovskej spisby.

L i t e r a t ú r a

Antológia staršej slovenskej literatúry. Ed. J. Mišianik. Bratislava 1981.

ELIÁŠ, M.: Adam František Kollár. (K 250. výročiu narodenia a 185. výročiu smrti.) Martin 1968.

BLANÁR, V.: Zo slovenskej historickej lexikológie. Slovníkový rozbor počtových kníh z baníckej osady Boce. Bratislava 1961.

BLANÁR, V.: Ideovo-filozofické a metodologické základy jazykovedného diela Antona Bernoláka, Slavica Slovaca, 35, 2000, s. 5-25.

HABOVŠTIAK, A.: Oravské nárečia. Bratislava 1965.

HABOVŠTIAK, A.: Atlas slovenského jazyka. IV. Lexika. Časť prvá. Mapy. Bratislava 1984. Časť druhá. Úvod-komentáre-dotazníky-indexy. Bratislava 1984.

HABOVŠTIAKOVÁ, K.: Bernolákovo jazykovedné dielo. Bratislava 1968. Historický slovník slovenského jazyka. I-V. Red. M. Majtán a kol. Bratislava 1991-2000 (HSSJ).

HAMADA, M.: Zrod novodobej slovenskej kultúry, Bratislava 1995.

Kartotéka JÚLŠ SAV v Bratislave pre Historický slovník slovenského jazyka.

Kartotéka JÚLŠ SAV v Bratislave pre Slovník slovenských nárečí.

KRAJČOVIČ, R.: Náčrt dejín slovenského jazyka. Bratislava 1964.

KRAJČOVIČ, R.: Vývin nárečí na juhozápadnom Slovensku, II. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica. Roč. XV, 1983. Red. E. Pauliny. Bratislava 1964, s. 13-87.

MAJTÁN, M.: Tvary ma -ence v slovenských nárečiach, Jazykovedný časopis, 13, 1962, s. 104-108.

MAJTÁN, M.: Z lexiky slovenskej toponymie. Bratislava 1996.

MARSINA, R. - KUŠÍK, M.: Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku I. 16. storočie. Bratislava 1959.

MISTRÍK, J. a kol.: Encyklopédia jazykovedy. Bratislava 1993. (str. 256: Kysucké nárečia).

PALKOVIČ, K.: Záhorácky slovník. Bratislava 1997.

PAULINY, E.: Niekoľko zvolenských izoglós. In: Zborník Matice slovenskej. Časť prvá. Jazykoveda. Red. Ľudovít Novák. Roč. 8, 1940, č. 1, s. 26-29.

PAULINY, E.: Čeština a jej význam pri rozvoji slovenského jazyka a našej národnej kultúry. In: Zborník o vzájomných vzťahoch Čechov a Slovákov. Bratislava 1956, s. 99-124.

PIŠŮT, M. a kolektív: Dejiny slovenskej literatúry. 3. vyd. Bratislava 1984.

Pramene k dejinám slovenčiny. Editor M. Majtán a J. Skladaná. Bratislava 1992.

REBRO, K.: Urbárska regulácia Márie Terézie a poddanské úpravy Jozefa II. na Slovensku.

Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990). III. zv. K-L. Kolektív autorov. Martin 1989, s. 22.

Slovník slovenských nárečí. I. A-K. Kolektív autorov. Red. I. Ripka. Bratislava 1994 (SSN).

ŠIMOVIČ, L.: Nárečové texty z oblasti nár. terchovského. In: Zborník Matice slovenskej. Časť prvá. Jazykoveda. Red. Ľudovít Novák. Roč. 8, 1940, č. 1, s. 30-44.

ŠTOLC, J. a kol.: Atlas slovenského jazyka. I. Vokalizmus a konsonantizmus. Časť prvá. Bratislava 1968. Časť druhá. Úvod-komentáre-materiály. Bratislava 1968. (ASJ).

ŠTOLC, J.: Atlas slovenského jazyka. II. Flexia. Časť prvá. Mapy. Bratislava 1981. Časť druhá. Úvod-komentáre. Bratislava 1978. (ASJ).

TIBENSKÝ, J.: Slovenský Sokrates. Život a dielo Adama Františka Kollára. Bratislava 1983.

VYVÍJALOVÁ, M.: Osvietenský program Adama Františka Kollára. In: Literárnomúzejný letopis, 16, 1982, s. 55-112.

Sto rokov od vyjdenia Rukováti spisovnej reči slovenskej

Rukoväť spisovnej reči slovenskej napísal Dr. S. Czambel a vydal ju v Turčianskom Sv. Martine Kníhkupecko-nakladateľský spolok r. 1902. Bez pochýb je to jeho najvýznamnejšie dielo, ktoré sa stalo faktickým východiskom kodifikácie súčasnej slovenčiny v 20. storočí.

Niektoré fakty zo života S. Cambela môžu aspoň čiastočne osvetliť, prečo sa jeho dielo a činnosť hodnotia raz mimoriadne pozitívne, niekedy aj negatívne, alebo aspoň nedoceňujúco. Problémy sú hneď aj s písaním jeho mena: sám sa písal Czambel, no podľa kodifikácie v Pravidlách slovenského pravopisu z r. 1991 sa osobné mená z uhorského obdobia slovenských dejín (do r. 1918), písané zložkovým alebo maďarským pravopisom, majú písať podľa zásad slovenského pravopisu, takže v textoch sa možno stretnúť so starším písaním Czambel i s novším písaním Cambel. Niektorí autori v nepriamych pádoch nechávajú vkladnú hlásku (Czambela/Cambela), iní zasa nie (Czambla/Cambla). A napokon hoci oficiálna podoba jeho mena je Samuel, v mnohých textoch možno nájsť iba skrátenú a zaužívanú podobu Samo.

Na osvetlenie treba ešte dodať, že S. Cambel študoval slavistiku vo Viedni (F. Miklosich) a v Prahe (M. Hattala), no jeho zamestnaním bolo vlastne prekladateľstvo (prekladal pre predsedníctvo uhorskej vlády v Budapešti zákony z maďarčiny do slovenčiny a redigoval provládne Slovenské noviny). Podľa svojho životného kréda, odbornej orientácie a "záľuby" bol predovšetkým nadšeným zberateľom slovenských nárečí a rozprávok. Počas svojho krátkeho života - dožil sa iba 53 rokov - (1856 - 1909) zanechal za sebou rozsiahle a originálne dielo.

Hoci žil v Budapešti, bol v stálom kontakte s Jozefom Škultétym, hlavným "formovateľom" tzv. martinského úzu, s ktorým konzultoval všetky problémové otázky. Kým J. Škultéty rozvíjal spisovnú slovenčinu vo svojej redakčnej činnosti v Martine, S. Cambel hľadal zdroje inde - v slovenských nárečiach, lebo podľa jeho predstáv aj spisovný jazyk musí byť živý jazyk. Prečo potom existovali také odlišné postoje k jeho dielu?

Napríklad aj preto, že v tom istom roku 1902, keď mu vyšla Rukoväť, vydal aj po maďarsky písanú brožúru *A cseh-tóth nemzetegység multja, jelene és jövője*, ktorá vyvolala veľké pobúrenie na českej strane. S. Cambel v rozširovaní idey československej národnej jednoty videl pre Slovákov nebezpečenstvo v tom zmysle, že by sa ľahšie odnárodnil, keby zostali pri češtine, hoci len ako literárnom jazyku, a keby sa pokladali za časť jednotného československého národa. Treba sa preto podľa S. Cambela venovať štúdiu vlastného jazyka slovenčine - a ňou sa brániť pred cudzími vplyvmi (podrobnejšie Bosák, 1996). A aby nezostalo iba pri predstavách, r. 1903 vydal vlastným nákladom v Budapešti rozsiahle dielo *Slováci a ich reč*, žiaľ, iba prvé a jediné zo zamýšľaného komplexného opisu všetkých slovenských nárečí.

Tri publikácie vydané v rozpätí dvoch rokov na začiatku 20. storočia prezentujú jednak hlavnú orientáciu bádateľského úsilia S. Cambela, no najmä citovaná maďarská brožúra a neskôr jej český preklad *Minulost, přítomnost a budoucnost česko-slovenské národní jednoty* (1904), vyvolávali v slovenskej odbornej a kultúrnej verejnosti aj negatívne a rozporné hodnotenia.

Pokiaľ ide o údajné "maďarónstvo" S. Cambela, či v miernejšej formulácii "uhorskú orientáciu", treba pripomenúť, že spomínaná maďarská brožúra bola adresovaná uhorským vládncim kruhom s cieľom získať ich priaznivý postoj (financie) na výskum slovenských nárečí. Podľa Camblovho presvedčenia slovanskí filológovia a etnografi nebudú pokladať

slovenský ľud za súčasť českého národa a slovenský jazyk za český dialekt len vtedy, keď sa odhalí reč slovenského ľudu v Uhorsku, keď sa gramaticky a lexikálne spracuje a oddelí od češtiny.

Camblovej teórii (či skôr hypotéze) o tzv. južnoslovanskom pôvode slovenčiny, predstavenej v monografii z r. 1903, sa dostalo ostrej kritiky už pri jej uverejnení a dnes nanajvýš slúži iba na ilustráciu do učebníc dejín slovenského jazyka; zásadné slovo tu okrem iných povedal R. Krajčovič (1973). Nemožno totiž spochybniť cieľ, ktorý touto teóriou S. Cambel sledoval: udržať slovenčinu proti maďarčine a dokázať jej samobytnosť v rodine slovanských jazykov.

Dnes sa zreteľne ukazuje, že S. Cambla so všetkými jeho chybami aj prednosťami sformovali vtedajšie nepriaznivé politické pomery v Uhorsku, naozaj mu neostávalo nič iné iba "diplommatizovať a taktizovať" (Mihál, 1956, s. 262), zotrúval v nevýhodnej štátnej službe v Pešti len preto, aby mohol počas dovolení skúmať slovensé, nárečia (Ormis, 1938, s. 99 - 100). Podľa J. Chovana (1981, s. 190) "archívnymi dokumentmi možno dnes už potvrdiť všetko, čo sa dosiaľ akoby len logicky a čisto eticky uvádzalo na Czamblovu obranu". A vlastne medzi prvými "rehabilitoval" S. Cambla jeden z najvýznamnejších slovenských jazykovedcov Ľudovít Novák (1934), keď žiadal, aby sa pre nepochopenie a neoprávnené odsudzovanie istej časti Camblovej činnosti neodsudzuvalo celé Camblovo dielo.

Na činnosti a diele S. Cambla je pozoruhodné to, že napriek nevedeckým hypotézam vzťahujúcim sa na vývin slovenčiny, napriek tomu, že celý život strávil vo vládnom (uhorskom) orgáne a jazykovednému výskumu sa mohol venovať len popri zamestnaní a počas ťažko vybojovaných dovolení, práve on, a nie profesor Karlovej univerzity v Prahe Martin Hattala, dokázal zavŕšiť formovanie modernej, súčasnej slovenčiny.

Hodžovsko-hattalovská reforma Štúrovej kodifikácie z r. 1852 sa neprijímala najmä preto, že sa vzdala odlivej reči: M. Hattala menil pravopis slov a tvarov nie na základe štúdia livej slovenčiny, ale na základe svojich vlastných teórií. Najväčšia rozkolísanosť bola v pravopise, ktorý sa obmieňal podľa češtiny alebo proti nej, podľa ruštiny alebo v protiklade k nej, podľa populárnej etymológie a napokon aj podľa rodného nárečia pisateľa (podrobne Jóna, 1973). Pochopiteľne, rozkolísanosť úzu nezapríčiňovali len naznačené subjektívne postoje, ona bola aj objektívnym dôsledkom rozširovania komunikačných sfér spisovnej slovenčiny, kde sa stretávali normy rozličných jazykových útvarov (variet), resp. aj jazykov. Okrem dovtedy "vedúcej" sféry umeleckej literatúry používanie spisovnej slovenčiny sa rozšírilo aj do ďalších komunikačných sfér (noviny a časopisy, učebnice, ľudových kalendárov, odborné spisy, ľudové a stredné školy, spolky, úrady). To všetko značne narúšalo a destabilizovalo historizujúcu jednotu hodžovsko-hattalovskej normy.

Rukoväť spisovnej reči slovenskej (ďalej *Rukoväť*) bola logickým završením viacročného úsilia S. Cambla. Objektívne vystihol súdobú jazykovú situáciu, keď za dominantný protiklad ovplyvňujúci jazykovú situáciu na konci 19. storočia pokladal vzťah domáci jazyk - cudzí jazyk. V prácach *Príspevky k dejinám jazyka slovenského* (1887) a *Slovenský pravopis* (1890) oddeľoval slovenčinu od ruštiny a češtiny, aby poukázal na samobytnosť slovenčiny v rámci slovanských jazykov. V ďalšom desaťročí, v novej jazykovej situácii, bol dominantný už iný protiklad, a to spisovný jazyk - nárečia. S. Cambel tu zas v zhode s vývinom hľadal normu v živom úze nositeľov jazyka. Možno vari aj pri tejto príležitosti zopakovať moju dávnejšiu konštatáciu (Bosák, 1993), že S. Cambel reagoval na vtedajšiu situáciu adekvátne sociolingvisticky.

Rukoväť vypravil na cestu so želaním, že je "pre takých, ktorí vedia po slovensky rozprávať a chcú vedieť písať". Sám ju nepokladal ani za čisto pravopisnú, ani čisto gramatickú príručku, pričom v podstate ňou založil tradíciu ďalších príručiek, keď ju rozdelil na časti o hláskach, o tvorení kmeňov, o ohýbaní slov, o skladbe, o pravopise a o

"ľúbozvuku". Pripojil aj dosť rozsiahly abecedný slovník (okolo 80 strán). Druhé a tretie vydanie Rukováti s viacerými úpravami pripravil potom J. Škultéty; zvyčajne sa vychádza z 3., upraveného vydania z r.1919.

Už v Slovenskom pravopise (1890) prispel k ustáleniu písania *i/y*, *ä*, *ľ*, k úprave rozkolísanej kvantity, k písaniu veľkých písmen aj k rozdeľovaniu slov. Ponechal však viaceré dvojtvary ako *jaseň/jeseň*, *íst'/ist'*, *slúžka/služka* a ďalšie. V Rukováti z tých variantov, kde ešte nebola norma ustálená, uprednostňoval ten variant, ktorý lepšie zodpovedal vnútorným zákonitostiam slovenčiny (napr. trpné prídavné na -tý: *odretý*, *zomletý*; tvary *otcovho*, *otcovmu*, nie "otcového", "otcovému"; *havrany*, *jelene* a pod., nie "havraní", "jeleni"). Čo sa mu nepodarilo kodifikačne vystihnúť, bola istá priamočiara pravidelnosť ("té ženy" namiesto *tie ženy*; prípona -ec aj v slovách "venec", "konec" namiesto *veniec*, *koniec*; "baňa - baňský", namiesto *banský*). J. Škultéty potom najmä v 3. vydaní Rukováti (1919) priblížil tieto problémov, javy k dnešnému stavu.

Kontinuitu, resp. aj najdôležitejšie zmeny v porovnaní s ďalšími príručkami a dnešným stavom prehľadne uvádza R. Krajčovič (1996) v štúdií Ustáľovanie normy spisovnej slovenčiny od Rukováti (1919) po Pravidlá (1931). Zásadný rozdiel je dnes pri písaní predpôň a predložiek *s-*, *so-*, *z-*, *zo-*. V Rukováti sa práve v tejto oblasti odvádza najväčšia daň etymológii ("sbor", "srážať", "so stromu" a pod.) Dnešné podoby podľa výslovnosti (pred neznelými spoluhláskami *s-*, pred znelými spoluhláskami *z-*; kodifikovaná slabičná predpona je iba *zo-*; predložka *so-* sa spája s inštrumentálom, predložka *zo-* s genitívom), teda *zbor*, *zrážať*, *sčasti*, *so synom*, *zo stromu* atď. sa v takejto podobe "celoplošne" kodifikovali až v Pravidlách slovenského pravopisu r. 1953.

V neurčitku niektorých slovies S. Cambel uvádzal kmeňotvornú príponu -e-, napr. "treť", "vidieť", "berem" a pod. proti dnes kodifikovaným tvarom *s -ie- trieť*, *vidieť*, *beriem* atď. (Iste nie je bez zaujímavosti, že v dnešnom nespisovnom úze sú frekventované, práve podoby *s -e-*!) V lexike sú v nespisovnom úze tiež kolísania jednak pod vplyvom nárečí, no aj češtiny.

Keď sa pri šesťdesiatom výročí smrti S. Cambla r. 1969 mohla uskutočniť prvá vedecká konferencia (materiály vyšli v zborníku Slovenčina na rozhraní 19. a 20. storočia, 1973), vyzdvihovali sa základné znaky jeho kodifikačnej činnosti: pridržal sa faktov, uvádzal stav vecí tak, ako sa zaužívali, nie ako by ich on osobne chcel mať; mal zmysel pre systémovosť, no nepresadzoval ju proti živému stavu; nikoho nenútil prijať takú kodifikáciu, v ktorej sám videl nedoriešené veci; usiloval sa odhaliť systémovú podstatu slovenčiny, preto sa na jeho dielo mohlo nadväzovať a ďalej ho rozvíjať. Práve Camblova Rukoväť sa stala mostom medzi kodifikačnými diverzifikáciami v 19. storočí a nastupujúcim moderným 20. storočím.

Literatúra

- BOSÁK, J.: Sociolingvistický pohľad na kodifikáciu Sama Cambla (1856 -1909). In: Studia Academica Slovaca 22. Prednášky XXIX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. J. Mlacek. Bratislava, STIMUL 1993, s. 26-36.
- BOSÁK, J.: 140 rokov od narodenia Sama Cambla. Slovenská reč, č. 62, 1996, s. 324 - 331.
- CZAMBEL, S.: Príspevky k dejinám jazyka slovenského. Nákladom vlastným. Budapešť 1887. 130 s.
- CZAMBEL, S.: Slovenský Pravopis. Historicko-kritický náskres. Tlačou Viktora Hornyánszkeho. Budapešť 1890. 272 s.
- CZAMBEL, S.: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. 1. vyd. Turčiansky Sv. Martin, vydanie Kníhkupecko-nakladateľského spolku 1902. 374 s.
- CZAMBEL, S.: Slováci a ich reč. Nákladom vlastným. Budapešť 1903. 270 s.

CZAMBEL, S.: Minulost, přítomnost a budoucnost česko-slovenské rodní jednoty. Kulturní a politická studie. Z maďarštiny přeložil, předmluvou, poznámkami, repertoriem posudkův a doslovem opatřil Edvard Guller. Praha, tiskem a nákladem knihtiskárny Alberta Malíře na Král. Vinohradech 1904. 128 s.

CHOVAN, J.: Samo Czambel a jeho miesto v novodobých dejinách Slovákov.

In: Literárnomúzejný letopis. č.15. Zost. I. Sedlák. Martin, Matica slovenská 1981, s.185-197.

JÓNA, E.: Teória slovenského spisovného jazyka a jeho kodifikácia na rozhraní 19. a 20. storočia. In: Slovenčina na rozhraní 19. a 20. storočia. (Materiály z vedeckej konferencie o Samuelovi Czambelovi.) Red. L. Horečný. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973, s. 15-45.

KRAJČOVIČ, R.: Nad problémami teórie o pôvode slovenčiny. In: Slovenčina na rozhraní 19. a 20. storočia. (Materiály z vedeckej konferencie o Samuelovi Czambelovi.) Red. L. Horečný. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973, s. 47 - 52.

KRAJČOVIČ, R.: Ustáľovanie normy spisovnej slovenčiny od Rukováti (1919) po Pravidlá. Kultúra slova, 30, 1996, č. 5, s. 257- 263.

MIHÁL, J.: Samo Czambel (1856 -1909). Slovenská reč, 21, 1956, s. 261-268.

NOVÁK, Ľ.: Samo Czambel a slovenská jazykoveda. Slovenské pohľady, 50, 1934, s. 750-755.

ORMIS, J. V.: Dr. Samo Czambel v maďarskom svetle. Slovenské pohľady, 54, 1938, s. 41-46, 96 -105.

Slovenčina na rozhraní 19. a 20. storočia. (Materiály z vedeckej konferencie o Samuelovi Czambelovi.) Red. L. Horečný. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974, s. 107 -- 109.

Ohrozujú anglicizmy slovenčinu?

Úvod

Expanzia anglicizmov sa vo všeobecnosti vníma z dvoch hľadísk. Z jednej strany ide o jazykový pohyb v medzinárodnom meradle, o najnovší prejav jazykovej internacionalizácie, t.j. o prijímanie anglických výrazov v mnohých jazykových spoločenstvách, čo znamená aspoň malý krok k ich zbližovaniu, k prekonávaniu bariéry medzi nimi, ktorá je nevyhnutná pre ľudí v období stierania hraníc medzi štátmi a takmer neobmedzenej mobility za rámcami štátnych hraníc. Uvažujúc na pozadí globalizácie sveta a z perspektívy zjednocovania ľudstva vyvolaného najmä vývinom ekonomiky, sledovaný proces sa javí ako smerovanie k nastoleniu stavu zodpovedajúcemu prastarému mýtu o jednotnom ľudskom jazyku, ktorý sa roztrieštil pri pokuse o výstavbu Babylonskej veže. Keďže sa ľudstvu nedarí presadiť niektorý z umelých jazykov ako svoj spoločný dorozumievací prostriedok, internacionalizácia jazykov - v súčasnosti najmä na podklade angličtiny - je prirodzenou cestou smerom k tomuto cieľu. Z druhej strany expanzia anglicizmov vyvoláva otázku, ako zasiahne tento proces národné jazyky. Zrejme každý uznáva komunikačnú výhodu vyplývajúcu z používania spoločného jazyka v medzinárodnom komunikačnom priestore a príslušníci jazykových spoločenstiev chtiac-nechtiac sa prispôsobujú tomu, že angličtina sa čoraz výraznejšie presadzuje ako internacionálny jazyk, ale zároveň niet vôle vzdať sa vlastného jazyka. Štáty podporujú výučbu angličtiny, narastá počet anglicko-materinskojazykových bilingvistov, ale súčasne - pravda, v každom štáte svojím spôsobom - sa podporuje výučba aj rozvoj národného (najmä spisovného, resp. štandardného) jazyka. Usilujú sa o optimalizáciu stavu, keď ich občania nie sú znevýhodnení tým, že sú jazykovo izolovaní od medzinárodného spoločenstva, a zároveň sú

nositeľmi vlastného (materinského) jazyka, ktorí ho udržiavajú, rozvíjajú a pestujú ako identifikačný znak národa.

Aj slovenské jazykové spoločenstvo prežíva na jednej strane aktuálnosť potreby prijať angličtinu ako jazyk medzinárodného dorozumievania (po spoločensko-politickej zmene v roku 1989 výučba angličtiny sa kvantitatívne aj kvalitatívne výrazne zmenila) a na druhej strane pôsobenie materinskojazykového inštinktu spätého s vedomím národnej spolupatričnosti. Aj tu sa pritom nastolila otázka optimalizácie pomeru domáceho jazyka k anglickým jazykovým vplyvom, ktoré sú podporované nielen známymi mimojazykovými okolnosťami, ale práve aj nárastom počtu slovensko-anglických bilingvistov. Vo všeobecnosti pri riešení tejto otázky sa akceptuje zásada **funkčnosti**. Aj vo vzťahu k anglicizmom sa prijíma všeobecný príkaz: *preberať len funkčné, potrebné prvky*. Jazyková kritika poučča používateľov slovenčiny, že "preberať je vhodné iba také prostriedky, ktoré naozaj nevyhnutne potrebujeme, a to vtedy, ak na pomenovanie vecí alebo javu nemáme primeraný domáci prostriedok a nahradenie cudzieho prostriedku domácim by bolo veľmi zložité ... Používanie anglických slov a výrazov, ako sú *headline* nam. *titulok*, *joint-venture* nam. *spoločný podnik*, *comeback* nam. *návrat*, *workshop* nam. *seminár*, *tvorivá dielňa*, ale aj *pracovná porada* a pod. naozaj nemožno pokladať za obohatenie slovnej zásoby slovenčiny" (Považaj, 1995, s. 196-197). Kritika sa odvoláva na to, že "súčasný nápor anglicizmov a ďalších zbytočných cudzích slov na našu slovnú zásobu sledujú so znepokojením nielen jazykovedci, ale aj tí predstavitelia slovenskej kultúry, ktorí tento proces vnímajú ako ohrozenie suverenity slovenčiny, ako jej ponižovanie" (Masár, 1994, s. 142). Poukazuje sa na pocit ohrozenia vlastného jazyka, z čoho sa vyvodila potreba jeho zákonnej ochrany. Takýto, resp. podobný postoj zaujímajú zväčša jazykovedci, ktorí sa sústavne venujú jazykovej kritike. Iní slovenskí lingvisti sú vo vzťahu k tejto otázke zdržanlivejší, resp. niekedy sa z ich pera objavujú viac-menej deskripcie

internacionalizácie slovenčiny bez hodnotenia, takže chýba dôkladnejšia analýza naznačeného postoja.

Nie suverenita, lež normálnosť jazyka

V predchádzajúcom citáte sa hovorí o ohrozovaní *suverenity* slovenčiny. Pojem jazykovej suverenity (podľa *suverenity štátu, národná suverenita*) sa zaviedol ako myšlienková opora pri výklade vzťahu národného jazyka k iným jazykom. Pri tomto vzťahu "jazyková suverenita sa prejavuje v tom, že regulovaním miery a spôsobu preberania cudzojazyčných prostriedkov sa zabraňuje rozrušovaniu domáceho systému cudzími prvkami a sleduje sa cieľ, aby sa preberali iba potrebné alebo nevyhnutné prostriedky, za ktoré niet v domácom jazyku rovnocennej náhrady alebo by sa takáto náhrada musela veľmi prácne hľadať a propagovať. Jazyk sa teda prirodzene bráni nadmernému preberaniu prostriedkov z iných jazykov z dôvodov vlastnej stability a zachovania svojej identity" (Kačala, 1991, s. 5). Keď chvíľu myšlienkovito zotrváme pri pojme jazykovej suverenity, ukáže sa, že nie je uplatniteľný pri výklade sledovaného vzťahu. Výrazom **suverenita** sa vyjadruje "zvrchovanosť, nezávislosť pri spravovaní vlastných vecí" (op. cit., s. 4). Zmysel pojmu suverenity vo vzťahu k štátu a národu spočíva v tom, že sa ním zakotvuje právo autonómne sa rozhodovať o všetkom, čo sa dotýka vlastného štátu, resp. národa. Jeho zavedenie bolo reakciou (keď nastali primerané podmienky) na situáciu, keď isté štáty, národy - symbolicky povedané - určovali osud iných štátov, národov. Podstatné je, že pojem suverenity je reakciou na vnucovanie cudzej vôle občanom istého štátu, členom istého národa. Obsah tohto pojmu je nekompatibilný s obsahom lingvistického pojmu preberania. Preberanie cudzích prostriedkov je v každom jazyku selektívne. Pojem jazykovej suverenity by bol primeraný vtedy, keby pri selekcii bolo treba čeliť cudzej vôli, cudzím pokusom zasahovať do vlastného jazyka, určovať, čo sa má preberať a čo nie. Ani slovenčina však nemusí ničomu takému čeliť. Citovaný autor to aj dobre

vystihuje, keď píše, že "už dávnejšie sa u nás vyslovila (a medzitým viac ráz zopakovala) zásada, že pri preberaní prostriedkov z iných jazykov je preberajúci jazyk aktívny a preberá iba to, čo potrebuje" (op. cit., s. 5). Keď sa však dodáva, že aj "v tejto formulácii sa prejavuje suverenita preberajúceho jazyka" (tamže), implicitne sa tým vyjadruje (na pozadí prijatej idey, že *jazyková suverenita* nielen z pomenúvacieho, ale aj z vecného hľadiska úzko súvisí so *štátnou a národnou suverenitou*), že **zvonka** sa vnucujú aj nepotrebné prostriedky, že je tu tendencia zvonka zasahovať do vlastného jazyka, ale jazyk dokáže tomu čeliť, lebo je suverénny. V skutočnosti však na náš jazyk nepôsobí nijaká cudzia vôľa, a teda jazyk nemusí čeliť takému pôsobeniu, a to ani reálne, ani potenciálne. Vyostrene povedané, s pojmom jazykovej suverenity by bol kompatibilný pojem (cudzieho) vnucovania ako protiklad pojmu preberania. Keď sa vo vyššie uvedenom citáte konštatuje, že súčasný nápor anglicizmov mnohí vnímajú ako ohrozenie suverenity slovenčiny, vzniká otázka, či sa týmto náporom presadzuje nejaká cudzia vôľa. Realizátormi tohto "náporu" sú však členovia slovenského jazykového spoločenstva, ktorí používajú svoj jazyk v situácii, keď sa na medzinárodnej interakčnej scéne masívne objavujú denotáty a pojmy prvotne označované a vyjadrované anglickými výrazmi, keď rapídne narastá počet slovensko-anglických bilingvistov a keď angličtina posilňuje svoju pozíciu v nadnárodnej komunikácii. Reálna otázka nezní tak, či týmto "náporom" je ohrozená suverenita slovenčiny, lež tak, ako sa tento "nápor" javí z hľadiska normálneho mechanizmu preberania cudzojazyčných prvkov. Neakceptovateľný pojem jazykovej suverenity je inšpiratívny tým, že obracia pozornosť na otázku normálnosti jazyka so zreteľom na preberanie. Ak sa hovorí o ohrození, do úvahy prichádza len ohrozenie normálneho mechanizmu fungovania jazyka vo vzťahu k preberaniu. Alebo inak, natíska sa otázka, či v jazykovom spoločenstve normálne funguje mechanizmus regulácie pri preberaní prvkov z cudzích jazykov. Normálne fungovanie tohto mechanizmu je súčasťou normálneho fungovania jazyka, a teda je zahrnuté do normálneho stavu jazyka,

za ktorým je normálny stav jazykového spoločenstva. Sledovaná otázka sa teda dotýka normálnosti jazyka. Analýza súčasnej slovenčiny so zreteľom na preberanie z angličtiny sa dotýka normálnosti jej stavu, fungovania a správania jej nositeľov. Namiesto *suverenity jazyka (jazykovej suverenity)* je primerané hovoriť o **normálnosti jazyka**, v danom prípade so zreteľom na preberanie z angličtiny. Táto normálnosť sa dá adekvátne vystihnúť termínom **akomodačno-asimilačná rovnováha** jazyka (porov. Dolník, 2000).

S jazykovou suverenitou sa spája idea, že "jazyk sa teda prirodzene bráni nadmernému preberaniu prostriedkov z iných jazykov z dôvodov vlastnej stability a zachovania svojej identity" (op. cit., s. 5). Táto idea je rozšírená aj v slovenskom jazykovom prostredí. Čo znamená, že "jazyk sa bráni"? V prípade, že ide o metonymický spôsob vyjadrovania sa, nadmernému preberaniu sa bránia nositelia jazyka. Pretože sú to oni, ktorí preberajú, *bránia sa* znamená, že preberanie "strážia", kontrolujú, regulujú, aby sa neohrozila stabilita a identita jazyka. To značí, že vo vzťahu k preberaniu sa správajú tak, že sa nenaruší normálny stav jazyka. Ak "jazyk sa bráni" znamená, že jazyk uložený vo vedomí reprezentatívnych (elitných) nositeľov zabraňuje nadmernému preberaniu, ide o to, že normálny stav jazyka sa udržiava pôsobením týchto nositeľov. Tretia možnosť je, že z povahy jazykového systému a jeho realizácie v podobe normy vyplýva tlak na používateľov, ktorý by sa mal prejavovať v regulovaní správania so zreteľom na preberanie podľa jazykového citu pre mieru prítomnosti cudzích prvkov vo vlastnom jazyku. Všetky tri interpretácie nás privádzajú k tej istej otázke: Aký mechanizmus zabezpečuje normálny stav jazyka vo vzťahu k preberaniu? Reálny obsah výroku typu "jazyk sa bráni nadmernému preberaniu" spočíva v poukazovaní na fungovanie mechanizmu, ktorým sa udržiava normálnosť jazyka aj vo vzťahu k preberaniu. To, že sa jazyk "bráni" nadmernému preberaniu, nie je prejav jeho suverenity, lež jeho normálnosti.

Stav súčasnej slovenčiny so zreteľom na preberanie

Čo znamená *normálnosť jazyka* vo vzťahu k preberaniu? *Normálne* tu znamená "také, aké má byť z hľadiska potrieb, záujmov, želaní a pod. členov jazykového spoločenstva" (t.j. "dobré"). Z predchádzajúcich citátov, ktoré reprezentujú dosť rozšírený názor v slovenskom jazykovom prostredí, vyplýva, že normálnosť slovenčiny so zreteľom na "záplavu" anglicizmov je ohrozená. Pripomeňme si výrok o tom, že mnohí so znepokojením sledujú súčasný nápor anglicizmov, a dodajme, že to aj deklarujú. Pripomeňme si však aj iný jav. Keď sa opýtame používateľov slovenčiny (platí to zrejme aj v inom jazykovom spoločenstve), či sú za to, aby sa preberali nefunkčné, nepotrebné slová z angličtiny (alebo aj z iných jazykov), aby anglické výrazy nahrádzali domáce, odpoveď je bez váhania záporná. Lenže medzi nimi sú tí, ktorí sú za "nápor" anglicizmov "zodpovední". Bežne pozorujeme, že je často rozpor medzi deklarovanými postojmi, názormi, hodnoteniami jazykových javov používateľmi a ich jazykovými "činmi". Vzťahuje sa to aj na prevzatia. Pre Slovákov je v tejto súvislosti osobitne zaujímavé a poučné, že tomuto rozporu sa nevyhol ani Ľ. Štúr - hlavný aktér inštitucionalizácie spisovnej slovenčiny. Pri skúmaní vzťahu Ľ. Štúra k preberaniu cudzích slov v slovenčine J. Skladaná (1993) zistila, že napr. Štúr ostro kritizuje S. Vozára za použitie nepotrebných cudzích slov v spise *Hlas od Tatjer*, ale niektoré z kritizovaných slov sám používa; napr. "pri slove *história* hovorí, že "*dejini* je slovo víbornuo, lepšie od réckeho", pričom v jeho textoch sa často vyskytujú slová *história*, *historik*, *historický* dokonca aj *historiografia*" (op. cit., s. 260). Ako sa dá vysvetliť bežne pozorovateľný nesúlad medzi deklarovaným postojom používateľom a ich komunikačným správaním? Vysvetlenie spočíva v opozícii medzi extrakomunikačným a komunikačným vnímaním jazyka, ktorá sa do lingvistickej metodológie premieta ako protiklad medzi reflexívno-logickým a pragmaticko-logickým prístupom k jazyku (bližšie o tejto otázke v knihe Dolník, 2000). Rozdielne vnímanie anglicizmov v slovenčine je len špeciálnym prípadom diferencie medzi komunikačným a mimokomunikačným vnímaním

jazykových javov a ich možné rozdielne lingvistické hodnotenie má základ v diferencii medzi reflexívno-logickým a pragmaticko-logickým prístupom.

Pri mimokomunikačnom vnímaní anglicizmov sme v pozícii pozorovateľa s aktualizovanou logikou, ktorú uplatňujeme aj vo vzťahu k nejazykovým entitám. Logika je jasná: Ak sa do slovenčiny preberie nadmerné množstvo anglicizmov, ak sa preberú aj nepotrebné výrazy, ak sa vytlačia domáce výrazové prostriedky, naruší sa jej stabilita a identita. To značí, že ak si chceme zachovať stabilitu a identitu slovenčiny, musíme sa postaviť proti náporu anglicizmov. Kritizovaním a výchovou používateľov slovenčiny, apelovaním na ich zodpovednosť za stav a budúcnosť vlastného jazyka, resp. na ich národnú uvedomelosť, ale aj sankciami. Toto všetko sa aj deje, ale naďalej sa registruje "nadužívanie" anglických výrazov, hoci nikto nechce narušiť stabilitu a identitu vlastného jazyka (dodajme, že to ani nejde, keby aj niekto chcel). Pri komunikačnom vnímaní anglicizmov sme v pozícii používateľov jazyka v komunikačnej akcii, ktorá je spätá s istými komunikačnými podmienkami. Práve v týchto podmienkach nachádzame motiváciu používania anglicizmov. Ich kontrola prebieha v komunikačnej interakcii. Logika účastníkov komunikačnej interakcie sa dá opísať asi takto: *Predpokladám, že pomocou tých a tých anglických výrazov dobre zrealizujem svoju komunikačnú intenciu. Ak sa ukáže, že môj predpoklad neplatí alebo už neplatí (napr. pri výrazoch fungujúcich len ako móдне jednotky), prestanem ich používať.* Pravda, trvá istý čas, kým sa potvrdí platnosť či neplatnosť predpokladu, a teda či sa ten alebo onen výraz prestane používať, takže pozorovateľ to vníma ako nadužívanie. Závažné je, že používanie/nepoužívanie vypožičaných výrazov sa v komunikačnej interakcii reguluje. Na jednej strane sa nepoužívajú hocijaké anglické výrazy - selekcia je určená komunikačnými intenciami -, pričom stále pôsobí materinskojazykový cit, resp. inštinkt, ktorý nedovolí prekročiť istý reštrikčný rámec "stanovený" pre cudzie prvky v istom období (treba totiž brať do úvahy, že mnohé prevzaté prvky časom zdomácejú a strácajú príznak cudzosti), a na druhej strane v

komunikačnej interakcii v rozličných komunikačných sférach konvencionalizujú sa pre isté obdobie štandardy používania cudzích prvkov, ktorými sa tieto prvky kolektívne regulujú, pričom v komunikačnej interakcii sa konštituuje aj prirodzený filter, cez ktorý prechádza len časť používaných cudzích prvkov do ustáleného jazykového vlastníctva čiže do systému. Súhrnne a skratkovite povedané, členovia jazykového spoločenstva a spoločenstvo ako celok disponujú prirodzeným regulačným mechanizmom preberania cudzích prvkov - teda aj anglicizmov -, takže ohrozenie stability a identity vlastného jazyka neprichádza do úvahy. Slovenská jazykoveda pristupovala doposiaľ k otázke preberania - v poslednom čase najmä z angličtiny - dosť vyhranene z reflexívnologickej pozície (inak: z pozície objektivizmu), do ktorého sa premieta dominancia extrakomunikačného vnímania preberaných prvkov ("dosť vyhranene" znamená, že niektorí jazykovedci aspoň pociťovali, iní si aj uvedomovali spornosť primeranosti tejto pozície). Keď sa postavíme na túto pozíciu, "nápor" anglicizmov sa skutočne javí ako ohrozovanie stability a identity slovenčiny. Tieto prvky sa nám inak javia z pozície pragmatickologického prístupu (inak: z pozície subjektivismu), v ktorom sa odráža komunikačné vnímanie jazykových javov. Sledujúc javy z tejto pozície, slovenčinu neohrozujú žiadne cudzie prvky vrátane anglicizmov, a to preto, lebo existuje a funguje - ako iné jazyky - normálne, t.j. tak, ako je to vlastné prirodzeným jazykom (čo preukázali svojimi dejinami). Teda: Stav súčasnej slovenčiny aj so zreteľom na preberanie výrazov z angličtiny je normálny.

Funkčnosť anglicizmov

Vráťme sa k zásade, ktorú vo všeobecnosti zrejme nikto nespochybňuje: preberať len funkčné prvky. Položme si otázku, ako je možné, že - podľa jazykovej kritiky - mnohí Slováci siahajú aj po nefunkčných anglických výrazoch čiže takých, ktoré sa dajú poľahky nahradiť domácimi výrazmi, ktoré sú zbytočné a neznamenajú "obohatenie slovnej zásoby slovenčiny". Pri hľadaní

príčiny tohto javu jazykoví kritici spravidla poukazujú na vlastnostné a postojové deformácie používateľov, ktoré im zabraňujú primerane sa správať vo vzťahu k anglicizmom. Z predchádzajúceho výkladu nám vychodí, že takéto vnímanie nefunkčnosti, resp. funkčnosti anglicizmov a taká odpoveď na spomínanú otázku majú podklad v reflexívnologickom (objektivistickom) prístupe k jazykovým javom. Je zrejmé, že interpretácie funkčnosti istého anglicizmu sa nemusia prekrývať, keď raz je v pozadí reflexívnologický prístup a inokedy pragmatickologická pozícia. Kým pri prvom prístupe sa deaktualizujú komunikačné podmienky výskytu anglických výrazov, v druhom prípade sa práve v nich hľadá motív použitia. V úvode sme citovali kritický názor, že sa používajú výrazy ako *headline*, *joint-venture*, *comeback*, *workshop* namiesto *titulok*, *spoločný podnik*, *návrat*, *tvorivá dielňa* - tieto anglické výrazy sú ľahko nahraditeľné, a teda zbytočné. Pri ich náhrade kritik berie do úvahy len signifikatívnu a designačnú (*designát* v zmysle trieda denotátov) týchto slov. Nekladie sa vôbec otázka, v akých kontextových podmienkach sa tieto výrazy vyskytujú, a teda či ich výskyt je spojený s nejakými inými - najmä pragmatickými - funkciami (neberie sa do úvahy, v akých variáciach sa prejavuje synonymia - veď tu ide o to, či sa prevzatým výrazom dubletizuje a či synonymizuje vyjadrovanie). Pri pragmatickolingvistickom (subjektivistickom) prístupe je úsilie zamerané na rekonštrukciu rozhodovacieho procesu používateľa determinovaného (aj) danými komunikačnými podmienkami. Až rekonštrukčná analýza ukáže, či použitie anglicizmu je jednoducho prejavom vlastnostnej a postojovej deformácie používateľa alebo je funkčne motivované. Žiada sa podčiarknuť, že práve takéto analýzy umožňujú fundovane odpovedať na dve otázky: (1) Ktoré komunikačné faktory určujú, že isté prevzatia sa uplatnia len na úrovni použitia (čiže nepreniknú do jazykovej normy, a teda ani do lexikálnosémantického systému)? (2) Ktoré pragmatické funkcie sú kompatibilné s funkciami spisovného, resp. štandardného jazyka? Odpoveď na otázku (1) prispeje k objasneniu "druhej" selekcie pri preberaní, t.j. toho, čo sa

preberie a zaradí do jazykovej sústavy ("prvá" selekcia sa dotýka otázky, ktoré prostriedky cudzieho jazyka sú pre používateľov daného jazyka vôbec predmetom záujmu). Riešenie otázky (2) je príspevkom k objasneniu povahy súčasného spisovného jazyka. Ide napr. o to, či prestížna funkcia ako jedna z pragmatických funkcií, ktorá sa často realizuje anglickým výrazom (používateľ upozorňuje na prestížnosť označovaného) je prijateľným dôvodom na jeho výskyt v komunikátoch vyžadujúcich spisovné jazykové prostriedky.

Záver

Fakt, že sa v slovenskom jazykovom prostredí stretávame s kritikou "nadužívania" anglicizmov, s obavami o stabilitu a identitu slovenčiny, s deklaráciami obranného postoja a presadzovaním aktivít v duchu tohto postoja, nie je nejakým výnimočným javom ani z hľadiska správania súčasných jazykových spoločností, ani z aspektu dejín jazykov. Kritika prenikania cudzieho, keď sa zdá, že prekračuje normálnu mieru, obavy o vlastný jazyk, obranné postoje boli a sú sprievodným príznakom jazykového života spoločností. Výraznejšie sa vždy prejavil v epochách masívnejšieho preberania. Zrejme takú epochu prežívame v súčasnosti vo vzťahu k angličtine. Spomínané reakcie na anglicizmy zodpovedajú štandardu metajazykového správania používateľov, ktorí z takých či onakých dôvodov pociťovali/pociťujú potrebu intervenčne reagovať v prospech vlastného jazyka. Pre lingvistické poznanie by bolo prínosom, keby sa dalo zistiť, aký bol reálny vplyv týchto metajazykových reakcií, aktivít na preberanie, obmedzenie prevzatých prvkov v domácom jazyku. Na základe údajov o výskyte prevzatých prvkov v jazykoch z minulosti aj prítomnosti dá sa predpokladať, že nejde o nejaký významnejší vplyv. Tento predpoklad je podporovaný aj spomínaným nesúladom medzi deklarovaným postojom k preberaným prvkom a reakciou na ne vo vlastnej jazykovej praxi. Azda oprávnené môžeme povedať, že súčasťou jazykového života je na jednej strane kritické, obranné metajazykové správanie vo vzťahu k

preberaniu, pričom toto správanie je štandardné, normálne, a na druhej strane normálne fungovanie jazyka, ktoré je od tohto správania v podstate nezávislé. Súčasné slovenské jazykové spoločenstvo a súčasná slovenčina zodpovedajú tejto konštatácii.

Súčasná slovenčina ako jazyk s celonárodnou platnosťou je štandardný jazyk, ktorý normálne funguje aj so zreteľom na preberanie z angličtiny. Jej nositelia používajú, preberajú výrazy z tohto jazyka z vlastnej vôle, podľa vlastných potrieb pod "dozorom" normálneho regulačného mechanizmu. Je to prejav normálnosti jazyka a jazykového spoločenstva a niet dôvodu, aby Slováci siahali po takom termíne, akým je *jazyková suverenita*, ktorým sa verbálne (z vecného hľadiska umelo) podporuje postavenie vlastného jazyka vo vzťahu k angličtine aj iným jazykom. Tento termín implikuje predstavu ohrozenia stability a identity slovenčiny. Je produktom myslenia v rámci extrakomunikačného a reflexívno-logického prístupu k slovenčine, ktorý doposiaľ dominoval v slovenskej lingvistike. Treba pritom pripomenúť, že sa nikdy neanalyzoval pojem identity jazyka (aby sme problém naznačili, uvedieme krátky citát vzťahujúci sa na angličtinu: "More than half of its vocabulary is derived from Latin" - Baugh, 1974, s. 9, pričom nikto nepochybuje o identite angličtiny). Keď sa pozrieme na anglicizmy (a na preberanie vôbec) z pozície komunikačného a pragmatického prístupu, pri ktorom sa prihliada na reálne fungovanie jazyka, a teda aj na to, ako jazyk fungoval v minulosti, niet dôvodu vysloviť obavu o identitu slovenčiny. Slovenčinu neohrozujú ani anglicizmy.

Literatúra

- Baugh, A. C.: History of The English Language. London 1974.
- Braun, P.: Tendenzen in der deutschen Gegenwartssprache. Sprachvarietäten. 3. Aufl. Stuttgart; Berlin; Koeln. Kohlhammer 1993.
- Dolník, J.: Spisovná slovenčina a jej používatelia. Bratislava, Stimul 2000.

Kačala, J.: Vymedzenie pojmu jazyková suverenita. Kultúra slova, 25, 1991, s. 3-9.

Masár, I.: Aj slovenčina potrebuje zákonnú ochranu. Kultúra slova, 28, 1994, s. 138-144.

Považaj, M.: Zo súčasnej problematiky jazykovej kultúry. Kultúra slova, 29, 1995, s. 192-197.

Skladaná, J.: Vzťah Ľudovíta Štúra k preberaniu cudzích slov v slovenčine. Slovenská reč, 58, 1993, s. 257-260.

Pluricentrický vývin modernej slovenčiny

Miroslav Dudok

1.0. Moderná slovenčina funguje ako členitý jazyk v najrozmanitejších komunikačných sférach a doménach, v podobe jazyka verejnej i súkromnej komunikácie, v nárečovej i spisovnej podobe. Je to dnes vybudovaný jazyk, ktorý v plnej miere zodpovedá jeho nositeľom a používateľom. Ako každý živý jazyk, vyvíja sa v spoločnosti, vo svete a svetle kultúry, je antropocentrickou entitou. Jeho život prebieha v interakcii vnútorných daností so spoločenskými a kultúrnymi pohybmi. Ako taký je teda jazykom v pohybe. Vyvíjal sa a vyvíja sa. Jeho vývoj neprestáva ani dnes. Práve naopak - slovenčina na konci 20. storočia vo všetkých štandardných podobách i v bežnom dorozumievaní preberá na seba výrazné akceleračné charakteristiky. Bežne sa používa nezávisle od vývoja administratívnoprávnych formácií (hoci je nimi v značnej miere modifikovaná), nielen v materskej krajine, ale i v početných slovenských enklávach a diaspórach. Pritom vývoj slovenského jazyka nie je obmedzený iba na bežné používanie a na štandardnú podobu, na spisovnú komunikáciu, ale sa používa i v rozmanitých špeciálnych situáciách. Pritom to nie je jazyk izolovaný, ale v mnohých prípadoch o slovenčine možno hovoriť ako o kontaktovom jazyku s inými jazykmi. Preto sa môže zdať priúzkou nová vývinová koncepcia slovenčiny ako štátneho jazyka (alebo aspoň jeho plánovanie v rámci tejto koncepcie), lebo mimo etatistického dosahu zostáva, podľa niektorých údajov, nadpolovičná komunita pôvodných nositeľov a používateľov slovenčiny (pozri internetovú stránku <http://www.dzj.sk/slovaci.htm>). Vďaka spomenutým spoločenským, kultúrnym, historickým, predovšetkým však samotným jazykovým premisám, vonkoncom nie je bezpredmetné uvažovanie o modernej slovenčine ako o pluricentrickom jazyku, ktorý sa nevyvíja v celej svojej komplexnosti iba v materskej krajine, ale má charakter moderného jazyka i v početných slovenských enklávach.

1.1.1. Jednou z vonkajších premís pluricentrického jazyka je jeho spoločenský status. Podľa H. Klossa spisovné jazyky sú pluricentrické, resp. vykazujú viaceré zrovnoprávnené formy tam, kde sú úradným a administratívnym jazykom viacerých nezávislých štátov (Kloss, 1978, s. 67). Podľa vonkajších spoločenských kritérií slovenčina ako pluricentrický jazyk vo vývinovom horizonte predstavuje dynamickú kategóriu. Jej status sa často menil a preto by

sme nemohli v plnej miere uplatniť Klossove kritérium na hodnotenie slovenčiny ako pluricentrického jazyka.

1.1.2. Nazdávame sa, že mimojazykové kritérium na definovanie slovenčiny ako pluricentrického jazyka treba doplniť i vnútrojazykovými kritériami. Nielen slovenčina v materskej krajine na Slovensku zaznamenáva neprerušovaný dynamický vývin. Lenže ani enklávna slovenčina dnes nepredstavuje typickú enklávnú entitu zatvoreného charakteru, ale je to jazyk s vlastnými dynamickými textačnými a diskurzívnymi prejavmi. Ani tu sa ručičky „jazykového času“ nezastavili v nulte polohe, v čase a polohe reálnych migračných procesov používateľov jazyka. Platí to v plnej miere hlavne pre slovenský jazyk na priestoroch historickej Dolnej zeme, resp. vo Vojvodine a v rumunskom Banáte.

1.2.1. V jazykoch s veľkým počtom používateľov a so zložitým vývinovým osudom je jazyková pluricentrická povaha transparentnejšia. Napr., v sociolingvistickej klasifikácii nemčiny ako pluricentrického jazyka rozlišujú sa tri národné variety, resp. varianty nemčiny, a to nemecká, rakúska a švajčiarska nemčina. Každý z týchto podôb sa prisudzuje osobitný štatút s vlastným vnútorným členením. Typické javy charakterizujúce ten-ktorý vnútrojazykový región často formujú i osobitný terminologický (sub)systém: napr., typické rakúske jazykové výrazy, prevažne lexikálne ako *Juridische Fakultät* oproti nem. *Juristische Fakultät* sa nazývajú austriacizmy. K týmto otázkam pozri R. Muhr (Muhr, 1996). Špecifický regionálny a kultúrny vývin sa odzrkadľuje vo francúzštine rozlišovaním francúzštiny vo Francúzsku a kanadskej francúzštiny. Cambridgská encyklopédia jazyka hovorí o britskej, americkej, kanadskej, austrálskej, novozélandskej, indickej, či juhoafrickej angličtine (Cristal, 1987).

1.2.2. Vďaka charakteristickým etnokultúrnym, komunikačným, pragmatickým, regiolektálnym a podobným vektorom možno i o slovenčine hovoriť ako o pluricentrickom jazyku. Pritom zdôrazňujeme nie tak územné členenie, v ktorom sa slovenčina vníma ako jazyk s diferencovanými nárečiami, ale predovšetkým pragmatický i kultúrny rozmer, čo umožňuje vnútornú diferencovanosť slovenčiny vo verejnej komunikácii, v jej štandardnom skupenstve, resp. v jej prirodzenej kultivovanosti. (Keď ide o modernú slovenčinu pri pojme *štandardný* palimpsestovo nadväzujeme na teóriu štandardného jazyka D. Brozovića, 1970).

1.2.3. V pluricentrickom vývinovom koncepte slovenčiny okrem na Slovensku treba rátať s enklávami v Juhoslávii, v Rumunsku, v Maďarsku, v Poľsku, v Chorvátsku, v novšom období v Českej republike. Ožil jazykový a kultúrny ruch i na Ukrajine. Osobitný jazykový vývin slovenčiny je v zámorských krajinách a v niektorých iných európskych krajinách, kde sa však slovenčina nepoužíva v takej komplexnej šírke ako na Slovensku a na tzv. historických dolnozemskejších slovenských ostrovoch. V zúženej miere sa tu používa hlavne vo

verejnej komunikácii. O jazykovej situácii v niektorých z uvedených punktov sme už písali (Dudok, 1995, 1997 a i.). Slovenská jazykoveda sa podrobnejšie, často však len informatívne, zaoberala aj jazykovou otázkou slovenských ostrovov. Ale išlo hlavne o otázky dialektologické, teda o viac-menej neoficiálnu komunikáciu a subštandardné jazykové prejavy. Z tejto oblasti máme už i viaceré monografické práce (Jozef Štolc, Pavel Ondrus, Daniel Dudok, Ivor Ripka s Hammerovou ap.). Okrem toho je hojne zastúpená neodborná, folklorizujúca a skanzenizujúca reflexia i percepčia tohto jazyka. Zatiaľ sa však o týchto otázkach nemienime zmieňovať, hoci i jazykové stereotypy a jazykové postoje v rámci toho istého jazykového spoločenstva signalizujú pluricentrickú povahu daného jazyka. Pluricentrická koncepcia slovenčiny zahrňuje okrem nárečovej i spisovnú a bežnú verejnú komunikáciu, teda slovenský jazyk, ktorý sa používa i v takých komunikačných sférach akými sú literatúra, publicistika, divadlo a film, úradná, odborná komunikácia atď. Pritom na konštituovanie tej-ktorej národnej variety nie je potrebných veľa lingvistických znakov. Pre vytvorenie osobitnej skupinovej a jazykovej identity v tomto smere je podstatnejšia sociálna a symbolická funkcia jazyka (porov. Muhr, 1996).

1.3. Spoločenský a kultúrny diskurz sa pritom ukazuje ako jeden z dôležitých vývinových jazykových činiteľov aj v súčasnej situácii. Poukázali sme to na modeli slovenčiny v Juhoslávii v štúdii Spoločenský diskurz a kontaktné jazyky (Dudok, 2000). Napriek tomu, že dnes nedisponujeme v tejto oblasti s dostatočne vybudovanou vedeckovýskumnou infraštruktúrou, hlavne s potrebnými kádrami, nazdávame sa, že táto modelová situácia je schodná aj pre ostatné slovenské regiolekty a možno na nej budovať pluricentrický model slovenčiny.

2.1. Slovenčina vo Vojvodine (podobne i v iných enklávach a diaspórach) je (integrálnou) súčasťou slovenského národného jazyka. Ako enklávny jazyk však pribrala výrazové prostriedky, ktoré konštituuju osobitný regiolekt a to nie iba v najotvorenejšej jazykovej rovine, v lexikálnej rovine. Ako taká diferencovane uchováva na jednej strane kulturémy, ktoré v iných vnútrojazykových priestoroch stratili transparentnosť alebo absentovali. Čo konkrétne máme na mysli? V dolnozemskejších slovenských enklávach sa bežne rozlišuje *dyňa* - *melón*, v bežnej hovorenej komunikácii i *d'iňa* - *gerega*. Táto kulturéma predstavuje areálovú kultúrnu a jazykovú izoglosu. Dištinkcia medzi týmito dvomi kultúrami je zreteľná i v maďarčine, srbčine, bulharčine, chorvátčine a iných jazykoch, pravda, s osobitným zastúpením lexém. Signalizuje to spoločné verbalizovanie sveta v prienikovom priestore panónskeho a balkánsko-mediteránneho kultúrneho časopriestoru. Slovenčina je priesečníkom toho kultúrneho priestoru, kde už nie je taká výrazná verbalizácia týchto dvoch pojmov. Pravdepodobne vďaka pôsobeniu dvoch protichodných jazykových princípov,

princípu transparentnej verbalizácie sveta a princípu analógie a vďaka pôsobeniu osobitných jazykových vektorov v kontexte kontaktných jazykov máme tu obrátenú významovú situáciu: často je vo výraze *dyňa* obsiahnutý aj význam *melónu*, resp. v spisovnej slovenčine alebo kodifikovanej slovnej zásobe sa výrazy *dyňa* - *melón* používajú v obrátenom význame ako je to napr. vo výraznejšej rurálnej kultúre v rámci vojvodinskej slovenčiny. Enklávny jazyk však bežne priberá a adaptuje si i výrazy, ktoré sú len regiolektálneho rázu (napr. *burek* reprezentuje bežnú lexikálnu zložku signalizujúcu juhovýchodný európsky a balkánsky jazykový kontext, kým do centrálneeurópskeho slovenského jazykového priestoru sa tento gastronomický výraz dostal na sklonku dvadsiateho storočia ako kompromisná replika s minimálnym zónolektálnym a regiolektálnym diametrickým komunikačným dosahom). V jazykovosystémovej perspektíve je to stále ten istý jazyk. V komunikačno-pragmatickej perspektíve vojvodinská či „dolnozemska“ slovenčina (ako sa to dodnes nie celkom presne prezentuje aj v odbornej literatúre) predstavuje špecifický kultúrny priesečník stredoeurópskej, panónskej, balkánskej, mediteránnej a suborientálnej sociokultúrnej variety (Dudok, 2000). Tento jazykový vývinový proces nie je priamočiary. Má pulzačný charakter.

2. 2. 1. Paralelný vývin súčasnej slovenčiny na Slovensku a enklávnej slovenčiny prebieha aj v rámci ostatných jazykových rovín.

2. 2. 1.2. Dynamika zvukového systému v slovenčine sa prejavila/ prejavuje napr. vysúvaním samohlásky *ä* na samý okraj vokalického systému, skracovaním dlhej chróny a *i*. (Bosák et. al., 1998). Tieto javy boli v enklávnej slovenčine prítomné odskôr a pôsobili tu akoby anticipačne na celoslovenskú jazykovú situáciu. Vývinová dynamika v zvukovej rovine slovenčiny zaznamenáva však aj protichodné tendencie: v spisovnej (štandardnej) výslovnosti *l* - *l'* na Slovensku sa ich vzájomné hranice potierajú, pokým ortoepická dištinkcia *l* - *l'* v slovenčine vo Vojvodine a v rumunskom Banáte je v jazykových prejavoch stále silno zastúpená. Navyše sa prejavuje ako výrazný jazykový identifikátor a vektor jazykovej identity. V úze vojvodinských Slovákov prebieha monoftongizácia *ô* (*môžem*, *mój*...), často umocnená normou srbčiny ako kontaktného jazyka. Atd'.

2. 2. 1. 3. V morfolologickej rovine slovenského jazyka badať tiež dynamické procesy signalizujúce pluricentrický vývin. Napríklad v synchronnej dynamike v rámci deklinačnej sféry možno pozorovať prechod slov z triedy *kost'* do triedy *dlaň*, prechod domácich priezvisk zakončených na *-o* z podtriedy *hrdina* do podtriedy *chlap*, ktorý sa prejavuje v dubletnom genitíve a akuzatíve singuláru *Krasku/ Kraska* (porov. Bosák et. al., 1998). Tieto procesy však neprebiehajú symetricky enklávnej slovenčine s vývinom slovenčiny na Slovensku. Enklávna slovenčina si v tomto prípade zachováva staršie formy. Aj v syntaktickej rovine tiež prebieha paralelný vývin, na čo by sa našlo neporovnateľne viac dokladov.

2. 3. Podstatným činiteľom slovenského jazykového pluricentrizmu je i textová tradícia. Kým pre dolnozemský diskurz je bežná jazyková transparentnosť v rámci rurálnej symboliky i vecnej lexiky, na Slovensku sa táto zložka v priebehu dvadsiateho storočia v komunikačných sférach oslabila, resp. ocitla sa v prienikovom poli kultúrém signalizujúcich „vrchársky“ a urbánny sémantický rámec. Inak povedané, to čo funguje ako neutrálny prostriedok v jednom prostredí, v druhom sa „iní“, posúva do príznakových polôh. Pravda, platí to len v tom prípade, ak sa na vec pozeráme z jednej strany: zo strany jazykového používateľa na Slovensku alebo zo strany jazykového používateľa v slovenskej jazykovej enkláve. V endojazykovej bilaterálnej situácii, ktorú percipuje iba ten, kto aktívne disponuje enklávnymi a materskými jazykovými návykmi ako osobitnými diglosnými prejavmi, sú obidve variety reálne rovnocenné. V tomto smere má dokonca istú výhodu edukovaný enklávny používateľ jazyka. Svedčí o tom i slovenská literárna produkcia v enklávach, ktorá seba chce bežne vidieť v celoslovenskom literárnom procese a kontexte. Jej recepcia ako takej je v celoslovenskom literárnom procese však skôr záležitosťou exkluzívneho, často len deklaratívneho, nie bežného, literárneho procesu.

2.4. V enklávnej slovenčine, napr. vo vojvodinskej slovenčine sa javí varietnosť vo fonetickofonologickej a gramatickej rovine, v komunikačnej, štylistickej, pragmatickej ap. sfére (Dudok, 1995). V lexikálnej rovine, ktorá sa preberaním nových slov, kalkovaním a neosémantizáciou obohacuje o registre, ktoré by v jazykovej situácii slovenčiny na Slovensku neraz bolo potrebné osobitne vykladať, sa prejavuje najmä variantnosť. Tento model je zhodný s ostatnými enklávnymi jazykovými prejavmi. V jazykovej diaspóre je situácia netransparentnejšia a slovenčina sa často používa iba v súkromnej, neverejnej jazykovej doméne.

2.5.1. Jazykové členenie slovenčiny v zámorských krajinách v mnohých prípadoch dnes už pripomína situáciu spiacich jazykov, čo v európskych rámcoch poznáme, keď ide o slovenskú situáciu, iba v kontexte slovenčiny v Rakúsku. Tak či tak tieto prejavy slovenského jazyka sú rovnocenným tematickým rámcom pluricentrických úvah o slovenčine, podobne ako sú otázky jazykovej kreolizácie súčasťou pluricentrických koncepcií iných jazykov. Aj keď je slovenská diglosia v regiónoch akými sú obidve Ameriky a Austrália, na rozdiel od diglosie na Slovensku, výrazne zameraná na dialektizovanú podobu interpersonálnej komunikácie s typickými príznakmi asimilácie, miešania a prepínania kódov, je vzácnym vkladom a dokladom jazykových kontaktov. Okrem rozširovania bilingválneho spektra slovenčiny mimo rámcov centrálneeurópskeho regiónu výrazne to obohacuje i vnútrojazykovú a kultúrnu mapu slovenčiny.

2.5.2. V akom zmysle výrazové prostriedky, ktoré tradične orientovaná koncepcia

etastickej spisovnej slovenčiny zaraďuje často medzi poklesnuté hodnoty, chápeme ako obohacovanie a kultivovanie slovenčiny ako prirodzeného jazyka? Vysvetlím to na príklade jazykovej situácie slovenského jazyka v Argentíne. Slovenčina sa tu uplatňovala a uplatňuje najmä v nárečovej podobe. Najviac používateľov a nositeľov slovenčiny pochádza z Bratislavskej, Nitrianskej, Zvolenskej, menej z Košickej župy, najmä však z bývalej Dolnej zeme (z Juhoslávie, Rumunska a Bulharska). Po 2. svetovej vojne i v súčasnosti slovenské prejavy sú v značnej miere ovplyvnené španielčinou. Napriek tomu, že sa tu slovenčina vyvíjala hlavne v rámci interpersonálnej komunikácie, najmä prostredníctvom epištolárneho diskurzu ovplyvňovala i jazykovú diferenciáciu pôvodnej etnokultúrnej a jazykovej substance. Do bežnej a spisovnej slovenčiny sa výrazy latinoamerickej kultúry ako typické tamajšie reálie (napr. *čakra*, *granja* a podobné reálie rurálnej latinoamerickej kultúry) dostávali práve prostredníctvom korešpondencie a dopisovateľskej siete už od dvadsiatych a tridsiatych rokov. Až v súčasnosti, keď európska kultúra zažila latinoamerický literárny boom, v slovenčine sa tieto výrazy revitalizovali. V sociolingvistickom kontexte ich však nemožno považovať za lexikálne exotizmy. Vďaka slovenským používateľom, hlavne latinoamerickým, patria i do bežnej komunikácie. Hoci ide o monoštylistov, ktorí používajú rodné nárečie v interpersonálnej i verejnej komunikácii, mnohí nositelia slovenského jazyka v Argentíne sú bilingvisti s diglosiou. (O tom viac v našej rukopisnej štúdii *Slovenčina v Argentíne*.)

3.1. Pluricentrickú koncepciu slovenčiny nechápeme ako metajazykovú záležitosť. Jej aplikovateľnosť nie je obmedzená iba na interpersonálnu, esteticko-literárnu, publicistickú komunikáciu atď. Konceptualizácia slovenčiny ako pluricentrického jazyka smeruje zároveň v dvoch smeroch, k jadrú jazykových používateľov i od jadra jej používateľov. Túto skutočnosť by mala vedieť využiť hlavne preskriptívna jazykoveda, ktorá je vďaka svojej vnútornej disciplinárnej logike najdiskriminačnejším jazykovým segmentom voči používateľom jazyka. Nemyslím tu teraz iba na literárnu komunikáciu, kde sú preskriptivisti ochotní mnohé jazykové javy kvalifikovať ako krajové a okrajové, hoci sú oni v reálnej jazykovej situácii štylisticky neutrálne a centrálné. Mám na mysli aj pomoc, či dodatočnú jazykovú energiu, ktorú sú schopné poskytnúť enklávy nielen pri špecializovanej komunikácii, ale aj v spisovnej komunikácii. Oslabilo by to napr. globalizačný tlak exonym na slovenčinu typu *Hvar*, *Gložan*, *Şinteu* a prirodzenej jazykovej inkorporácie endonym *Chvár*, *Hložany*, *Nová Huta* do jazykového a kultúrneho systému a komunikácie.

4. Záverom iba konštatujeme, že slovenčina ako pluricentrický jazyk je záležitosťou reálnej jazykovedy, vychádza z jazykovej situácie a je komplexnou metajazykovou a komunikačnou skutočnosťou. Slovakistika sa s týmto faktom pomaly začína vyrovnávať.

Zápasí pritom s rozličnými postojmi, ktorými by sa neraz mohla zaoberať i ekolingvistika.

Literatúra

BOSÁK, J. et. al.: Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Slovenský jazyk. Opole : Uniwersytet Opolski - Instytut Filologii Polskiej 1998. 168 s.

BROZOVIĆ, D.: Standardni jezik. Teorija : usporedbe : geneza : povjest : suvremena zbilja. Zagreb 1970. 180 s.

CRISTAL, D.: The Cambridge encyclopedia of language. Cambridge: Cambridge University Press 1987. 472 s.

DUDOK, M.: Jazyková situácia a členenie slovenčiny vjuhoslovanskej Vojvodine. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolingustica Slovaca 1. Zost. S. Ondrejovič a M. Šimková. Bratislava, Vydavateľstvo Veda 1995, s. 216--226.

DUDOK, M.: Stav slovenčiny v Juhoslávii a jej výskum. In: Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Sociolingustica Slovaca 3. Ed. S. Ondrejovič. 1997, s. 203--209.

DUDOK, M.: Spoločenský diskurz a kontaktné jazyky. Zborník spolku vojvodinských slovakistov, 16--18. Red. D. Dudok. Nový Sad: Spolok vojvodinských slovakistov 2000, s. 63—70.

MUHR, R.: Österreichisches Deutsch Kennenlernen. Graz 1996. 35 s.

MUHR, R.: Österreichisches Deutsch und interkulturelle Kommunikation in Kontext des Faches Deutsch als Fremdsprache. In: ÖD a F Mitteilungen 1. Innsbruck : Druckerei Augustin 1996, s. 31—44.

KLOSS, H.: Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen seit 1980.

Düsseldorf : Schwamm 1978.

www.dzj.sk./slovaci.htm , webová stránka Domu zahraničných Slovákov

K výskumu súčasnej živej slovenskej paremiológie

V súčasnosti nemáme na Slovensku žiadne aktuálne lexikografické dielo, v ktorom by bola spracovaná živá a nová paremiológia slovenčiny. Neexistuje ani výskum, ktorý by zachytával súčasný stav a nemáme ani textové, či korpusové zdroje, z ktorých by sa dali zistiť relevantné informácie o stave a pohybe v tejto oblasti jazyka. To je jeden z dôvodov môjho pokusu o prieskum znalosti tradičnej paremiológie, ako ju registrujú existujúce lexikografické diela.

Úlohou tohto sociolingvistického výskumu je zistiť, ktoré lexikograficky registrované paremiologickej jednotky sú v súčasnosti známe a živé u Slovákov.

Metóda

Základom je dotazníkový prieskum. Kvôli zefektívneniu prieskumu je dotazník spracovaný v elektronickej podobe ako aplikácia programu Access. Dotazník je na internetovej adrese www.mathe-trainer.com/cruoohm/frazmin, kde si ho môžu záujemcovia stiahnuť. Na tejto stránke sú aj všetky informácie o tom, ako si možno program nainštalovať, vyplniť dotazník a odoslať ho prostredníctvom Internetu.

Úvodný formulár, ktorý treba na spustenie korpusu vyplniť, obsahuje nasledovné údaje o respondentovi: vek, pohlavie, vzdelanie, nárečovú oblasť, kde respondent vyrastal a nárečovú oblasť, kde respondent žije (viď. príloha č. 1). Po vyplnení úvodného formulára a zadani zvoleného hesla respondenta sa otvorí dotazník. Obrazovka obsahuje vždy len jednu položku – konkrétne príslovie, pri ktorom treba vybrať jednu z ponúkaných odpovedí:

1. Poznám, používam
2. Poznám, nepoužívam
3. Nepoznám, rozumiem
4. Nepoznám, nerozumiem

Respondent má ešte piatu možnosť, a to uvedenie inej variantnej podoby príslovia, ako je uvedená v dotazníku. Program umožňuje aj dodatočnú zmenu odpovede pri ktoromkoľvek predchádzajúcom prísloví (viď. príloha č. 2). Na záver má respondent ešte možnosť uviesť ďalšie príslovie, ktoré pozná, a v dotazníku neboli.

Korpus

Korpus prísloví obsahuje 2834 položiek. Základom pre vytvorenie korpusu prísloví pre tento dotazníkový prieskum boli nasledovné zdroje: Výber prísloví a porekadiel zo zbierky A. P. Záturského, ktorý urobili J. Mlacek a Z. Profantová (1997). Autori vybrali zo Záturského zbierky okolo 3000 jednotiek, ktoré majú podľa nich istú platnosť a použiteľnosť aj z hľadiska súčasného používateľa; príslovie, ktoré zachytáva frazeologický slovník E. Smieškovej (1977); príslovie, ktoré uvádza Krátky slovník slovenského jazyka a do korpusu boli zaradené aj príslovie, ktoré sú uvedené v práci Miko a kol. (1989). Táto práca uvádza všetky frazeologizmy a príslovie, ktoré uvádzali učebnice základných a stredných škôl na Slovensku. Takto vznikol základ pre dotazníkový korpus a je vlastne odrazom toho, čo sa v súčasných príručkách uvádza ako živá paremiológia.

Ciele

Hlavným cieľom prieskumu je získať odpovede na nasledovné otázky:

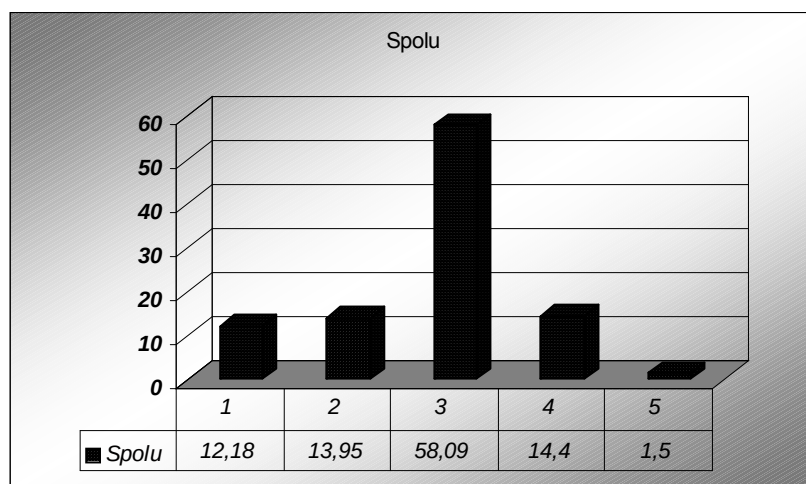
1. Ktoré, z tradične lexikograficky registrovaných prísloví sú všeobecne známe a patria do aktívnej alebo pasívnej slovnej zásoby v slovenčine
2. Ktoré príslovia nie sú bežne známe, ale respondenti ich považujú na pozadí svojej jazykovej kompetencie za zrozumiteľné.
3. Ktoré príslovia už súčasní hovoriaci nepoznajú a ani nevedia identifikovať ich význam.
4. Do akej miery hovoriaci akceptujú registrované slovníkové podoby prísloví, alebo či existuje iný variantný úzus v aktuálne používanom prísloví.
5. Aké ďalšie príslovia patria do hovorového úzu respondentov.
6. Aké sú rozdiely v známosti a používaní prísloví u respondentov pri vyššie sledovaných otázkach z hľadiska ich veku, vzdelania a nárečovej oblasti.

Predbežné výsledky

Vzhľadom na minimálny počet respondentov (13) nie je ešte možné urobiť širšie zovšeobecnenia z hľadiska vekových, resp. regionálnych rozdielov. Uvádzané výsledky sú len prvou sondou, ktorá ukazuje všeobecne známe a aktívne používané paremiologické jadro, ďalej sa ukazuje, ktoré príslovia respondenti nepoužívajú, hoci ich poznajú, ktoré príslovia považujú za zrozumiteľné, hoci ich nepoznajú a ktoré príslovia sú už z dnešného hľadiska pre hovoriacich neznáme a nedešifrovateľné.

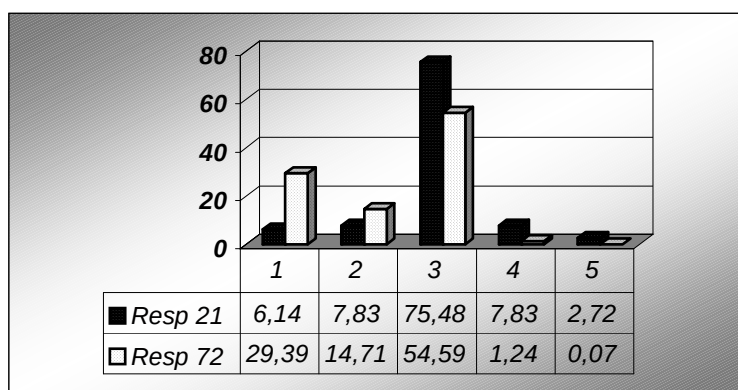
Prvá tabuľka ukazuje celkové percentuálne zastúpenie odpovedí respondentov. Ukazuje sa, že všeobecne známe a aktívne používané paremiologické jadro je pomerne úzke (otázka č. 1). Približne rovnaké hodnoty má skupina prísloví, ktoré patria do pasívnej slovnej zásoby (otázka č. 2) a skupina neznámych prísloví (otázka č. 4). Len minimálne uvádzali respondenti iné variantné podoby prísloví (otázka č. 5). Najväčší počet odpovedí bol na otázku č. 3, pri ktorej sa respondenti domnievali, že rozumejú danému výrazu, hoci ho nepoznajú.

Tab. 1

Na základe prvých výsledkov možno vysloviť predpoklad, že relevantné rozdiely medzi respondentmi budú z hľadiska veku. V tabuľke č. 2 je porovnanie odpovedí najmladšieho respondenta (21 rokov) a najstaršieho respondenta (72 rokov). Signifikantný je rozdiel najmä v odpovediach na otázku č. 1. Aj v tomto prípade však najväčšiu skupinu tvoria odpovede na otázku č. 3.

Tab. 2

Na základe tejto vzorky respondentov možno už naznačiť jednotlivé skupiny prísloví. Počet prísloví, ktoré všetci respondenti označili za známe a používané alebo za známe, ale jednotlivými respondentmi nepoužívané je pomerne malý (porov. Tab. 3). Ak by sme za kritérium dostatočnej miery všeobecnej známosti konkrétneho príslovia zvolili hranicu 50%, možno na tomto základe vyčleniť isté paremiologické minimum, do ktorého by bolo možné zaradiť podľa tejto prvej sondy ca 300 prísloví.

Podľa kritéria 50%-nej neznámosti (odpoveď na otázku č. 4) možno zaradiť do kategórie neznáme a nezrozumiteľné ca 350 prísloví. Treba povedať, že v tejto kategórii odpovedí sa nevyskytol prípad príslovia, ktoré by všetci respondenti označili ako neznáme a nezrozumiteľné. Vždy sa vyskytla minimálne jedenkrát odpoveď č. 3. V tabuľke č. 4 je ukážka prísloví, ktoré takmer všetci respondenti označili za neznáme a nezrozumiteľné. Pravda, takýto typ dotazníka nemá za cieľ overiť, či danému prísloviu respondent aj správne rozumie. Zo sociolingvistického hľadiska je to však irelevantné, pretože podstatné je intuitívne hodnotenie zo strany respondenta. Pochopiteľne, ďalší výskum, ktorý už bude musieť riešiť aj otázka skutočnej jazykovej kompetencie a jazykovej správnosti, bude musieť sledovať aj odpovede na tieto otázky.

V tabuľkách č. 3 a 4 označuje suma počet respondentov, čísla 1, 2, 3, 4, 5 sú kategórie jednotlivých odpovedí (viď. vyššie). Tabuľka č. 3 ukazuje príslovia, ktoré respondenti zaradili do svojho aktívneho jazykového fondu.

Tab. 3

Príslovie	Suma	1	2
Trpezlivosť ruže prináša.	13	13	
Čo sa za mladi naučíš, na starosť akoby si našiel.	13	13	
Každý začiatok býva ťažký.	13	13	
Čas sú peniaze.	13	13	
Čas je najlepší lekár.	13	13	
Čo je veľa, to je veľa.	13	13	

Božie mlyny melú pomaly, ale isto.	13	13	
Bez práce nie sú koláče.	13	13	
Komu niet rady, tomu niet pomoci.	13	13	
Komu sa nelení, tomu sa zelení.	13	13	
Kto druhému jamu kope, sám do nej (s)padne.	13	13	
Kto hľadá, nájde.	13	13	
Kto prv (skôr) príde, ten prv (skôr) melie.	13	13	
Aj zajtra je deň.	13	13	
Aká práca, taká pláca.	13	13	
Nešťastie nechodí po horách (stromoch), ale po ľuďoch.	13	12	1
Odvážnemu šťastie praje.	13	12	1
Pomaly ďalej zájdeš.	13	12	1
Kto sa bojí, nesmie do lesa.	13	12	1
Sľuby sa sľubujú, blázni sa radujú.	13	12	1
Každý chvíľku ťahá píľku.	13	12	1
Palica má dva konce.	13	12	1
Bližšia košeľa ako kabát.	13	12	1
S jedlom rastie chuť.	13	12	1
Viac hláv, viac rozumu.	13	12	1
Príde na psa mráz.	13	12	1
Kôň má štyri nohy, a predsa sa potkne.	13	12	1
Remeslo má zlaté dno.	13	12	1
Podľa seba súdim teba.	13	12	1
Hovoriť striebro, mlčať zlato.	13	12	1
Ešte nikdy nebolo tak zle, že by nemohlo byť ešte horšie.	13	12	1
Ešte mu tečie mlieko po brade.	13	12	1
Prišlo na lámanie chleba.	13	12	1
Priatelia budme, dlhy si plaťme.	13	12	1
Učený nikto z neba nespadol.	13	12	1
Nie je všetko zlato, čo sa blyští.	13	12	1
Čert nikdy nespí.	13	12	1
Aká otázka, taká odpoveď.	13	12	1
Kto nepracuje, nech neje.	13	12	1
Všade dobre, ale doma najlepšie.	13	12	1
Bez vetra sa ani lístok (list) (na strome) nepohne.	13	12	1

V tabuľke č. 4 sú príslovia, ktoré väčšina respondentov nepozná a ani im nerozumie.

Tab. 4

Príslovie	Suma	4	1	2	3	5
Cigán mu na zuby odkazuje.	13	12			1	
Hasí hutu.	13	12			1	
Inde, kvinde - nič nevynde.	13	12				1
Ak si nepokazíš, nepopapáš.	13	11		2		
Biela húska dobre sedí.	13	11		1	1	
Krajčír, mlynár a bača najlepší pšóres majú.	13	11			2	
Keď brány oberáš, vtedy do stodoly poberáš.	13	11			2	
Zolvica - brata polovica.	13	11			2	
Sirota nevoľná! (Iný dodáva): Ale sebevoľná.	13	11			2	
Ja tu koreň, prakoreň, a ty priš!	13	11			2	
Nemeraj chlapa do korca.	13	10	1		2	

Na starom i do mlyna i zo mlyna.	13	10	1		2	
Kde jarmo, tam larmo.	13	10		1	2	
Cez sito na koryto!	13	10		1	2	
Potratila kalendáre.	13	10		1	2	
Dušíčku polieva.	13	10			3	
Chleba sa nenarodilo a kapustu zožrali súkenníci!	13	10			3	
Čert na ňom vápno hasí.	13	10			3	
Čertovi musíš aj vo dne posvietiť.	13	10			3	
Vyžaloval si na červený opasok.	13	10			3	
Frajšták išiel, Frajšták prišiel.	13	10			3	
Obutá noha, bosý šľak.	13	10			3	
Znakovitý - máloktoľ dobrý.	13	10			3	
Od zabudku s maslom hrudku.	13	10			3	
Netreba jej šošovice.	13	10			3	
Dal smrti maku.	13	10			3	
Kto sa chce vydať, musí sa rydať.	13	10			3	
Kde vlčura nestačí, podši líškou.	13	10			3	
Dobrá psu mucha a človeku repa.	13	10			3	
Latinská kuchyňa najdrahšia.	13	10			3	
Dieťa z úhora.	13	10			3	
Aký kočeň, taký fúz.	13	10			3	
Chlapovi, čo má biele pľúca, ženy mrú.	13	10			3	
Aj Nebojsa zhorela.	13	9		2	2	
Ševkyni sviňa pred prahom zdochne.	13	9		2	2	
Chystá sa do kúta.	13	9		1	3	
Od vody sa vši lažú.	13	9		1	3	
Filip nechcel, ale musel.	13	9		1	3	

V ďalšej etape prieskumu sa treba zamerať najmä na získanie reprezentatívnej vzorky respondentov z hľadiska regionálneho zastúpenia a najmä vekovej štruktúry. Ďalší výskum bude orientovaný na zisťovanie jazykovej kompetencie vybraného zúženého korpusu prísloví, ktorého základom bude aktívne paremiologické jadro. Pri tomto prieskume bude použitá Permiakovova metóda skúmania znalosti parémií, ktorá spočíva v prezentovaní prvej časti príslovia a jeho doplnení respondentom. Tento výskum by už mohol mať rádovo väčší počet respondentov, pretože vzhľadom na oveľa menší rozsah materiálu je jednoduchšie realizovateľný.

Výsledky výskumu by mali okrem získania odpovedí na už spomínané sociolingvistické otázky poslúžiť ako dôležitý zdroj informácií o stave súčasnej paremiológie na ich lexikografické spracovanie, mohli by sa stať východiskom pre širší lingvistický výskum slovenskej paremiológie, ktorý by mal byť rozšírený o informácie získané z textových zdrojov a korpusov. Získané informácie o zastaraných a neznámych prísloviach by mohli poslúžiť ako vhodné východisko pre výskum historickej paremiológie. Dôležitou oblasťou využitia výsledkov výskumu je aj paremioidaktika. Podľa získaných údajov by bolo možné spracovať paremiologické minimum slovenčiny, ktoré by mohlo byť zapracované do učebníc základných a stredných škôl. Vhodné didaktické využitie výsledkov vidím aj vo vyučovaní slovenčiny ako cudzieho jazyka. Paremiologické minimum slovenčiny je možné spracovať do didaktickej príručky pre cudzincov, ktorá by obsahovala aj cvičebnú časť. Z pohľadu súčasných empirických paremiologických výskumov v zahraničí sú výsledky dôležitým príspevkom do súčasných demoskopických

výskumov v tejto oblasti a môžu tvoriť dobrý empiricky overený základ pre konfrontačnú paremiológiu.

Literatúra:

Smiešková, Elena: Malý frazeologický slovník. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977.

Krátky slovník slovenského jazyka. Bratislava, Veda, Vydavateľstvo SAV 1987.

Slovenské príslovia a porekadlá. Výber zo zbierky A. P. Záturského. Výber a zostavenie Jozef Mlacek a Zuzana Profantová. Bratislava, Nestor 1996

Miko, František a kol.: Frazeológia v škole. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989.

TRespondent	
sociolingvistický prieskum paremiologické minimum	
Príslovia	
Alias	Alias slúži na vašu identifikáciu pri pokračovaní v práci. Ak sa vám ho podarí zapamätať, ušetríte si veľa zbytočnej roboty!
Pohlavie	
Narodený	(yyyy)
Vzdelanie	
Vyrastal	
Žije	od roku (yyyy)
Hc	Záhorie Trnavská Považská Severotrencianska Juhotrencianska Oravská Turcianska Strednonitrianska Severonitrianska Juhonitrianska Liptovská Zvolenská Tekovská Hontianska Novohradská Gemerská Spišská Šarišská Abovská Zemplínska Sotácka Užská Bratislava a okolie Iná

FMain : Form

sociolingvistický prieskum **paremiologické minimum** položiek (hotové/všetky): 17 / 2834

Príslovia Ste prihlásený ako

Aj z čítaných oviec vlk berie.

Variant

Prehľad všetkých položiek

	Locution:	Answer:
☐	Aj duba preskočí, keď mu ho na zem zvalia.	Nepoznám, rozumiem
☐	Aj Kubovi bolo dobre, pokiaľ bol mladý.	Nepoznám, rozumiem
☐	Aj malé ryby sú ryby.	Poznám, používam
☐	Aj na kameni sa vyspíš, keď máš dobré svedomie	Poznám, nepoužívam
☐	Aj najtuhšie drevo prehorí.	Poznám, nepoužívam
☐	Aj najväčšia baňa sa kedysi preberie.	Poznám, nepoužívam
☐	Aj Nebojsa zhorela.	Nepoznám, nerozumiem
☐	Aj oči si dá vyklat' za pravdu.	Poznám, nepoužívam
☐	Aj pes vie, kto mu dáva jesť.	Poznám, nepoužívam
☐	Aj steny majú uši.	Poznám, používam

Record: of 17

Gizela Gáfriková

Literárne dielo Hugolína Gavloviča

Vnímový znalec slovenskej duchovnej a literárnej minulosti Štefan Krčméry nazval autora, o ktorom bude reč, *podivínom 18. stolia*. Tento – v nijakom prípade nie dehonestujúci, či ironizujúci – epiteton akoby vystihoval mnohé pokusy o výklad osobnosti a diela jedného z najvýraznejších predstaviteľov slovenského literárneho baroka. Jeho literárnohistorické osudy dlho sprevádzali nedorozumenia spôsobované nielen málo komplexným prístupom k jeho spisovateľskej činnosti, nedostatočným poznaním širšieho súvekeho kultúrneho a literárneho kontextu, ale aj nedoceňovaním dobových foriem literárnosti.

Hugolín (krstným menom Martin) Gavlovič (1712 – 1787) patrí k tým spisovateľom starších období slovenského literárneho vývinu, ktorých curriculum vitae literárna historiografia dopĺňa a spresňuje len postupne, z útržkov zachovaných dobových prameňov.

Za objavenie časti jeho literárnej pozostalosti a zistenie jeho autorskej totožnosti (podpisoval sa totiž iba ako „nemocný knez“, resp. „neduživý knez“) vďaka príslušníkovi mladšej generácie bernolákovcov, Michalovi Rešetkovi, ktorý sa začiatkom tridsiatych rokov 19. stolia stal i prvým vydavateľom Gavlovičovho najznámejšieho a najpopulárnejšieho diela. O významné doplnenie životopisných a bibliografických údajov sa v tridsiatych a štyridsiatych rokoch 20. stolia pričínili predovšetkým františkánsky literárny historik Celestín Lepáček. Literárnohistorický výskum však dodnes stojí nielen pred mnohými nedoriešenými otázkami biografického charakteru, ale najmä pred vedecky korektným určením autorstva a reálneho rozsahu Gavlovičovho diela.

Gavlovič pochádzal z poľsko-slovenského pohraničia; jeho rodiskom bol Czarny Dunajec. Podľa vlastného údaja v zozname františkánskych novicov z roku 1733, od raného detstva vyrastal v Trstenej. O tom, aké okolnosti ho už v útlom veku do tohto čulo sa rozvíjajúceho hornooravského – etnicky slovenského – mestečka priviedli, pramene mlčia. Trstená bola zrejme i miestom, kde získal základy vzdelania. Roky a miesta jeho stredoškolských štúdií sa pre fragmentárnosť zachovaných údajov dajú rekonštruovať iba čiastočne. V polovici dvadsiatych rokov 18. storočia bol študentom nižšej gramatickej triedy na bližšie nezistenej škole v Žiline. V roku 1730 sa však uvádza ako syntaxista piaristického gymnázia v Ružomberku. Akokoľvek strohé údaje o charakte Gavlovičovej vzdelanosti umožňujú teda predpoklad, že nadobudol úplné stredoškolské vzdelanie typu „studia humaniora“.

Rovnako dôležitá, ba z hľadiska výkladu diela určujúca je Gavlovičova príslušnosť ku františkánskej reholi minoritov Salvatoriánskej provincie, do ktorej vstúpil ako dvadsaťročný (1733). Ako člen rádu absolvoval kurz filozofie, neskôr štúdium teológie v Žiline (1736 – 1742). Prvými krátkodobými Gavlovičovými pôsobiskami boli kláštory v Žiline a v Beckove. V roku 1744 ho provinciálne predstavenstvo preložilo do mestečka Pruské.

V zozname členov tamojšej kláštornej komunity sa o rok neskôr objavuje pri jeho mene strohá poznámka „pro cura sanitatis“ (liečebná starostlivosť), ktorá naznačuje zdravotné komplikácie. Pramenný materiál však neprezrádza, či sa liečil už aj v predchádzajúcom období, alebo či mu pľúcny „neduh“ podlomil zdravie až v roku 1745. Osvedčenou – a dosť populárnou – dobovou liečebnou metódou pri chorobách dýchacieho ústrojenstva bolo pravidelné užívanie žinčice a odvaru liečivých bylín, spojené s pobytom na čerstvom horskom povetrí. Kláštorňý „chirurgus“ naordinoval túto terapiu

aj Gavlovičovi, ktorý jarne i letné mesiace zvyčajne trávil na salašoch pruštianskeho panstva.

Z kláštorňých záznamov možno zistiť, že zdravotný stav pátra Hugolína sa v istých intervaloch (vždy však iba prechodne) zlepšoval. Vtedy mohol pastoračne vypomáhať na farách okolitých mestečiek a obcí. Bibliografia jeho rozsiahleho rukopisného diela na druhej strane naznačuje, že v čase aktívneho kňazského a kazateľského účinkovania dochádzalo k výraznejšiemu pritlmeniu jeho literárnej tvorby.

Posledných dvanásť rokov života strávil Gavlovič ako dvorný kaplán v zemepanskej rodine Madočániovcov, ktorá tradične poskytovala starším pátrom z pruštianskeho kláštora možnosť súkromnej duchovnej služby. V ich kaštieli Gavlovič 4. júna 1787 aj zomrel. Pochovaný je v kláštornej krypte.

Naplnila sa tak jeho predtucha, vyslovená v prvom dvojverší vergiliovsky štylizovaného latinského epitafu, do ktorého Gavlovič v roku 1779 zašifroval svoju totožnosť a ktoré nepriamo potvrdzuje, že zo slovenského územia sa počas svojho života zrejme nikdy nevzdialil:

Me Čarno Dunajec genuit, Trstenna nutrit.

Forte volente Deo funera Pruska dabit...

(Zrodil ma Čierny Dunajec, živila Trstená,
ak bude Božia vôľa, Pruské mi poskytne hrob...)

* * *

Františkánsky kláštor v Pruskom bol založený a postavený v prvej polovici búrlivého 17. storočia ako jedno zo stredísk protireformačného pohybu vo vtedy prevažne protestantskom severozápadnom regióne Slovenska.

Potridentský rekatolizačný projekt – ktorý františkánska rehoľa uskutočňovala nenásilnými prostriedkami misijnej kazateľskej a charitatívnej činnosti – však najmä od

polovice 18. storočia stráca na aktuálnosti i na intenzite. Dôraz sa presúva na univerzálnejšie, eticky formulované problémy duchovnej obnovy, zvrúcenej zbožnosti a čínorodého kresťanstva, ktoré františkáni uplatňovali už v rekatolizačnej praxi a ktoré od konca 17. storočia rezonujú aj v domácom protestantskom prostredí (pietistické hnutie). Na uplatňovanie a šírenie spomínaných ideálov získava rehoľa prostredníctvom misií členov laických náboženských spoločenstiev.

Prvé prejavy Gavlovičovej tvorivej činnosti sa zatiaľ strácajú v prítmí nezvestných, resp. nezachovaných prameňov. Zásluhou Lepáckových zistení vieme, že v druhej polovici štyridsiatych rokov 18. storočia prekladá latinské texty príručiek pre rehoľníkov a terciárov, pričom ich v duchu dobovej praxe adaptuje pre domáce potreby.

Z tohto obdobia zachovali sa i fragmenty jeho katechetických prác a latinské dielko *Qualis vita mors est ita* (Aký život, taká smrť) z roku 1749, ktorého vznik Gavlovič lokalizoval pravdepodobne do miesta svojho vtedajšieho liečenia („in monte Okruhla“). Vo forme výrazovo jednoduchého „školského cvičenia“ (ako sám svoju prácu označil) rozvíjal v ňom tému kresťansky zmiereného prijímania myšlienky na smrť.

V ďalšom desaťročí sa Gavlovič bytostne sústredil na etickú problematiku medziľudských vzťahov a kultivovania duchovných osobnostných vlastností v rámci laického kresťanského spoločenstva. Potvrdzujú to dve monumentálne veršované skladby, *Valaská škola mravív stodola* (1755) a *Škola kresťanská* (1758). Autor ich v podtitule príznačne venoval predovšetkým členom Tretieho františkánskeho rádu.

Ak prvú zo skladieb môžeme typologicky označiť ako *ars bene vivendi*, o tri roky neskôr vytvorené dielo s námetom štyroch posledných vecí sa zaraďuje do rozsiahleho prúdu barokovej eschatologickej literatúry typu *ars bene moriendi*. V širšom dobovom európskom i domácom kontexte sú obidve *Školy* zároveň výrazom intenzívneho záujmu o etiku, ktorá v 17. storočí a v prvej polovici nasledujúceho storočia

patrila medzi najdynamickejšie sa rozvíjajúce filozofické disciplíny (Oravcová, 1987, s. 40).

Sumárne „zhrnutie“ svojej etickej koncepcie kresťanskej osobnosti i spoločenstva podal Gavlovič v latinskom predhovore k svojej poslednej známej literárnej práci adresovanej „školskej mládeži“, k rukopisnej učebnici *Pet' sto naučení o dobrých mravoch* (1782). Vychádza pritom z vlastného výkladu textu apoštola Pavla v liste Titovi (2, 12): „Svätý Pavol hovorí, aby sme na tomto svete žili striedmo, spravodlivo a zbožne. Zbožnosť máme teda preukazovať voči Bohu, striedmosť voči sebe a spravodlivosť voči blížnemu. Širšie ponímaná spravodlivosť sa vzťahuje aj na dobré mravy, ktoré sa majú prejavovať v každodennom styku, aby sme voči blížnym nepreukazovali nevraživosť, ale veľkodušnosť. Dobré mravy sú totiž ochranou dôstojnosti, cnosti a zachovávaním vzájomného pokoja, ktorý je aj Bohu vzácny, aj ľuďom milý, aby sme mohli povedať so svätým Pavlom, že o dobro sa staráme nielen pred Bohom, ale aj pred ľuďmi“.

V kondenzovanejšej podobe nachádzame tento výklad už v čitateľskom predhovore k *Valaskej škole mravův stodole*:

Dobré mravy pomáhajú k peknej statečnosti,
ku pokoji kresťanskému, a i k pobožnosti.

S Bohem, s bližním i ze sebu musíš pokoj míti,

jak chceš Bohu, a i lidem utešený býti.

Toto všecko tobe dávám, kdo si v Tretím ráde,

abys' vůnu dobrých mravův rozširoval všade.

Když víš podle tvej regule pred Bohem dobre žít,

abys' z částky se naučil též s bližním dobre byt'.

(Darování ku užitku tvému; zdôr. G.G.)

V dedikačnej formulácii zaznieva apel na *osobnú* mravnú zodpovednosť za blížnych, ku ktorej sa terciári zaviazali prijatím rádovej reguly. Z okruhu čitateľov svojej skladby ich osobitne vyčleňuje najmä preto, aby im pripomenul princípy kresťanstva zbaveného formalizmu, pre ktoré je skutočná, denne *prežívaná* viera nezlučiteľná s ponižovaním ľudskej dôstojnosti.

Gavlovič zjavne pociťoval deficit takého typu literatúry, ktorá by súčasníkom v primeranej forme poskytovala inštrukcie pre eticky prijateľné zvládanie každodenného životného zápasu. Naliehavú potrebu takéhoto diela vyjadril aj v citovanom príhovore:

Dost síce pobožných knížek je v svete pro tebe,
však o dobrých mravoch žádnú snad nemáš pri sobe.

Jeho predsavzatie poskytnúť čitateľom knihu „o dobrých mravoch“, ktorá by mala na prijímateľa rozhodujúci persuzívny účinok, si nepochybne vyžadovalo vysokú mieru premyslenej autorskej stratégie a vyspelú úroveň slovesného prejavu.

Valaská škola mravův stodola svojím kompozičným i tematickým plánom potvrdzuje prítomnosť autorových strategických zámerov na všetkých úrovniach makro- i mikroštruktúry.

Jedným z určujúcich princípov realizácie týchto zámerov stala sa rétorická zásada, formulovaná v príručkách a učebniciach rétoriky aj ako heslo *poučat' i zabávat'* (docere et delectare). V pôvodnom latinskom znení (ako citát z Horatiovho Listu Pisonovcom) ju nachádzame v podobe ústredného motta na titulnom liste diela: „Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci“ (U všetkých úspech žne básnik, ak príjemné s osožným spája). Stala sa vlastne súčasťou Gavlovičovej „ars poetiky“ založenej na rétorických princípoch organizácie textu a explicitne vyjadrenú ju môžeme nájsť v úvodnom osemverší, resp. v rôznych variantoch i v čitateľskom dedikačnom príhovore („k *naučení* toto čítaj, i k *obveselení*...“, „k *veselému* čítávání ráč ju přijat' vdečně...“ a pod.).

Z kompozičného hľadiska má celá takmer 18 000- veršová skladba až rafinované pravidelný pôdorys. Okrem viacčlenného prológu a epilógu je rozdelená do 22 častí, ktoré Gavlovič nazýva *nótami*. Jednotlivé nóty (s výnimkou tzv. *Prídavku*) dáva pritom podľa vlastného vyjadrenia „spievať“ niektorej *pastierskej* biblickej postave (i keď vo väčšine prípadov ich príbehy podáva v úlohe rozprávača sám). Každá nота pozostáva z príbehovej a didakticko-reflexívnej zložky. Kým príbehy majú pohyblivý rozsah od 54 do 68 (štrnásťslabičných sylabických) veršov, didakticko-reflexívna zložka má vždy kanonizovaný počet 59 dvanásťveršových *konceptov* s rovnakým veršovým rozmerom.

Chronologickým zoradením a smerovaním (od prvého starozákonného pastiera Ábela až po novozákonné zrodenie *Dobrého pastiera* Krista) predstavuje dvadsaťjeden úvodných príbehov „*sui generis*“ dejiny spásy (*historia salutis*). S touto koncepciou kresťanskej interpretácie dejín ľudstva súvisí aj spôsob ich podania. Na jednej strane sa v ňom vyjavuje starozákonný „predobraz“ (dobovým slovníkom *figura*) Kristovej novozákonnej obete (Ábel) a jeho spasiteľského poslania (Jozef, Dávid), na druhej strane sa prelínajú a svoj zmysel navzájom ozrejmuju biblické a súveké udalosti (veristický opis valaských ruvačiek, ale i encyklopedicky poučné pasáže o chove oviec a spôsobe života na salaši). Gavlovič pritom v nepriamej polemickej replike na staršiu i súvekú európsku pastorálnu idylu uplatňuje svoj postulát *pravdivosti* literárnej výpovede, ktorý vyslovil na viacerých miestach oboch svojich *Škôl*. Podľa jeho názoru – korešpondujúceho s potridentským ideovým konceptom kresťanského umenia – literárny výmysel (v súvekom pojmosloví spravidla označovaný výrazom *fabula*) svojím eticky neprípustným prekračovaním miery životnej pravdivosti ohrozuje čitateľovu mravnú integritu:

Jestli trefíš na poetův, nedávaj jim víry,
nebo mnohé věci píší, a *velké bez míry*.

Hledaj v knihách spravedlivost', zanechaj fabule,
bys' v čítaní neobrátil ku zlému tvej vůle.

(II / 52; zdôr. G. G.)

Oprávnenosť použitia literárnej fikcie Gavlovič meria schopnosťou jej „služby“ v záujme etického významu: „Ve fabulách pravdy neni, / ale slúžá k naučení“ (Škola kresťanská, O pekle, 251). V intenciách takto prísne limitovaného chápania výmyslu podáva i jednotlivé biblické príbehy. Ich „epické“ spracovanie potvrdzuje, že autor vychádza z exegetického princípu doslovného výkladu Biblie (*sensus literalis*). S týmto spôsobom biblického výkladu spája Erich Auerbach literárne postupy *figurálneho realizmu*; domnievam sa, že v daných súvislostiach možno o ňom na istej úrovni hovoriť aj u Gavloviča.

Ak nóty časovo vyjadrujú obdobie čakania a príchodu Krista – Vykupiteľa, epilóg zložený z dvoch častí – *O smrti* a *O Súde posledném, který jest konec věku* – upriamuje pozornosť na ďalší transcendentálny rozmer kresťansky chápaného času, ktorý sa naplní „na konci vekov“ (*finis mundi*) s druhým príchodom Krista, tentoraz Krista – Sudcu (Sabo, 1988, s. 635).

V podstate reflexívno-moralistická zložka každej nóty sa – ako som už uviedla – skladá z dvanásťveršových útvarov, ktoré Gavlovič pomenoval termínom *koncept*. Zhodou okolností vo Valaskej (i v Kresťanskej) škole pomenovanie *koncept* sa prekrýva so strofou, jeho skutočný význam však podľa všetkého súvisí s európskou renesančnou a barokovou teóriou konceptizmu. Usudzuje tak napríklad M. Hamada (1995, s. 173), ktorý dáva Gavlovičov *koncept* do súvislosti s výkladom tohto termínu v diele Emanuela Tesaura *Nome dell' argutia* (1685). Pod takéto označenie Tesauro zahrnul – zjednodušene povedané – rozmanité druhy ostrovtipnej, duchapľnej a aforistickej výpovede. Možno ešte dodať, že európske školské poetiky 17. a 18. storočia

termín koncept vysvetľovali ako nápad vyznačujúci sa duchaplnosťou, dôvtipom a istým momentom prekvapenia (Temeriusz-Sarnowska, 1985, s. 602). Pre náš výklad je rozhodujúce, že Gavlovič svojím *konceptom* v istom – zatiaľ nespresnenom zmysle – nadviazal na dobové, resp. i staršie literárne prúdenie. Hoci nateraz nepoznáme zdroje, ktoré ho motivovali, možno konštatovať, že mu nešlo o napĺňanie nijakého konkrétneho modelu. Sám totiž svoje koncepty označuje aj ako „valaské“. Vedome sa usiloval o ich tematickú pestrosť, založenú na rétorickej zásade *varietas delectat* (rozmanitosť zabáva): „V každom koncepte nalezneš materiu jinú, / abys' v čítání težkosti nemel, milý synu“.

Stabilne dodržiavaným rozmerom (dvanásť veršov, presnejšie šesť združené rýmovaných dvojverší) určil si autor isté hranice, ktoré mali sankcionovať rétorický princíp stručnosti a výstižnosti výpovede „pro teho, který dlouhého čítání se bojí“. Konceptu tak dal štatút istého svojprávneho celku schopného zaujať čitateľa aj ako relatívne samostatná kapitola na konkrétnu etickú tému.

Na priestore dvanástich veršov rozvíja Gavlovič sentenciu predlohy prevzatej a pretvorenej z Biblie, ale i z antických, neskoroantických, ranokresťanských i súvekých autorov (o i. Kniha Sirachova, Pseudocato, Stobaios, latinské moralistické dielo poľského barokového autora A. M. Fredru).

Aj v rámci predlohami sprostredkovanej výpovede uplatňuje Gavlovič duchaplnosť a vtipnosť, postavenú na istej myšlienkovvej konfrontácii vyjadrenej hutným štýlom. Gnómickým vyjadrením tohto princípu sú nadpisové mottá konceptov, ktoré predstavujú krátke, úderné „adagiá“: „Na vrchnost' svečí / nemeť mnoho rečí“; „Vino podobné člověku, to se skusuje od veků“; „Příležitost' lita / a pilný ju chytá“ a pod..

Opis uplatňovania, resp. porušovania jednotlivých mravných zásad sa uňho nikdy nevyčerpáva jednostranným moralistickým hodnotením. Ten istý jav je podrobovaný viacerým subtilným uhlom pohľadu, lebo každý človek i každá vec má „dobré i zlé

stránky“. Na pretras sa tak dostáva napríklad jazyk – raz rozumný, inokedy zraňujúci nástroj, vzdelanosť uprednostňovaná pred hmotným imaním, ale z iného etického hľadiska zároveň relativizovaná hodnota: „Lepší sedlák ponížený, který slúží Bohu, /než pyšný mudrc nebeskú znající oblohu.“ Motivické bohatstvo Gavlovičovej Valaskej (ale i Kresťanskej) školy treba podľa M. Oravcovej (1987, s. 46) vidieť v dobovej perspektíve františkánskej, t. j. scotistickej scholastiky, vyznačujúcej sa ostrou pojmovou diferenciáciou.

Z hľadiska žánrových útvarov a slovesných postupov má vo Valaskej škole evidentnú prevahu koncept – moralistická reflexia, ale nájdeme tu i bájkku, anekdotu, facéciu, humoresku, nápodobu žartovných ľudových popevkov. Akokoľvek stručný sujet je v takýchto prípadoch funkčne rozvinutý aj v prehovore postáv, takže Gavlovič vyslovuje moralitu prostredníctvom výpovede protagonistov, vo veľmi zriedkavých prípadoch aj prostredníctvom sujetu.

Koncept – reflexia je spravidla postavený na paralelizme, ktorý často prerastá až do antitézy a paradoxu. Autor pritom účinne využíva aj jeden z najstarších literárnych útvarov, totiž príslovia a porekadlá, ktoré vlastne v elementárnej forme splňajú požiadavku „poučať i zabávať“. Vedome vychádza z ich umelej i ľudovou slovesnosťou prehodnotenej podoby, ktorá je práve z hľadiska princípu „veselosti“ výrazne príznaková: „Chýry rozličné, noviny baby roznášajú, / nebo krátký rozum, ale dlouhé vlasý mají“; „Babka k babce, budú kapce, často připomíná, / těžko peníz i na kapce z truhlice vynímá“. Nechýbajú však ani opačné prípady, keď ľudovú formu príslovia alebo frazeologického spojenia istým spôsobom intelektualizuje: „Čo kdo mluví, aneb slyší, neb žádá dostati, / ve sne vidí, aby mohl med pres sklo lízati.“

Podobným spôsobom transponoval Gavlovič do slovesnej štruktúry konceptov aj citáty zo súvekej barokovej meštianskej a ľudovej piesne („Žáden neví, jak jest těžko učit' cudzé deti“, „Spívala si jedna baba: mám peňazí diežku“ a pod.).

Tri roky po dokončení čistopisu *Valaskej školy* zavřšíl Gavlovič jej pokračovanie, „školu cností“ reflektovaných *sub specie aeternitatis*, ktorú nazval *Škola křesťanská z veršami zvázaná, k čítání a k spívání, i k rozjímání sporádaná O čtyrech posledních vecích člověka, totiž o Smrti, o Súde, o Pekle a o Nebi*.

Literárna história skladbu dlho považovala za spisovateľovo „menej zaujímavé“, „kajúcne“ popretie a odmietnutie predchádzajúceho „svetského“ (!) diela. (Takémuto vulgarizujúcemu chápaniu slovenská kultúra akoby dodnes dávala za pravdu; okrem pár antologických ukážok *Škola křesťanská* do dnešných dní knižne nevyšla...)

K principiálne inému vnímaniu tohto diela nás pritom autor vyzýva už v dedikačnom čitateľskom predhovore, keď *expressis verbis* upozorňuje: „Dal sem ti Valaskú školu k *mravom*, k *statečnosti*, / a táto Křesťanská škola bude ti k *svatosti*“. V duchu rozlišovania pojmov křesťanskej etiky chápal Gavlovič *mrav* ako kategóriu prirodzenej morálky; *cnost'* predstavovala kategóriu vyššej duchovnej kvality. Podobne ako vo *Valaskej škole*, aj v skladbe s eschatologickým námetom je opakom dobrého mravu a cnosti pojem *zlost'*, ktorý je synonymickým označením rozmanitých podôb zla a hriechu. Ako najvyššiu normu zodpovednosti křesťana pred Bohom, pred sebou i pred blížnym vyzdvihuje Gavlovič *svedomie*: „Ó drahé dobré svědomí, jakož te mám chválit'“ / K tvej chvále nemůžem pera, jak sluší, napravit...“

Škola křesťanská cez pripomenutie posledných vecí zdôrazňuje, že kvalita ľudského bytia, z ktorej křesťan vydá počet pri Božom súde, je priamo úmerná mravnej sile vlozenej do každodenného životného zápasu: „Neni je kumšt' dobře zemřet', ale *dobře žítí*“.

Aj toto dielo má vyváženú a symbolicky motivovanú kompozičnú výstavbu. Okrem prológu pozostáva zo štyroch cyklov venovaných jednotlivým posledným veciam. Každý z cyklov obsahuje „predmluvu“ a 288 konceptov. Pretože na každej strane rukopisu sú zapísané dva koncepty, má každý cyklus rovnaký počet 144 strán. Zdá sa, že toto číslo nie je náhodné. V texte jedného z konceptov na jeho symbolický význam Gavlovič nepriamo upozorňuje; číslo 144 predstavuje podľa Apokalypsy počet dĺžkových mier obvodových múrov „nového Jeruzalema“, vízie budúceho Božieho kráľovstva...

Naznačila som už, že základnou eticko-výchovnou intenciou a rétorickou stratégiou sú obidve skladby previazané s princípmi kazateľskej poetiky. Späť na to poukazuje i Gavlovičova rozsiahla rukopisná zbierka kázni *Kameň ku pomoci* (1779). Autor v nej osvedčil nielen pozoruhodnú exegetickú erudíciu, ale aj znalosť rétorickej výstavby kázňového textu. Len veľmi umiernené v ňom uplatňuje princíp „movere“ (dojímať, vzrušovať), zjavne sa však usiluje o vyvážené uplatnenie ďalších dvoch základných rétorických zásad, ktoré využil najmä vo Valaskej škole, t. j. „poučať i zabávať“.

V sedemdesiatych rokoch 18. storočia sa Gavlovič popri homiletickej tvorbe sústredil predovšetkým na duchovno-asketický aspekt etickej problematiky, ktorý spracoval vo viacerých dielach, ale predovšetkým vo svojej tretej – dnes, žiaľ, nezvestnej – „škole“ (*Škola duchovní aneb Naučení k duchovnímu rozjímání*, 1777).

Poslednou známou autorovou literárnou prácou je učebnica *Pet' sto naučení o dobrých mravoch* (1782) adresovaná školskej mládeži. Ide o výber z antických „učiteľov“ etiky, ktorých výroky a sentencie predstavovali dobovú školskú lektúru. Gavlovič ich uvádza v latinskom origináli i vo veršovanom preklade do slovenčiny. V úvodnom príhovore (o ktorom som sa už zmienila) sa pritom hlási k potrebe kresťanského zhodnocovania a dotvárania hodnôt antickej vzdelanosti v duchu erazmvskej tradície, ktorá je zreteľne prítomná už vo *Valaskej škole*.

Všetky svoje v domácom jazyku vytvorené diela napísal Gavlovič kultivovanou formou predpisovnej slovenčiny v podstate západoslovenského typu, potvrdzujúcou jeho vyspelú slovesnú kultúru a nepopierateľne slovenské jazykové povedomie, o ktorom svedčí aj jeho systematické používanie pojmu *slovenský jazyk*.

LITERATÚRA:

AUERBACH, E. : Mimésis. Praha 1968.

GAJDOŠ, V.J.: Františkáni v slovenskej literatúre. Cleveland, Ohio 1979, s. 14 –15.

GÁFRIKOVÁ, G.: Literárne naplnenie zásady „poučať a zabávať“ v Gavlovičovej Valaskej škole. In: Hugolín Gavlovič v dejinách slovenskej kultúry. (Zborník z vedeckej konferencie 3. – 4. júna 1987 v Považskej Bystrici). Martin 1989, s. 93 – 101.

GÁFRIKOVÁ– SLAVKOVSKÁ, G.: „Páter minorita“ slovenskej poézie 18. storočia. In: Literárne rozhľady. Bratislava 1986, s. 38 – 44.

GAVLOVIČ, Hugolín: Valaská škola mravúv stodola. Na vydanie pripravila a komentár napísala Gizela Gáfriková. Bratislava 1989.

HAMADA, M.: Zrod novodobej slovenskej kultúry. Bratislava 1995, s. 169 – 186.

LEPÁČEK, C.: Život a dielo P. Hugolina Gavloviča. Separát z piatej výročnej správy súkr. gymnázia... v Malackách 1931/32.

MRÁZ, A.: Gavlovičova Škola kresťanská. Bratislava 1940.

ORAVCOVÁ, M.: Filozofický kontext Gavlovičovej tvorby. In: Hugolín Gavlovič v dejinách slovenskej kultúry. (Zborník z vedeckej konferencie 3. – 4. júna 1987 v Považskej Bystrici). Martin 1989, s. 38 – 47.

SABO, G. J.: Hugolín Gavlovič's Valaská škola. Columbus, Ohio 1988, s. 635 – 637.

TEMERIUŠZ – SARNOWSKA, E.: Zarys dziejów poetyki. Warszawa 1985, s. 597 a 602.

Juraj HAMAR

Slovenské tradičné bábkové divadlo v textoch a kontextoch

Ľudové bábkové divadlo na Slovensku patrí k najmenej prebádaným oblastiam tradičnej duchovnej i umeleckej kultúry Slovákov. Pritom ho obsahovo i formálne môžeme zaradiť k najstarším umeleckým prejavom ktoré neskôr našli svoje uplatnenie nielen v ľudovej tvorbe, ale aj pri vzniku a rozvoji slovenského ochotníckeho i profesionálneho bábkového divadla.

Už koncom 16. a začiatkom 17. storočia prichádzajú do Čiech a neskôr i na Slovensko, ktoré bolo súčasťou Rakúsko-Uhorskej monarchie, divadelné kočovné spoločnosti najmä z Talianska, Nemecka a Anglicka. Títo komedianti, potulní muzikanti, herci, speváci, kúzelníci, povrazolezci a žongléri prinášajú so svojimi púťovými atrakciami okrem iného aj bábký, ktoré najmä v čase hmotnej núdze „zaskakovali“ živých hercov z činoherných predstavení. Neskôr sa z divadelných spoločností oddelia skupiny hercov, ktoré pokračujú vo svojom putovaní samostatne so svojimi bábkami.

Bábakri okrem repertoáru, ktorý prebrali z hereckého divadla účinkujú aj pri rôznych cirkevných podujatiach. V Trnave sa napríklad našla báбка – marioneta Krista, ktorá pochádzala z druhej polovice 17. storočia a ktorá slúžila pravdepodobne ako žehnajúca socha pri cirkevných obradoch. Rozšírené boli aj pohyblivé betlehemy ktoré nachádzame v 18. storočí vo františkánskych kostoloch.

Prvé zmienky o účinkovaní kočovných bábkarov na Slovensku sú z Bratislavy z rokov 1609 a 1750 – 1770. Z Košíc pochádza z roku 1785 záznam o účinkovaní nemeckého bábkara Alberta Bienfaita v Košiciach. V tom čase však ešte nemôžeme v pravom slova zmysle hovoriť o domácej bábkohereckej tradícii. Môžeme však predpokladať infiltráciu mnohých domácich jazykových i tematických prvkov do „cudzokrajného“ repertoáru.

Najväčší význam pre slovenskú tradíciu majú od začiatku 19. storočia čoraz častejšie návštevy moravských a českých bábkarov, ktorí putujú po slovenských mestách a dedinách. Ich vystúpenia sa stávajú každoročne vyhľadávanou atrakciou.

Celé 19. storočie bolo na Slovensku poznačené násilnou maďarizáciou, ktorá bola výrazom oficiálnej politiky Rakúsko-Uhorskej monarchie voči Slovensku. So vznikom prvého samostatného štátu Čechov a Slovákov v roku 1918 sa začali naplňovať aj emancipačné snahy slovenských intelektuálov, ktorí sa okrem iného snažili v divadlách uvádzať vlastný – slovenský a český repertoár. Národnoobrodenecké hnutie sa tak prejavilo aj v hrách bábkových divadiel ktoré začínajú vznikať pri rôznych kultúrnych spolkoch (napr. Sokol, Živena, Matica slovenská, YMCA a ďalších). Tie uvádzajú napríklad upravené hry Ferka Urbánka, Josefa Kajetána Tyla a pod.

Za prvého slovenského bábkara je považovaný Ján Stražan (1856 – 1939), ktorý sa zaúčal u českého bábkara Homolku. Neskôr sa vracia na Slovensko. So svojím divadlom, v ktorom boli bábkohercami členovia jeho rodiny, Stražan po prvý raz vystúpil v roku 1878 vo Vysokej nad Kysucou. Čoskoro sa Stražanove divadielko, ktoré malo výrazne ľudový a národný charakter stane veľmi populárnym po celom Slovensku i na Morave. V rodinnej tradícii Stražanovcov neskôr pokračovali aj synovia: Viliam Stražan (1882 – 1934), Ján Stražan (1888 – 1939), Anton Stražan (1900 – 1948), Jozef Stražan (1902 – 1959) a Ladislav Stražan (1926). Do prvej polovice 20. storočia na

Slovensku ešte stále hrávajú aj českí a moravskí bábkari. Viliam Stražan, ktorého možno považovať za najvýraznejšieho pokračovateľa rodinnej tradície Stražanovcov prichádza po vzniku Československej republiky v roku 1921 do Bratislavy, kde na jej vtedajšom okraji - časti zvanej „Firšnál“ postaví svoj stan, ktorý sa tak stane prvou stálou bábkarskou divadelnou scénou.

V období medzi dvoma vojnami bola veľmi populárna rodina Anderlovcov z Radvane. Neskôr zohrala v dejinách tradičného bábkového divadla na Slovensku významnú úlohu. Rodinnú tradíciu tejto „dynastie“ ľudových bábkarov založila Eva rodená Kouřilová (1880 – 11969), ktorá vyrastala ako sirota v rodine spomínaného bábkara Jána Stražana. Tu sa priučila aj bábkarskemu remeslu. V roku 1909 sa zosobášila s Michalom Václavom Anderlem (1878 – 1935). Do začiatkov ich spoločného života však zasiahla prvá svetová vojna. Michal narukoval, Eva si zaobstarala kolotoč a začala putovať so Stražanovým divadlom. Po návrate Michala z vojny Eva Anderlová kúpila od Stražana staršie bábkky a začala sa spolu so svojim mužom venovať bábkarstvu. Už v roku 1919 hrali Anderlovci svoje prvé bábkové predstavenie. V rodinnej tradícii pokračovali aj ich deti Bohuslav Anderle (1913 – 1976) a Jaroslav Anderle (1916 – 1982), a napokon aj Bohuslavov syn Anton Anderle (1944), ktorý je v súčasnosti nielen posledným pokračovateľom rodinnej tradície, ale v podstate aj posledným ľudovým bábkarom na Slovensku.

Komunistický režim nemilosrdne zasiahol aj do života „drevených človečikov“. Po komunistickom prevrate v roku 1950 usporiadalo Povereníctvo kultúry v Bratislave skúšky, ktorých sa zúčastnilo celkom 27 bábkarov. Naďalej mohli svoje divadlo hrať len desiaty z nich, ktorí museli byť pod stálou kontrolou štátnych orgánov. O niekoľko rokov v roku 1955 však zakázali činnosť aj im. To bol v podstate koniec tradičného bábkového divadla, ktoré sa prakticky až do politických zmien v našej spoločnosti v roku 1989 takmer vytratilo nielen zo slovenských mestečiek a dedín, ale čo je horšie aj z vedomia ľudí, vrátane umeleckých a intelektuálnych elít národa.

Po roku 1989 sa Anton Anderle vracia k oživeniu rodinnej tradície. Začína hrať tradičný repertoár a čoskoro si získa mimoriadnu popularitu a uznanie nielen doma, ale aj vo svete. Spolu so svojimi bábkovými predstaveniami, ktoré hráva v niekoľkých rečiach, prezentuje aj výsledky svojho mimoriadneho zberateľského úsilia. V nedobrovoľnej izolácii od verejnosti Anton opatroval nielen bábkky, rekvizity a dekorácie z rodinného divadla Anderlovcov, ale systematicky budoval tiež archív textov, písomných i obrazových dokumentov, ako aj svoje vlastné múzeum bábok, ktoré sám majstrovsky reštauroval a vyrábal.

Najrozšírenejším typom bábok ktoré používali ľudoví bábkari na Slovensku boli marionety – bábkky vyrezané z dreva s pohyblivými kĺbami zavesené na drôte a ovládané niťami. Najčastejšie si ich zhotovovali samotní bábkari, ale najmä hlavičky, ktoré boli technicky náročnejšie vyrábali ľudoví rezbári. Boli to v podstate napodobeniny živých ľudí, čomu sa prispôbovali aj ich rekvizity a kostýmy.

Len veľmi skromné zmienky nachádzame o tzv. maňuškách - bábkach, ktoré sa navliekali na ruky ako rukavice pričom telo bábkky bolo z látky a slúžilo zároveň ako kostým postavičky. Hlavička a ruky boli vyrezané z dreva. Tieto bábkky sa používali v predstaveniach tzv. rakvičkového divadla.

Na severnom slovensku v obci Lendak sa zachovala pod názvom *Džafkulina* aj veľmi zaujímavá ľudová bábková vianočná hra, ktorá sa hrá s javajkami – bábkami

vyrezanými z dreva ktoré boli pripevnené na drevenej tyči odspodu a mali len veľmi obmedzený pohyb v priestore dreveného Betlehema, ktorý tvoril celok ich scény.

Repertoár tradičného bábkového divadla vychádzal z dramatickej tvorby nemeckých, anglických, francúzskych a neskôr aj českých a slovenských autorov. Cudzokrajní kočovní bábkari však prinášali na Slovensko aj svoj domáci tradičný materiál, ktorého pôvod je veľmi ťažké zistiť. Najväčšie bábkarske osobnosti často ovládali 40 až 50 hier, ktoré hrávali spravidla z pamäti, pričom jedno predstavenie mohlo trvať aj dve hodiny. K najobľúbenejším hrám patrili tzv. veľké témy alebo hry vysokého štýlu. V nich sa inscenovali veľké historické témy, alebo hrdinské príbehy z národnej histórie. Takou bola napríklad hra o Johannovi doktorovi Faustovi, ktorá patrila viac ako dve storočia k najobľúbenejším a najhrávanejším predstaveniam. Na naše územie sa príbehy o Faustovi dostávajú pravdepodobne prostredníctvom knížiek ľudového čítania, ktoré vychádzali od sklonku 16. storočia v Nemecku. Práve v tomto období prichádzajú do strednej Európy aj kočovné divadelné spoločnosti z Talianska a Anglicka. Môžeme sa teda domnievať, že práve anglickí komedianti prinášajú na kontinet aj hru o doktorovi Faustovi od Christophera Marlowa. Legenda o Faustovi sa však tradovala najmä prostredníctvom ústneho podania. Bábkové divadelné spoločnosti už v 18. storočí uvádzajú hru o Faustovi ako pevnú súčasť svojho repertoáru.

Popri Johannesovi Doktorovi Faustovi je ďalšou, mimoriadne obľúbenou hrou ľudových bábkarov Don Juan, v ľudovom prostredí známa aj pod názvami, Don Žan, Don Jan, Don Cuan, Don Žuan, ale najčastejšie Don Šajn. Táto postava sa dostáva do literatúry prostredníctvom španiela Tirsa de Molinu, ktorý na základe starých španielskych legiend vytvára Dona Juana ako protagonistu svojej drámy, ktorej najstaršie dochované vydanie je datované rokom 1630 pod názvom *Zvodca sevillašský a kamenný hosť*. Hra sa ešte v 17. storočí rýchlo rozšírila cez Taliansko (tu okrem iného inšpiruje *commediu dell'arte*) do celej Európy. V tomto období vznikajú aj prvé opisy Molinovho „zvodcu sevillašského“, ktoré opäť do Čiech i na Slovensko prinášajú kočovné divadelné spoločnosti. Najstaršia česká verzia Dona Juana vyšla v roku 1770 pod názvom *Strassliwi Hodowani nebo Don Jean, mordirz sweho Pana Bratra Don Carlos v 3 dilich*. Bábkar Girolamo Rizzi ponúka v Prahe v roku 1777 túto hru pod názvom *Kamenná hostina*. Až o desať rokov neskôr, v roku 1787 sa potom v Prahe uskutoční aj svetová premiéra Mozartovej opery *Don Giovanni*.

K ďalším obľúbeným hrám patrila *Jenovefa* (o živote sv. Genovévy), *Herkules* (na motívy z antickej mytológie), *Jánošík* (o ľudovom hrdinovi), *Falošný gróf Belengardo*, *Knieža Maximilián*, *O kráľovi Ahasverovi* a ďalšie.

Bez ohľadu na vznešenosť, alebo tragickosť témy ľudovej bábkovej hry, ani v jednom predstavení nechýbal Gašparko. Táto figúrka v červenom habite so špicatou čiapkou a roľníkmi je najvýraznejšou komickou postavou tradičného bábkového divadla na Slovensku. Gašparko je typickým reprezentantom archetypu kaukliara, žartovníka a šibala, ktorého nachádzame v tradičnom bábkovom divadle po celej Európe. V Anglicku je to Mr. Punch, v Taliansku Pulcinella, v Holandsku Jan Klaasen, v Maďarsku Vitéz László, v Rusku Petruška, vo Francúzsku Polichinelle, v Turecku Karagöz, v Nemecku Kasperl, v Čechách Kašpárek a pod. V každej ľudovej hre vyznieva Gašparko nielen ako komický, ale aj ako kladný hrdina a to aj napriek tomu, že má množstvo negatívnych vlastností. Gašparko často vystupuje v úlohe dobrovoľného sluhu, ktorý slúži záporným postavám. Napriek tomu, že vie o svojom pánovi, že je lotor, vrah,

zlodej, alebo zbojník, pôsobí mu neskrývanú rozkoš podieľať sa na jeho aktivitách. Uvedomuje si, že za vinou nasleduje trest a svojimi ironickými, drzými a nebojácnymi sentenciami na to upozorňuje aj svojho pána, ktorý však zostáva voči jeho varovaniam hluchý. Gašparko často komolí slová, prevracia ich zmysel, využíva groteskne deformované ľudové príslovia a porekadlá, majstrovsky pracuje so slovnými hračkami. Robí sa nedoslýchavý a hlúpy a je ochotný urobiť všetko pre svoj prospech. Napriek tomu je sympatický celému publiku.

K ďalším typickým postavám slovenského tradičného bábkového divadla patrí napríklad sedliak Škrhola a jeho kmotor Trčko, ktorí takisto účinkujú vo viacerých predstaveniach. Sú to reprezentanti širokých ľudových vrstiev (vox populi) a nositelia množstva príznačných folklórnych prvkov. Aj prostredníctvom týchto postáv dostávajú mnohé bábkové hry značný národný kolorit (dialekt, ľudová reč, kroj, hrdinské skutky charakteristické pre postavy z čarodejných rozprávok atď.). Sú trochu jednoduchí, nie však hlúpi, majú dobré srdce, veľkú silu a odvahu.

Ďalšími obľúbenými a pomerne frekventovanými postavami sú čerti s ktorými bábkar rozohráva smiešne bitkárské scény tak dlho, pokiaľ sa obecenstvo zabáva. Zručnejší bábkari tieto scény predvádzali s dvoma, tromi i viac čertami naraz.

Napokon sú to tzv. veľké a vážne postavy kráľov a panovníkov, princov a rytierov, učencov a mudrcov, ale aj hrdinov z národnej alebo svetovej mytológie. Tieto postavy bábkar interpretuje s pátosom vo vznešenom štýle, pričom sa snaží dodržiavať vysoký jazykový úzus s využitím množstva cudzojazyčných, najmä latinských slov, citátov a múdrosloví.

Tradičný bábkar dokázal zahrať celý svoj repertoár s jednou sadou ktorú tvorilo asi 20 bábok. V prípade potreby niektoré bábkky prezliekal do iných kostýmov, ale z ekonomického i praktického hľadiska (transport, skladovanie a pod.) to bolo nevyhnutné.

Každá hra tradičného bábkového divadla je poznačená individuálnou osobnosťou herca, ktorý pôvodný text často inovuje, aktualizuje, dopĺňa a pomocou improvizácie ho pretvára do takej podoby, ktorá je od pôvodnej predlohy často veľmi vzdialená. Ľudový bábkar v jednotlivých hrách mieša motívy z rôznych prameňov, využíva ustálené dialógy, slovné repliky, i väčšie celky vo viacerých hrách.

Improvizácia sa vo veľkej miere uplatňovala aj v tradičnom tzv. rakvičkovom divadle o ktorom bohužiaľ nachádzame na Slovensku v porovnaní so západnou Európou podstatne menej zmienok, aj keď môžeme spoľahlivo hovoriť v minulých storočiach o jeho rozšírení a veľkej obľube po celom Slovensku. Boli to komické výstupy s maňuškami, ktorým často asistoval aj živý králik zakomponovaný ako živá rekvizita do scény. Aj pri tomto druhu tradičného bábkového divadla bol hlavným protagonistom Gašparko. Zápleтка bola vždy veľmi jednoduchá, dej sa rozvíjal podľa ustálenej osnovy, ktorá mala charakter kánonu. Predstavenia pôsobili takmer ako pantomíma s bábkami, pretože dialógy boli len veľmi skromné, takmer žiadne. Úvod predstavenia bol spojený s príchodom Gašparka na scénu. Ten sa nechal niekoľkokrát od publika prosiť, aby vystúpil. Obyčajne hneď na začiatku sa Gašparko dostal do konfliktu s ďalšou postavou. Nasledovala hádka a vzápätí bitka pri ktorej Gašparko najmä vďaka svojej neodmysliteľnej rekvizite – paličke získal rýchlo prevahu (obyčajne svojho súpera ubil na smrť). Potom priniesol bez rozpakov rakvu (odtiaľ aj ľudový názov „rakvičkové divadlo“) do ktorej sa snažil svoju obeť ukryť. Vzápätí prišiel na scénu napríklad

policajt, ktorý vyčítal Gašparkovi jeho čin. Gašparko zabil aj jeho. Potom jeden po druhom, sprevádzaní veľkým rachotom prišli čerti, ktorých stihol rovnaký osud ako predchádzajúcich protagonistov. Napokon prišla smrť ktorú tiež Gašparko prekabátil obvyčajne tak, že skončila na šibenici na miesto Gašparka. Nasledovalo poďakovanie divákom a Gašparko, za veľkého potlesku a dupotu detí i dospelých divákov, zo scény odišiel. Na prvý pohľad vidíme, že tento druh tradičného divadla je preplnený motívmi drastickosti, brutality a násilia. Tieto prvky mali však podobne ako aj v iných prejavoch tradičnej duchovnej kultúry svoje významné a nezastupiteľné miesto. Neporozumenie širších súvislostí motívov drastickosti, brutality, ale aj erotiky, sexu, naturalizmu, alebo vo všeobecnosti karnevalizovaných obrazov jedenia, pitia a celej ľudskej existencie v tradičnom bábkovom divadle môže znamenať aj neporozumenie jeho estetiky, poetiky, alebo celkovému zmyslu.

Tradícia ľudového bábkarstva na Slovensku bola takmer na štyri desaťročia násilne prerušená. Je naivné domnievať sa, že popri súčasnom rozvoji masovokomunikačných prostriedkov, v prostredí konzumnej spoločnosti ovplyvnenej globalizáciou a rôznymi multikultúrnymi vplyvmi dokáže táto významná časť nášho – v podstate môžeme povedať celého európskeho kultúrneho dedičstva vstať ako bájný Fénix z popola a prihovoriť sa svojmu publiku s takou silou, ako pred dvoma storočiami. Píšeme však prvé roky tretieho tisícročia a na bábkových scénach po celej Európe ožíva v podaní tradičného bábkového divadla Antona Anderleho slovenský Doktor Faust, Don Šajn i nesmrteľný Gašparko. Možno práve preto nemusíme urobiť nič. Stačí, ak budeme vďační diváci, ak budeme pozorne počúvať a pozerat' a napokon silno tlieškať.

Ján HORECKÝ

Preskriptívna a deskriptívna lingvistika - miesto v kultivovaní jazyka

Jazyk má nesporne závažné postavenie v rámci kultúry. Je jednou zo zložiek kultúry a zároveň je kultúra z veľkej časti vyjadrovaná jazykom, jeho systémom i spôsobmi používania. Kultúra nie je materiálny jav, ale skôr organizácia, usporiadanie všetkých takých činiteľov, zložiek či nositeľov kultúry, ako sú veci, ale najmä ľudia, ich konanie a pocity. Kultúra je neobyčajne zložitý systém, v ktorom podstatnú zložku tvoria ľudia, a to nielen ako pôvodcovia či výrobcovia materiálnych javov kultúry, ale najmä pri formovaní vyjadrovacích prostriedkov. Týmto sa jazyk odlišuje od prírodných systémov a uspôsobuje sa na fungovanie ako jeden z nositeľov kultúry.

V rámci rozvíjajúcej sa kultúry uplatňuje sa človek so svojím jazykom ako individuum vybavené svojím kultúrnym a jazykovým vedomím. Fakty obidvoch zložiek, obsahu i formy vedomia, uplatňuje človek pri svojej diskurzívnej činnosti. Diskurzívna činnosť nie je len hovorenie, vyjadrovanie svojich myšlienok a pocitov, ale aj poznávací činnosť, pozorovanie a vnímanie okolného prostredia, uvažovanie, domýšľanie, získavanie a ukladanie získaných poznatkov do svojho vedomia, aby mohli ďalej slúžiť v rozvíjaní tejto činnosti. Už v staroveku sa konštatovalo, že človek je *homo loquens*, pričom *sloveso loquor* - hovorím sa už nechápe len ako hovorenie, lebo *loqui est articulata voce sententians proferre* - artikulovaným hlasom formulovať myšlienky.

Podľa toho, či sa skúma jazyk ako istý ľudský jav alebo jav tvoriaci podstatnú zložku kultúry, rozlišuje sa v dejinách jazykovedy deskriptívna a preskriptívna jazykoveda. Tento protiklad však nemožno chápať absolútne. Najmä zo strany preskriptívnej lingvistiky treba odmietať predstavu, že táto disciplína len rozhoduje o tom, čo má v jazyku byť, čo sa vyžaduje. Aj toto rozhodovanie musí byť založené na dôkladnom poznaní a opísaní podstaty jazyka ako zložitého systému, na poznaní jeho vývinu predovšetkým v danom spoločenstve. Preto aj preskriptívna jazykoveda musí svoje rozhodnutia zakladať na poznávaní princípov fungovania, stavby a vývinu jazyka.

Základom diskurzívnej činnosti človeka je vzťah medzi poznávaným objektom a poznávajúcim subjektom. Výsledky tejto činnosti človeka si človek ukladá do svojho vedomia a spravidla ich vyjadruje, formuluje jazykovými prostriedkami. Svoje poznatky verbalizuje, *versprachlicht*, Podľa E. Paulinyho (1981) si človek pri diskurzívnej činnosti vypracúva explicitnú podobu myšlienkového výpovede (alebo inak: odieva ju do jazykovej formy), keď realizuje svoj zámer vyjadriť niečo, formulovať myšlienku pre seba alebo

pre niekoho iného. Verbalizácia prebieha na troch rovinách: myšlienkovvej, komunikačnej a gramatickej. Človek pozorovaný objekt v mysli identifikuje s obrazmi objektov uložených v svojom jazykovom vedomí, potom ich opatruje príslušnými jazykovými vlastnosťami (kategóriami), aby mohli fungovať pri formovaní výpovede, ktorá sa má prenášať do vedomia iných. Už na prechode od myšlienkovvej činnosti k verbalizačnej hovoriaci používané prostriedky hodnotí čo do primeranosti, adekvátnosti na dosiahnutie zamýšľaných cieľov. Opiera sa pritom o hodnotovú zložku svojho jazykového vedomia. Do základného inštrumentária, do základnej jazykovej výbavy človeka potrebnej na realizáciu diskurzívnej činnosti patria také prvky ako jazykové vedomie, hodnotová zložka jazykového vedomia, sústava výpovedných aktov a súbor diskurzorov (pomocných prostriedkov na výstavbu jazykového prejavu - diskurzu). Všetky tieto prostriedky, ich vlastnosti treba brať do úvahy pri rozhodovacích či predpisovacích aktoch preskriptívnej lingvistiky.

Každé rozhodovanie je typický prejav jazykového ľudského konania, založeného na schopnosti človeka myslieť a reflektovať, t. j. na mysli a vedomí... Na pochopenie ľudského konania, ako zdôrazňuje J. Viceník (2000), nestačí analyzovať len vzťah mysle a tela, mentálnych a fyzických aktov, ale do analýzy ľudského konania treba zahrnúť aj skúmanie vzťahov mysle a kultúry významotvorných a sociálnych aktov.

Základným aktom ľudského konania je praktické usudzovanie, uplatňované pri každom, resp. pred každým rozhodovaním. Praktický úsudok je výkonom praktického myslenia, zameriava sa bezprostredne na konanie, jeho záverom je návod na to, čo sa má robiť, resp. rozhodnutie o tom, čo konajúca osoba má v úmysle urobiť. Pri výskume myslenia a reči sa vo filozofii vypracovala prehľadná schéma praktického usudzovania (J. Viceník 2000, s. 210). Na jej začiatku je motivačná premisa (A chce realizovať istý cieľ G). Predpokladá sa, že A je racionálny činiteľ. Ten predovšetkým usúdi, či je vytýčený cieľ v danej situácii reálny (epistomiologická podmienka), či zodpovedá skutočným potrebám, hodnotovým vzorom, normám a ideálom (axiologická podmienka), že tento cieľ je realizovateľný (technologická podmienka). Potom si aktér musí vybrať najlepšiu z možných činností vedúcich k realizácii cieľa (inštrumentálna podmienka). Záverom praktického usudzovania však nie je konanie, ale výrok o vedomom rozhodnutí racionálneho aktéra o tom, či a ako niečo vykonať.

Schematicky možno tento model predstaviť takto:

motivačná premisa: zámer realizovať určitý cieľ
podmienky realizácie: epistomiologická

axiologická
technologická
inštrumentálna

Pritom epistemologická a axiologická podmienka úzko súvisia, pri každom usudzovaní treba brať do úvahy ich hodnotu. Takisto súvisí technologická a inštrumentálna podmienka.

Uvedieme jednoduchý príklad. Pri rozhodovaní o tom, či sa má kodifikovať pre názov istej obce, motivovaný Pannou Máriou, podoba Mariánka alebo Marianka, resp. či treba zmeniť zaužívanú podobu Marianka na domnele zákonitú, systémovú podobu Mariánka, treba preskúmať na základe historického štúdia, ako vlastne mohol vzniknúť názov, či podľa motivačného základu Mária (teda obec zasvätená Márii), alebo podľa podoby prídavného mena mariánsky (typ Mariánske údolie). Povrchová analógia s adjektívami v spojeniach mariánske slávnosti, mariánska kongregácia, mariánski ctitelia vedie k úsudku, že by mala byť kvantita aj v názve obce Mariánka. Skúsenosť toponymie však ukazuje, že v starších obdobiach bolo motivačným prvkom skôr osobné meno, často meno patróna či patrónky daného kostola, ktorý bol symbolom sídliska. Od základu Maria (kde je historicky akési polomäkké r, ako ukazuje česká podoba Maří) sa použitím prípony -anka, resp. -ianka (vplyvom Ľ) vytvoril názov Marianka, kde slabika ian funguje ako (diftonicky) dlhá (preto je aj názov Marianska ulica).

Záver z epistemologických úvah teda vedie k podobe Marianka. Táto podoba má oporu aj v neželateľných dôsledkoch navrhovanej úpravy na Mariánka: všetky hlavičky úradných listín, všetky úradné pečiatky tejto obce a inštitúcií v nej pôsobiacich by sa mali opraviť na podobu Mariánka, mariánsky, čo sú zrejme neočakávané a vcelku zbytočné náklady.

Treba však zdôrazniť, že k epistemologickej podmienke patrí nielen dôkladná znalosť situácie a problému, ale aj trpezlivé hodnotenie, spojené s odhadom možných následkov. Ako príklad možno uviesť osud slovesa *jazdiť*. Jeho základný význam je využívať a usmerňovať vhodný dopravný prostriedok na premiestňovanie z miesta na miesto - teda chodiť nie nohami, ale prostredníctvom „nástroja“. Preto sú bežné spojenia jazdiť na koni, na bicykli, na motorke a prirodzene, v novšej situácii sa pripája aj spojenie jazdiť na aute. Neuplatňuje sa sloveso jazdiť pri takom premiestňovaní, keď jazdec neovláda svoj nástroj, teda nejazdíme na vlaku, tým menej na lietadle. Ale s obmedzením na podmienku jazdca - ovládateľa, šoféra nevystačíme pri pohybe takých prostriedkov, ako je vlak. V takých prípadoch sa uplatňuje podmienka premiestňovania prostriedku

vlastnou silou. Teda vznikli spojenia ako vlak jazdí každý deň, cez obec sa jazdí rýchlosťou 50 km. Od slovesa *jazdiť* vznikli potrebné odvodeniny. Napr. jazdný pruh, jazdná spôsobilosť, nadjazd, podjazz, výjazz, nájazz, prejazdný - neprejazdný. Základ *jazdiť* teda dostáva nové a nové uplatnenia a dostáva sa tak do bežnej komunikácie ako podklad na tvorenie adekvátnych pomenovaní.

Každé hodnotenie je do istej miery subjektívne, lebo sa opiera o hodnotovú zložku vlastného jazykového vedomia. Aj táto hodnotová zložka sa však musí opierať o isté kritéria založené predovšetkým na poznaní jazyka, jeho stavby a fungovania. Základným kritériom by tu mala byť zhoda s normou a systémom daného jazyka. Priamočiara zhoda sa tu však nedá vždy dosiahnuť, preto sú potrebné konkrétnejšie kritériá. V slovenskej jazykovede má dlhú tradíciu trojica ústrojnosť, ustálenosť a funkčnosť, pričom ústrojnosť zodpovedá systémovému charakteru stavby jazyka, ustálenosť vyplýva z kodifikovanosti či štandardizácie daného jazyka funkčnosť zodpovedá úlohám jazykovej jednotky pri dorozumívaní (porov. J. Ružička, 1968).

Novšie výskumy fungovania jazyka v komunikácii však ukazujú, že základným kritériom je primeranosť, vhodnosť používaných prostriedkov, miera, v akej umožňujú účelnú diskurzívnu činnosť človeka, formovanie a prenášanie komunikátov, ako aj správne pochopenie prenášaných komunikátov. Preto za najvyššie kritérium pri posudzovaní jazykových prostriedkov treba pokladať komunikačnú adekvátnosť. Základnou úlohou tejto adekvátnosti je prispievať k efektívnosti jazykovej komunikácie, k jej správnej či autorom zamýšľanej interpretácii. Tieto úlohy môžu plniť aj také jazykové prostriedky, ktoré pôvodne nemali domácu štruktúru či ústrojnosť, preto sa často označovali ako nesprávne a odmietali sa. Napr. o slovese *riadiť* sa traduje neprípustnosť v spojeniach ako *riadiť školu, ústav, riadiť orchester*, ale široko sa uplatňuje napriek tomu v spojeniach ako riadená strela, riadenie mestskej dopravy, riadiaci prvok v systéme. Ku kritériu komunikačnej adekvátnosti možno pripojiť tzv. pragmatické kritériá, napr. hľadisko časovej platnosti (zastaranosť, archaickosť), hľadisko pôvodu (domáce - cudzie), citové zafarbenie, ale aj príslušnosť k štýlu a danej jazykovej variете.

S kritériom ustálenosti korešponduje aj kedysi často využívané kritérium domácnosti, formulované zjednodušene frázou „u nás sa to hovorí tak“. Ide tu vlastne o dve hľadiská: o vlastnosť domácej ustálenosti a vlastnosť „prebranej“ ustálenosti.

V prvom prípade ide o etnokultúrnu adekvátnosť. V jej mene sa napr. uplatňuje domáce, nášmu etniku vlastné pomenovanie praženica oproti českému a z češtiny

penikajúcemu pomenovaniu *miešané vajcia* (*míchaná vejce*). Etnokultúrna adekvátnosť je veľmi úzko spätá s kultúrnym pozadím daného etnika. Napr. v slovenčine je etnokultúrne adekvátny názov *bielizeň* oproti čes. etnokultúrnemu *prádlo* - súvisí napr. aj s maďarským *fehértanú*, s ruským *biljo*, kým čes. *prádlo* odvodené od *prát* súvisí s nemeckým *Wäsche, waschen*, teda je motivované nie prevládajúcou (pôvodnou) farbou, ale technikou tohto procesu.

V druhom prípade ide o etnoštruktúrnú adekvátnosť. Ak v slovenčine funguje sloveso ponúkať, nemožno prevziať čas. slovo *nabídka* od *nabízet*, lebo má inú formovú štruktúru (hoci aj významovo je zhodné). S etnoštruktúrnou rozdielnosťou niekedy súvisí aj samostatný sémantický rozvoj. Proti čes. *provoz* (ktoré nemožno prevziať v adaptovanej podobe *prevoz*, lebo má veľmi odlišný význam) uplatňuje sa v slovenčine dvojica *prevádzka* (podniku) a *premávka* (v doprave).

Širší dosah a zároveň užší vzťah k mimojazykovej realite sa charakterizuje systémovou adekvátnosťou. Toto kritérium sa uplatňuje najmä pri posudzovaní doplnkov k jestvujúcemu systému či podsystémom, prípadne aj pri potrebe konštruovať nové čiastkové systémy v takých prípadoch, keď sa má dosiahnuť lepšia primeranosť požiadavkám komunikačnej efektívnosti. V jestvujúcom čiastkovom mikrosystéme pomenovaní osôb podľa vykonávanej činnosti alebo istej vlastnosti sa napr. uplatňuje formant *-ant*: napr. *fluktuant*, ale aj staršie *miništrant*, *kalkulant*, novšie *habilitant*, *inaugurant*, v spoločenskom živote *migrant*, *azylant*, v politickom živote *nominant*. Proti tejto širokej a rozvíjajúcej sa skupine stojí osihotená skupina dvoch názvov *konfirmand* a *doktorand*, opierajúce sa o pôvodné latinské gerundiálne tvary s významom „ten, kto sa chce (musí, má) podrobiť nejakým úkonom na dosiahnutie istého stupňa v spoločenskom zaradení“. Ako vidieť, ide tu zároveň o konflikt dvoch čiastkových systémov vyplývajúci aj z významovej zmeny. Doktorand je štruktúrne adekvátne pomenovanie pre absolventa istej fakulty na vysokej škole, ktorý chce - podľa istých predpisov - dosiahnuť hodnosť doktora. Je to však jeho individuálne rozhodnutie aj individuálny postup. V súčasnosti sa dosiahnutie tohto postupu umožňuje, resp. upravuje osobitným systémom vzdelávania, absolvovaním predpísaného štúdia, predpísaných skúšok, napísaním prác a pod. Do tohto systému patria predovšetkým také pomenovania ako *ašpirant* (v bývalom systéme), *habilitant*, *inaugurant*. V širšom zmysle patria do tohto čiastkového systému aj pomenovania rozličných osôb podľa vlastností a činností, napr. *nominant*, *migrant*, *emigrant*, *reemigrant*, *azylant*, *protežant*, ktoré sú príliš vzdialené od pôvodného gerundiálneho významu latinských slovík. Na základe etnosystémového, resp.

mikrosystémového kritéria adekvátnosti je zmyslupnnejšie rozhodnúť sa pre podobu doktorant než trvať na podobe doktorand.

Ako vidieť, popri konfrontácii vnútri systému či čiastkového systému môže dochádzať aj ku konfrontácii medzi jednotlivými adekvátnosťami. Ide napr. o konfrontáciu etnoštruktúrnej a komunikačnej adekvátnosti, keď sa napriek štruktúrnej neadekvátnosti slova pravítko pripúšťa jeho používanie s dôrazom na komunikačnú efektívnosť, resp. komunikačnú adekvátnosť. Toto kritérium sa v súčasnosti začína uplatňovať napr. pri posudzovaní slova prádlo. V tej miere, v akej ustupuje do úzadia jeho štruktúrovanosť (zabúda sa na pranie), dostáva sa do širšieho používania. Podobne v mene komunikačnej adekvátnosti treba pripustiť sloveso preplatiť v mikrosystéme vyplatiť - preplatiť - zaplatiť, a to aj napriek etnoštruktúrnej adekvátnosti slovesa preplatiť v zmysle zaplatiť viac, a uznať jeho komunikačnú adekvátnosť v zmysle uhradiť istú požadovanú sumu.

Namiesto tradičného trojčlenného systému ústrojnosť - ustálenosť - funkčnosť tvoria kritériá adekvátnosti päťčlenný systém. Jeho jadro tvoria etnokultúrna a etnoštruktúrna adekvátnosť, ktoré sú zároveň základnou charakteristikou daného jazyka. Vzťah k mimojazykovému prostrediu sa formuje na základe systémového a mikrosystémového kritéria, vzťah ku komunikačným potrebám na základe komunikačnej adekvátnosti:

etnoštruktúrna adekvátnosť

systémová adekvátnosť

komunikačná adekvátnosť

mikrosystémová adekvátnosť

etnokultúrna adekvátnosť

Týmto usporiadaním sa vyjadruje jednotný princíp adekvátností, ale aj vzájomný vzťah medzi jednotlivými kritériami. V tomto systéme sa uplatňuje aj princíp kooperatívnosti (často v podobe konfrontácie) a zároveň aj princíp vývinu. V mnohých jazykoch sa postupne stiera štruktúrovanosť a tým sa uvoľňuje priestor iným kritériám.

Systém adekvátnosti možno chápať aj ako filter, cez ktorý prechádzajú všetky prvky vznikajúce v danom jazyku alebo prichádzajúce doň zvonka. Nie je teda len nástrojom na posudzovanie a rozhodovanie, ale aj základným stavebným prvkom daného jazyka. Zároveň je však nevyhnutnou zložkou diskurzívnej činnosti ľudí, ktorí aktívne používajú daný jazyk, najmä svoj rodný jazyk.

L i t e r a t ú r a

ČERNÍK, V. - VICENÍK, J. - VIŠŇOVSKÝ, E.: Praktické usudzovanie. Konanie a humanitná interpretácia. Bratislava, Iris 2000.

HORECKÝ, J.: Kultivovanie slovenčiny. Princípy a kritériá. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť SAV, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2001.

HORECKÝ, J.: Anthropoloon dialogikon. In: Issues of Valency and Meaning. Praha, Kaolinum 1998, s. 259-263.

PAULINY, E.: Slovenská gramatika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981.

RUŽIČKA, J.: Zákon o slovenčine. Tézy o slovenčine. Kultúra slova 2, 1968, s. 225-228.

Jozef Hvišč

KONTINUITA ROMANTIZMU

Pojem „kontinuita romantizmu“ sa v súčasnej posmodernistickej liberalizácii tradičných estetických a ideových zásad vidí ako nenáležitý a nepotrebný. Romantizmus v nás totiž evokuje predstavu „dávnej minulosti“, predstavu uzavretej filozofickej a estetickej koncepcie, uplatňovanej hlavne v prvej polovici 19. storočia, ktorá bola ďalším vývinom myslenia a tvorby uzavretá a prekonaná. Nechcem v tejto práci dokazovať pravý opak. Nejde mi o staromilnú obhajobu, resp. aktualizáciu javov patriacich do dejín literatúry. Vývinové komponenty romantickej literatúry sú predmetom literárnej histórie, to je jasné. Z literárnohistorického hľadiska platnosť romantickej literatúry je jasne vymedzená časopriestorom jej vzniku, rozvoja a ukončenia. Platí to však aj pre komponenty teoretického a metodologického pôvodu? V spektre literárnej teórie sa tieto skutočnosti javia trochu inak, pretože „špecifický model vzťahu človeka a sveta, ktorý vniesol do literatúry romantizmus, nie je len umeleckým výrazom osobitných dobových podmienok, ale má svoje nadčasové dimenzie, ktoré mu umožňujú znova a znova vstupovať do tvorivého dialógu s novými umeleckými prúdmi“ (A. Eliaš, O. Kovačičová, M. Kusá 1997, s. 6).

Musíme si uvedomiť, že pojem romantizmu v našom vedomí pôsobí v dvoch významoch: 1. ako pomenovanie historicky vymedzenej fázy umeleckého a estetického myslenia a 2. ako odvodené označenie individuálne a citovo exponovaných prejavov a vlastností reálneho diania bez historického vymedzenia. V prvom prípade pojem romantizmu vystupuje ako denotát, v druhom prípade ako konotát (A. Lam, s. 347). Pre literárnohistorický výskum je smerodajné denotatívne chápanie romantizmu, ktoré má pôvodný a primárny charakter. Ostatné sú jeho metonymickými odvodeninami. Dôležité však je, že i prvé i druhé chápanie romantizmu má svoje prirodzené konzekvencie nielen

v oblasti reflexivity, ale aj v oblasti hmotnej a slovesnej kreativity, lebo tak, ako sa v romantickom období kodifikoval charakteristický romantický štýl tvorby a myslenia, tak sa v nasledujúcich obdobiach vytvorili a stále vytvárajú jeho vývinové variantné modifikácie s väčším alebo menším množstvom charakteristických romantických prvkov.

Tento fakt nám umožňuje objektívne komparovať pôvodné vlastnosti romantizmu s hodnotami realizujúcimi sa v nasledujúcich vývinových fázach ako ohlas určitých výrazových kategórií, ktoré sa prejavili ako stále, schopné regenerácie v nových myšlienkových a umeleckých postupoch. „Mnohí literárni vedci tvrdia, že práve na romantických základoch vznikli najväčšie diela svetovej literatúry 70.-80. rokov XX. storočia“ (I. Jackanin, 2002, s. 151). Ako príklad I. Jackanin uvádza takých autorov, ako je G. G. Márquez, Čingiz Ajtmatov a Oles Hončar. Prirodzene, tieto mená sa tu uvádzajú iba ako typy autorov, ktorí určitým spôsobom nadväzovali na výrazovú koncepciu romantizmu, lebo jednotlivé i kontaminované prvky romantického výrazového systému možno nájsť v tvorbe skoro každého spisovateľa.

Nejde mi o mechanické prenášanie romantických hodnotiacich kritérií na iné, ale o pragmatické uvažovanie o tom, čo z vlastností a hodnôt romantizmu sa nám javí ako živé a podnetné, aké je jeho miesto v súčasnom literárnom systéme a v akých formách sa to uskutočňuje. Chcem tým poukázať na určité „stále“ vývinové dispozície romantického výrazového systému, ktorý sa v prvej polovici 19. stor. prezentoval ako mimoriadne kreatívny, progresívny, účinný tak v estetických ako aj ideových dimenziách literárnej tvorby. Konštituoval sa, hlavne ako špecifický výraz doby. V priebehu trvania viaceré jeho špecifické a charakteristické vlastnosti nadobudli platnosť všeobecných hodnôt, v ktorých sa vytvorili predpoklady pre tzv. čiastkovú kontinuitu romantizmu, založenú na historickej skúsenosti týchto hodnôt a na nových potrebách literárnej tvorby.

V slovenskej literatúre romantizmus predstavuje vrcholnú fázu obrodeneckej aktivity, pretavenej do slovesného výrazového aktu. Svojím

nástupom inicioval všeobecný prelom estetického myslenia a tvorby, ktorý sa spájal s prelomom vo vzťahu k životnej a spoločenskej realite jednotlivca i národa, tvoriacim rozhranie dvoch vývinových epoch. Predchádzajúca, poznačená umŕtvenými regulami klasicizmu, nastupujúca – uvoľnená, zacielená na aktívny styk tvorby a života. V tomto aktívnom styku sa integrovalo tradičné národné vedomie s duchovnými zdrojmi ľudovej slovesnosti, historizmu a nových literárnoumeleckých snáh. Z tradície si romantizmus vyberal ľudové podnety, národné akcentovanie literárneho prejavu, historickú argumentáciu národnej existencie, ideový, tematický a jazykový materiál, základné druhové, žánrové a verzologické formácie. A tie sa ďalej modifikovali a kreovali v duchu nových literárnoumeleckých potrieb a snáh.

Môžeme povedať, že romantizmus vyrástol z troch koreňov: z ľudovej slovesnosti, z historizmu a z ideí národného oslobodenia. Prvý koreň predstavuje jeho duchovnú a národnú podstatu, druhý – historicitu a zdôvodnenie národnej existencie a tretí – revolučnú a politickú aktivitu v boji za národné oslobodenie.

Ľudovosť je determinujúcim faktorom romantickej literatúry, ktorý platí absolútne nielen v slovanských, ale i v západoeurópskych romantizmoch. V slovanských literatúrach, na rozdiel od romantizmu v literatúre anglickej, francúzskej či nemeckej, obsahoval závažnú charakteristickú črtu: národne a sociálne determinované vedomie slovanskej súdržnosti. Z toho vznikla aj známa Kollárova koncencia slovanskej vzájomnosti (*Rozprava o slovanskej vzájomnosti*, 1835). Možno tu hovoriť o slovanskej koncepcii ľudovosti, ktorú vysoko vyzdvihol J. G. Herder vo svojej práci o filozofii humanizmu (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, 1784-1791) a v zbierkach ľudových piesní *Volks lieder* (1774) a *Stimmen der Völker in Liedern* (1807), ktoré inšpirovali Jána Kollára k vydaniu jeho monumentálnych *Národních zpievaniek* (1834-1835). Ľudovosť posilňovala novátorskú náplň slovanských literatúr v zhode s kultúrno-politickými a sociálnymi potrebami doby. Hrála rozhodujúcu úlohu v prelomovom zápase „mladých“ proti „starým“ v známej

„walce romantyków z klasykami“ (S. Kawyn, 1960, s. 6 a nasl.). Bol to zápas o novú estetickú koncepciu, ktorý si dodnes zachoval svoju inšpiratívnu silu a podnetnosť.

V oblasti historizmu romantickí básnici „stáli predovšetkým na dejinách“ (J. Kulczycka-Saloni, 1976, s. 40), a podobne tomu bolo i v tvorbe ich pokračovateľov, hľadajúcich historické odôvodnenie národnej existencie – jej pôvod, povahu a vývinovú perspektívu, siahajúcu do dnešných čias.

A napokon idey národného oslobodenia naplňovali uvedené sféry romantického myslenia a tvorby formami cieľavedomej kultúrno-politickej aktivity, z ktorých mnohé pretrvali do dnešných čias.

Na tomto základe sa uskutočňovalo a stále uskutočňuje vývinové pôsobenie romantizmu v nasledujúcich literárnych fázach., u nás napr. v predĺženej životnosti tzv. sentimentálnej postromantickej poviedky šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov (autori: D. Bachát Dumný, F. Kutlík, Š. Ferienčík, P. Beblavý, S. Bodický a iní), ktorá „v ovzduší spoločenskej a politickej depresie (...) ovládla na viac ako na desaťrocie literárne pole“ (O. Čepan, 1965, s. 186). Literárne postavenie tohto žánru účinne podporovala oneskorená recepcia historických „povestí“ poľského romantického prozaika Michała Czajkowského, publikovaných v Sokole (1860) a v Orle (1871-1875) (J. Hvišč, 1971, s. 245 a nasl.), ktoré prekladal hlavne postromantický básnik, prekladateľ a publicista Andrej Trúchly Sytniansky. Romantizmus dlho dožíval v básnickej tvorbe Ľudovíta Kubániho, o čom najlepšie svedčí jeho básnická poéma s tematikou poľských dejín *Radziwiłłówna kráľovná poľská* (Ľ. Kubáni, 1987, s. 105-143).

K romantickému dedičstvu sa hlásil aj P. O. Hviezdoslav jednak svojím poňatím individuálneho prometeizmu (*Deti Prometeusa*), prírodnou lyrikou a neoromantickou drámou *Hájnikova žena*, jednak prekladmi z básnickej tvorby čelných predstaviteľov svetového romantizmu, medzi nimi i prekladmi z básnickej tvorby Adama Mickiewicza a Juliusza Słowackého, ktorých v duchu

romantickej prekladateľskej koncepcie voľne rozširoval a dotváral (A. Bolek, 1960, s. 155-189; J. Hvišč, 1999, s. 35-42; P. Káša, 2001, s. 174-186).

Veľa z romantického búrliváctva, zvýrazneného expresivitou subjektívnej zážitkovosti, možno nájsť v modernizme. Slovenskí modernisti na čele s Ivanom Kraskom sa otvorene hlásili k pocitovej lyrike Janka Kráľa. Poľskí modernisti po dlhotrvajúcej fáze literárneho pozitivizmu a naturalizmu reaktivovali expresívnu lyriku Juliusza Słowackého a Cypriana Kamila Norwida, ktorých tvorba sa vlastne až na začiatku 20. stor. stala uznávanou hodnotou celonárodného významu. Na tomto základe sa v Poľsku v období Mladého Poľska a v medzivojnových rokoch formovala poetika neoromantizmu, ktorá zasiahla také osobnosti, ako boli K. Przerwa-Tetmajer, Stanisław Wyspiański, Jan Kasprówicz, Leopold Staf (J. Krzyżanowski, 1963), u nás hlavne Ján Kovalík Ústiansky (*Báj Tatier*), Tichomír Milkin (*V uzlosti o národ, Balady, romance, legendy*).

Prvky romantizmu vystupujú aj v slovenskej a poľskej próze. Tetmajerov román *Legenda Tatier* svojím romantickým zobrazením človeka v extrémnych životných a prírodných podmienkach silne pripomína romantizujúce postupy slovenskej naturistickej a lyrizovanej prózy, analogickej s poľským expresionizmom. Príklady tohto faktu možno nájsť v tvorbe celej plejády slovenských prozaikov od J. Cígera Hronského po Ľuda Ondrejova a Margitu Figuli. Tento typ neoromantickej prózy bol veľmi frekventovaný v literatúre medzivojnového obdobia. Niektorými svojimi prejavmi – ako ukázal Ján Števíček v interpretácii Švantnerovej a Jašíkovej prózy, – prešiel aj do literatúry povojnového obdobia a svojou „romantickou problematikou činu“ (J. Števíček, 1989, s. 500) tvoril cennú protiváhu diel písaných v duchu socialistického realizmu.

Romantické prvky silne rezonovali v básnickej tvorbe nacionálnych básnikov medzivojnového a vojnového obdobia (M. Rázus, Š. Krčméry, R. Dilong). Hlavné miesto v tomto reaktivizačnom vzťahu k romantizmu patrí

„sedliackemu rebelovi“ Andrejovi Źarnovovi, ktorý okrem charakteristických neoromantických básní prekladal diela poľských romantikov (Mickiewicza, Słowackého, Krasińskiego) i neoromantikov (Kasprowicza, Langeho, Tetmajera) (J. Hvišč, 1996, s. 142-150). Nadviazal tým na silnejúci trend záujmu o poľskú romantickú a neoromantickú poéziu, ktorý sa už pred ním prejavil v prekladoch J. Kellu-Petruškina, P. O. Hviezdoslava, P. Bellu Horala, Š. Krčméryho a v literárnokritických prácach Poliaka Władysława Bobeka a slovenských polonistov (S. Mečiar, J. Kútnik Šmálov, J. Bánsky a ďalší).

Rovnako intenzívne sa utvárali postromantické ohlasy v poľskej literatúre. „Na poľskej pôde (...) sa vyskytovali elementy podporujúce recepciu romantizmu, ktoré mu zaistili stálosť, aká sa v iných európskych kultúrach neprejavuje“ (J. Kulczycka-Saloni, 1976, s. 43). Veľkú pozornosť literárnych tvorcov i bádateľov priťahoval a stále priťahuje Juliusz Słowacki, ktorého myšlienky a diela živo rezonujú v tvorbe viacerých generácií básnikov od Adama Asnyka a Marie Konopnickej cez Baczyńskiego a Broniewskeho po súčasného Ernesta Brylla (I. Matuszewski, 1901). Revolučné nálady v tvorbe Władysława Broniewskeho sú blízke básnickým prejavom A. Mickiewicza. Na romantickú deklaráciu revolučného činu silne nadväzovala naša i poľská vojnová poézia. Veľkému záujmu súčasných literárnych tvorcov i čitateľov sa teší romantická dráma a to aj v spojení s masovokomunikačnými médiami a filmom (veľké úspechy v tejto oblasti dosiahol poľský režisér Andrzej Wajda). Romantické poetické reflexie sa vyskytli aj v tvorbe mladých existencionalistov, ktorí podľa Norwidovej „biografie fatalizmu“ písali tzv. „čiernu poéziu“. Touto cestou sa prvky romantizmu dostali do súčasnej postmodernistickej poézie. S istou nadsádzkou možno teda konštatovať: „Umenie moderny bolo romantické, umenie postmoderny je panromantické“ (A. Červeňák, 2002, s. 194).

Veľký záujem o romantickú literatúru je zjavný aj v súčasnej literárnej vede, tým aj v komparatívnom výskume slovensko-poľských literárnych

vzťahov. Intenzívne vzťahy štúrovcov k poľskému romantizmu sa prejavili ako intenzívne aj v poromantických ohlasoch, v ktorých pôsobili a stále pôsobia integrálne a sú stimulom súčasných slovensko-poľských vzťahov. Svedčí o tom nielen stála recepcia poľskej romantickej poézie u nás (J. Hvišč, 2001, s. 187-205), ale aj veľký výskyt komparatívnych metatextov, medzi ktorými problematika romantizmu stále zaujíma významné postavenie.

Ako som už naznačil, vo vývinovom pohľade romantizmus pôsobí ako materiál komparatívneho výskumu. Ak môžeme konštatovať, že romantizmus má svoju stálu kontinuitu – či už v denotačnej alebo konotačnej podobe – musíme tiež konštatovať, že spolu s ňou sa v rozličných podobách a kontextoch neustále rozvíjajú jeho medziliterárne a intertextuálne súvislosti, paralely a vzťahy. To je už sféra komparatívnej interpretácie. Z tohto hľadiska je dôležité objasniť si otázku, aké postupy sa pritom uplatňujú.

Azda najfrekvencovanejší je meritórny záujem o diela ako súčasť klasického dedičstva. Hoci tento fakt má aj svoje negatíva, vyplývajúce z ustáleného (učebnicového) hodnotového systému, možno ho prijať ako pôsobivý a funkčný komponent všeobecného vzdelania a kultúrno-literárneho pôsobenia. V praxi sa to prejavuje – okrem iného – reprezentačným vydávaním diel domácich i zahraničných romantikov, ktoré vnímame ako estetický, azda i zaujímavý, ale rozhodne autentický retro-dokument minulej slovesnej a intelektuálnej úrovne, dokument estetického a ideového potenciálu doby, v ktorej sa romantizmus literárne, spoločensky a politicky realizoval.

Ďalší významný spôsob súčasných kontaktov s romantizmom je filologický výskum. Bez ohľadu na to, či diela, umelecké výtvary, estetické a ideové koncepcie romantizmu prijímame ako stabilnú alebo historickú, dokumentárnu hodnotu, musíme ich prijať ako kontinuitný materiál výskumu so všetkými jeho situačno-vývinovými a poetologickými súvislosťami.

V tomto prípade diela, ktoré vznikli v období romantizmu, vnímame ako kultúrohistorický dokument monografického alebo syntetického charakteru.

V monografickom prístupe máme do činenia s výberovým hodnotením jednotlivých osobností, diel, javov, v ktorom prevažuje snaha o problémovú interpretáciu biografických a poetologických daností. Naproti tomu v syntetickom prístupe sa nám romantizmus prezentuje ako kompaktný článok dejín jazyka, literatúry a kultúry, teda ako nezastupiteľná súčasť kultúrnych a národných dejín.

Romantická literatúra je vďačným objektom komparatívneho výskumu. Veľa podnetov v tejto oblasti poskytujú súčasnému bádateľovi teórie o typologických súvislostiach romantických literatúr, ktoré sú výsledkom intertextuálnych procedúr, realizujúcich sa tak v rámci národných, ako aj medzinárodných literárnych a kultúrnych procesov. V uvedenom type výskumu sa v súčasnosti úspešne uplatňuje teória intertextuality, založená na interpretácii vzájomných väzieb textov, v našom prípade textov romantickej a súčasnej literatúry. Tieto vzájomné väzby sa realizujú rozličnými spôsobmi. Ako najproduktívnejší sa ukazuje spôsob intertextuálnej štylizácie, tzn. pretvárania „štýlu, ktorý v spoločenskom vedomí pôsobí ako vlastnosť diela [určitého] autora,“ štýlu preneseného „na terén, na ktorom prebieha umelecká komunikácia, projektovaná dielom a jeho literárnohistorickou situáciou“ (S. Balbus, 1990, s. 17; M. Głowiński, 1992, s. 185-212). Týmto spôsobom v súčasnej literatúre vznikajú tzv. štylizácie na charakteristické romantické motívy, sužety, rozprávačské postupy i celé žánrové a kompozičné štruktúry, ako napr. travestia, paródia, filiácia, výpožička, ponáška, preklad, rozličné formy adaptácie, dramatizácie a „prerozprávania“ romantického textu. Literárnu štylizáciu v tejto súvislosti možno chápať ako jeden z prostriedkov tvorivej transformácie romantického výrazového systému (alebo jednotlivých prvkov) do výrazového a komunikačného systému súčasnej literatúry.

Nezanedbateľnú pôsobnosť v tomto kontinuitnom procese má etický a mravný potenciál romantickej literatúry. Mickiewiczova výzva „Priatelia mladí, svorne, sme! / V spoločnom šťastí sú naše ciele...“ (*Óda na mladosť*)

ani dnes nestratila svoj zmysel a aktuálnosť. Hlásal jednotu na základe aktívneho vzťahu k duchovným, myšlienkovým a humanistickým hodnotám. Ostro vystupoval proti egoizmu, honbe za mamonou, proti egoistickej samolúbosti a pasivite. Etický a mravný potenciál svojej tvorby Mickiewicz, ako aj ostatní predstavitelia romantizmu, stelesnil v aktivitách národného charakteru, v hlbokom vlasteneckom cítení, ktorému dal medzinárodné rozmery. V boji za národné oslobodenie vystupoval proti všetkému, čo malo znaky politického útlaku, nehumánneho obmedzovania ľudských a národných práv, čo brzdilo slobodný rozlet ducha a umu. Je len prirodzené, že Mickiewiczova básnická tvorba sa stala jedným zo základných kameňov slovenského romantizmu a tým aj jedným zo základných kameňov slovensko-poľských literárnych a kultúrnych vzťahov, ktoré sa sformovali v období romantizmu a pretrvávajú v rozličných podobách a prejavoch do dnešných čias.

V Mickiewiczovej dobe sa ešte nedalo úplne premôcť nadvládu „chaosu a noci“. Išlo však o vývin. Aktivity romantikov mali perspektívny charakter: kládli základy spoločenských, kultúrnych a politických zmien, ktoré sa uskutočnili v nasledujúcich vývinových obdobiach. Presnejšie: v nasledujúcich vývinových obdobiach sa mohli uskutočniť preto, lebo už v romantizme sa dostali do sféry myslenia a tvorby ako obsah a smer cieľavedomej buditeľskej práce.

To isté – hoci v inej podobe a súvislostiach – možno povedať o slovenských romantikoch, o Ľudovítovi Štúrovi a jeho žiakoch. Estetické a duchovné analógie medzi slovenskými a poľskými romantikmi sú výsledkom všeobecného romantického kréda, ktoré má pre nás nielen silu historického faktu, ale v súčasnosti aj silu aktivistickej inštrukcie a príkladu pozitívnej práce v oblasti národných i medzinárodných vzťahov a súvislostí.

Literatúra:

Balbus, S.: *Intertekstualnosť a proces historycznoliteracki*. Vyd. Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1990.

Bolek, A.: *K Hviezdoslavovým prekladom z J. Slowackého*. (In:) *Slovanské štúdie III*. Vyd. SAV, Bratislava 1960.

Čepan, O.: *Literárna tvorba po revolúcii*. (In:) *Dejiny slovenskej literatúry III*. Vyd. SAV, Bratislava 1965.

Červeňák, A.: *Na cestu k novým objavom...* (In:) *Slovanský romantizmus – poetika romantična*. Vyd. Filologická fakulta UMB, Banská Bystrica 2002.

Eliaš, A. - Kovačičová, O. - Kusá, M.: *Romantizmus reflektujúci a reflektovaný*. Vyd. Katedra ruského jazyka a literatúry FiF UK, Bratislava 1997.

Głowiński, M.: *O Intertekstualności*. (In:) *Nowe problemy metodologiczne literaturoznawstwa*. Vyd. Wydawnictwo Literackie, Kraków 1992.

Hvišč, J.: *Czajkowského a Kalinčiakov typ romantickej historickej novely. Epické literárne druhy v slovenskom a poľskom romantizme*. Vyd. SAV, Bratislava 1971.

Hvišč, J.: *Od Mickiewicza k Slowackému*. (In:) *Odrodzenie narodowe w Czechach i na Słowacji*. (Editori: H. Mieczkowska, T. Z. Orłoś). Vyd. Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1999.

Hvišč, J.: *Recepcia poľskej romantickej literatúry na Slovensku v rokoch 1945-1995*. (In:) *Kontinuita romantizmu. Vývin – súvislosti – vzťahy*. Vyd. Slovensko-poľská komisia humanitných vied, Bratislava 2001.

Hvišč, J.: *Žarnovove preklady poľskej poézie. Vzťahy a súvislosti slovenskej a poľskej literatúry*. Vyd. Univerzita Komenského, Bratislava 1996.

Jackanin, I.: *Dve koncepcie romantizmu*. (In:) *Slovanský romantizmus – poetika romantična*. Vyd. Filozofická fakulta UMB, Banská Bystrica 2002.

Káša, P.: *Slowacki na Slovensku. Kontinuita romantizmu. Vývin – súvislosti – vzťahy*. (Editor J. Hvišč). Vyd. Slovensko-poľská komisia humanitných vied, Bratislava 2002.

Kawyn, S. (editor): *Walka romantyków z klasykami*. Vyd. Ossolineum, Wrocław 1960.
Krzyżanowski, J.: *Neoromantyzm polski, 1890-1918*. Vyd. Ossolineum, Wrocław 1963.

Kubáni, L.: *Prikovaný k zemi*. (Editor J. Hvišč). Vyd. Tatran, Bratislava 1987.

Kulczycka-Saloni, J.: *Losy romantyzmu w literaturze XIX i XX wieku (Na przykładzie literatury polskiej)*. (In:) *Trydycja i nowatorstwo w literaturach słowiańskich XX wieku*. Vyd. Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1976.

Lam, A.: *Awantgarda polska wobec romantyzmu*. (In:) *Tradycja i nowatorstwo w literaturach słowiańskich XX wieku*. Vyd. Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1976.

Matuszewski, I.: *Slowacki i nowa sztuka*. Warszawa 1901.

Števček, J.: *Dejiny slovenského románu*. Vyd. Tatran, Bratislava 1989.

Syntax lexikalizovaných spojení

Tak ako sa pred časom podrobne skúmala syntax frazeologických jednotiek (pozri Mlacek, 1968 a Mlacek, 1972), žiada sa venovať pozornosť aj syntaxi lexikalizovaných spojení. Osobitným dôvodom na to je aj istá “lexikálna úchylka” pri hodnotení syntaktickej stránky lexikalizovaných spojení; vidíme ju v tom, keď sa tieto spojenia bez hlbšieho rozboru vyhlasujú za syntakticky nerozoberateľné jednotky a požaduje sa posudzovať ich nielen z lexikálnej (t. j. pomenúvacej, onomaziologickej) stránky, ale aj zo syntaktickej (konštrukčnej) stránky ako jeden celok. To konkrétne značí, že povedzme vo vete Zákonodarcovia touto novelou uviedli platný zákon do súladu s ústavou. lexikalizované spojenie uviedli do súladu (niečo s niečím) sa pokladá za jeden – zložený alebo ináč výrazovo rozvetvený – vetný člen, prísudok dvojčlennej vety. Zvyčajne sa v prospech takého riešenia ako argument uvádza to, že takéto lexikalizované spojenie má platnosť zodpovedajúceho jednoslovného pomenovania a dá sa ním nahradiť, v danom prípade je to synonymné sloveso zladiť. Tento argument však z hľadiska syntaktickej stavby vety neplatí, lebo neberie do úvahy rozdiel medzi analytickým a syntetickým pomenovaním, ktorý spočíva v tom, že obidve pomenovania síce majú spoločný význam a sú teda synonymné, no ich rozdielna stavba je práve to špecifické, čo ich navzájom rozlišuje a čo pri syntaktickom pohľade nemôžeme zanedbať. Jednoslovné pomenovanie nemá v pozadí svojho vzniku syntax, tá sa uplatňuje až pri spojení tohto pomenovania s iným, prípadne ďalším vetným členom vo vete. Na druhej strane viacslovné pomenovanie vzniká práve vstupom syntaxe, konštruovania do jeho stavby, do jeho podoby, to značí, že jeho zložky sú spojené do istého typu syntagmy na základe syntaktického vzťahu, že do takého spojenia nevstupujú ľubovoľné zložky a v ľubovoľnom tvare a prípadne v ľubovoľnom poradí a že spojenie takto vybratých zložiek sa dlhodobým upotrebovaním ustálilo do takej miery, že spojenie v súčasnosti z lexikálneho hľadiska platí ako jeden celok, prípadne ako jedno – analytické – pomenovanie.

Do hry vstupuje ešte jedno syntaktické hľadisko: v súčasnej sémanticky orientovanej syntaxi sa slovesné spojenia typu uviesť do súladu (niečo s niečím) zvyčajne hodnotia ako analytické predikáty. Tento pojem a termín je z istého hľadiska výstižný, ale keď za lexikalizované (viacslovné) pomenovania okrem slovesných pokladáme aj analogické substantívne pomenovania typu vodné dielo, vojenské kruhy, učiteľská verejnosť, pomocná sila, drevná hmota, habilitačné konanie a mnohé iné, nemôžeme termínom analytický

predikát, ktorý sa vzťahuje iba na skupinu viacslovných slovesných pomenovaní, označiť aj skupinu viacslovných substantívnych pomenovaní. Lexikalizované spojenie je teda rozsahom širší pojem a termín ako pojem a termín analytický predikát, pričom aj pojem a termín analytický predikát sa vzťahuje iba na jednu, hoci najtypickejšiu syntaktickú pozíciu, v ktorej takéto viacslovné slovesné spojenie vystupuje.

Lexikalizované spojenia ako viacslovné pomenúvacie útvary sa zaraďujú do väčšej skupiny ustálených spojení, ktoré majú platnosť pomenovania; ďalej sem patria frazeologické jednotky typu mať niečo za lubom, ide mu to ako v lete na saniach, od a do z, (to je) alfa i omega, obrazné názvy typu krajina pod Tatrami, mesto Ľudovíta Štúra, čierny kontinent, ako aj terminologické názvy typu materina dúška, podstatné meno, smrekovec opadavý a podobné. Lexikalizované spojenia okrem jestvovania syntactickej výstavby, ktorá je vlastná všetkým uvedeným typom viacslovných pomenovaní, vyznačujú sa tým, že sú súvzťažné s dvoma základnými slovnými druhmi – podstatnými menami a slovesami –, a podľa toho, ktoré z týchto pomenovaní tvorí slovnodruhový základ viacslovného pomenovania, tvoria dve veľké skupiny: substantívne a slovesné viacslovné pomenovania. V lexikalizovanom spojení je gramatická a lexikálnosémantická informácia (jednotného) pomenovania špecifickým spôsobom rozdelená medzi dve slovné jednotky: základové podstatné meno alebo sloveso nesie gramatické informácie a najvšeobecnejšiu lexikálnu – slovnodruhovou – informáciu, kým druhá časť spojenia nesie vlastnú, prípadne individuálnu lexikálnu (referenčnú, prípadne denotatívnu) informáciu, ktorou sa dané lexikalizované spojenie stáva jednotlivým a osobitným prvkom systému slovnej zásoby. Keďže základové podstatné meno alebo sloveso je tým prvkom, ktorého zásluhou sa lexikalizované spojenie zaraďuje do kategórie podstatných mien alebo slovies, označujeme tento prvok spojenia ako kategoriálne slovo (bližšie pozri v práci Kačala, 1993). Druhý prvok (druhé prvky) spojenia označujeme ako nekategoriálne slovo (slová). Lexikalizované spojenia sú charakteristické najmä pre prejavy odborného a publicistického štýlu, resp. z druhej strany pre písomné prejavy a v súčasnej jazykovej situácii sú progresívnym prvkom. Pravdaže, nie sú výnimočné ani v prejavoch hovorového a umeleckého štýlu.

Aj z uvedeného rozčlenenia lexikalizovaných spojení na dve veľké skupiny vychodí rozdielna syntaktická problematika v substantívnych a v slovesných spojeniach. Spoločné obidvom typom spojení zo syntaktického hľadiska je to, že formálnosyntakticky v nich ide o subordinatívnu (podrad'ováciu) syntagmu a v nej identifikujeme dominujúci (nadradený) vetný člen a dominovaný (podradený) vetný člen, syntagmatické komponenty sú do syntagmy

spojené syntagmatickým vzťahom. Ako nadradený vetný člen platí kategoriálne slovo, podstatné meno alebo sloveso s veľmi všeobecným významom, ktoré je nositeľom gramatických kategórií, ako aj kategoriálneho (slovnodruhového) významu. Podradeným vetným členom je nekategoriálna súčasť spojenia, ktorá doň vnáša individuálnu sémantiku, danú referenčným vzťahom s mimojazykovou skutočnosťou: v substantívnych spojeniach je to adjektívum vystupujúce ako zhodný prívlastok nadradeného podstatného mena; v slovesných spojeniach je to podstatné meno v rozličných bezpredložkových aj predložkových pádoch vystupujúce ako predmet alebo ako príslovkové určenie vo vzťahu k nadradenému slovesu, pričom frekvenčná závažnosť jednotlivých lexikálno-morfologických prostriedkov pravdepodobne zodpovedá frekvenčnej závažnosti týchto prostriedkov v živých alebo aktuálnych syntagmatických spojeniach s nadradeným slovesom. Okrem paradigmaticky plnohodnotných substantív v pozícii nekategoriálneho prvku viacslovných slovesných pomenovaní vystupujú niektoré defektné podstatné mená (napríklad dostať sa do pomykova, byť v pomykove, vyjsť v ústrety), ako aj niektoré iné slovné druhy, substantivizované adjektíva či adjektiváliá (napríklad dostať sa do úzkych, byť v úzkych) alebo stavové príslovky (napríklad dať niekomu najavo niečo). Ako vidno, tieto vlastnosti sú už v oboch typoch syntagiem rozdielne. Rozdielna je, prirodzene, aj syntagmatická výstavba a slovosled oboch syntagiem: kým v substantívnej syntagme máme pred sebou presnú architektoniku s pevným (hoci nie vo všetkých použitíach záväzným) slovosledom, v slovesnej syntagme je sled členov voľný a v konkrétnej vete živo reaguje na potreby významovej výstavby vety a na aktuálne vetné členenie.

Celkove možno povedať, že syntaktické vlastnosti lexikalizovaných spojení sa veľmi podobajú syntaktickej výstavbe analogických nelexikalizovaných, t. j. živých či aktuálnych syntagiem, a že lexikalizované spojenia svojou syntaktickou výstavbou sú aj približne rovnako formálne (slovnodruhovo a tvaroslovne) pestré. Z toho vychodí, že syntaktická výstavba pri lexikalizovaných spojeniach je jazykovou realitou a že sa v ničom podstatnom neodlišuje od syntaktickej výstavby živých (aktuálnych) syntagiem uvedeného typu, že je teda rovnako pestrá ako syntaktická výstavba aktuálnych či živých substantívnych, ale najmä slovesných syntagiem, pričom táto pestrosť tvarovej stránky syntagmatických komponentov vyplýva z flektívnosti slovenského jazyka.

V nadväznosti na uvedené zovšeobecnené konštatovania o syntaktickej výstavbe lexikalizovaných spojení môžeme na konkrétnych príkladoch z okruhu slovesných spojení ukázať vetnočlenskú platnosť a formálno-gramatickú stránku nekategoriálneho člena

spojenia. Vysoko prevažujú príklady, v ktorých podstatné meno vystupuje v najtypickejšom páde predmetu, t. j. v bezpredložkovom akuzatíve; tento tvar možno syntakticky jednoznačne hodnotiť ako predmet, napríklad: vyvolávať pozornosť niekoho, zameriavať pozornosť na niekoho, odvracať pozornosť od niečoho, mať námietky proti niekomu, poskytnúť úľavu niekomu, viesť vojnu s niekým, dávať pozor na niekoho, dať prednosť niekomu, dať súhlas na niečo, vysloviť súhlas s niečím, prejavovať záujem o niekoho, stratiť záujem o niečo, zaujať stanovisko k niečomu, klásť odpor niekomu, zastávať názor atď. V iných bezpredložkových aj predložkových tvaroch predmet vystupuje oveľa zriedkavejšie: dať za pravdu niekomu, podliehať zmenám v niečom. Význam príslovkového určenia miesta – hoci v istých prípadoch hodne abstraktný a zastretý – možno zistiť v týchto spojeniach: uviesť do pomykova niekoho, vyviesť z pomykova niekoho, spustiť zo zreteľa niečo, brať do úvahy niečo, brať na zreteľ niekoho, dať najavo niečo niekomu, dať na známosť niečo niekomu, vyviesť z omylu niekoho, uviesť do omylu niekoho, uviesť do chodu niečo, uviesť do súladu niečo, dostávať (sa) do pozornosti niekoho, mať na mysli niekoho, dať na vedomie niečo niekomu, klásť na srdce niekomu niečo a iných. Oveľa menej sú zastúpené prípady, v ktorých môžeme zistiť význam príslovkového určenia spôsobu, napríklad: brať s rezervou niečo, prípadne iné významy.

Za dôležitý spoločný znak lexikalizovaných spojení a zodpovedajúcich aktuálnych syntagmatických spojení pokladáme rovnakú možnosť reflexívnej derivácie v oboch skupinách spojení. Máme na mysli takú zmenu morfematickej štruktúry východiskového prísudkového slovesa, pri ktorej sa z nezvratného slovesa pridaním slovotvornej morfémy sa stáva zvrtné, alebo zmenu nezvratného slovesa v aktívnom tvare na zvrtné pasívum, ktoré je synonymné s opisným pasívom. V súvisi s touto derivačnou zmenou prísudkového slovesa menia sa aj pozície pomenovania s funkciou objektu prísudkového deja: pomenovanie objektu prísudkového deja v tvare akuzatívu pri tejto zmene prechádza do pozície gramatického podmetu v tvare nominatívu. Ukážeme to na dvoch príkladoch:

(1) Uchádzači o vysokoškolské štúdium prejavujú záujem o cudzie jazyky.

(1a) U uchádzačov o vysokoškolské štúdium sa prejavuje záujem o cudzie jazyky.

(2) Vodiči áut na priechode dávajú prednosť chodcom.

(2a) Na priechode sa zo strany vodičov áut dáva prednosť chodcom.

Pokladáme za nepochybné, že spojenia prejavovať záujem o niečo, resp. dávať prednosť niekomu z viet (1) a (2) sú lexikalizované. Ako lexikalizované ich spracúva aj Krátky slovník slovenského jazyka (3. vyd. z r. 1997) a takto sa hodnotia aj v početných štúdiách o

problematike lexikalizovaných spojení, publikovaných v ostatných desaťročiach na stránkach slovenských vedeckých časopisov a zborníkov, prípadne v monografiách. Napriek svojej lexikalizovanosti sa pri uvedených reflexívnych deriváciách správajú rovnako ako živé či aktuálne spojenia slovesa s objektom v akuzatívnej typu sušiť bielizeň – bielizeň sa suší, zintenzívniť kontrolu – kontrola sa zintenzívnila, zabávať spoločnosť – spoločnosť sa zabávala, (voda) stráca agresivitu – agresivita vody sa stráca, (majster) zhromaždil učňov okolo seba – učni sa zhromaždili okolo majstra atď. Takéto správanie sa substantívneho člena slovesného lexikalizovaného spojenia je nepochybne závažným argumentom v prospech jeho syntagmatickej výstavby, lebo ako je známe, takáto možnosť reflexívnej derivácie je v našom jazyku obmedzená na slovesné syntagmy s objektom v bezpredložkovom akuzatívnej. Predmet v inom tvare už takej derivácii nepodlieha. To platí rovnako pri živých či aktuálnych syntagmatických spojeniach, ako aj pri lexikalizovaných spojeniach. Napríklad rozličné predložkovosubstantívne súčasti lexikalizovaných spojení typu uviesť do chodu niečo, uviesť do súladu niečo s niečím, vyviesť z omylu niekoho, mať na zreteli niečo, niekoho, brať do úvahy niečo, spustiť zo zreteľa niečo, mať na mysli niečo a podobné sa nemôžu stať objektom spomínanej derivačnej zmeny; derivácii môže podliehať iba priamy objekt v bezpredložkovom akuzatívnej, pričom substantíva s predložkami sa pri takejto derivácii tvarovo nemenia a spolu so slovesom prechádzajú bez zmeny do derivovanej podoby, napríklad: uviesť stroj do chodu – stroj sa uvedie do chodu, brať do úvahy podmienky – podmienky sa berú do úvahy, spustiť zo zreteľa rodinu – rodina sa spustila zo zreteľa, pričom pri slovesách, ktoré majú aj zvrtnú podobu (napríklad mať – mať sa), je takáto reflexívna derivácia touto zvrtnou podobou blokována.

Presvedčivý dôkaz o tom, že do pozície gramatického podmetu vety sa na základe reflexívnej derivácie môže preformovať iba pomenovanie v tvare bezpredložkového akuzatívu, kým v inom tvare už nie, podávajú početné a rozmanité lexikalizované spojenia so substantívom pozornosť, ktorým sme venovali pozornosť v samostatnom texte (pozri Kačala, 1978). Na jednej strane pri spojeniach typu zameriavať pozornosť na niečo, zaoštrovať pozornosť na niečo, sústreďovať pozornosť na niečo, odťahovať pozornosť od niečoho, odvracať pozornosť od niečoho, venovať pozornosť niečomu, pripútať pozornosť niečím a iné, v ktorých sa substantívum pozornosť upotrebuje v bezpredložkovom akuzatívnej, sa toto substantívum reflexívnou deriváciou dostáva do polohy gramatického podmetu, napríklad: pozornosť sa zameriava na niečo, pozornosť sa sústreďuje na niečo, pozornosť sa odvracia od niečoho, pozornosť sa venuje niečomu, pozornosť sa pripútať niečím atď. Na druhej strane

v spojeniach dávať do (niečej) pozornosti niekoho, dostávať do (niečej) pozornosti niekoho a podobných výsledkom reflexívnej derivačnej zmeny sú podoby niekto sa dáva do (niečej) pozornosti, niekto sa dostáva do (niečej) pozornosti, v ktorých sa opätovne do pozície gramatického subjektu dostáva pomenovanie v tvare bezpredložkového akuzatívu, kým predložkový výraz do pozornosti zostáva nezmenený a aj v derivovanej podobe je pevnou súčasťou lexikalizovaného spojenia dávať (sa) do pozornosti, dostávať (sa) do pozornosti. Na konto ostatných dvoch lexikalizovaných spojení sa žiada dodať, že reflexívnou derivačnou zmenou sme tu získali podoby, v ktorých gramatický subjekt je totožný s gramatickým objektom, resp. gramatický subjekt vykonáva dej na sebe samom: Poslanec sa (svojím konaním) dáva do pozornosti občanov. – Poslanec sa (svojím konaním) dostáva do pozornosti občanov. Ukazuje to aj možnosť upotrebiť namiesto neprízvučnej zámennej podoby sa prízvučnú podobu seba: Poslanec (svojím konaním) dáva do pozornosti občanov seba. Pravdaže, v takejto podobe máme pred sebou iný slovosled vo vete a prízvučná zámená forma seba svojou koncovou pozíciou vo vete viaže na seba aj vetný dôraz.

Okrem plnohodnotnej zámennej funkcie slovko sa v derivovaných štruktúrach má aj iné funkcie. Tieto funkcie sú dané tým, či slovko sa je tu súčasťou slovotvorného derivačného reflexívneho procesu alebo tvarotvorného derivačného reflexívneho procesu. V prvom prípade ide o samostatnú slovotvornú morfému sa, v druhom prípade máme pred sebou samostatnú gramatickú morfému. V prvom prípade výsledkom derivačného procesu je vznik zvrtného slovesa, nového prvku slovnej zásoby daného jazyka; takéto zvrtné sloveso tvorí paralelu zodpovedajúcemu nezvrtnému slovesu, napríklad: sušiť (niečo) a sušiť sa (tráva sa suší), venovať (niečo niekomu) a venovať sa (niekomu: matka sa venuje deťom), budiť (niekoho) a budiť sa (bača sa budí zavčasu).

Takéto zvrtné slovesá sa v našich slovníkoch spracúvajú ako plnohodnotné lexikálne jednotky a ich umiestnením v spoločnej heslovej stati so zodpovedajúcim nezvrtným slovesom sa signalizuje ich derivačná súvzťažnosť.

Takýmto derivačným vzťahom sú veľmi často zviazané slovesá s významom zámerne konaného deja (ten je obsahom nezvrtných slovies) a slovesá s významom nezámerne (spontánne) prebiehajúceho deja (ktorý je obsahom zodpovedajúcich zvrtných slovies).

V druhom prípade výsledkom derivačného procesu je utvorenie gramatického tvaru: zvrtného pasívneho tvaru, ktorý v gramatickej sústave slúži na odsunutie pomenovania agensa z pozície gramatického podmetu vety a na presunutie pomenovania zásahu deja do pozície gramatického podmetu vety a tým na vyjadrovanie neaktívnej (pasívnej) gramatickej

perspektívy vety. Zvratné pasívum je súčasťou bohatej tvarovej paradigmy slovesa a svojím významom je synonymné s opisným pasívom. Zvratné aj opisné pasívum ako dva členy pasíva (trpného slovesného rodu) stoja v protiklade s aktívom (činným slovesným rodom). Tvorenie zvratného pasíva a jeho vzťah s opisným pasívom ukážeme na tomto príklade:

(3) V obchodoch predávajú knihu po dvesto korún.

(3a) V obchodoch sa kniha predáva po dvesto korún.

(3b) V obchodoch je kniha predávaná po dvesto korún.

Na záver zhŕňame: Lexikalizované spojenia ako špecifický analytický typ pomenovaní sa od jednoslovných pomenovaní odlišujú predovšetkým tým, že ich viacslovnosť je postavená na syntaxi. To značí, že medzi zložkami viacslovného pomenovania jestvujú živé a živo uvedomované syntaktické (syntagmatické) vzťahy, pričom zložky viacslovného pomenovania sa svojimi tvarmi v ničom (aspoň nie v ničom podstatnom) neodlišujú od komponentov paralelných živých alebo aktuálnych syntagiem. Nekategoriálnym prvkom pri kategoriálnom slovese býva predovšetkým pomenovanie s funkciou objektu v akuzatíve, oveľa menej často v iných, najmä predložkových pádoch. Predložkové pády ako nekategoriálny prvok spojení s kategoriálnym slovesom okrem objektu menej často vystupujú aj vo funkcii príslovkového určenia, najmä miesta, zriedkavejšie aj spôsobu, prípadne iných druhov.

Podľa toho lexikálna ustálenosť zložiek viacslovného pomenovania nie je na prekážku toho, aby sme vo viacslovnom pomenovaní medzi jeho zložkami identifikovali jestvovanie syntaktického (syntagmatického) vzťahu a aby sme si tento vzťah mohli uvedomovať. Živosť tohto vzťahu je daná aj tým, že pri viacslovných pomenovaniach nejde o takú mieru petrifikovanosti celého spojenia ako povedzme pri frazeologických spojeniach. Viacslovné pomenovania spočívajú na kategoriálnych slovách (slovesách a podstatných menách), ktorých potenciál spájateľnosti je veľmi rozdielny; v tejto súvislosti je pozoruhodné najmä to, že na báze niektorých kategoriálnych slov vznikajú na základe rozmanitých sémantických vzťahov celé paradigmy viacslovných pomenovaní (bližšie sme na to poukázali v citovanej štúdii z r. 1993). Na druhej strane je takáto schopnosť paradigmaticky združovať okolo seba kategoriálne slovesá vlastná aj niektorým podstatným menám, ako sa to presvedčivo ukázalo najmä na príklade spájateľnosti podstatného mena pozornosť (Kačala, 1978). Možno predpokladať, že substantívum pozornosť sa svojou spájateľnosťou s relatívne veľkým počtom slovies, ktoré sú navzájom pospájané zreteľnými významovými vzťahmi, vymyká z bežného priemeru podstatných mien, ale jednako by bolo potrebné v naznačenej línii

výskumu pokračovať a z tohto hľadiska preskúmať mnohé ďalšie podstatné mená. Okrem iného by to bola aj dobrá príprava na skoncipovanie budúceho valenčného slovníka slovenských substantív.

V našom rozbere syntaktickej stavby lexikalizovaných spojení má významné postavenie jestvovanie a plnohodnotné fungovanie derivačných vzťahov medzi východiskovými štruktúrami a derivovanými štruktúrami. Tieto vzťahy vychádzajú z rovnakých predpokladov a uplatňujú sa za rovnakých podmienok ako pri živých alebo aktuálnych syntagmatických spojeniach: vo východiskovej aj v derivovanej štruktúre sa zachováva rovnaké lexikálne obsadenie s rovnakým alebo veľmi blízkym referenčným (denotatívnym) významom, pri derivácii rovnako funguje presun pomenovania s funkciou gramatického objektu vo východiskovej štruktúre do pozície gramatického subjektu v derivovanej štruktúre, pričom sú rovnaké aj tvarové charakteristiky: derivačný proces sa opiera o spojenie slovesa s pomenovaním objektu v tvare bezpredložkového akuzatívu a toto pomenovanie prechádza do pozície gramatického subjektu v tvare nominatívu. Rovnaké podmienky platné pri derivačných procesoch v živých (aktuálnych) spojeniach a v lexikalizovaných spojeniach, do ktorých už vstupuje aj úroveň pomenovania, istotne nemôžu byť náhodné, a preto ich pokladáme za výrazný dôkaz v prospech jestvovania a fungovania syntaktických (syntagmatických) vzťahov v lexikalizovaných spojeniach.

Literatúra

KAČALA, Ján: Slovesá v spojeniach so substantívom pozornosť. Slovenská reč, 43, 1978, č. 3, s. 139 – 146.

KAČALA, Ján: Kategoriálne slová v slovných spojeniach (príspevok k teórii jazykového významu). Jazykovedný časopis, 44, 1993, č. 1, s. 14 – 24.

Krátky slovník slovenského jazyka. 3., doplnené a prepracované vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV, 1997. 943 s.

MLACEK, Jozef: Syntax frazeologických jednotiek. Jazykovedný časopis, 19, 1968, č. 1 – 2, s. 65 – 75.

MLACEK, Jozef: Zo syntaxe frazeologických jednotiek. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1972. 82 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

Zuzana Kákošová

Slovenská literatúra pred rokom 1780

(Žánrovo-tematické premeny literatúry od stredoveku po barok)

Slovenská literatúra pred rokom 1780 sa ešte stále zvykne nazývať "staršia slovenská literatúra", hoci v súčasnosti sa skôr stretneme s uprednostňovaním pomenovania stredoveká, renesančná a baroková literatúra (Šmatlák, 1987, 1997, Kákošová 2001).

Periodizácia vývinu slovenskej literatúry 9. - 18. storočia je v podstate v súlade s periodizáciou umenovednou, líši sa však od nej v niektorých čiastkových riešeniach, prípadne v niektorých akcentoch. Počiatky slovenskej literatúry sa viažu s 9. storočím a s pôsobením misie Konštantína a Metoda na Veľkej Morave. Roky 1000 – 1500 predstavujú stredovekú literatúru v užšom slova zmysle. Rokmi 1501 – 1650 sa vymedzuje renesancia a v rámci nej u nás veľmi silný prúd latinskej literatúry orientovaný humanisticky. V rokoch 1650 až 1780 sa v slovenskej literatúre hovorí o baroku, hoci po roku 1750 už silneli osvietenské tendencie a naopak i po roku 1780 bol barokový charakter v niektorých žánroch zachovaný.

Literatúra na Slovensku v 9. – 18. Storočí je charakteristická tiež tým, že v nej fungovalo niekoľko **literárnych jazykov**. Najstarším z nich bola staroslovienčina (9. storočie), ďalej latinčina, čeština, slovakizovaná čeština, nemčina i rôzne predpisovné podoby slovenčiny vrátane nárečí.

Žánre a tematika stredovekej literatúry sú dobovo typické a odzrkadľujú skúsenosť stredovekého kresťana. Zameriavajú sa na intímne i kolektívne obradové kontakty s Bohom, ale i na správanie sa človeka v praktickom živote. Patria sem modlitby, žalmy, bohoslužobné modlitby, duchovné piesne, evanjeliá a listy apoštolov (Nový zákon), kázne a legendy i životy cirkevných otcov (paterik). V teologickej praxi sa uplatnili teologické traktáty, polemiky a dišputy. Najvýznamnejšími pamiatkami staroslovienskej písomnosti sú *Kyjevské listy* (preklad omšových modlitieb), prvá slovanská báseň *Proglas* od Konštantína-Filozofa, *Civilný zákonník* a staroslovienske hagiografie *Život Konštantína* a *Život Metoda*, ktoré s neskorším *Životom sv. Klimenta* (tzv. Bulharská legenda) podávajú s temer dokumentárnou vernosťou pôsobenie a činnosť celej misie i jej osudy po opustení Veľkej Moravy.

V stredoveku v období rokov 1000 - 1500 sa diferencuje a rozširuje paleta žánrov a žánrových foriem a v rámci nich pribúdajú aj nové témy. Pomer cirkevnej a svetskej literatúry sa začína meniť v prospech svetskej, v rámci ktorej sa okrem šľachtickej (dvorskej) objavuje aj mestská literatúra. V kódexoch nájdeme zápisy drobných svetských žánrov, z ktorých sa v najväčšom počte zachovali tzv. písárske veršíky, ktoré boli latinské alebo makarónske (latinsko-slovenské) či slovenské. Ku koncu stredoveku môžeme hovoriť aj o mestskej literatúre, prípadne o mestskom folklóre, textov tohto typu sa nám však zachovalo veľmi málo. O ich existencii nás informujú napríklad náboženské a moralizujúce traktáty (Ján Jámbor z Rožňavy), v ktorých sa tento typ literatúry odsudzuje.

Modlitby, piesne a formuly existovali pomerne dlho v staroslovienčine. Od 13. storočia sa v kódexoch objavuje pomerne bohatý repertoár obradovej latinskej obradovej poézie (žalmy, hymny, sekvencie, plankty, antifóny) i modlitieb a formúl v slovakizovanej češtine (Spišské modlitby, 1480). Od konca 14. storočia už existuje úplný zápis prvej slovenskej hymnickej piesne *Vitaj, milý Spasiteľu*, oslavujúcej eucharistiu a dvoch pôvodných veršovaných modlitieb *Ó, verný kresťane* a *Maria matko, rač prositi za to*.

Ťažiskovým žánrom náboženskej epiky boli v stredoveku legendy a bohatý ohlas európskej legendistiky nájde aj v uhorských kódexoch (o sv. Martinovi, o sv. Kataríne, o sv. Jurajovi, ale aj o českých svätých Václavovi a Ludmile). Pomerne početné sú domáce uhorské legendy, z ktorých najstaršie zachytávajú zavŕšenie christianizácie maďarských kmeňov za Štefana I. Nájdeme v nich jednotný ideologický zámer (včleniť uhorský štát do kresťanskej Európy), spoločný cirkevno-politický zámer (blahoslavenie prvých uhorských svätcov) a relatívne jednotný (jednoduchý monumentalizujúci) štýl. Uhorský štát sa v nich predstavuje Európe ako nástroj christianizácie, pričom sa v nich nespomínajú informácie o christianizácii v 9. storočí. Najvýznamnejšou z nášho hľadiska je Maurova *Legenda o svätom Svoradovi a Benediktovi*.

Rozvoj feudalizmu a v jeho rámci postupné vymaňovanie sa kultúry a literatúry spod dominancie cirkvi vytvárali predpoklady pre vznik svetskej najmä šľachtickej literatúry. V neskoršom stredoveku sa objavujú v literatúre nové problémy: záujem o dejiny politickej moci a o zobrazenie spôsobu života svetských feudálov. Vznikajú nové literárne žánre: kroniky a rytiersky spev. Záznamy spevov o veľkomoravskej histórii sa nenašli, zachovalo sa len meno ich šíriteľov (igrici) a informácie o ich

vystupovaní na uhorských šľachtických dvoroch i o zákazoch ich účinkovania od 12. storočia. V 12. - 15. storočí vznikol tiež celý rad kroník: Anonymova kronika *Gesta Hungarorum* (Činy Uhrov, okolo 1200), *Kronika Šimona z Kézy* (*Gesta Hungarorum*, 1282 - 1285), *Obrázková alebo Viedenská kronika* Márka Kálthiho (*Chronicon pictum*, 1358), *Budínska kronika* (prvá tlačená kniha v Uhorsku, 1479) a *Uhorská kronika* Jána z Turca (*Chronica Hungarorum*, Brno a Augsburg 1488). Prejavuje sa v nich tendenčnosť typická pre kroniky a ich autorov vôbec: fakty sa podriaďujú celkovej ideovej koncepcii diela. Uhorské kroniky zobrazujú príchod Maďarov do Podunajskej nížiny prispôsobený prebúdajúcemu sa nacionálnemu cíteniu maďarskej šľachty. Z ich konfrontácie s historickými faktami vyplýva, že kroniky nemožno jednoznačne prijímať ako historické dokumenty. Vrcholom dobovej kronikárskej spisby druhej polovice 15. storočia je rozsiahla *Uhorská kronika* (*Chronica Hungarorum*) Jána z Turca (Turóciho). Vykreslil v nej dejiny Uhorska od príchodu Maďarov do Podunajska po obdobie vlády Mateja Korvína (1458 - 1490). Práca čerpá zo starších stredovekých kronikárskych diel (*Gesta Hungarorum*, *Uhorská kronika* Jána zo Šarišských Sokoloviec), z prác talianskych humanistických historikov (Enea Silvio Piccolomini a Lorenzo de Monacis) a z dobových listov a listín. Výklad je popretkávaný anekdotami, povestami a prirovnaniami. Pri opise udalostí súvisiacich so zánikom Veľkej Moravy a vznikom Uhorska podľaťahol tendenčným názorom starej uhorskej historiografie (napr. prebral povest o Svätoplukovom bielom koni). Napriek tomu jasne rozlišuje jednotlivé etniká na území vtedajšieho Uhorska a v jeho kronike je po prvýkrát doložené pomenovanie "Slovák" v zdrobnenej forme "Zlowachko" (Slováčko).

Pastoračná činnosť a pohnuté osudy cirkvi v stredovekom Uhorsku podnietili aj rozkvet žánrov agitačno-publicistickej a vecnej cirkevnej i svetskej literatúry, ktoré sú nenahraditeľným zdrojom informácií o tom, ako vtedajší ľudia mysleli, ako žili, ako namáhavo a zložito si človek prvých storočí druhého tisícročia utváral svoju predstavu o svete. V hojnejšom počte sa zachovali pamiatky vecnej mestskej literatúry: mestské knihy, mestské kroniky, rôzne súpisy, korešpondencia, právne predpisy a záznamy. Mestské knihy (napäť *Žilinská mestská kniha* z rokov 1378 - 1524) predstavujú svojou skladbou typický stredoveký zložený nadžánrový útvar, v ktorom sa popri právnych predpisoch vyskytujú aj komentáre, záznamy súdnych rokovaní, sporov, dokumentov, súkromných listov, testamentov a pod.

Rozvoj drámy a divadla v stredoveku je aj na našom území spojený predovšetkým s kresťanstvom, i keď "pohanské" zvyky, obrady pri oslavách zimného slnovratu a jarnej rovnodennosti, pri pohreboch a svadbách mali divadelný charakter. Stredoveká náboženská dráma aj u nás existovala v rámci liturgie, a to dialogizovanou scénickou realizáciou časti omše, v ktorej sa dramaticky názorne predvádzalo zmŕtvychvstanie Ježiša Krista počas veľkonočných bohoslužieb (veľkonočné hry) a o niečo neskôr aj výjavy narodenia Krista počas Vianoc (vianočné hry). V *Prayovom kódexe* z Diakoviec (1192 - 1195) sa nachádza zápis veľkonočnej scény o zmŕtvychvstaní, v ktorej je slovný opis doplnený aj o scénické prvky (príchody postáv, ich kostýmy a rekvizity).

Literatúra **renesancie** na Slovensku znamenala veľký skok i vo vývine literárnych druhov a žánrov. Rozvíjajú sa nielen tri základné literárne druhy, lyrika, epika a dráma, ale v rámci nich i pestrá paleta jednotlivých žánrov a žánrových foriem. Na pomerne rozsiahlom textovom materiáli sme schopní demonštrovať, ako sa literárne druhy a žánre zbavovali stredovekého synkretizmu a kryštalizovali do svojho moderného chápania. Tento proces sa potom dokončoval počas baroka a v niektorých žánroch presiahol až do osvietenstva (beletria). Zo žánrového spektra renesančnej literatúry vypadli žánre, ktoré hovorili o globálnych problémoch (kroniky, legendy a hrdinské piesne). Ako náhrada za hrdinskú pieseň sa objavuje historická pieseň so svojím dôrazom na informáciu o udalostiach veľkého dosahu a významu (boje s Turkami). S humanizmom je spojený rozvoj nových žánrov, najmä v poézii (občiansko-politická skladba, príležitostné žánre, epigramy a emblémy). Zo stredovekých žánrov ostáva živá drobná duchovná lyrika, v ktorej sa autori postupne vymaňujú zo zajatia stredovekého myslenia a umeleckej konvencie. Čít k Bohu sa v duchovných piesňach skonkrétňuje, prestáva byť anonymný, je podložený individuálnou skúsenosťou (Ján Silván, Eliáš Láni). Pohľad na ľudské veriace vnútro je nový, hlbší a menej konvenčný.

Duchovná lyrika renesancie sa člení na tri skupiny: priame parafrázy starozákonných žalmov (často aktualizované), duchovné piesne pre praktické potreby liturgie a osobná, intímna, subjektívna lyrika. Táto dosahuje svoje umelecké vrcholy v druhej polovici 16. storočia a začiatkom 17. storočia v tvorbe Jána Silvána, Vavrinca Benedikta Nedožerského a Eliáša Lániho. Dominujúcim jazykom hlavne u autorov-protestantov bola čeština, viac či menej slovakizovaná. Na strane katolíkov až do roku 1620 prevládal tradičný latinský náboženský spev, o ktorý sa opierajú i zachované pamiatky: anonymná

hymnická pieseň *Svatí patronové, uherští pánové* a anonymná veršovaná parafráza desatora *Pán Buoh náš deset svých prikázání vydal jest nám ku spravování*. Vývin duchovnej poézie prelomu medzi renesanciou a barokom i neskoršej barokovej poznamenal evanjelický spevník *Cithara sanctorum* (Citara svätých). *Písně duchovní staré i nové* (1636) autora, prekladateľa i zostavovateľa Juraja Tranovského. Významným kancionálom tohoto obdobia je i spevník Daniela Pribiša *Písně duchovní* (1634), v ktorom sa nachádzajú piesne Jána Silvána, Jána Pruna Fraštackého, ale najmä Eliáša Lániho.

V svetskej lyrike obdobia renesancie po kvantitatívnej stránke dominuje latinská poézia, ktorá sa vyvíjala v zásade v dvoch smeroch: ako príležitostná a nepríležitostná tvorba. Latinská príležitostná poézia predstavovala v svojej dobe progresívny žáner tým, že napomáhala sekularizácii literatúry vôbec. Disponovala bohatým súborom žánrov, ktorými bola schopná sprevádzať človeka pri dôležitých medzníkoch jeho života od narodenia po smrť. Mala žánre na oslavu súkromných, spoločenských i politických udalostí. Charakteristické boli oslavnosťou, gratulatívnosťou, patetickosťou, nadnesenosťou, odosobnením autora, ustálenými kompozičnými a štylistickými schémami i motivickými "loci communes". Príležitostné básne písali temer všetci latinskí autori: Pavol Rubigall, Martin Rakovský, Ján Sambucus, Juraj Koppay, Ján Bocatius, Ján Filický i Jakub Jakobeus.

Žánrovej skladbe nepríležitostne latinskej poézie dominuje rozsiahla občiansko-politická skladba, ktorá by sa v prípade diel Martina Rakovského mohla nazvať i filozofickým eposom. Nájdeme tu epicky široko spracované filozofické problémy štátu, štátneho zriadenia i charakteristiku vládnuvich vrstiev: *Knižka o rozvrstvení obyvatelstva a příčinách prevratov v královstvách a cisárstvách* (Libellus de partibus reipublicae et causis mutationum regnorum imperiorumque, 1560) a *O svetskej vrchnosti* (De magistratu politico, 1574). Výnimočnou v kontexte humanistickej literatúry na Slovensku sa javí rozsiahla skladba Juraja Koppaya *Dvorský život* (Vita aulica, 1580). Jej výnimočnosť spočíva v zvolenej téme (opis života na šľachtickom dvore a obraz spôsobu života vysokých vrstiev spoločnosti) i v zvolenom autorskom prístupe k nej. Prejavuje tu maximálnu kritickosť ku všetkým stránkam "dvorského života", ktorá vyúsťuje do irónie až sarkazmu. Dielo Jakuba Jakobeja *Slzy, vzdychy a prosby slovenského národa* (Gentis Slavonicae lacrumae, suspiria et vota, 1642) zaradované tiež k občiansko-politickým skladbám, má komplikovanejšie žánrové pozadie. V úvode skladby nájdeme črty národného eposu, jadro má žalospevný charakter a v závere dostáva text charakter náboženskej literatúry. Skladba

je aktualizovanou adaptáciou staršieho diela Václava Klementa Žebráckého a nebola samostatným dielom. Predstavovala akýsi básnický dôvetok prozaickej historickej práce *Živý náčrt Slovenského národa* (Viva gentis Slavonicae delineatio), ktorá je nezvestná. Jakobeus niekoľkými funkčnými zásahmi pôvodný text prispôbil svojmu zámeru: nahradil českú cirkev Matkou Slovákov, zmenil úvod a záver a geografické súradnice textového "diania" umiestnil do súvekeho Uhorska (Dunaj, Tisa, Hornád).

Z ostatných latinských nepríležitostných žánrov v našej literatúre získal veľkú popularitu epigram a epigramatickosť (stručnosť a vtipnosť vyjadrenia, dôraz na aktuálnu, často moralistickú tému, prípadne aktualizujúce spracovanie prevzatej témy) prenikala aj do iných žánrov (emblém). K najvýznamnejším dielam epigramatiky patria *Emblémy* (Emblemata, 1564) Jána Sambuca, *Päť kníh uhorských básní* (Hungaridos libri poematum V, 1599) Jána Bocatia a *Prvá kniha básní - Druhá kniha básní alebo Miešané epigramy* (Carminum liber primus - Carminum liber secundus sive Miscella epigrammata, 1614) Jána Filického.

Pôvodná svetská poézia v domácom kultúrnom jazyku sa začína objavovať až v druhej polovici 16. storočia a existovala v epickej a lyrickej podobe. Osamotene medzi nimi stojí žáner veršovanej romancy (žáner epicko-lyrický) s výraznými lyrickými ľúbostnými pasážami, anonymná *Píseň o dvúh uherských pánoch a tureckého cisára dcére* (1560). Napriek prevahe epických prvkov (dej, dialóg, monológ), vyskytujú sa tu už aj silné lyrické ľúbostné pasáže (lyrický monológ sultánovej dcéry v Sihoti "Želím se velmi...").

Existenciu veršovanej epiky v prvej polovici 16. storočia suplovali české populárne tlače a ich odpisy. Historická pieseň sa neskôr v kontexte našej renesančnej literatúry rozvinula natoľko, že spolu s ľúbostnou lyrikou predstavuje vrcholy domácej renesančnej svetskej literatúry. Na Slovensku sa rozvoj kníhtlače oneskoroval za okolitými krajinami, a preto sa naše historické piesne veľmi dlho šírili ústne, čo malo dôsledky pre ich tematicko- kompozičnú i stylistickú výstavbu (neraz používajú postupy typické pre ľudovú poéziu). Spočiatku bola dôležitá ich spravodajská funkcia, preto najstaršie sú strohé, objektivizujúce, ich rozprávanie je „suché“, kronikárske (Martin Bošňák, *Píseň o zámku muránské*, 1549). Rozvíjaním tematiky, ale i použitými výrazovými prostriedkami ľudovej poézie sú zaujímavé historické piesne s protitureckou tematikou, ktoré zobrazujú boje o niektoré slovenské lokality

(Zvolen, Modrý Kameň, Divín), ale aj najznámejšie uhorské bitky (Szigeth a Eger): *Píseň o sigetském zámku* (1566), *Písně o některých zámkoch: O Modrom Kameni, Divíně a Zvoleně* (1596) a pieseň *O Jágri a některých vítězích* (1599) od Štefana Komodického. Vynikajú bohatosťou poetického vyjadrenia emocionálneho vzťahu subjektu k zobrazovaným udalostiam, umne využívajú číselnú symboliku a pomerne bahatý dej dokážu podať so zmyslom pre dramatickosť (využitie dialógu a dramatickej skratky).

Renesančnú ľúbostnú lyriku reprezentuje osem anonymných ľúbostných piesní (1603 - 1604), ktoré majú charakteristické znaky kurtoáznej a galantnej lyriky, zapísaných v *Kódexe Jána Fanchaliho-Jóba*. Podávajú nám obraz o charakte súvekej ľúbostnej poézie a sú zároveň "predobrazom" jej nasledujúceho vývinu. Predstavujú subjektívnu poéziu, predmetom zobrazenia ktorej je láska a stavy s ňou spojené, prežité a precítené samotným lyrickým subjektom (mužským, ale aj ženským). Vo všetkých básňach cítime vnútorný vzdych alebo lament (výnimkou je len erotická alegória *Pan otec, pani matka*) a zvolania, apostrofy smrti, nešťastia a Boha, vytvárajú autorský výraz pátosu. Dominuje v nich tendencia zdôrazniť lyrický subjekt v nešťastnom položení, zdôrazniť paradoxnú spätosť lásky s nešťastím a so smrťou (*Ach, potešení mé roztomilé*). Láska je tu chápaná ako jedinečnosť, ale jej spoločenskému uznaniu a oficiálnemu zavŕšeniu prekáža tlak zvonku, rodičia či zlí ľudia vzťah ničia (*Mejž ty lítost, má najmilší*). "Renesančnosť" sa najviac prejavuje cez zdôraznenie senzuálneho vnímania milovaného (*Bože, požal toho smútku žalostného*) alebo cez akúsi obdobu "humanistického intelektualizovania" textu (*Pane Bože milý, toběť se žaluji*).

V celom období renesancie abscentuje domáca tvorba umeleckej prózy. K nej mali najbližšie cestovné denníky a memoárová próza, čo sa však naplno prejavilo až v baroku. Autorom najzaujímavejšieho renesančného cestovného denníka je Ján Dernschwam (*Denník cesty do Konštantinopolu a Malej Ázie*. Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien, 1553 - 1555).

Až do polovice 16. storočia nemáme drámu podchytenú textovo, máme len správy, že v divadelnej praxi fungovali pôvodné stredoveké dramatické žánre (záznamy v mestských účtovných knihách). S rozvojom evanjelického školstva sa objavujú školské humanistické hry, ktoré predstavovali kríženie náboženskej (biblická tematika) a polosvetskej a svetskej drámy (tematika z gréckej a rímskej histórie). Tieto drámy sa nehrali, skôr deklamovali. Vystupovalo v nich často mnoho postáv a účinkujúci

predvádzali predovšetkým svoje jazykové (latinčina, resp. nemčina) znalosti a rečnícke schopnosti. Centrálnym dramatickým žánrom našej renesancie je biblická dráma, ktorá dosiahla svoj vrchol v diele Pavla Kyrmezera (*Komedia česká o Bohatci a Lazarovi*, 1566 a *Komedia nová o vdově*, 1573, menej už *Komedia o Tobiášovi*, 1581). Námet má biblicko-náboženský a cieľ etický. Jej názov obsahuje pojem komédia, čo však s jeho klasickým chápaním nemá veľa spoločného, keďže renesancia už antickým pojmom komédia a tragédia nevrátila pôvodný obsah. Tragédia je vážna hra, v ktorej vystupujú spravidla vznešené postavy, komédia je často žánrovo blízka tomu, čo zvykneme nazývať činohra. Vystupujú v nej postavy obyčajné, nie vznešeného pôvodu, rieši sa tu "prízemný", ľudský problém. Komédia sa však často blíži stredovekej fraške, oplýva veselosťou, rozmarnými situáciami, zápletkami a vynikajúco odpozorovanými typmi. Fraškovitý charakter majú výstupy čertov v Kyrmezerových hrách *Komedia česká o Bohatci a Lazarovi* a *Komedia o Tobiášovi*.

Tematické spektrum slovenskej **barokovej literatúry** je veľmi široké. Niektoré jeho časti, preferované v renesancii, ustupujú do úzadia, alebo sa presúvajú z poézie do odbornej a popularizačnej literatúry (filozoficko-náučná tematika). Jeho významnou zložkou aj v baroku ostáva náboženská tematika v celej svojej šírke od vieroučných otázok, cez individuálne, subjektívne témy až po všeobecné témy existenciálneho charakteru. Aj tu však vidíme, že vypäté barokové témy sa v slovenskej literatúre zmiernovali zanietením za výchovu spoločnosti a didaktické problémy boli temer rovnocenné metafyzickým. Dôležitú úlohu v baroku zohráva tematizovaná bezprostredná skúsenosť, a to v biografických žánroch, cestopisných a zábavných prózach, ale i v poézii orientovanej zábavne a sociáno-kriticky.

Žánrové rozvrstvenie slovenskej barokovej literatúry je veľmi bohaté a pestré. Pokrýva všetky literárne druhy (lyrika, epika, dráma) a v rámci nich predstavuje bohatú paletu žánrov a žánrových foriem, pričom tu nájdeme aj nové žánre. V zásade môžeme prijať ich rozdelenie na náboženské a svetské (Minárik, 1984), hoci mnohé zo žánrov fungovali v oboch typoch literatúry. K dominantným náboženským žánrom patrili v baroku piesne, modlitby, kázne, legendy, katechizmy, ale i odborné teologické dišputy, polemiky a vzdelávacie spisy, a to na oboch konfesiónálnych póloch. V štruktúre svetských barokových žánrov sa dostala do úzadia latinská príležitostná, občiansko-politická, čiastočne i epigramatická poézia. Nahradili ju revitalizované pôvodne stredoveké žánre vagantskej poézie s

dominantnými pijanskými piesňami, vo vývine pokračujúce historicko-epické a lyrické ľúbostné piesne, didakticko-reflexívne básne, ale aj špecificky barokové jarmočné, alamódové a pololudové zbojnícke piesne. V barokovej próze ešte len prebieha proces oddeľovania žánrov vecnej a umeleckej prózy. Diela nemajú vyhranenú žánrovú podobu, poznačil ich synkretizmus didaktických, informatívnych a umeleckých prvkov, v memoárovej a cestopisnej próze aj prvkov náboženských, kázňových, polemických a propagačných. V rámci svetskej prózy mala najvyhranenejší charakter zábavná próza zachytená v rôznych zbierkach anekdot, facécií a humorných historiek (Jozef Ignác Bajza: *Veselé účinky a rečení*, 1795). Situácia v dramatických žánroch bola na Slovensku špecifická. Svetská dráma nemala podmienky na rozvoj a dráma náboženská bola príliš podriadená konfesionálnym záujmom a cieľom.

Baroková duchovná poézia na rozdiel od renesančnej sa sústreďuje na manifestáciu kolektívnej zbožnosti a konfesionalnej spolupatričnosti. Dominujúcim žánrom bola pieseň a knižnou formou kancionál (spevník), evanjelický i katolícky. Kancionálová pieseň mala ako žáner veľmi široký dosah a svojim autorom poskytovala relatívne dostatočný priestor na uplatnenie individuálnych tvorivých ambícií. Vývin evanjelickej duchovnej poézie počas celého baroka poznamenal spevník *Cithara sanctorum* (Cítara svätých, 1635) Juraja Tranovského. V období baroka vznikali však aj ďalšie evanjelické kancionále, ktoré rozširovali okruh autorov barokovej náboženskej poézie: *Dlabačov kancionál* (1743) s cyklami básní Jonáša Koledana a Samuela Palumbiniho, *Kuškov kancionál* (1674), *Turolúcky kancionál* (1684) a *Senický kancionál* (1692), ktoré obsahujú aj odpisy svetských, predovšetkým historických piesní zo 16. storočia. Tranovského *Cithara sanctorum* ovplyvnila po celý barok vývin evanjelickej duchovnej poézie aj tým, že sa v nej presadili a uplatnili nové básnické osobnosti (Samuel Palumbini, Eliáš Mlynárových, Jonáš Koledanus, Daniel Sinapius-Horčíčka a ďalší).

Prvý katolícky tlačený kancionál *Cantus catholici. Písne katholické latinské i slovenské, nové i starodávne*, ktorý zostavil a vydal jezuita Benedikt Szöllösi vychádza roku 1655. Okrem neho vznikali ďalšie spevníky predovšetkým rukopisné, ktoré satureovali náboženské potreby slovenských katolíkov a slúžili liturgickým a pastoračným účelom. Z nich najznámejšie sú františkánske kancionále a pasionále Edmunda Paschu a Juraja (Pavlína) Bajana. Nájdeme v nich témy citové, barokové, útočiace na vnútornú senzibilitu rozjímaním o utrpení Krista v pašiách alebo o vianočných udalostiach v koledách a uspávkách (J. P. Bajan, *Serafínska harmónia - Plesanie srdca*. Harmonia seraphica - Jubilus cordis,

1777 a E. Pascha *Pastierska harmónia - Pastierske spevy*. Harmonia pastoralis - Prosae pastorales, okolo 1770). Katolícka duchovná pieseň sa vplyvom úspešnej rekatolizácie oslobodila od operatívnosti, nie je taká apelatívna ako protestantská, dostáva v nej priestor baroková citovosť a umelecká živosť. Objavuje sa v nej špecifický typ symbiózy umelej a ľudovej literatúry, ktorý predstavujú koledy a uspávanky.

Emocionalita barokovej duchovnej lyriky je rovnako, ako sám barokový človek, protikladná. Prejavuje sa jednak ako pesimizmus človeka-hriešnika s dôrazom na jeho pozemskú ničotnosť, jednak ako "veselý", optimistický obraz človeka v nádejnom očakávaní, čo je spojené s adventom a časom Vianoc. V strede medzi nimi sa nachádzajú barokové mysticko-erotické skladby. Pozadie pre túto mystickú erotiku tvorí *Šalamúnova Pieseň piesní*, avšak láska je tu vždy len platonická. Formálnym rámcom je v nich najčastejšie ľúbostný dialóg medzi Dušou a Ježišom, jej Ženíchom.

K umeleckým vrcholom barokovej svetskej lyriky patrí bezosporu didakticko-reflexívna lyrika. Najvýznamnejšie cykly básní vytvorili Peter Benický *Slovenské verše* (napísané 1652, vytlačené 1873) a Hugolín Gavlovič predovšetkým *Valaská škola mravív stodola* (dokončená 1755, vytlačená 1830 - 1831). Ostatní autori tvorili prevažne jednotlivé mravoučné básne (Ján Milochovský). Niektorí autori nadviazali na tradíciu latinskej epigramatickej poézie populárnej v humanizme a tvorili didaktické a mravoučné básne po latinsky (Konštantín Halapi, *Sedem kníh mravoučných epigramov, hádaniek a náhrobných nápisov*. Epigrammatum moralium, aenigmatum ac tumulorum libri VII, 1745), obohatené o humor, iróniu a satiru.

Hugolín Gavlovič je nielen najvýznamnejším predstaviteľom barokovej didakticko-reflexívnej poézie, ale aj najvýraznejšou barokovou umeleckou osobnosťou. S jeho dielom *Valaská škola mravív stodola* súvisí zblížovanie umelej a ľudovej tvorby v období baroka, a to veľmi prirodzeným spôsobom. Všetko, čo vo svojich básňach Gavlovič použil, je spojené s prvoradým úsilím poučovať zábavou. Ako barokový františkánsky autor mal programový zámer účinne podať laikom morálne ponaučenie (Hamada, 1967). *Valaská škola mravív stodola* predstavuje preto katechickú i laickú príručku o dobrých mravoch (Minárik, 1984). Gavlovič zložil totiž i ďalšie „školy“: *Škola kresťanská s veršami zväzaná, k čítaní a k spívaní i k rozjímaní sporádaná o čtyrech posledných vecách človeka* (1758) a

Škola duchovní aneb Naučení ku duchovnému rozjímaní (1777), kde zostáva typicky barokový a didaktický v náboženskom duchu.

V ľúbostnej poézii je zaujímavým slovenským barokovým špecifikom alamódová poézia, ktorá dostala názov podľa francúzskeho „à la mode“ (podľa módy). „Módnosť“ básne spočívala v uhladenom, „fajnovom“ spôsobe vyjadrovania, v štylizovaní sa lyrického subjektu do postavy smutného, trpiaceho až omdlievajúceho zamilovaného, ktorý rozpráva o svojich mukách spôsobených veľkosťou a hĺbkou svojej lásky a vyslobodenie a úľavu od nich vidí v smrti. Výrazová rovina alamódovej básne je preplnená módnymi slovami románskeho pôvodu, ktoré celý citový výlev robia galantným, strojeným a jazyk neprirodzeným: „amant, kontentný, akomodovať, fortilný...“ Jediným neanoným dielom barokovej ľúbostnej poézie je panegyrická galantná skladba *Obraz panej krásnej perem malovaný, která má v Trnave svoje prebývání* (1701) od Štefana Ferdinanda Seleckého. Táto rozsiahla skladba (354 veršov) predstavuje veľkoryso koncipovaný hold krásnej, ale i múdrej a cnostnej dáme, ktorú autor opisuje doslova „od hlavy až k patám“. Pri jednotlivých detailoch ženského tela si pomáha zmyslovo konkrétnymi obrazmi konvenčného ale i originálneho charakteru. V konečnej podobe sme svedkami zaujímavého úkazu, keď básnik predmetne opisuje ideál skôr renesančnej, subtilejšej „krásky“, ale už barokovými, hyperbolizujúcimi básnickými prostriedkami.

Z histórie známy jav tzv. druhého nevoľníctva mal za následok úteky poddaných do hôr alebo k vojsku a táto neradostná sociálna situácia obyvateľstva našla svoj výraz aj v barokovej poézii. Predstavovali ju texty s výlučne sociálnou tematikou, v ktorých sa zvyrazňoval práve moment poddanského utlačania (*Já sem ten mizerný sedláček, psotú obličný*), ale aj texty zbojnícke, pastierske, vojenské a regrútske, v ktorých hrá sociálny aspekt dôležitú úlohu. Skladby s tematikou zbojníctva majú epicko-lyrický charakter a v baroku k najznámejším patria rozsiahle polohudové skladby *O Surovec Jakubovi, zbojníkovi a Píseň o Jánošíkovi, zbojníkovi*.

V baroku bola obľúbená i žartovná, satirická, pijanská a parodická poézia, ktorá nadväzovala na stredovekú vagantskú poéziu. Je to typická periférna literatúra, kritická, často krutá, vysmievajúc sa zo všetkého a z každého, nevynímajúc šľachtu, cirkev i posvätné texty (paródie modlitieb a liturgie)

Osobitnú skupinu žánrov tvorí historická veršovaná epika, ktorá nadobúda pestrejšiu členitosť ako renesančná. V prvom type historickej piesne (*Píseň o Nových Zámkoch*, 1663) sú konkrétne fakty

formulované pomerne všeobecne, chýbajú tu individualizované detaily (postavy, situácie). Predstavuje emocionálne pôsobivú religióznu interpretáciu dejinnej udalosti, podľa ktorej je veľké nešťastie spravodlivým božím trestom za hriechy ľudí. Ďalšie dva prúdy predstavujú texty smerujúce výrazne k ľudovej slovesnosti (*Sobieski a Turek*, 1683) a k jarmočnej piesni. Historické námety sa v ponáškach na ľudovú pieseň maximálne zjednodušujú, realizujú sa pomocou charakteristickej symboliky, kompozičných zákonitostí a figuratívnosti, strácajú dokumentárno-faktický charakter a historické postavy v nich nadobúdajú atribúty rozprávkových hrdinov. Historické piesne blízke jarmočnej piesni (František Hanák, *Duma zajatcov z Valaskej pri Brezne roku 1676*) preberali predovšetkým jej formálne znaky (úvodné a záverečné formulky) a z faktov kládli dôraz na detailné opisy „mrzkých vecí a násilností“.

Obdobie baroka bolo veľmi dôležité aj z hľadiska formovania umeleckej prózy (beletrie), hoci ešte stále ani jedno z jej diel nemôžeme nazvať románom. Objavujú sa tu totiž ešte len beletrizačné tendencie v dokumentárnych alebo polodokumentárnych dielach. Autori prevažne zaznamenávajú životné príbehy svoje alebo svojich najbližších. K dominantným žánrom umeleckej prózy v baroku preto patria memoáre, biografie, autobiografie, cestovné denníky a pod. Prevažuje v nich záujem o reálny život, ktorý je však len faktografický, zážitkový, autori nejavia snahu vytvárať príbeh, fabulu. Niektoré žánre (napr. memoáre) poskytovali autorovi viac priestoru pre reflexiu i sebaujedenenie, či hodnotenie faktov, a tak sa v nich mohla prejaviť umelecká individualita autora (opisné partie, časti textov inklinujúce k cestopisu, reflexívne časti memoárov).

Historické udalosti 17. a 18. storočia zasiahli do života mnohých reálnych ľudí a niektorí z nich sa rozhodli podať o tom písomné svedectvo. Prevažnú väčšinu týchto diel vytvorili protestanti ako svedectvo o utrpení, ktoré museli podstúpiť v mene svojho náboženského presvedčenia. Veľký turecký vpád našiel menšiu odozvu v próze ako v poézii a reagoval naň Štefan Pilárik v nemeckej beletrizovanej memoárovej próze *Turecko-tatárska ukrutnosť, tj.: Ukrutnosť Turkov a Tatárov* (Turcico-Tartarica crudelitas, das ist: Derer Türcken und Tartarn Grausamkeit, 1684). Najmarkantnejšiu skupinu v barokovej próze tvoria dokumentárne a polodokumentárne diela, ktoré vznikli na podnet udalostí po odhalení tzv. Wesselényiho sprisahania. Mohutný proces s protestantskými duchovnými a príslušníkmi inteligencie v Bratislave roku 1674, ich väznenie na rôznych miestach na slovenskom území i mimo

neho, eskortovanie cez európsky kontinent i po mori do Neapola na španielske galeje, ich vyslobodenie a následné putovanie do vlasti alebo do emigrácie zobrazili v svojich dielach autori Tobiáš Masník, Ján Simonides, Juraj Láni, ale každý podľa svojho hlavného zámeru, každý podľa svojho nadania a schopností (T. Masník, *Vezení i vysvobození kneze Tobiáše Masniciusa*, 1676, J. Simonides, *Väznenie, vyslobodenie a putovanie. Incarceratio, liberatio et peregrinatio*, 1676 a J. Láni, *Krátke a pravdivé historické vyrozprávanie ukrutného a takmer neslýchaného pápeženeckého väznenia*. Kurze und wahrhafte historische Erzählung von der grausamen und fast unerhorten papistischen Gefängnis, 1676). Násilná rekatolizácia a boj Habsburgovcov proti uhorskej šľachte sa odrazili aj v ďalších dielach barokovej prózy, z ktorých vyniká pochmúrnou a tiesnivou atmosférou dielo Jána Rezika *Prešovské popravisko postavené roku 1687 čiže Prešovská jatka* (*Theatrum Eperiense anno 1687 erectum seu Laniena Eperiensis*), ktoré sugestívne zachytáva dramatickú atmosféru popráv prívržencov Imricha Thokolyho.

Až v ďalších barokových dielach, ktoré majú slabšie náboženské východisko (Daniel Krman, ml: *Cestovný denník*. Itinerarium, asi 1709 – 1711) alebo ho už vôbec nemajú (Móric August Beňovský: *Pamäti a cesty grófa Mórica Augusta Beňovského*. The Memoirs and Travels of Mauritius August Count de Benyovsky, 1789), oslabuje sa alebo stráca lamentatívno-mystizujúci charakter i zjavná snaha publikovať konfesijné záujmy.

Ako špecifický žáner medzi odbornou, umeleckou a popularizačnou literatúrou sa v baroku sformovali „obrony a chvály“ ako jazykové tak i národné. Spočiatku mali takýto charakter predhovory k dielam náboženského i svetského charakteru a dopĺňali sa nimi aj nové vydania starších historických diel. V diele Jána Baltazára Magina *Ostne... alebo Obrana* (*Murices... sive Apologia*, 1728) predstavuje obrana svojbytný žáner, ktorý Magin použil v polemike proti M. Bencikovi a jeho výpadu proti obyvateľom Trenčína.

Charakteristickým znakom barokového divadla a drámy bola aj na Slovensku rozmanitosť a mnohohrstevnosť. Na jednej strane žili ešte ich stredoveké formy (ľudová vianočná hra, veľkonočné hry), na druhej strane sa dotvárala a aj provincializovala školská hra oboch konfesií. Vznikalo tiež profesionálne barokové divadlo pre šľachtu a meštianstvo (opera i činohra). Kontinuitu s predchádzajúcim obdobím si zachovávali predovšetkým školské hry oboch konfesií. Protestantské

divadlo malo prevažne nábožensko-obranný a katolícke nábožensko-ofenzívny charakter. Začiatky svetského divadla v 17. storočí predstavuje nemecké hudobné a činoherné divadlo a asi od polovice 18. storočia sa v Bratislave a v Košiciach hrávalo divadlo pravidelne. Široké dobové tematické a štýlové spektrum divadla máme v baroku doložené aj jednotlivými textami. Jeden z jeho pólov tvoria stredoveké spory a polemiky, ďalší pól tvorili veselé dialógy a dialogické scény žartovného a inotajne erotického charakteru (spory muža a ženy o zlých a nešetrných ženách, o mužoch opilcoch, o dcérach starých dievkach, o nemravnom správaní sa duchovných a pod.).

Od konca 17. storočia v školskej hre čoraz väčšmi dominuje moralizátorstvo, diaktizmus a konfesiónalna tendenčnosť. Najvýznamnejším evanjelickým dramatikom bol Eliáš Ladiver, pedagóg, ktorý písal svoje hry na staroveké témy. Vytyčuje v nich ideály meštianskych cností, zároveň však predstavujú symbolicky vyjadrenú obhajobu minoritného protestantizmu: *Vo viere neochvejný Eleazar* (Eleazar constans, 1668) a *Udatný Papinianus* (Papinianus tetragonos, 1669). Katolícka jezuitská dráma bola v 17. a 18. storočí kvantitatívne pomerne bohato zastúpená. Jezuitské školské hry čerpali námety z Biblie, zo stredovekých i novších dejín, zo života svätých a mučeníkov často s dôrazom na zázraky a ich hry boli nadmieru zbarokizované alegorickosťou a abstraktnosťou. Zachoval sa program s latinsko-slovenským textom synopsisu anonymnej hry *Catharina, Gursianorum regina, proprio sanguine purpurata, theatro data*. - *Caterina, kráľovna Gurzianská, vlastní krve ozdobená, na divadlo predstavená* (1701).

Literatúra:

Hamada, M.: Od baroka ku klasicizmu. Bratislava: Veda 1967.

Hamada, M.: Zrod novodobej slovenskej kultúry. Bratislava: Veda 1995.

Kákošová, Z.: Kapitoly zo slovenskej literatúry. 9. - 18. storočie. Typológia a poetika stredovekej, renesančnej a barokovej literatúry. Bratislava: Univerzita Komenského 2001.

Marsina, R.: Legendy stredovekého Slovenska. Budmerice: RAK 1997.

Minárik, J.: Baroková literatúra. Svetová, česká, slovenská. Bratislava: SPN 1984.

Šmatlák, S.: Dejiny slovenskej literatúry I. Bratislava: NLC 1997.

Ján Michálek

Slovenský etnológ Ján Mjartan

(na 100. výročie narodenia)

V živote každého národa zohráva veľkú úlohu vzdelanosť, v živote takého národa ako sme my to platí dvojnásobne. Nedisponovali sme vo svojom vývine silou, ani materiálnym bohatstvom, získali sme však na svojej dejinnej ceste také vlastnosti a hodnoty ako je pracovitosť, húževnatosť, vytrvalosť, vzťah k prírode a prostrediu, naši predkovia vytvorili kultúrne hodnoty, ktoré dokázali prenášať storočiami a ktoré pútajú pozornosť dneška. Cesta za vzdelaním bola však zo známych príčin v minulosti u nás - v podstate až po vznik spoločného štátu Slovákov a Čechov - značne komplikovaná. Vo vyšších a najvyšších formách sa získavalo predovšetkým v cudzine.

Vedenie nového štátu si tieto skutočnosti dobre uvedomovalo a preto už v júni 1919 bolo zákonom o Univerzite Komenského ohlásené aj založenie Filozofickej fakulty, ktorej činnosť sa začala 24. októbra 1921 (jej prvým dekanom sa stal prof. dr. Jozef Hanuš, prodekanom Jozef Škultéty) vstupom prvých študentov do posluchární. Boli medzi nimi aj študenti národopisu.

Krátko predtým (14. septembra 1921) vymenoval prezident Tomáš G. Masaryk prvých profesorov Filozofickej fakulty UK vrátane PhDr. Karola Chotka ako profesora všeobecného národopisu, pôsobiaceho v Prahe, ktorý sa zamerlal na dve základné oblasti - na všeobecný a slovanský národopis. Okrem toho viedol semináre zamerané špeciálne na slovenskú ľudovú kultúru, kde mohol vychádzať z priameho poznania slovenského prostredia. V prvých rokoch 20. storočia konal totiž na Slovensku terénne výskumy, z ktorých vzišla okrem iného národopisná monografia hontianskej obce Cerovo (1906), jedna z prvých prác tohto typu u nás. Chotkove prednášky navštevovali aj študenti zemepisu, histórie a archeológie. Na fakulte vybudovali odbornú knižnicu, ktorá prevyšovala vtedy všetko podobné, čo v tom čase v odbore jestvovalo. značná časť jej fondu je súčasťou knižnice Katedry etnológie dodnes. Roku 1932 prof. Karel Chotek odišiel natrvalo do Prahy.

Štúdium ľudovej kultúry na Slovensku nadväzovalo v čase založenia Univerzity Komenského a započatia prednášania národopisu na jej Filozofickej fakulte úspešne na domáce bádateľské tradície, na viaceré pozitívne stránky a výsledky práce v predchádzajúcich desaťročiach (rozvoj a výsledky zberateľskej činnosti vo viacerých oblastiach ľudovej kultúry, na viaceré cenné možnosti a výsledky publikačné - Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti, Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti, na spolupráce a kontakty s českými

bádateľmi na príprave Národopisnej výstavy československej v Prahe roku 1895 a s Českým lidom, na činnosť Muzeálnej slovenskej spoločnosti atď.).

Navyše značný rozbeh výskumnej činnosti v oblasti ľudovej kultúry z posledných desaťročí 19. storočia utrpel vo vojnových rokoch (1914-1918) nielen na tempe, ale aj na intenzite a publikačných možnostiach a tým aj na výsledkoch. Povojnová generácia, resp. bádatelia z predchádzajúceho obdobia musela sa preto aj na úseku národopisu predovšetkým organizačne stmeliť, získať inštitucionálnu podporu a publikačné možnosti. To všetko im krátko po vzniku Česko-slovenskej republiky poskytovala najskôr obnovená Matica slovenská, viaceré múzeá a univerzitné pracovisko. Jeho význam bol najmä v tom, že dokázalo v krátkom čase splniť svoje základné poslanie - pripraviť vysokoškolsky vzdelaných odborníkov aj pre oblasť výskumu a štúdia ľudovej kultúry. Prvým absolventom prof. Karola Chotka na Univerzite Komenského bol Ján Mjartan, ktorý sa tak stal aj prvým Slovákom s univerzitným školením v tomto odbore.

Po skončení vysokej školy odchádza Ján Mjartan ako stredoškolský profesor do školských služieb. Slovensko malo totiž v dvadsiatych rokoch, t. j. po vzniku česko-slovenského štátu málo vlastných vysokoškolsky pripravených ľudí do týchto pozícií. Prvoradým poslaním prvých absolventov Univerzity Komenského preto bolo nastúpiť na tieto miesta a funkcie najmä na gymnázia a odborné školy. A tak aj Ján Mjartan putuje po Slovensku, pôsobiac postupne na gymnáziách v Prievidzi, Trenčíne, ako stredoškolský profesor a potom v Michalovciach a v Žiline ako riaditeľ. To malo podľa mojej mienky veľký význam pre jeho ďalšiu cestu etnológa.

Pochádzal z Hornej Nitry (narodil sa v obci Sebedražie pri Prievidzi 5. mája 1902, zomrel 16. decembra 1996, pochovaný je v Bratislave) a z roľníckej rodiny si priniesol do života hlboký vzťah k tradičnej kultúre. Z vlastnej skúsenosti dobre poznal spôsob života a kultúru našej roľníckej pospolitosti i potreby a možnosti rozvoja národnej kultúry v nových podmienkach existencie. Otázky s tým súvisiace si nielen kládol, ale i riešil; preto šiel študovať na založenú filozofickú fakultu na Univerzite Komenského, preto si ako tému diplomovej práce zvolil monografiu svojho rodiska, preto všade, kde sa usadil na svojej ceste za výkonom svojho povolania stredoškolského profesora, kde sa po Slovensku pohyboval, chodil medzi roľnícky ľud na terénne výskumy, prejavoval veľkú vytrvalosť, naučil sa spoznať konkrétne prostredie a ľudí v ňom až na koreň ich života a myslenia. Jeho pobyt v teréne sa tak často približoval ešte aj návratmi k obsahu odborného termínu stacionárny výskum. Tento hlboký vzťah k výskumu sa v ňom ešte upevnil nepochybne počas štúdia na

vysokej škole. Prof. Karol Chotek, ktorý mu národopis prednášal bol v tomto smere nielen jednoznačný, ale aj skúsený, a to aj na príklade slovenského prostredia.

Žiaci prof. Karola Chotka spomínali na jeho prednášky ako na veľmi obsažné a hodnotné a peto aj obľúbené. Mimoriadne oceňovali časté odborné exkurzie po Slovensku pod jeho vedením. Pôsobenie prof. Karola Chotka vytváralo priaznivé predpoklady pre národopisný výskum Slovenska, ktorý trpel dovtedy nesystematickosťou, nebol ani dosť dôsledný a chýbal mu program. Karol Chotek si dobre uvedomoval tento stav a preto už v prvých rokoch svojho pôsobenia na Slovensku pripravil a publikoval Program slovenského národopisného súpisu. Úspešnosť jeho pedagogického účinkovania na Univerzite Komenského opierala sa však predovšetkým o spomínanú už dobrú znalosť Slovenska i slovenskej ľudovej kultúry z vlastného výskumu a vedeckej práce. A aj napriek tomu, že sa z väčšieho počtu poslucháčov prof. Karola Chotka nie všetci stali vedeckými pracovníkmi, predsa sa dá celkom jednoznačne povedať, že to bol práve on, ktorý sa zaslúžil o výchovu, vedeckú prípravu významnej skupiny slovenských národopiscov. Osobitného ocenenia si zasluhuje teda predovšetkým ako pedagóg, vykonal na Slovensku aj mnoho výskumnej a organizátorskej práce. Významnou mierou sa pričínal o budovanie zdravých základov slovenskej vedy, vedy o ľudovej kultúre zvlášť v poprevratových rokoch.

Ján Mjartan absolvoval popri svojich študijných predmetoch aj celý program etnografie. Stal sa na dva roky u prof. Chotka asistentom (1923-1925) a postupne aj realizátorom mnohých podnetov, metodologickej orientácie i štýlu a pracovného záberu vo vedeckom výskume. Ján Mjartan sa takto zaradil k malému počtu tých, ktorí v odbore národopis výskumne a publikačne potom systematicky pracovali. Pri svojich terénnych výskumoch používal ako pomôcku dotazník, čo potvrdzuje, že šiel za témou, či skúmaným problémom pripravený, že si tému vyberal a spravidla jej spracovanie doviedol až do publikačnej podoby. Pohľad na jeho pracovný záber v ľudovej kultúre je pozoruhodný. Siaha od zamestnania ľudu cez ľudové staviteľstvo, duchovnú kultúru až k dejinám národopisu a sŕšasti i do muzeológie. Na niektoré relevantné témy a práce z nich postupne poukážeme podrobnejšie.

Pokiaľ ide o zamestnanie ľudu Ján Mjartan z autopsie dobre vedel a poznal zaujímavý fakt, že totiž popri základnom roľníckom, resp. roľnícko-pastierskom prevládajúcom zamestnaní si slovenský ľud postupne sformoval a prejavil veľkú vynaliezavosť v hľadaní ďalších tzv. doplnkových zamestnaní ako zdroja obživy. Ich výpočet v etape rozvoja tradičnej kultúry dosahuje celkove číslo okolo stovky. Jána Mjartana upútalo popri roľníckom hospodárení na pôde najmä rybárstvo, včelárstvo a poľovníctvo. O ľudovom rybárstve vydal

samostatnú publikáciu (Ľudové rybárstvo na Slovensku. Veda Bratislava 1984) i niekoľko štúdií a statí v monografiách. V súvisi s touto skupinou príspevkov upozorňujeme na mimoriadne zaujímavú a čitateľsky pútavú štúdiu o „káre" (Dvojkoľosové vozidlo v ľudovom transporte na Slovensku, Slovenský národopis, 22. č. 3, 1974, s. 409-424).

Druhým ťažiskovým priestorom výskumnej a publikačnej aktivity Jána Mjartana bola problematika osídlenia, ľudového staviteľstva a bývania. Desiatky štúdií z tejto oblasti publikoval v odborných časopisoch (doma i v zahraničí) a viackrát aj ako obsiahle state vo veľkých monografiách (Banická dedina Žakarovce 1956; Sídlné formy a bydlení na Slovensku, Československá vlastiveda, III. Lidová kultúra, 1968; Sídlné formy a ľudové staviteľstvo, In: Zo života a bojov ľudu Uhrovej doliny, 1977; Horehronie II., 1974; Ľudové staviteľstvo a bývanie, In: Polomka, 1982 a iné).

Ďalší obsiahly súbor štúdií a príspevkov v etnologickom diele Jána Mjartana spadá do oblasti duchovnej kultúry. Sú to príspevky o zvykoch pri narodení na Hornej Nitre, 1976; o pohrebných zvykoch v tom istom regióne, 1935, o zvykoch od Lucie do Vianoc, 1929 a iné. K tomuto regiónu viaže sa aj dizertačná práca Jána Mjartana (Zvykoslovie Hornej Nitry, 1933). Koncentrácia štúdií z viacerých tematických okruhov na túto oblasť súvisí nepochybne jednak s jeho rodiskom (Sebedražie) a potom s pôsobením na gymnáziu v Prievidzi. Pozoruhodné z tejto tematickej vrstvy publikačných námetov Jána Mjartana sú ešte príspevky „Pálenie deda" na okolí Valaskej Belej (Národopisný sborník, 1, 1939) a Vampírske poverky v Zemplíne (Slovenský národopis, 1, 1953). Poukazujú - podobne ako viaceré ďalšie - na schopnosť autora pracovať počas výskumu s informátormi často na veľmi dôvernej úrovni, pretože tu ide v poslednom prípade o tému, o ktorej sa komunikuje pre nich s cudzími ľuďmi veľmi náročne.

Treba ešte dodať, že na Slovensku sa v medzivojnovom období, keď Ján Mjartan vstúpil do bádania o ľudovej kultúre, vyskytovali v živote a v kultúre javy, ktoré možno vzhľadom na celový vývoj označiť ako rezíduá. Pre vedu je veľmi užitočné, že mnohé z nich dokázali slovenskí etnológovia zaznamenať. Tieto Mjartanove - a podobne ďalšie príspevky iných autorov - sú dokladom toho, ako hlboko boli zorientovaní v poznaní tradičnej kultúry na Slovensku aj v tejto etape jej vývinu.

V celoživotnom diele Jána Mjartana má značné zastúpenie problematika dejín etnológie. Publikoval príspevky o spolupráci a vzťahoch medzi slovenským a českým národopisom (napr. Význam Českého lidu pre slovenský národopis, Český lid, 64, č. 2, 1977, s. 75-79; Jubileum česko-slovenskej spolupráce v národopise. Spomienka na 60. výročie Národopisej výstavy československej v Prahe roku 1895, Slovenský národopis, 3, 1955, s.

450-473; Jozef Ľudovít Holuby a Český lid, Český lid, 43, 1956, s. 241-246; Jubileum profesora Karola Chotka, Slovenský národopis, 4, 1956, s. 525-537; Profesor Ján Koula 70 ročný, Slovenský národopis, 14, 1966, s. 501-503; Spoluúčasť J. Ľ. Holubyho na prípravách Národopisnej výstavy čs. v Prahe roku 1895, Slovenský národopis, 20, 1972, s. 144-149 a iné). Pravdaže, aj tu ťažisko jeho záujmov leží v dejinách slovenského národopisu. Osobitnú pozornosť venuje v tomto smere významnej osobnosti v našich kultúrno-národných dejinách Jozefovi Ľudovítovi Holubymu. Vyústením tohto výskumu sú jeho samostatné publikácie (Jozef Ľudovít Holuby: Národopisné práce. Bratislava 1958 a popularizačná práca Jozef Ľudovít Holuby. Martin, Osveta 1963) a niekoľko ďalších príspevkov.

Najmä prvá z nich je pre poznanie stavu bádania v národopise na Slovensku veľmi dôležitá. Koncom 19. a začiatkom 20. storočia objavovali sa viaceré nové možnosti publikovania, bádatelia ich využívali a tak ich príspevky a štúdie boli často roztratené po rozličných časopisoch, zborníkoch i regionálnych tlačiarňach doma i v Čechách a najmä na Morave, boli často málo známe a prístupné. To bol aj prípad viacerých Holubyho príspevkov. Ján Mjartan Holubyho príspevky a štúdie sústredil a pripravil na vydanie so svojou bádateľskou dôslednosťou a tak vznikla odborne i editorsky hodnotná kniha veľkého rozsahu. Holubyho tak predstavil ako vysoko produktívneho zberateľa a bádateľa v oblasti slovenskej ľudovej kultúry, ktorý vo svojom čase výrazne ovplyvnil aj charakter vedeckej práce u nás.

Jozef Ľ. Holuby bol známy vo všeobecnosti predovšetkým ako významný botanik. Okruh jeho pracovných záujmov ďaleko presiahol vlastnú profesiu evanjelického farára a zanechal po sebe pozoruhodné dielo siahajúce do viacerých vedných odborov (okrem botaniky najmä do histórie, archeológie a národopisu). Zaujímal sa o viaceré úseky ľudovej kultúry a napísal desiatky príspevkov, pozoruhodných materiálovou hodnotou i prístupom k problematike. Právom sa teda stávalo jeho národopisné dielo predmetom pozornosti pri rozličných príležitostiach, ale aj v dielach základného významu. Národopisné práce Jozefa Ľ. Holubyho možno okrem iného charakterizovať tým, že sa poväčšine viažu k jednej lokalite, prípadne k malému regiónu (Bošácka dolina na západnom Slovensku, okr. Trenčín). Sú príkladom sústredeného etnografického pozorovania a zasluhujú si pozornosť súčasnej vedy nielen ako hodnotný dokument, ale aj metódou štúdia ľudovej kultúry, zakladajúcou sa na dlhodobom systematickom skúmaní a dôkladnom poznaní prostredia včítane jeho minulosti. Holubyho metóda práce v teréne, spočívajúca na dlhodobom pozorovaní skúmaných javov, snaha vidieť a zachytávať fakty, presnosť a spoľahlivosť jeho záznamov, to všetko umocňuje hodnotu jeho materiálov a povýšilo ich na seriózny prameň vedeckého bádania. Ján Mjartan má na tomto konštatovaní veľkú účasť a zásluhu.

Jána Mjartana upútali však aj viaceré ďalšie významné osobnosti slovenského kultúrno-národného života, ktorých práca sa súčasne viazala aj na štúdium ľudovej kultúry. Do tejto skupiny príspevkov patria jeho jubilejné pozdravy i nekrológy (napr. Karol Cotek šesťdesiatročný, In: Národopisný sborník, 2, 1941, s. 142-145; Pavol Sochán, tamže, s. 3-6; Profesor Ján Koula 70-ročný, Slovenský národopis, 14, č. 4, 1966, s. 650; Za profesorom Andrejom Melicherčíkom, tamže, s. 501-503; Štefan Mišík, Slovenský národopis, 17, č. 4, 1969, s. 473-483; Dušan Jurkovič, Zborník Slovenského národného múzea, 64, 1970, Etnografia 11, s. 5-11; Prof. Dr. Jozef Martinka 80-ročný, Slovenský národopis, 22, č. 1, 1974, s. 175-176). Viacero týchto príspevkov má povahu štúdií, s ktorými spolu tak Ján Mjartan svojším spôsobom prispieva k obrazu týchto postáv dejín národopisu u nás poznatkami, ktoré by nebolo možné získať inou cestou.

V súvisi s príspevkami tejto povahy, ale aj v priamej spolupráci s múzeami (napr. v Trenčíne) dostáva a vyjadruje sa Ján Mjartan viackrát k muzeologickej problematike, najmä k dejinám múzejníctva (napr. Jubileum Zborníka Slovenského národného múzea, 24, č. 1, 1976, s. 123-129).

K rozličnej etnologickej problematike sa Ján Mjartan vyjadroval aj častou recenznou aktivitou. Takto sledoval, pochopiteľne, predovšetkým svoje užšie pracovné oblasti. Osobitne tu však treba upozorniť na to, že písal aj o zahraničnej odbornej literatúre (českej, poľskej, maďarskej, nemeckej).

Uvedený náčrt vedeckých a publikačných činov Jána Mjartana treba ešte doplniť poznámkou o jeho organizátorskej práci na poli vedy. Tým nemáme na mysli iba bezprostredné postupy pri realizácii stanovených vedecko-výskumných úloh pracoviska, ktoré viedol, ale v súvisi s tým formovanie koncepcie celého pracoviska, vytváranie jeho profilácie, orientácie, perspektívy. Takto dokázal potom - spolu s pracovným kolektívom - aj brániť, ak bolo treba, existenciu pracoviska pred nepriazňou i útokmi zvonka. Pri príležitosti sedemdesiatky (roku 1972) PhDr. Božena Filová v tejto súvislosti napísala, že Ján Mjartan nikdy nebol kabinetným vedcom, uzavretým do svojich úzkych odborných záujmov, ale vždy chápujúcim potreby tejto vednej disciplíny v kontexte doby a jej požiadaviek. Uprednostňoval „terén pred prácou v pracovni, neopovrhoval zmyslom pre pravé ľudské radosti, pohodu a bezprostrednosť". A neraz práve takto dosahoval zvláštne výsledky vo vedení ľudí, vo vytváraní kontaktov s nimi, a to nielen v prostredí svojich spolupracovníkov, ale aj pri svojich výskumoch v kontakte so svojimi informátormi, kde sa pohyboval s akousi prirodzenou ľahkosťou, ba až šarmom. Aj preto teda na terénne výskumy chodil rád a často.

Naznačili sme už, že Dr. Ján Mjartan vykonal mnoho organizátorskej práce priamo vo vede a výskume, vo vedeckých inštitúciách, v najrozličnejších domácich i veľkých medzinárodných komisiách (napr. ako riaditeľ Národopisného ústavu, dlhoročný predseda Medzinárodnej komisie pre výskum ľudovej kultúry v oblasti Karpát atď.), v redigovaní časopisu Slovenský národopis, pri založení Národopisného zborníka Matice slovenskej, v príprave a vedení veľkých výskumných podujatí a podobne. Mal rád mladých ľudí, kolegov, ktorým nezištne vychádzal v ústrety, tešil sa z ich úspechov. Bol to proste vedec, pedagóg nie rečením, ale činmi. Na takých ľudí hodno myslieť - áno, vo vedeckej i pedagogickej práci - i spomínať ich a nielen pri príležitosti vysokých výročí. Nemalo by sa na nich zabúdať ani v dejinách vied a kultúry.

L i t e r a t ú r a

BENŽA, M.: PhDr. Ján Mjartan,)DrSc. (1902-1996). Personálna bibliografia. Matica slovenská 1998.

FILOVÁ, B.: Nestor slovenských národopiscov Ján Mjartan sedemdesiatročný, Slovenský národopis, 20, č. 1, 1972, s. 1-4.

KOVAČEVIČOVÁ, S. - PODOLÁK, J. - URBANCOVÁ, V.: PhDr. Ján Mjartan, DrSc. - zakladateľ moderného národopisu na Slovensku. K nedožitým 95. narodeninám (1902-1996). Slovenský národopis, 45. č. 4, 1997, s. 416-428.

MICHÁLEK, J.: Dejiny etnografie a folkloristiky (Postavy, diela, inštitúcie). 3. doplnené vydanie. UK Bratislava 1998.

URBANCOVÁ, V.: O význame osobnosti pre disciplínu. In: Národopisné informácie, 1992, č. 1, s. 63-67.

Na začiatku deväťdesiatych rokov 20. storočia prišlo k zlomu vo vývine slovenskej drámy. Tento zlom vyplýval z viacerých dôvodov – 1./ politických, 2./ estetických, 3./ generačných aj 4./ ekonomických. Ak by niekto prišiel do Bratislavy v polovici osemdesiatych rokov a potom až v polovici deväťdesiatych, zistil by, že sa už nehra skoro žiaden z tých slovenských súčasných dramatikov 20. storočia, ktorí sa hrali predtým. A tí, ktorí v osemdesiatych rokoch pôsobili iba okrajovo, často napríklad v amatérskych divadlách, alebo na divadelnej periférii, tí sa od deväťdesiatych rokov stále viac dostávali do popredia.

Z repertoárov divadiel zmizli od prelomu deväťdesiatych rokov hry Jána Soloviča a Osvalda Zahradníka. Nehrali sa už dávnejšie predtým počas osemdesiatych rokov ani hry Ernesta Štrica, Štefana Sokola, Jána Kákoša, Štefana Králika. Bolo to vo viacerých prípadoch zapríčinené politickými dôvodmi, pretože sa spontánne prestali uvádzať nielen hry, ktoré boli ešte nasiaknuté starou ideológiou, ale dramaturgie divadiel odmietli niektorých autorov *en gros*. Teda niektorí autori sa vôbec neuvádzali a neuvádzajú, napriek tomu, že viaceré z tých hier, čo napísali, mali dobré dramatické kvality, a keby nebolo oného politického kritéria, určite by sa naďalej dostávali na slovenské javiská (napríklad niektoré hry Osvalda Zahradníka, Jána Soloviča či Štefana Králika). Takúto prax našich dramaturgií, žiaľ, nemôžeme označiť inak, ako intolerantnú v časoch, keď sa už mala intolerantnosť stať iba historickou kategóriou.

Výmena autorov na slovenských javiskách však nemala iba politické zafarbenie. Dá sa totiž povedať, že v slovenskej dramatike došlo v krátkom čase aj k estetickému a generačnému výmene. Dokumentuje to nasledovný fakt: Po spoločensko-politickej zmene by bolo vcelku prirodzené, keby sa dostali na javiská našich divadiel tí autori zo starších generácií, ktorí boli v predchádzajúcich obdobiach postihnutí zákazmi a cenzúrou. Bola by to forma akejsi ich rehabilitácie a odškodnenia. A skutočne, hlavne na prelome osemdesiatych a začiatku deväťdesiatych rokov sme zaznamenali trocha vyšší počet uvádzania hier Petra Karvaša, ktorý bol dlhé roky (1970-1986) na našich scénach nedobrovoľne neprítomný. Zahrali sa na začiatku deväťdesiatych rokov aj hry Mila Urbana, Jozefa Cígera-Hronského (dramatizácie),

Leopolda Laholu. Ale v celkovom súčte to bolo iba primálo inscenácií, ktoré určite nemohli dostatočne prispieť k znovuoobjaveniu týchto autorov mladším divadelným publikom. Aj ostatní starší autori, ktorí síce priveľmi netrpeli v predchádzajúcom období, ale ani nepodporovali bývalý režim, sa na javiská v deväťdesiatych rokoch dostávali veľmi málo (Ivan Bukovčan, Igor Rusnák, Mikuláš Kočan, Peter Kováčik, Peter Ševčovič, Juraj Bindzár; jedinou výnimkou bol Ľubomír Feldek).

Estetická a generačná zmena, o ktorej hovoríme, znamenala, že naše divadlo aj literatúra sa v deväťdesiatych rokoch rýchlo odtrhli od predchádzajúceho vývinu. Najdôležitejšou zmenou bolo to, že v umení a dramatike zanikli väzby na tradičný umelecký realizmus. Všetky formy racionálneho konštruktivismu, reálneho civilizmu a umenia odrážajúceho skutočnosť zoslabli. V tvorbe nastúpili smerovania protirealistické, iracionalistické, založené prevažne na metaforickej reči, vyznávajúce princípy absurdity, grotesky, postmoderny. Estetické kánony slovenskej dramatiky nadviazali azda najužšie v celých jej moderných dejinách na západoeurópsku literatúru. Preto sa tá staršia slovenská dramatika, ktorá sa ešte usilovala o realistickú psychologickú charakterizáciu postáv, o gradačný princíp pri budovaní konfliktu drámy, ako aj o jednoznačnosť autorovho etického posolstva, ocitla akoby mimo hlavného prúdu. Záujem väčšiny divadiel o ňu prudko poklesol.

Avšak záujem divadiel o slovenskú dramatiku poklesol celkovo, teda aj o klasickú literatúru z 19. storočia. Pri tomto procese dokonca došlo k veľkej a dlhšie trvajúcej výmene názorov medzi časťou kritiky, ktorá vyčítala Slovenskému národnému divadlu v Bratislave, že si jeho dramaturgia neplní povinnosti, ktoré má mať národné divadlo. Slovenské národné divadlo počas celých deväťdesiatych rokov málo uvádzalo domácu staršiu i novšiu dramatickú literatúru. Aj zo zahraničia sa tam neraz dali na repertoár hry s pochybnou úrovňou, bulvárne, nehodné tejto prvej scény. Prax ukázala, že naše Slovenské národné divadlo si neplní úlohu v prvom rade reprezentačnej scény, ktorá by vstupovala do umelecky náročného dialógu s ostatnými európskymi kultúrami. Ono si prekvapujúco postavilo za prioritnú úlohu byť divadlom provokatívnym, hľadajúcim (a niekedy aj nenachádzajúcim) novú estetickú kvalitu, navyše stalo sa divadlom, ktoré sa zapojilo do politického života na jednej zo strán politického spektra. Je naozaj otázkou, či práve toto má byť úloha národného divadla. Ale Slovenské národné divadlo z takto vyprofilovanej cesty nezišlo a dôsledne sa držalo takej dramaturgie, ktorá mu túto líniu umožňovala.

Tak sa stalo, že z hľadiska záujmu o pôvodnú slovenskú staršiu i novšiu dramatikú sa v deväťdesiatych rokoch dostalo do popredia Divadlo Jonáša Záborského v Prešove a ono, hlavne v prvej polovici desaťročia, neformálne plnilo úlohy národného divadla. Vtedy sa tu v réžii Petra Scherhaufera napríklad uviedol veľmi úspešný cyklus zo starších aj novších slovenských dejín nazvaný vo východoslovenskom nárečí *Kemu ce treba*. Scenáre tohto cyklu napísalo viacero súčasných autorov (Ján Patarák, Peter Juščák, Štefan Olša, Pavel Taussig, Karol Horák, Stanislav Rakús, Milka Zimková, Pavla Sabolová, Ján Rezik, Daniela Hivešová-Šilanová a ďalší). V prešovskom divadle sa zahrli aj ďalšie hry: Karola Horáka, Mila Urbana, Petra Vala, Mikuláša Kočana, Júliusa Barč-Ivana, Jozefa Gregora Tajovského, Olega Dlouhého, Petra Kováčika, Alžbety Verešpejovej, Jána Palárika, Jonáša Záborského, Ivana Holuba, Petra Karvaša, teda divákovi sa ponúкло široké reprezentačné spektrum rôznorodých starších aj novších slovenských autorov.

Prešovský príklad ostal však výnimkou a po roku 1998 bol rýchlo za prispenia administratívnej byrokracie ukončený. Staršia slovenská dramatika sa teda aj naďalej ťažko dostáva na dnešné javiská a novej kvalitnej je zatiaľ stále primálo. Väčšina slovenských divadiel sa orientuje radšej na modernú západnú dramatikú, z klasikov prevažne iba na tých najväčších (William Shakespeare, Molière, Friedrich Schiller a podobne). Oblúbená je síce absurdná dramatika (Samuel Beckett, Eugène Ionesco, Slawomir Mrożek, Jean Genet, Edward Albee), ale ešte obľúbenejšie sú hry, ktoré zaručene prinesú finančný príjem. V slovenských divadlách sa z ekonomických dôvodov hrávajú muzikály, bulvárne komédie, ľahké konverzačné hry. Poslanie divadla ako národnej, kultúrnej, výchovnej inštitúcie sa zasúva do pozadia a prevažuje poslanie divadla ako miesta oddychu, zábavy, nie raz spojenej aj s politizovaním hercov priamo na scéne.

A predsa slovenská dráma žije, ibaže na jej existenciu sa musíme pozrieť z iného uhla. Ak sa totiž dívame tradičnou optikou, teda hľadáme takú dramatickú literatúru, ktorá spĺňa klasické kánony svojej poetiky, tak siahame do prázdna. Ak však zmeníme optiku a budeme hľadať netradičné texty a scenáre, ktoré vznikajú nie ako literatúra, ale ako súčasť divadelnej praxe, natrafíme na vcelku bohatý prameň. Tvorba pôvodnej slovenskej drámy sa hlavne od deväťdesiatych rokov presunula spoza stolov v pracovniach spisovateľov priamo do skúšobní divadiel. Autormi sa stávajú stále viac nie literáti, alebo nie iba literáti, ale aj režiséri, herci, proste

inscenačné tímy v divadlách. A deje sa tak nie na tradičných scénach, nie v tzv. kamenných divadlách, ale v menších experimentálnych divadlách, ktorým sa hovorí aj štúdiové, avantgardné a najčastejšie alternatívne divadlá. Hlavný prúd slovenskej drámy teda opustil pôvodné koryto a presunul sa do nových prúdnic, ktoré často menia smer, vznikajú aj vysychajú, spájajú sa a znova rozchádzajú.

Keď hľadáme v spomínaných alternatívnych divadlách takouto optikou, musíme skonštatovať takmer opak toho, čo sme povedali v úvode. Mladšia slovenská dramatika sa vlastne nehrá až tak málo a nestráca sa z našich javísk. Sú divadlá, kde sa uvádzajú výlučne pôvodné hry. K najvýznamnejším takýmto divadlám patrí Radošinské naivné divadlo, ktoré už niekoľko desaťročí (od 1963) hráva výlučne hry svojho zakladateľa, principála aj hlavného účinkujúceho Stanislava Štepku. Dávnejšie, hlavne v šesťdesiatych rokoch a potom v osemdesiatych rokoch bolo tomuto podobné aj divadlo známej dvojice komikov Lasicu a Satinského. Spomínaná alternatívna dramatika, ktorá vzniká neformálne priamo v divadlách a je určená priamo „do úst“ svojim hercom, má teda u nás už dlhodobejšiu tradíciu, minimálne počas niekoľko posledných desaťročí.

V polovici osemdesiatych rokov túto líniu rozvinulo bratislavské divadlo GUnaGU s vedúcimi osobnosťami – autormi i hercami Viliamom Klimáčkom a Ivanom Mizerom. Popri nich sa tam autorsky realizovali aj Oľga Belešová, Vladimír Balek a ďalší. GUnaGU bolo sprvu ochotníckym divadlom a dodnes, aj keď už získalo určitú stabilitu, nemožno hovoriť, že by sa stalo profesionálnym. Jeho ústredná postava, Viliam Klimáček, je však dnes jedným z najplodnejších slovenských dramatikov.

Podobne čosi, čo sa *ex post* stávalo dramatickou literatúrou, vznikalo aj v tvorivých kolektívoch, ktoré vytváral režisér Blahoslav Uhlár. Tento reprezentant nonverbálneho divadla, ktorý *á priori* nedôveruje slovám, lebo sa už veľakrát skompromitovali svojou účasťou na najväčších klamstvách 20. storočia, si svoje inscenácie od konca osemdesiatych rokov začal pripravovať netradičným spôsobom. Sústredil okolo seba skupiny hercov a títo prostredníctvom improvizácií vytvorili divadelné predstavenia. Boli to predovšetkým pohybové kreácie, pantomímy, obrazové metafory, avšak zaznievalo v nich aj slovo, boli tam dialógy i monológy. Blahoslav Uhlár spravidla až po skončení celého skúšobného obdobia, keď už bolo po premiére, prepísal zvukovú nahrávku predstavenia a vzniklo mu niečo ako *scenár ex*

post. Takto postupoval vo viacerých divadelných súboroch – v spolupráci s ochotníckym súborom DISK Trnava-Kopánka, ako aj v profesionálnych divadlách. Na konci osemdesiatych rokov vo svojom domovskom Divadle pre deti a mládež v Trnave (dnešné Divadlo Jána Palárika), potom ako hosťujúci režisér v prešovskom národnostnom Ukrajinskom národnom divadle (dnes Divadlo Alexandra Duchnoviča). Často pri týchto experimentoch spolupracoval s výtvarníkom Milošom Karáskom.

Roku 1991 založil v Bratislave vlastné divadlo Stoka, kde tento postup uplatňoval už celkom dôsledne so stabilným súborom. Preto inscenácie Stoky mávajú v bulletinoch uvedeného ako autora scenára vždy celý kolektív divadla. Postupne, popri ústrednej postave Blahoslava Uhlára, sa v Stoke autorsky vyprofilovali aj ďalšie osobnosti – hlavne herec a režisér Ladislav Kerata, ktorý sa stal autorom viacerých rozhlasových a divadelných hier. O vlastnú tvorbu sa v Stoke pokúsila aj Ingrid Hrubaničová, Lucia Piussi a Zuzana Piussi a v rámci tohto divadla začala pôsobiť aj hudobno-dramatická iniciatíva nazvaná Združenie pre súčasnú operu – na čele stojí skladateľ Ľubomír Burgr.

V týchto našich pohľadoch sa sústreďujeme iba na dramatickú literatúru, ktorá sa spája s činoherným divadlom. Ak by sme mali rozšíriť záber aj na bábkové divadlo a pantomímu, pribudlo by viacero ďalších mien mladých autorov, ktorí podobné princípy úzkej previazanosti medzi literárnym a inscenačným tvorivým procesom vyznávajú rovnako: Spomenieme hlavne Katarínu Aulitisovú a Ľubomíra Piktora z bábkového divadla Piki z Pezinka, Ivetu Škripkovú z Bábkového divadla Na Rázcestí v Banskej Bystrici, zo starších umelcov Jozefa Mokoša a z pantomimického divadla Aréna v Bratislave autora-míma Milana Sládka.

Prevažne je tento prúd slovenskej súčasnej drámy spätý so svojimi divadielkami. Dosahuje takto divácky ohlas aj popularitu (hlavne Radošinské naivné divadlo), avšak nedá sa povedať, že by nejako významnejšie interferoval do tradičných tzv. kamenných divadiel. Samozrejme, sú tu niektoré uvedenia, napríklad hry Stanislava Štepku a Viliama Klimáčka zahrli aj v Slovenskom národnom divadle, Laca Keratu v Divadle Andreja Bagara v Nitre, kedysi dávnejšie Stanislava Štepku v Trnave a nedávno Viliama Klimáčka v Martine. Tento proces však nie je priveľmi rozsiahly, z hľadiska celkovej štruktúry slovenského divadla a dramatiky je skôr marginálny. Navyše, nepriniesol žiadnej zo zúčastnených strán väčšie úspechy.

Výpočet mladších divadelných autorov by bolo treba doplniť aj o ďalšie mená autorov, spisovateľov a divadelníkov, ktorí síce nemajú vlastné divadelné súbory, sú však rovnako reprezentantmi alternatívneho prístupu k tvorbe, ktorý zdôrazňuje čo najužšie prepojenie literatúry a divadla. Sú to napríklad Silvester Lavrík, Martin Čičvák, Pavol Janík, Tomáš Horváth. V rozhlasovej dramaturgii im nachádzame umelecky blízkych Jána Uličianskeho a jeho sestru Zuzanu Uličiansku.

Táto skupina autorov sa inšpiruje dramatikou absurdity a grotesky a vklíňuje sa do pluralistického, štýlovo premenlivého, nehistorického názorového sveta postmoderny. Iba niektorí, hlavne starší partneri týchto autorov – Stanislav Štepka, Jozef Mokoš a Milan Sládek – sa výrazne odlišujú tým, že zdôrazňujú humanizačné poslanie divadla, kým tí mladší sú hyperkritickí a deštruktívni. Blahoslav Uhlár sám zaviedol termín „dekompozícia“, ktorý má charakterizovať jeho tvorbu. Tento termín (hoci z Uhlárovej strany asi nevedomky) korešponduje s Derridovým termínom „dekonštrukcia“ a má s ním zhodný význam. Slovenská dráma ako celok naozaj v deväťdesiatych rokoch rezignovala na rôzne technické a konštrukčné princípy pri výstavbe konfliktu a postáv, je teda naozaj viac-menej „dekonštruovaná“. Dej hier a scenárov je bezdejový, postavy nie sú vyhranené, sú to antihrdinovia a ne-hrdinovia, príbehy nemajú dramatickú krivku, ani sa nebudujú psychologické charaktery. Výsledný dojem z toho čo Viliam Klimáček, Blahoslav Uhlár, Silvester Lavrík, Pavol Janík aj Martin Čičvák spracúvajú, je hlavne dezilúzia, smerovanie k ničote, ľudská nepoučiteľnosť v agresívnom správaní, vzájomné nepochopenie a nenávisť. Obraz sveta, ktorý načrtáva mladá slovenská dramatika (až na výnimky) nie je priveľmi optimistický, absurdita akoby prerástla do reality, presnejšie, akoby ju už definitívne nahradila.

Zaujímavý je z tohto hľadiska prípad dvoch dramatikov, ktorí sa čiastočne, rovnako ako Stanislav Štepka, z tohto trendu vymykajú: Rudolf Stodola a Karol Horák. Kým Stanislav Štepka smeruje k zmierlivosti a jeho hry sú plné oduševneného záujmu a ľudský údel, Rudolf Sloboda aj Karol Horák sú rovnako, ako tí najmladší hyperkritickí k súčasnému človeku. Rudolf Sloboda skôr na úrovni individualizovanej, Karol Horák na spoločenskej a národnej vedia nastaviť krivé zrkadlo neduhom ľudskej povahe. Blízki svojim mladším kolegom sú dokonca aj vo formálnej rovine, hlavne tým, že uvoľňujú dramatickú zovretosť a gradáciu, sú umelecko-esteticky napojení na aktuálne prúdy postmoderny. Predsa však sa odlišujú

v jednej, možno nie až tak na prvý pohľad krikľavej, ale zásadnej veci: Rudolf Sloboda aj Karol Horák cítia povinnosť vložiť do svojho dramatického diela etické posolstvo. Nezobrazujú iba rozklad a ničotu, ale vždy u nich nájdeme aj akýsi odkaz, akýsi náznak budúceho východiska, projekciu možného prežitia moderného človeka. To je v iných prípadoch novšej slovenskej dramatiky už často takmer neznámy jav.

Možno aj tento fakt, ktorý robí ich texty komplexnejšími, umožňuje ich širšiu akceptáciu nie iba v ich „domovskom“ divadle. V tom sú blízki so Stanislavom Štepkom. Karol Horák je dramatikom a zároveň divadelníkom už viac desaťročí. Nie je o nič menej spätý s vlastným študentským súborom, ako Blahoslav Uhlár a Viliam Klimáček v Bratislave. Veď Karol Horák bol princípálom svojho úspešného univerzitného súboru už od šesťdesiatych rokov. Okrem toho pôsobil dlhodobo ako dramaturg v profesionálnych divadlách v Prešove i v Košiciach. Aj Rudolf Stodola sa v deväťdesiatych rokoch autorsky napojil na bratislavské divadlo Astorka-Korzo '90 priam ako na svoj domovský súbor. A predsa, aj napriek tomuto úzkemu spojeniu ich literatúry a ich divadla, napriek tomu, že Karol Horák a Rudolf Stodola spravidla veľmi dobre vedeli, pre koho sú napísané ich literárno-dramatické postavy, kto konkrétne ich bude večer čo večer stvárňovať na javisku, dokázali svoje hry napísať tak, že sú prenosné aj do iných divadiel. Karol Horák aj Rudolf Sloboda sa môžu brať (a sa hrávajú) aj inde, nie iba na scéne ich domovských súborov. To je dosť nepredstaviteľné v prípade Blahoslava Uhlára, Viliama Klimáčka, Ingrid Hrubaničovej, Oľgy Belešovej i Silvestra Lavríka.

Nehovorili sme pre nedostatok priestoru zatiaľ o konkrétnych hrách. Ak by sme teraz mali upozorniť na niektoré, čo by mohli prežiť svoju dobu a ostať svedectvom o nás aj pre ďalšie roky a mohli by sa stať už dnes predmetom záujmu prekladateľov a divadelníkov v ďalších divadlách, nemohli by sme pri uplatnení náročnejších umelecko-estetických kritérií vymenovať priveľa týchto hier. Predsa však s rizikom osobného pohľadu, pokúsime sa pripomenúť niektoré hry: Karol Horák v deväťdesiatych rokoch nadviazal na svoju predchádzajúcu tvorbu hrami *Skaza futbalu v meste K.*, *Apokalypsa podľa Janka (Kráľa)*, *Nebo, peklo, Kocúrko*, „...*príď kráľovstvo Tvoje*“. Rudolf Sloboda napísal *Armagedon na Grbe* a *Macochu*, Stanislav Šteпка v Radošinskom naivnom divadle vytrvalo uvádzal stále nové hry, z ktorých pripomenieme *Lás-ka-nie*, *Hostinec Grand*, *Materské znamienko*, *Kino Pokrok*, *Tata*, *Konečná stanica*. Spomedzi novších slovenských hier treba spomenúť

aj *Diabla* od Mikuláša Kočana, ktorú škandalózne odmietli doskúšať herci Slovenského národného divadla, pretože údajne nesúhlasili (!) s jej obsahom. Ocenenie doma i v zahraničí získal za svoje hry Pavol Janík, divadlá ich však neuviedli (*Maturitný oblek*, *Pasca na seba*, *Súkromný striptíz*). Na Slovensku zatiaľ nehrali ani hru Osvalda Zahradníka *Azyl*, hoci túto istú hru pod názvom *Let do Milána* uviedlo moskovské Divadlo N. V. Gogoľa.

Lepší osud, keďže sa s nimi mohlo zoznámiť aj divadelné publikum, mali hry Mikuláša Kočana *Húsky, húsky, kam letíte?*, Petra Kováčika *Kráľ Svätý pluk* a *Alžbeta Báthoryová*, Jána Uličianskeho *Alergia*, Ondreja Šulaja *Svadobná noc v dobre utajenom salóne*, Martina Čičváka *Dom, kde sa to robí dobre*, Laca Keratu *Večera nad mestom*, Ivana Holuba *Pohreb* a *Anjel*. Z tvorby Viliama Klimáčka a jeho spolupracovníkov sa uviedla vďaka GUnaGU väčšina hier, pripomenieme *Hlt, Loj, Piesa...*, *Pressburger blut*, *Smrtičky a vraždenička*, *Mária Sabína*, *Eva Tatlin*, *English is easy* *Csaba is dead*. Scenáre k inscenáciám Blaha Uhlára tu vymenúvať nebudeme, pretože sú prakticky neodtrhnutelné od jeho divadla Stoka, uvažovať o ich uvedení inde by bolo nezmyslom.

Nová aj staršia slovenská dráma má zložité podmienky. Klasické, tzv. kamenné divadlá ju uvádzajú zriedkavo, žije hlavne v alternatívnych divadlách, kde však nie sú dobré ekonomické podmienky.

Vydávanie pôvodnej drámy je obmedzené a deje sa iba sporadicky a nesystematicky. Knižne za posledných desať rokov vyšli zborníky hier Karola Horáka, Jána Hudeca, Boženy Čahojovej, dvakrát Viliama Klimáčka, Laca Keratu a Tomáša Horvátha jeho vlastným nákladom. Systematicky v rokoch 1992 až 1998 vydávalo zborníky slovenskej drámy Národné divadelné centrum. Spolu tam vyšlo sedem rozsahom veľkých knižných publikácií s hrami od autorov rôznych generácií. Po roku 1998 sa vydávanie týchto zborníkov zastavilo. Nový Divadelný ústav však pripravil aspoň tri zborníčky výberu z pôvodnej slovenskej drámy preložené do angličtiny, čím prispel k jej popularizácii v zahraničí. S príspevím Divadelného ústavu vyšlo aj prvé španielske vydanie hry Júliusa Barča-Ivana *Dvaja* v madridskom štvrťročníku ADETeatro. Divadelný ústav napokon aspoň čiastočne napravil svoj dlh vydaním zborníka *Dráma 2000*, kde sa predstavilo až desať nových hier.

Ako sme už povedali, kritika nepokladala ústup (či vyhnanie?) slovenskej drámy z našich javísk za pozitívny trend. Určite aj preto vzniklo niekoľko väčších

iniciatív, ktoré mali osvetliť daný stav a stimulovať pôvodnú tvorbu. Tieto iniciatívy sa udiali ako konferencie a z nich vydané knižné zborníky. Organizované boli najčastejšie v Národnom divadelnom centre, v Kabinete divadla a filmu SAV, v Slovenskej teatrologickej spoločnosti. Spomedzi častých referentov týchto konferencií, ktorí sa vehementne zastávali pôvodnej drámy, spomeňme hlavne Ladislava Čavojského, Emila Lehotu, Andreja Maťašika, Pavla Palkoviča, Miša A. Kováča, Dagmar Podmakovú, Michala Babiaka, Antona Kreta, Dagmar Inštitutorisovú a Miloša Mistríka. V tejto súvislosti treba upozorniť na kolektívne vedecké zborníky tematicky orientované na súčasnú slovenskú drámu: *Dráma divadlu, divadlo drámy* (ed. Dagmar Podmaková, 1994), *Osobnosť a dielo Petra Karvaša* (ed. Kristína Krnová, 1996), *Klasika dnes* (ed. Dagmar Podmaková, 1997), *Ivan Bukovčan, príspevky k portréту dramatika* (ed. Vladimír Štefko a Božena Čahojová, 1997), *Etické a estetické v slovenskej dramatike* (ed. Miloš Mistrík, 2000). Ako samostatné monografie vyšli knihy Ladislava Lajchu *Dramatický svet Petra Karvaša* (1995), Emila Lehotu *Zákutia a výslnia polstoročia slovenskej drámy* (1997), Dagmar Podmakovej *Peter Kováčik, divadelný dramatik* (1998) a *Súpis inscenácií slovenských hier 1920-1998* (1998), Pavla Palkoviča *Život drámy a duchovný rozmer divadla* (1999), Miloša Mistríka *Slovenská absurdná dráma* (2002). Celkový prehľad o vývine slovenskej drámy sa dá získať v syntetizujúcej knihe Miloša Mistríka a kolektívu *Slovenské divadlo v 20. storočí* (1999).

Napokon treba pripomenúť, že v rokoch 1991, 1994, 1995, 1997 sa podarilo zorganizovať Festival inscenácií slovenských hier (FISH), kde sa mohlo širšie publikum oboznámiť s tým, ako sa darí slovenským dramatikom na našich javiskách. Žiaľ, tento festival už zanikol. Najrenomovanejšia divadelná prehliadka, ktorá sa na Slovensku každoročne organizuje, Divadelná Nitra, má úplne opačné poslanie – nie oboznámenie s domácou dramatikou a divadlom, ale vytvorenie priestoru pre zahraničné divadelné súbory na prezentáciu ich tvorby pred naším aj medzinárodným publikom, ktoré organizátori Divadelnej Nitry štedro k nám pozývajú. Takáto medzinárodná konfrontácia má svoj zmysel ako priestor pre výmenu kultúrnych hodnôt. Treba dúfať, že do nej budeme mať stále čo prinášať.

Jozef Mlacek

Frazeológia a jej intertextové súvislosti

V situácii, keď frazeológia ako osobitná disciplína ešte donedávna iba hľadala predmet svojho výskumu, keď sa usilovala o jeho - ako hovorí J. Dolník - funkčnú separáciu (1997), ba keď tieto ciele musí sledovať až po súčasnosť (porov. napr. Čermák, 1993; Chlebda, 1994; Mlacek, 2001), teda v takejto situácii sa môže zdať až paradoxným konštatovanie, že frazeológia už dávnejšie skúma aj textové či aj intertextové dimenzie svojich jednotiek. Reč faktov je tu však celkom jednoznačná. Ak sa napríklad len v našich slovenských reláciách pozrieme z tohto hľadiska na tridsaťstránkovú kapitolu *Frazeológia v Reštavrácii* z knihy *Príspevok k štýlu štúrovskej prózy* od M. I v a n o v e j - Š a l i n g o v e j (1964, s. 64-94), ľahko zistíme, že súčasťou autorkinho výkladu je viacero z takých okruhov uplatňovania frazeológie v texte, ktoré teória neskôr vyčlenila ako tzv. *textotvorné potencie frazeológie*, ba všeličo je tu aj z toho, čo je špecifickou problematikou intertextových súvislostí frazeológie (aspoň ilustračne tu pripomeňme, že autorka upozornila nielen na isté všeobecné filiácie, ale aj na hlbšie súvislosti medzi niektorými Kalinčiakovými uplatneniami frazém v jeho Reštavrácii na jednej strane a viacerými Fredrovými spôsobmi využívania frazém v jeho komédii Pán Jowijalski - najmä s. 86-87 v citovanej kapitole). Je evidentné, že takéto postupy sa uplatnili nielen v tomto konkrétnom opise a iba v slovenskej frazeológii. Bibliografie frazeológie iných slovanských aj ostatných jazykov potvrdzujú, že analogické postupy možno nájsť vlastne všade.

Naším cieľom však nie je sledovať takéto prvé náznaky textovej a intertextovej interpretácie pri uplatneniach frazém v textoch rozličnej štylistickej povahy. Cieľom tohto príspevku je skúmať všeobecnejšie, hlbšie súvislosti intertextovosti vo frazeológii a v jej využívaní. Na takomto pozadí teda netreba náš výklad začínať spomenutými konkrétnymi náznakmi takéhoto prístupu, teda začínať - ako sa povie - od Adama, ale začneme tou fázou, keď sa na báze textovej lingvistiky či teórie textu (diskurzu) skúmajú textotvorné súvislosti či priamo textotvorné potencie frazeológie.

Ak sa aj pri takomto zúženom pohľade na textové - či skôr sa tu v súlade s Dudkovou terminológiou (Dudok, 1998) žiada povedať *textické* súvislosti frazeológie oprieme najmä o naše domáce práce tohto druhu, treba na tomto mieste spomenúť nevelikú štúdiu P. Ď u r ě u (1989, s. 101-104), v ktorej sa jednak zreteľne identifikujú vlastné základy tejto koncepcie výkladu frazeológie (autor tu za pôvodcu či vlastne pôvodkyňu tohto pojmoslovía označuje sovietskú germanistku I. I. Černyševovú), jednak sa stručne naznačujú ďalšie kroky v jej rozvíjaní a jednak sa podáva typológia textotvorných potencií frazém aj s ich odlíšením od *derivačných potencií frazeológie*, keď autor v rámci textotvorných potencií hovorí konkrétne o *modifikačných, kombinačných a transformačných* zmenách frazém v textoch, prípadne aj o kombináciách uvedených druhov zmeny (tamže, s. 102). Takýchto zovšeobecňujúcich pohľadov, ale niekedy aj s konkretizáciou na špecifické druhy textov a na špecifické spôsoby uplatňovania frazeológie v nich, nachádzame aj v najnovších frazeologických zborníkoch viacej. Aspoň ilustračne tu pripomeňme napríklad práce A. M u s c h n e r o v e j (EUROPHRAS' 95), T. G. N i k i t i n o v e j (v zborníku venovanom 60. narodeninám V.M. Mokijenkovi, 2000) alebo I. P r a n j k o v i ć a (EUROPHRAS'95). Hoci posledne menovaný autor už celkom zreteľne sleduje medzi textotvornými potenciami aj intertextovosť (veď skúma vzťahy medzi aforizmami a frazeológiou, resp. paremiológiou), o intertextovosti sa tu explicitne nehovorí. S týmto pojmom sa stretáme v inom príspevku z toho istého zborníka, a to vo väčšej analytickej štúdii H. P f a n d l a (1998, s. 663-677). Sledovanie tejto dimenzie textotvorných potencií frazém je však ešte staršieho dátumu: Už v uppsalskom zborníku EUROPHRAS'90 uverejnil H. B u r g e r štúdiu, ktorá má rovnaký názov ako téma tohto sympózia: *Phraseologie und Intertextualität* (1991, s. 13-27) a ktorá vyšla nie dlho potom, ako R. de B e a u g r a n d e a W. U. D r e s s l e r vo svojom *Úvode do textovej lingvistiky* (1981) vyčlenili intertextovosť ako jednu z vlastností až podmienok textu a textovosti. Keďže našim špecifickým cieľom je sledovať v rámci textotvorných potencií frazeológie práve ich intertextový rozmer, treba sa na tomto mieste pristaviť pri niektorých aspektoch samej intertextuality, predovšetkým pri tých, ktoré môžu byť

relevantné z hľadiska uplatňovania frazeológie v texte, ale aj z hľadiska ďalších podstatných otázok celej frazeológie.

Ak sa v tomto bode oprieme o pregnantné formulácie M. Dudka z jeho citovanej práce, pre našu úvahu sa z jeho výkladu ponúkajú najmä tieto myšlienky: 1. „*Intertextovosť je vlastnosť / schopnosť textu vpíjať do seba iné texty a viesť s nimi dialóg*“ (1998, s. 68). K tomuto vymedzeniu treba dodať, že vzťahy medzi prototextom (pretextom) a metatextom môžu byť afirmatívne alebo kontroverzné, že môže ísť o vzťahy na rovine celého textu alebo jednotlivých zložiek či častí textu, že môže ísť o nadväzovanie na rovine významovej alebo tvarovej, že môže ísť o nadväzovanie otvorené či proklamované alebo skryté, resp. až utajované atď. Práve táto viacrozmernosť intertextovosti je jedným z podnetov, ktoré viedli k tomu, že sa o tejto veličine začalo uvažovať aj v súvislosti s frazeológiou (ale rovnako aj v súvislosti s inými jazykovými jednotkami alebo prostriedkami). 2. Intertextualita nie je v tejto (Dudkovej) interpretácii jednoducho iba jednou spomedzi siedmich podmienok či vlastností textovosti a textu, ako ich vyčlenili citovaní R. de Beaugrande a W.U. Dressler, ale je to vlastnosť iného rangu, vlastnosť značne subjektívna, vlastnosť budovaná na ostatných podmienkach a pritom vlastnosť, ktorú si jeden používateľ jazyka môže plne uvedomovať, kým iný nemusí mať o nej v hocikakom prípade ani tušenia (pripomeňme, že práve v takýchto súvislostiach hovorí J. Dolník o *intertextových znalostiach* - Dolník-Bajžíková, 1998, s. 116, že v podobnom duchu počíta s intertextovými skutočnosťami aj F. Miko v rámci svojho pojmu *skúsenostný komplex*). 3. A ešte jeden dôležitý moment, ktorý je výsostne relevantný práve v súvislosti s našou témou: „*Intertextovosť presahuje komunikačný a recepcný priestor jednotlivého textu a zasahuje textovú tradíciu a kultúru ako text*“ (Dudok, tamže, s. 68). Aj predchádzajúce tézy M. Dudka, ale predovšetkým táto posledná, v zmysle ktorej o intertextovosti možno hovoriť nielen na rovine konkrétneho (jedinečného) textu, ale aj na rovine akéhokoľvek nadväzovania na tradíciu, ba aj na celú kultúru, dovoľuje systematickejšie a prehľadne interpretovať či vlastne aj reinterpretovať viaceré otázky nielen uplatňovania frazém v texte, ale aj viaceré otázky samej frazeologickej teórie i samého chápania frazém aj isté okruhy ich

uplatňovania v textoch, pri ktorých sa v jednom aj v druhom prípade tak či onak počítalo s ich intertextovosťou, a to bez ohľadu na to, či sa o tejto kvalite hovorilo explicitne, alebo sa s ňou počítalo iba ticho, implicitne.

Keď teda v naznačenom koncepte intertextovosti chceme o nej hovoriť nielen pri špecifikách uplatňovania frazém v texte a v textoch, ale aj na rovine samého fondu frazém, môžeme vyjsť z banálne známej koncepcie mokijenkovských frazeologických opozícií, konkrétne najmä z opozície *implicitnosť* - *explicitnosť* (Mokijenko, 1976). Pripomeňme si, v akých súvislostiach hovorí V. M. M o k i j e n k o o tendencii k implicitnosti. Ak trochu zjednodušíme jeho interpretáciu tejto tendencie pri zrode frazém a v ich ďalšom vývine, zaznamenávame tu autorovo konštatovanie, že východiskom mnohých známych (najmä internacionálnych) jednotiek boli krátke slovesné útvary antickej literatúry, napr. bájky, z ktorých sa „vylúpnutím“ ich tematického jadra a najmä ich ilokučného zámeru utvárali príslovia alebo im podobné výroky (priam ako medzičlánok v tomto implitizujúcom reťazci sa ukazuje tzv. *byzantské príslovie*, teda útvar, v ktorom je popri jadrovom výroku ešte vždy aj niečo z okolností, ktoré odkazujú na prototext), z nich sa pomerne často ďalším výpušťaním tvorili síce ešte dosť široké, ale už nevýrokové a nevetné vlastné frazémy a ich ďalším zhusťovaním vznikli veľmi kondenzované, zhustené idiomatické výrazy súčasnej frazeológie. Za krajný bod sa v tomto vývine pokladá - čermákovsky povedané - *transformácia* ustálenej frazémy na jednoslovný výraz, pri ktorom môžu vznikať otázky okolo jeho zaradovania či nezaradovania do frazeológie.

Z Mokijenkovho výkladu je však všeobecne známe, že takúto postupnosť krokov či vlastne až ich modelovosť autor nepokladá za nejaký všeobecný či dokonca jediný spôsob výkladu vzniku frazém, že sám vidí jeho limitovanosť najmä na oblasť tzv. *knižných frazém* (najmä antického, biblického a kresťanského pôvodu), že teda predpokladá aj také spôsoby vzniku nových frazém, pri ktorých sa naznačená modelovosť vôbec neobjavuje, ako aj spôsoby vzniku, pri ktorých sa dokázateľne prejavili vo vývine len niektoré z bodov naznačenej tendencie k postupnosti (o niektorých spomedzi týchto odlišných spôsobov vzniku frazém porov. našu štúdiu - Mlacek, 1980). Pripomeňme ešte, že na

intertextovosť práve uvedeného typu frazém mieri aj F. M i k o (1989), keď predovšetkým na pozadí myšlienky, že za každou takouto frazémou je vlastne celý príbeh, celý dej (teda vlastne jej prototext), označuje takúto časť frazeologického fondu ako tzv. *kultúrnu frazeológiu* a hľadá spôsoby a metódy, ako zachovať čo najviac z nej aj v súčasnej jazykovej komunikácii (o tom porov. aj Mlacek, 1990).

Rovnako je známe, že v rámci sledovanej mokijenkovskej opozície i celej koncepcie sa počíta aj s opačnou tendenciou v rozvoji frazeológie, a to s tendenciou k *explicitnosti*. Vieme, že tu nejde o nejaký zrkadlový obraz predtým spomínanej tendencie, že tu teda máme do činenia so zreteľne asymetrickou opozíciou. Napriek tomu najmä pohľad do histórie mnohých frazém ukazuje, že mnohé z nich vznikli z jednoslovných výrazov, že tu ide o procesy multiverbizačné, ktoré sa však ani zďaleka nekončia vždy vznikom novej frazémy a mnohé prípady tu - ako v našich reláciách ukazujú najmä J. K a č a l a (2002) a A. J a r o š o v á (2000) (- zostávajú na úrovni lexikalizovaných spojení nefrazeologickej povahy. Pravda, tu môže vznikať otázka, či aj táto tendencia súvisí so sledovanou intertextovosťou. A tu môžeme konštatovať, že v takýchto elementárnych aplikáciách tejto tendencie je intertextovosť dosť nevýrazná, na druhej strane sa však žiada dodať, že v istých komplexnejších prípadoch je celkom zreteľná. Máme tu na mysli také prípady, ako je R y s u ľ o v a kniha *Čaro porekadiel* (jej základnú charakteristiku sme podali v 42. ročníku Slovenskej reči - Mlacek, 1977), v ktorej sa jednotlivé parémie či frazémy prerozprávajú s istou fabuláciou do celých príbehov. Autor tu teda berie isté príslovie, porekadlo alebo im príbuznú jednotku ako prototext, od ktorého sa odvíja jeho vlastný text nesúci všetky znaky metatextu a teda aj intertextovosti. Tento nový text už, pravdaže, nemá povahu frazémy či parémie, ale jeho intertextová spätosť s vlastnými jednotkami frazeológie je tu celkom evidentná.

Uvedené prípady jedného aj druhého typu, teda súvisiace s tendenciou k explicitnosti aj s tendenciou k implicitnosti, však nie sú ani zďaleka jedinými okruhmi, kde sa intertextovosť premieta už na rovine samej frazémy a jej vymedzovania, nie až na rovine jej konkrétneho uplatňovania v jedinečnom texte. Hoci v ďalších prípadoch ide o

špecifickejšie oblasti frazeologického fondu, sú to všetko typy, ktoré veľa naznačujú či priamo vypovedajú o celej frazeológii a ktoré zároveň práve cez prizmu sledovanej intertextuality ponúkajú zreteľné prehĺbenie explanácie niektorých zdanlivo odtážitých otázok frazeologickej problematiky. Pristavme sa aspoň pri niektorých spomedzi týchto zdanlivo nesúvisiacich a izolovaných typov spojení.

Ako prvý z takýchto okruhov možno uviesť chápanie hraníc citátu a frazémy, resp. problém frazeologizovania citátov. Ako sa uviedlo už v našej *Slovenskej frazeológii* (Mlacek, 1984), táto hranica sa pomerne dlho určovala príležitostne a subjektívne: ak sme poznali autora výroku, išlo o citát, ak sme ho už nepoznali, výrok sa chápal už ako frazéma, resp. parémia. Takéto chápanie tiež do istej miery súviselo s intertextovosťou (dôležité tu boli Dolníkom spomínané a tu už citované intertextové znalosti), jej vnímanie však bolo až príliš subjektívne. Novší prístup sa zakladá práve už iba na intertextovosti: Ak sa spojenie dostáva aj do iných kontextových (a teda skutočne aj intertextových) súvislostí, ako sa uplatňovalo pôvodne, potom už ide o skutočnú frazému, nie o citát, a to bez ohľadu na to, či poznáme, alebo nepoznáme jeho pôvodcu. Takéto „presadenie“ pôvodného citátu do odlišných kontextových súvislostí či podmienok nie je ničím iným ako jeho nadviazaním na pôvodné, teda citátové východisko a nie je zároveň ničím iným ako typickým frazeologizačným procesom, pri ktorom predpokladáme také príznaky, ako desémantizácia, funkčná separácia, idiomatizácia atď.

Ako relatívne osobitný prípad naznačeného typu možno chápať jednotky, ktoré vznikli frazeologizáciou napr. názvov umeleckých či užšie literárnych diel (v našich reláciách ide o také spojenia, ako sú *suchá ratolesť*, *tanec nad plačom*, *tisícročná včela*, *drevená dedina*, *svätý za dedinou*, *démon súhlasu*, *zobrané spory* a pod.), ale aj istých špecifických spojení z takýchto diel (tu si zasa poslúžme takými prípadmi zo svetovej literatúry, ako sú: *bojovať s veternými mlynmi*, *rytier bez bázne a hany*, *rytier (jej) srdca* a pod.). V jednom aj druhom prípade nejde iba o to, že tieto frazémy vznikli priamo z častí textov, ale viacej o to, čo sme vyzdvihli aj v súvislosti s frazeologizáciou citátov, že totiž tieto jednotky nesú vždy so sebou isté kultúrne konotácie, že intertextovosť je priam ich

emblémom (porov. citovaný Mikov výklad aj našu štúdiu o knižnej frazeológii - Mlacek, 1990).

Ak sme prijali spomínané širšie Dudkovo chápanie intertextovosti, keď o nej hovoríme aj pri nadväzovaní na tradíciu aj celú kultúru, nie iba na nejaký konkrétny, individuálny prototext, potom tu okrem práve uvedenej problematiky frazeologizovania citátu patria vlastne všetky tie typy, ktoré poľský bádateľ L. Z a r ę b a chápe ako zdroje a východiská najnovšej frazeológie (Zaręba, 1994). Vo svojej analýze *najnovšej frazeológie* (toto spojenie chápe ako termín, ktorým sa dopĺňa opozícia pojmov aj termínov *tradičná frazeológia* a *nová frazeológia*) v súčasnej francúzštine jednak konštatuje, že sférami, z ktorých sa šíria tieto najnovšie frazémy (ale aj slová), sú predovšetkým také oblasti, ako politika, ekonómia, propaganda a prostriedky masovej komunikácie, ďalej aj také sféry, ako šport, erotika, populárna hudba a ďalšie sféry tohto druhu, a jednak zaznamenáva, že pokiaľ ide o komunikačné typy, v ktorých táto frazeológia vzniká, ide najmä o komunikáciu okrajových spoločenských vrstiev, o komunikáciu bezdomovcov, narkomanov a im blízkych vrstiev z tzv. veľkomestského polosveta, ale ďalej aj o komunikáciu mládeže, športových či hudobných fanúšikov atď. (Zaręba, 1994, s. 125 - my by sme sem dodali ešte komunikáciu vo sfére počítačov, internetu a pod., kde evidentne vznikajú nové spojenia na úrovni frazeologických slangizmov alebo profesionalizmov, ktoré v mnohých prípadoch prejavujú tendenciu šíriť sa do celospoločenskej komunikácie). Na ilustráciu toho, že vo všetkých takýchto prípadoch môže ísť a veľmi často ide práve o jednotky späté aj s intertextovosťou, pripomeňme aspoň jeden konkrétny príklad, ktorý zachytila citovaná T. G. Nikitinová v slangu ruských hudobníkov z oblasti tzv. populárnej hudby: V ich reči zistila uplatňovanie spojenia *pesňa pro beluju kozu*. Kde sa pri označení piesne objavila „biela koza"? Odpoveď je až prekvapivo jednoduchá: onou „*pesňou pro beluju kozu*" je v skutočnosti známa talianska pieseň *O sole mio*, ktorej začiatok znie: *Que bella cosa*. Hoci ide o prípad z viacerých strán limitovaný, jednako je priamo inštruktívnou ukážkou „technológie" intertextového pôsobenia pri vzniku tejto jednotky, teda prejavom

intertextovosti už na rovine samej jednotky, nie až jej využívania v konkrétnom texte.

Ešte na jeden typ frazém, pri vzniku ktorých sa zreteľne zúčastňuje aj intertextovosť, tu chceme osobitne upozorniť. Ide nám konkrétne o *wellerizmy*. Pri ich analýze sme konštatovali (Mlacek, 1986), že ide o jednotky v našom jazyku nie dosť presvedčivo doložené (uviedli sme, že naše domáce jednotky sa zväčša iba blížia k wellerizmom, že im však do čistého typu vždy voľačo chýba), ale v niektorých národných kultúrach (najmä v anglosaskej paremiológii) ide o jednotky historicky, frekvenčne aj funkčne živé a bohato využívané. Na tomto mieste a v sledovaných súvislostiach odhliadneme od uvedených zistení a pristavíme sa tu iba pri otázke, ako tento paremiologický žáner či druh paremiologických frazém súvisí s intertextovosťou. Aby sa tento rozmer wellerizmov ukázal čo najzreteľnejšie, pripomeňme aspoň tie najzákladnejšie fakty o nich. Wellerizmy sú jednotky s dvojčlennou štruktúrou, ktorej jednou zložkou je tzv. dictum a druhou tzv. factum. Jadrom je nejaký výrok, môže ním byť príslovie, porekadlo, citát či iný výrok, ku ktorému sa pripája súvetná konštrukcia, ktorá nejakým spôsobom limituje, modifikuje, prípadne inde posúva platnosť samého výroku. Ide teda o štruktúru: *To a to, ako povedal ten a ten, keď to a to*, resp. o štruktúru: *To a to, povedal ten a ten a urobil to a to*. Aspoň tri príklady na ilustráciu: *Všade dobre, doma najlepšie, ako povedal sused (otec, brat, kolega...), keď nedostal devízový príslub*. - *Uvidíme, povedal slepý hluchému a pobrali sa na nemý (farebný) film*. A ešte príklad, ktorý zachytil J. G l o v ň a (2002, s. 65): *Čas sú peniaze, povedal čašník a pripočítal k cene dátum*. Uvedené štruktúry aj ich názorné konkrétne aplikácie potvrdzujú, že výroková časť jednotky sa už berie ako hotový blok či panel odinakiaľ, z iného textu, a tak intertextovosť tu netreba osobitne dokazovať. Iba ešte pripomeňme, že wellerizmus by práve bez intertextovosti vlastne vôbec nemohol vzniknúť, že teda práve tieto jednotky patria k tým prípadom, pre ktoré je intertextovosť podmienkou sine qua non. Nielen o nich, ale aj o niektorých predtým spomínaných prípadoch (byzantské príslovia, niektoré frazeologizované citáty i viaceré spomedzi Zarebom spomínaných druhov najnovšej frazeológie) platí už v takýchto od konkrétneho textového

zapojenia frazémy abstrahujúcich podmienkach Chlebdov o zistenie (nadväzujúce na všeobecnejšie tézy A. Wierzbickej) o tzv. *vnútornej intertextovosti* (Chlebd, 2000 - o niektorých ďalších momentoch takéhoto prístupu budeme ešte hovoriť v záverečnej časti tohto textu), teda o potrebe takéhoto širšieho chápania samej intertextovosti.

Po celom doterajšom texte tohto príspevku by mala nasledovať signalizovaná druhá časť, teda pohľad na intertextové súvislosti v konkrétnom textovom využívaní frazeológie. So zreteľom na to, že sme v celej predchádzajúcej časti príspevku chceli ozrejmiť aj aplikovať predovšetkým tézy o intertextovosti už v samom fonde frazém, resp. pri istých typoch frazém, nebudeme v nasledujúcej časti podávať nejaký ucelený pohľad na naznačený druhý okruh intertextovosti frazém, ale sa uspokojíme iba s niekoľkými viac-menej tézovitými poznámkami o jeho problematike.

Aj v tomto smere možno vyčleniť viacero osobitných otázok.

Na prvom mieste sa tu ponúka nadviazanie na ten prístup k textovým aplikáciám frazeológie, ktorý sme v úvodnej časti tohto textu pripomenuli tézami zo štúdie P. Ďurču (a cez jeho odkazy aj na iných bádateľov). V akom smere možno teda nadviazať pri našej tematike na tam predstavenú koncepciu textotvorných potencií frazém? Predovšetkým sa domnievame, že tu možno počítat so všetkými tými potenciami, so všetkými tam vydelenými druhmi zmien vo frazéme pri jej uplatnení v texte, pravda, treba pri každej z nich prihliadať na jej intertextovú špecifikáciu. Otázka teda znie asi tak, že ak sa ako prvá z týchto textotvorných potencií objavuje modifikačná zmena, treba s ňou počítat aj tu, ale s prihliadnutím nie iba na textovosť ako celok, ale práve na tie modifikácie a iba tie modifikácie, ktoré sú podmienené intertextovosťou ako jedným zo špecifických znakov textu. Konkrétnym prípadom práve takto intertextovo špecifikovaných modifikácií či modifikačných zmien je v našom chápaní, napríklad celý okruh tzv. *prekladových variantov frazémy*. Pripomeňme, že ide o prípady lexikálnej obmeny či modifikácie, keď sa v záujme dosiahnutia cudzieho (inojazyčného) koloritu vloží do zloženia cieľovej (slovenskej) frazémy také slovo, pomenovanie, ktoré, pravdaže, nie je v našej frazéme, ale je z istej strany porovnateľné so

slovenským slovom, ktoré je komponentom príslušnej frazémy. Teda napr. ak vo variantnej slovenskej frazéme *nemať ani haliera (halier), koruny (korunu), groša (groš)* atď. v texte prekladu z nemčiny sa na mieste mennej zložky uplatní slovo *pfenig (pfeniga)*, v texte prekladu z ruštiny zasa zložka *kopejky (kopejka)*, ide práve o tento druh modifikačnej zmeny. Ak k tomu pridáme všeobecne známu tézu, že preklad je vždy istým typom metatextu, potom aj tento prípad môžeme už pokladať nie iba za bežnú textovo podmienenú modifikáciu, ale konkrétne za modifikáciu určenú intertextovo. Domnievame sa, že podobnú špecifikáciu možno bez väčších problémov nájsť aj pri kombinačných a transformačných zmenách, ako aj pri predpokladaných rozličných konfiguráciách uvedených textotvorných potencií frazém.

Druhá vec. Pri pohľade na intertextovosť frazeológie treba mať na pamäti nielen všeobecné textotvorné potencie frazeológie, v rámci ktorých sa špecifikujú ich intertextové realizácie, ale aj vlastnú intertextovosť a jej všeobecné prijímané postupy. Ak sa medzi typické intertextové postupy zaraďujú také fakty, ako *citát, odkaz, adaptácia, náznak* či *alúzia* atď., potom zistujeme, že v súvislosti s fungovaním frazeológie v texte tu ide predovšetkým o tie prípady, ktoré sme v našej novej monografii označili ako *tváre frazém* (Mlacek, 2001). Naozaj tu treba počítať s takými realizačnými formami, ako sú rozličné *typy variantov*, ako sú ďalej *frazeologické inovácie* aj mnohé *frazeologické derivácie*, ako aj *aktualizovanie*, ako sú ďalej rozličné druhy *deštruovania frazémy* aj rozličné druhy *narážok* či *alúzií na frazému*. Ak k tomu ešte dodáme, že pri tomto prístupe ide na viacerých miestach o iné dimenzie intertextovosti ako pri tých typoch zmien, ktoré sme sledovali v predchádzajúcom odseku, vychodí nám poznanie, že mnohé z prípadov z oboch skupín možno ešte navzájom prepájať, kombinovať, a teda aj poznanie, že škála týchto intertextových potencií frazeológie je veľmi široká a pestrá. Mnohé z konkrétnych prípadov už naše analýzy doložili (na tomto mieste možno aspoň spomenúť viaceré štúdie P. Ďurču, J. Glovňu, G. Horáka, niektoré naše príspevky, ako aj veľký počet štúdií mnohých ďalších autorov, ktorí pri charakteristike využívania frazém v istom type textov či v konkrétnom texte často odkryli aj prípady patriace do istých kolonií uvedenej matrice,

až takýto ucelenejší pohľad cez textovosť a intertextovosť však umožňuje určiť aspoň základné parametre tejto matrice a tým aj podať ucelenejší, komplexnejší, ale predovšetkým aj kognitívne fundovanejší obraz o uplatňovaní frazém v texte.

Keď sa celkom na záver vrátime k citovanému Chlebdovmu (2000) výkladu tzv. *dvojtextu*, k jeho rozlišovaniu *epitextu* a *metatextu* v tom istom texte, zisťujeme, že ani celá predtým uvedená kombinatorika intertextových realizácií frazém ešte nezachytáva všetko, čo patrí do témy frazeológia a intertextovosť. W. Chlebda tu ešte osobitne sleduje fungovanie tzv. *frazeologických metatextových operátorov*, ktoré samy osebe majú často platnosť *metafrazémy*. Keď však domýšľame tieto Chlebdove myšlienky o dvojtexte ešte ďalej, dostávame sa cez niektoré tézy o oscilácii medzi frazeologickým významom frazémy a „doslovným“ významom spojenia pri istých typoch aktualizovania frazém až k tomu, že táto dvojtextovosť (a teda aj nejaká „vnútorná“ intertextovosť) je tu možná aj bez spomínaných metaoperátorov, že môže vyplynúť zo samej podstaty frazémy, z tohto, že sa už v procese jej vzniku živé spojenie mení na dispozičnú jednotku (Dolník, 1997).

Aj takýto zostručnený pohľad na spomínaný druhý okruh intertextovosti frazeológie spolu s úvahou o intertextovosti už v samej frazeológii, v jej jednotkách naznačil a v istých bodoch aj preukazne dokázal, že sledovanie intertextových súvislostí frazeológie je produktívnym krokom v rozvíjaní celej frazeologickej teórie, pretože dáva možnosť odkryť niektoré také dimenzie a funkčné možnosti frazém, ktoré sa takto zreteľne neukázali pri nijakom inom prístupe k frazeológii.

L i t e r a t ú r a

BEAUGRANDE, R. de - DRESSLER, W. U.: Einführung in die Textlingvistik, Tübingen 1981.

BURGER, H.: Phraseologie und Intertextualität. In: EUROPHRAS' 90. Akten der internationalen Tagung zur germanistischen Phraseologieforschung Aske. Hrsg. C. Palm. Uppsala 1991, s. 13-27.

ČERMÁK, F.: Povaha univerzálného ve frazeologii a idiomatice. In: Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre. Red. E. Krošláková. Nitra, Vysoká škola pedagogická 1993, s. 45-52.

DOLNÍK, J.: Jazykové princípy vo výstavbe frazém. In: Frazeologické štúdie. II. Ed. P. Ďurčo. Bratislava, Esprima 1997, s. 36-44.

ĎURČO, P.: Textotvorné využitie frazeologických jednotiek. In: Textika a štylistika. Bratislava, Univerzita Komenského 1989, s. 101-104.

DUDOK, M.: Úvod do textiky. Báčsky Petrovec, Kultúra 1998. 150 s.

GLOVNÁ, J.: Dynamika kódu a reči. Lingvistické štúdie. Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa 2002. 150 s.

CHLEBDA, W.: Pogoda dla badaczy, czyli o inwariancie i wariantach we frazeologii raz jeszcze. In: Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej. VI. Red. M. Basaj-D. Rytel. Warszawa, PAN 1994, s. 93-108.

CHLEBDA, W.: Metaoperatory v tekste i ich osnovnyje funkcii. In: Slovo vo vremeni i prostranstve. K 60-letiju professora V.M. Mokijenko. Sankt-Peterburg. „FOLIO-PRESS" 2000, s. 415-429.

IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M.: Príspevok k štýlu štúrovskej prózy. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1964. 205 s.

JAROŠOVÁ, A.: Spracovanie ustálených spojení vo výkladovom slovníku. Návrh. In: Nová slovní zásoba ve výkladových slovníkách. Red. O. Martincová-J. Světlá. Praha, Ústav pro jazyk český, Akademie věd České republiky 2000. s. 43-54.

KAČALA, J.: Syntax lexikalizovaných spojení. In: Studia Academica Slovaca. 31. Red. J. Mlacek. Bratislava, Stimul 2002 (v tlači).

MIKO, F.: Povaha frazeológie a jej miesto v systéme jazyka. In: Miko, F. a kol.: Frazeológia v škole. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989, s. 14-44.

MLACEK, J.: Knižná frazeológia v slovenčine. Nový Život (Nový Sad), 42, 1990, s. 97-105.

MLACEK, J.: O spôsoboch vzniku frazém. Slovenská reč, 45, 1980, č. 6, s. 268-278.

MLACEK, J.: Rysul'ovo Čaro porekadiel a frazeológia. Slovenská reč, 42, 1977, č. 5, s. 260-266.

MLACEK, J.: Slovenská frazeológia. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 168 s.

MLACEK, J.: Tvary a tváre frazém v slovenčine. Bratislava, Stimul 2001. 170 s.

MLACEK, J.: Wellerizmy, problematika ich vymedzenia a prekladania. Jazykovedný časopis, 37, 1986, č. 2, s. 157-165.

MOKIJENKO, V. M.: Dialektický vzťah „implicitnosť : explicitnosť“ a vývoj frazeologie. Slovo a slovesnosť, 37, 1976, č. 1, s. 4-13.

MUSCHNER, A.: Wenn einem Hören und Sehen vergeht. Inkohärenz der Phraseologie. In: EUROPHRAS' 95. Europäische Phraseologie im Vergleich: Gemeinsames Erbe und kulturelle Vielfalt. Hrsg. W. Eismann. Bochum, Universitätsverlag Dr. U. Brockmeyer 1998, s. 565-582.

NIKITINA, T. G.: „Pesňa pro beluju kozu“ i bryzgi trapezii (frazeologičeskaja nominacija v professional'nych žargonach). In: Slovo vo vremeni i prostranstve. K 60-letiju professora V. M. Mokijenko. Sankt-Peterburg, „FOLIO-PRESS“ 2000, s. 320-330.

PFANDL, H.: Zu Verfahren und Funktion intertextueller Verweise im russischen städtischen Alternativdiskurs. In: EUROPHRAS'95. Europäische Phraseologie im Vergleich: Gemeinsames Erbe und kulturelle Vielfalt. Hrsg. W. Eismann. Bochum, Universitätsverlag Dr. U. Brockmeyer 1998, s. 663-677.

PRANJKOVIĆ, J.: Phraseologismus und Aphorismus. In: EUROPHRAS'95. Europäische Phraseologie im Vergleich. Gemeinsames

Erbe und kulturelle Vielfalt. Hrsg. W. Eismann. Bochum,
Universitätsverlag Dr. U. Brockmeyer 1998, s. 709-717.

ZAREBA, L.: Frazeologia współczesnego języka francuskiego a
kontekst społeczny. In: Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej.
VI. Red. M. Basaj-D. Rytel. Warszawa, PAN 1994, s. 123-138.

Ladislav Mlynka

Remeslá a ich patróni v slovenskej ľudovej kultúre

V ľudovej kultúre Slovenska, podobne ako v kultúre ostatných európskych národov, dominuje jej spätosť s poľnohospodárstvom, s roľníckou tradíciou. Hospodársky cyklus roľníka sa viazal na klimatické a geografické podmienky, v ktorých človek žil a pracoval, preto výraznú pečať rytmu jeho práce vtlačali cykly roka spojené s rodnosťou a slnovratom. Keďže naši predkovia prijali kresťanstvo prostredníctvom misie sv. Cyrila a Metoda už vo veľkomoravskom období v 9. storočí (rok 863 pokladáme za začiatok ich misie), kresťanstvo sa stalo spoločenským fenoménom, ktorý v priebehu nasledujúcich storočí prenikol do všetkých oblastí života, remeselnú výrobnú činnosť nevynímajúc.

Remeslo ako špecializovaná nepoľnohospodárska malovýroba vznikla v rámci spoločenskej deľby práce oddelením od poľnohospodárstva. Na našom území dosiahli vysokú úroveň remeselnej výroby Kelti, okrajovo sa ho dotkla aj vyspelá produkcia Rímskej ríše v provincii Panónia, resp. v oblasti Limes Romanus. V období stredoveku sa špecializované remeselná výroba sústreďovala v tzv. služobníckych osadách, ktoré boli zamerané na jeden druh výroby a podľa toho často i pomenúvané (Tesáre, Kováče, Dechtáre, Koláre, Pekľany, a pod.). Od začiatku 13. storočia sa v západnej a strednej Európe mení charakter remesla a dochádza k definitívnemu oddeleniu remeselnej výroby od poľnohospodárstva. Remeselníci sa usadzujú v mestách ako privilegované slobodné obyvateľstvo, s viacerými výsadami a právami. Proces vzniku tzv. tretieho stavu úzko súvisel s príchodom kolonistov zo západnej Európy, najmä nemeckých miest. Remeselníci sa venovali výrobnej činnosti ako svojmu hlavnému zamestnaniu, pričom využívali najnovšie technologické postupy. Od polovice 13. storočia sa remeselná výroba skoncentrovala do niekoľkých významných slobodných kráľovských miest a banských miest.

Prvou organizačnou formou remeselníkov boli bratstvá, združujúce remeselníkov okolo oltára niektorého svätca, patróna svojej profesie. K ich úcte zakladali a udržiavali oltáre a kaplnky. Okrem náboženského poslania plnili i úlohy sociálneho charakteru. Bratstvá sa postupne menili na cechy, ktoré u nás vznikali od začiatku 14. storočia. Povinnosti, záväzky a zvyky cechov sa zachytávali písomne, preberali sa od iných miest a ako cechové artikuly ich potvrdzovala a vydávala vrchnosť. V stredoveku boli najvýznamnejším remeselníckym mestom na Slovensku Košice, ďalej Bratislava, Bardejov, Prešov, Kežmarok, Spišská Nová Ves, Levoča, Trnava, Kremnica, Banská Bystrica a Banská Štiavnica. V období vrcholného rozvoja cechovníctva začiatkom 18. storočia pôsobilo na Slovensku vyše tisíc cechov v 160 mestách a mestečkách. Zakladali ich spravidla remeselníci toho istého výrobného odvetvia, pôsobiaci v danom meste (najmenej traja), alebo sa spájali do jedného cechu príslušníci príbuzných odvetví (mlynári-pekári, ševci-čizmári, kováči-

zámočníci, a pod.). Na našom území sa presadil tzv. nemecký typ cechov s povinným členstvom výrobcu ako základnou podmienkou vykonávania remesla. Znakom cechu sa stalo obyčajne náradie, používané pri výrobe, typický výrobok daného remesla alebo svätec, ktorý bol patrónom cechu. Používali sa na pečatidlách, zvolávacích tabuľkách, cechových zástavách, vývesných štítoch a nádobách, a hlavne na cechovej truhlici ako najcennejšom a najreprezentatívnejšom majetku cechu.

Cechy osvedčovali svoju životaschopnosť počas dlhého obdobia polovice tisícročia. Zanikli spolu s feudalizmom, v roku 1872 boli zrušené uhorským živnostenským zákonom. V tomto období došlo k prenikaniu remesiel do vidieckeho prostredia a na dedinu. Šesť najrozšírenejších remesiel malo väčšinu svojich dielní na dedinách (obuvníctvo, čižmárstvo, krajčírstvo, mlynárstvo, kováčstvo, stolárstvo, mäsiarstvo). S rozvojom kapitalizmu na vývoj remesiel podstatným spôsobom vplývala priemyselná veľkovýroba, ktorá vyvolala stagnáciu i zánik niektorých druhov remesiel, iné zaznamenávajú prudký rozvoj (stavebné, potravinárske remeslá, služby). Cechové tradície sa však v mnohých mestách udržali až do polovice 20. storočia, či už v rámci živnostenských spolkov, alebo živnostenských spoločenstiev (zákony z r. 1884 a 1924). Po roku 1948 nastal proces socializácie živností a došlo k likvidácii živnostníkov skomunálnením ich podnikov.

Remeselná výroba má vo svojej podstate univerzálne, paneurópske črty. V počiatkoch vplývali na ňu tradície antických remeselných združení (tzv. collegii fabrum). Ochranné pohanské, resp. rímske božstvá nahradili v kresťanskej Európe patróni v osobách svätcov, ktorí mali ku konkrétnemu remeslu špecifický, resp. sprostredkovaný vzťah, vyplývajúci zo spôsobu ich života alebo mučeníckej smrti, resp. v súvislosti s nástrojmi, ktorými boli usmrtení. Remeselníci im zasväcovali oltáre, chrámy, darúvali sviečky, oslavovali ich v stanovený deň cirkevného roka a organizovali náboženské sprievody so zástavami cechu. Časté kontakty remeselníkov a tovaríšov v rámci tzv. vandroviiek s krajinami strednej a západnej Európy mali vplyv na šírenie výrobných postupov, technológií, sortimentu výrobkov, ale aj na zjednocovanie obradov a zvykov v rámci jednotlivých remesiel, takže nadobúdali do značnej miery nadetnícky charakter. Patróni a patrocíniá sa šírili prostredníctvom cechových artikúl a štatútov, cez životopisy svätcov a legendy o nich, ako aj prostredníctvom výtvarného umenia. Zobrazenie svätcov s ich atribútmi sa cez tzv. vysoké, slohové umenie dostávalo aj do prostredia vidieka, do vedomia obyvateľov malých miest a dedín, prenikalo do ľudového kalendára ako časové medzníky, ale aj do frazeológie, do prísloví, pranostík a porekadiel. Ovplynili ľudovú vieru, vedomie a poznanie prostého človeka. V nasledujúcej časti sa sústreďíme na najrozšírenejšie remeslá vo vidieckom prostredí a na ich patrónov s atribútmi, vzťahujúcimi sa na postavenie svätca, resp. na zvláštnosti jeho života, ktoré tvoria „predmet“ patronátu. Patrónov bývalo obyčajne v tej

istej oblasti viacero, preto sa sústredíme iba na tých, ktorí sú vo vidieckom prostredí najznámejší.

Prvú veľkú skupinu remesiel predstavujú výrobné činnosti spojené so spracúvaním potravín. K najrozšírenejším vidieckym remeslám patrilo mlynárstvo. Patrónom mlynárov bola sv. Kristína, /z Bolseny, Taliansko, +304/, ktorú dal podľa legendy jej otec zhodiť do jazera, uviazanú o mlynský kameň. Zázrakom však mladá kresťanka vyplávala z jazera živá. Jedným z jej atribútov je o.i. mlynský kameň. Ochrannú ruku nad mlynármi držal aj sv. Ján Nepomucký, ktorého dal kráľ Václav IV. r. 1393 zhodiť zviazaného z mosta do rieky Vltavy za to, že odmietol porušiť spovedné tajomstvo. Je tiež patrónom mostov, lodníkov, pltníkov, preto jeho socha často stojí pri riekach a na mostoch. Mlynári sa utiekali takisto pod ochranu sv. Floriána, patróna hasičov, ktorého pre vieru za cisára Diokleciána r. 304 popravili tak, že mu dali na krk mlynský kameň a utopili v rieke Enns v dnešnom Rakúsku. Je i ochrancom pred ohňom a patrónom kominárov, kováčov a hrnčiarov, ale aj pivovarníkov. Jeho atribútom je horiaci domček a vedro s vodou, ale aj mlynský kameň.

Patrónom pekárov sa stala sv. Alžbeta Durínska. Je i patrónkou prenasledovaných a núdznych, ktorým ako kráľovná pomáhala dobročinnosťou. Zobrazovaná býva s košom naplneným chlebmi, príp. ružami. Príbuzné remeslo - medovníkari si za patróna vybrali sv. Lukáša, evanjelistu, patróna umenia, maliarstva, ale aj lekárov a mäsiarov. Najrozšírenejším symbolom svätca je býk. Mäsiarov ochraňoval i sv. Matej, apoštol. V súvislosti so svojou mučeníckou smrťou, keďže bol ukameňovaný a sťatý sekerou, je patrónom mäsiarov i stavebných remeselníkov. Sekera i kamene sú zároveň jeho atribútmi. Podobne sv. Ondrej, apoštol, ktorý bol ukrižovaný za vlády cisára Neróna, sa stal patrónom mäsiarov, ale i rybárov a povrazníkov.

Archaickým a veľmi rozšíreným remeslom na Slovensku bolo kováčstvo a kovospracujúce remeslá. Kováčka vyhňa stála v každej dedine, vo väčších obciach ich bolo i viac. Patrónom kováčov sa stal sv. Elígus, biskup, ktorý sa pôvodne vyučil za zlatníka /v 7. storočí po Kr./, no bol údajne aj zručným kováčom. K jeho atribútom patrí nákova, kladivo, kliešte, konská noha (znak podkováčstva), alebo zlatnícke náradie. Kováčov ochraňoval takisto sv. Leonard z Limoges, bavorský biskup, ktorý žil na prelome 5.-6. storočia. Stal sa aj patrónom zámočníkov, ale i sedliakov, dobytky a koní. K atribútom svätca patrila o.i. aj reťaz. Zámočníci a hodinári sa utiekali zároveň i k sv. Petrovi (atribút kľúčov), zvonári a kovolejáři k sv. Agáte. Táto panna a mučenica položila svoj život v období prenasledovania kresťanov v 3. storočí. Po mučení jej trýznitelia uťali prsia, ktoré sa stali atribútom svätice (popri kliešťoch, noži, koši so sklenými črepinami ako nástrojmi mučenia). Preto je zároveň aj patrónkou sklárov. Sv. Móric ochraňoval nožiarov (ako ľudové remeslo rozšírené v Slovenskej Ľupči), ale aj vojakov, farbiarov, klobučníkov, sv. Eulogus bol patrónom kotlárov. Za cinárov orodoval sv. Karol Veľký, za

klampiarov sv. Viliam, pustovník a pokrývačov mal pod patronátom sv. Rafael archanjel.

Mimoriadne početným, ale málo prestížnym a chudobným remeslom bolo u nás na konci 19. a v prvej polovici 20. storočia obuvníctvo, ševcovstvo. Obuvníkov, ševcov, šustrov, ale aj zámožnejších čižmárov ochraňoval sv. Krišpín, ktorého umučili v 3. storočí za šírenie kresťanstva a napokon sťali. Jeho povoláním bolo obuvníctvo, „Krišpín robí chudobným topánky...“. Údajne ho stiahli aj z kože, preto sa stal aj patrónom garbiarov a kožuspracujúcich remesiel (sedlárov, rukavičkárov), ale aj tkáčov a krajčírov. K atribútom svätca patrí okrem obuvníckeho náradia aj meč, mlynský kameň, nôž alebo ľudská koža. Z podobného dôvodu bol hlavným patrónom garbiarov sv. Bartolomej, apoštol, ktorého umučili v 1. storočí v Sýrii (zaživa stiahli z kože a sťali). Jeho atribútom je ľudská koža, preložená cez ruku, nôž, pútnická palica, alebo sťatá hlava. Okrem uvedených svätcov kožušníkov ochraňoval i sv. Ján Krstiteľ, ktorého dal sťatť kráľ Herodes na prianie krásnej Salomé, a ktorého sviatok sa slávi 24. júna, v deň letného slnovratu, sedlárov sv. Juraj, ktorý má sviatok 24. apríla, v čase jarnej rovnodennosti. Sv. Juraj je aj patrónom viacerých štátov, rytierov a vojakov, mnohých remesiel, novšie i skautov. Zobrazuje sa ako rytier na koni, bojujúci s drakom.

Krajčírstvo patrilo k tým remeslám, ktoré továrenská výroba konfekcie neohrozila. Možno aj preto, že mali mocného patróna, sv. Jána Krstiteľa. Do tejto skupiny patria aj ďalšie špecializované remeslá, akým bolo tkáčstvo, pod patronátom sv. Anastázie. Panna a mučenica bola popravená v 3. storočí v chorvátskom Sirmiu upálením. K jej atribútom patria nožnice, ale aj meč, kliešte, hranica, prsia. Súkenníkov ochraňoval sv. Martin z Tours, vojak, neskôr biskup, ktorý sa podelil o svoj plášť so žobrákom, a sv. Severus, biskup z Raveny, ktorý bol podľa legendy tkáčom. Atribútom svätca je tkáčsky člnok a súkennícke nástroje. Valchárov a výrobu súkna, ktorá sa vo vidieckom prostredí rozšírila v súvislosti s valašskou kolonizáciou, mal pod ochranou sv. Jakub menší, ktorý bol patrónom aj nad farbiarstvom spolu so sv. Šimonom. Atribútom sv. Jakuba je valchárska tyč, sv. Šimon Horlivec sa zobrazuje s mučiacimi nástrojmi, pílou, kopijou alebo mečom. Patrónom príbuzných klobučníkov sa stal sv. Jakub starší, apoštol a mučeník, zobrazovaný ako pútnik s palicou, klobúkom, fľašou a mušľou. Textilné vlákna spracúvali povrazníci, ktorých ochraňovala sv. Anna, matka Panny Márie, i sv. Ondrej, apoštol, ktorého jedným z atribútov je aj povraz.

Poslednou veľkou skupinou sú remeslá spracúvajúce drevo. Na slovenskom vidieku sa stalo veľmi frekventovaným stolárstvo. Jeho patrónom bol sv. Rochus, pútnik, ktorý žil v Montpellier na prelome 13.-14. storočia. Bol tzv. morovým svätcom. Opatroval aj debnárov. Patrón tesárov sv. Jozef je všeobecne známy, jeho atribútom sú o.i. aj tesárske nástroje. Kolárov mala chrániť sv. Katarína Alexandrijská (spolu s furmanmi), mučenica, patrónka o.i. univerzít, knižníc, viacerých remesiel, používajúcich nôž. Mučenica bola

bičovaná, lámaná v kolese a napokon sťatá. Jej hlavným znakom je práve koleso. Tokárov zasa ochraňoval sv. Erazmus, biskup v Antiochii, patrón námorníkov i povrazníkov. Zobrazovaný býva s rumpálom, ktorým mu podľa tradície pri mučení vytrhávali vnútornosti.

Zmienime sa ešte o niektorých tradičných remeslách, ktoré boli zriedkavejšie, menej rozšírené. K nim patrilo hrebenárstvo pod patronátom sv. Márie Magdalény, ktorej atribútmi sú napr. bohaté vlasy alebo nádoba s masťou. Krčmárov ochraňoval sv. Urban, patrón vinohradníkov, obchodníkov sv. Mikuláš. Stavebné remeslá ochraňovali viacerí patróni: murárov sv. Štefan, prvý mučeník, ktorého ukameňovali (atribút kamene), sv. Tomáš, apoštol, s atribútom uholníka, sv. Gotthard, biskup, s atribútom budovy kostola, ako aj sv. Matej, apoštol s atribútom sekery, uholníka a kameňov. Stali sa aj patrónmi kamenárov a tehliarov.

Napriek tomu, že remeslá a remeselné živnosti v 2. polovici 20. storočia nadobudli v hospodárskom a spoločenskom živote marginálne pozície, vedomie o ich patrónoch sa uchovávalo v prejavoch ľudovej slovesnosti, prostredníctvom dátumov v kresťanskom kalendári a nadväzne v pranostikách. Po spoločensko-politických zmenách v 90. rokoch 20. storočia a s obnovením náboženskej slobody dochádza i k ožiovaniu niektorých patrocínií a patrónov súčasných profesií, ako aj k ich aktualizácii. Tak napr. sv. Rochus, patrón pútnikov, sa stal patrónom vodičov áut, sv. Mikuláš patrónom obchodníkov i bankárov. Tieto snahy nie sú spojené len s náboženským cítením obyvateľstva, ale aj s celkovou renesanciou spoločenského života a kultúry našej spoločnosti.

Literatúra:

- Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I, II, Veda Bratislava 1995, heslo remeselnícky patrón, s. 110
- Ferklová D.: Svätci ako patróni niektorých základných druhov prác. In: Svätci v lidové tradici. Uherské Hradište 1995, s.219-226
- Houdek I.: Cechovníctvo na Slovensku. MSS Turčiansky Sv. Martin 1943
- Ondruš R.: Blízky Bohu i ľudom. SSV Trnava, Tatran Bratislava, 1991
- Pfeleiderer R.: Atributy světců. Unicornis Praha, 1998
- Schaubert V.-Schindler H.M.: Rok se svatými. Karmelitánské nakladatelství Kostelní Vydří 1997

Ol'ga Orgoňová

Nad novšími prekladmi slovenskej prózy do francúzštiny

Prítomnosť slovenského jazyka a slovenskej literatúry vo Francúzsku bola pred osemdesiatym deviatym rokom sporadická, nezriedka skreslená a zostala takou dodnes. Nepočetným francúzskym slovákofilom azda len zaihrá letný úsmev na tvári, keď si vezmú do rúk hoci francúzsky preklad slovenskej knihy pre mládež od Petra Glocku *Ruža pre Jula Verna* (Le voyage extraordinaire de Jules Verne. Traduction de Dagmar Doppia. Hachette, 1988) a v tiráži na úvodných stránkach si prečítajú, že "originál tohto románu vyšiel v češtine v roku 1986". Koľká prezieravosť od pána Glocku, ktorý pomenoval jednu z postáv Slovák - Florián Slovák - a ktorý zasadil dej románu na Slovensko, kam sa vraj Jules Verne roku 1863 vyberie pátrať po stopách doktora Paracelsa. Inokedy, prechádzajúc sa medzi regálmi renomovaného francúzskeho kníhkupectva, slovenskej literatúry chtivý čitateľ márne hľadá policu so slovenskými titulmi. Znamená to, že slovenské knihy nie sú v stálej ponuke? V podstate nie sú. Pravda, treba nazrieť aj do police s maďarskou literatúrou: ak nik iný, Lajoš Grendel tam spravidla nechýba. Lajoš Grendel, slovenský spisovateľ píšuci po maďarsky, učiteľ maďarskej literatúry na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, sa vydáva a predáva nielen vo Francúzsku (porov. preklad *Les cloches d'Einstein*. Traduit par Ghislain Rippault, Paris, Ibolya Virág 1997. 206 s.), ale tiež vo Švajčiarsku (*Que ton règne arrive*. Traduit du hongrois par Véronique Charaire. Lausanne, L'Age d'Homme 1999. 246 s.). V knihe *Príd' kráľovstvo tvoje* (*Que ton règne arrive*) Grendel píše tragikomickým spôsobom o problémoch slovenskej spoločnosti po zamatovej revolúcii a - kuriózne - frankofónny čitateľ má

šancu čítať o nej skôr než Grendelov kompatriot Slováč čakajúci na slovenský preklad.

Pravda, popri naznačených kuriozitách sa i navzdory neľahkým podmienkam na presadenie sa slovenských titulov vo frankofónnom knižnom svete (porov. Bednárová, 1998) priebežne objavujú umelecké preklady z tvorivej dielne už známych autorov, medzi ktorými nesporne figuruje stálica Sabine Bollackⁱ, ale tiež Peter Brabenec, Arlette Cornevin a ďalší. Ešte ťažšie sa presadzujú debutujúci prekladatelia. Mojm zámerom je predstaviť niekoľko menej známych autorov nových prekladov kratších slovenských próz do francúzštiny, ktorých prekladateľské príspevky sa objavili od roku 2000. Objavili sa jednak v knižných publikáciách (zameriam sa na knihu rozprávok od Sone Tarabovej-Cédilleⁱⁱ z roku 2000), jednak časopisecky (v zábere je Revue de littérature slovaque z roku 2000). Napokon načriem do (zatiaľ) zásuvkových rezerv z tvorby exštudentov slovakistiky na slovenských lektorátoch vo Francúzskuⁱⁱⁱ.

Knižne bol v roku 2000 vydaný výber rozprávok pre deti pod názvom *10 slovenských rozprávok* (10 contes de Slovaquie) v preklade Sone Tarabovej-Cédille. Vydalo ho vydavateľstvo Flammarion ako 773. titul v edícii Castor Poche v kolekcii s rôznymi inonárodnými výbermi rozprávok (porov. 770. titul: *10 japonských rozprávok*; 772. titul: *10 rozprávok Tisíc a jednej noci*; 687. titul: *14 ruských rozprávok*; 669. titul: *15 latinskoamerických rozprávok*; 554. titul: *30 vietnamských rozprávok*,...). Soňa Tarabová-Cédille čerpala pramenný materiál z adaptácií slovenských ľudových rozprávok od Márie Ďuričkovej a Petra Glocku. Do svojho výberu zaradila nasledovné tituly: 1. *O dvanástich mesiačikoch* (Marouchka et les douze mois); 2. *Traja zhavranení bratia* (Les trois frères); 3. *O troch grošoch* (Les trois pièces d'or); 4. *Ružová Anička* (Anitchka, la belle rose); 5. *Šurienska a Atalienka* (Chourienka et Atalienka); 6. *Zlatá priadka* (La fileuse d'or); 7. *Sol' nad*

zlato (Le sel est plus précieux que l'or); 8. *Pamodaj šťastia, lavička!* (Que Dieu vous bénisse!); 9. *Kráľ času* (Le roi du Temps); 10. *Cesta k slncu* (La route vers le soleil). V úvode knihy je stručný predslov prekladateľky podľa Ondreja Sliackeho, v ktorom rámcovo prezentuje rozprávkové folklórne dedičstvo Slovákov z Dobšinského zbierok z 19. storočia a načrtáva sociálny kontext (presýtený "praobyčajnými" Popoluškami a Popolvármi), do ktorého sa oné príbehy zasadzovali. Preto slovenské rozprávky neponúkajú raj na zemi. Viac než zlato a svetské drahocennosti sa v nich cení bárs "obyčajná" soľ (porov. *Soľ nad zlato*), ale najmä ľudská dobrota, mravné hodnoty, odhodlanosť zdolávať nezdolateľné prekážky a pomáhať blížnemu, hoc aj za cenu vlastného utrpenia (posledný motív ponúka rozprávka *Traja zhavranení bratia*). Kolekcia Castor Poche je vyhľadávaná najmä mladými čitateľmi. Jazyková náročnosť preložených rozprávok odráža vekové špecifikum ich francúzskeho adresáta a iste aj jeho "ochotu" vniknúť do miestami odlišného kultúrneho kontextu a výrazového aparátu. Ak sa sem-tam prekladateľka nedrží dôsledne originálu, robí tak práve so zreteľom na dominantný štýlotvorný činiteľ - detského adresáta (porov. aj názor Ľubomíra Feldeka, renomovaného autora a prekladateľa detskej literatúry: "*Ak prekladáme pre deti, predpokladáme, že adresát nebude nikdy zvedavý, v akom vzťahu je preklad k pôvodine*". Feldek, 1977, s.61). A tak je francúzsky verzia v porovnaní s Ďuričkovej textom nezriedka zostručnená, syntakticky preštruktúrovaná (najmä s tendenciou k redukcii nedialogických pasáží) a lexikálne zjednodušená (s tendenciou k neutralizácii štylisticky príznakovkej lexiky). Výsledný text je tým zdynamizovaný, obsahovo azda trochu ukrátený, ale bez zásadných významových posunov. Ukážeme si to na ilustračnej ukážke zo *Zlatej priadky*. Naznačené výrazy alebo aj celé časti slovenského textu, ktoré v preklade absentujú, sú podčiarknuté.

Ďuričková (1990, s.93): *"Akže je tak," rečie naradovaný vohľač, "mohli by ste mi ju dať za ženu. Gazdovstvo mám nie plané: ľanu, konopí, pačesov a zrebí celé kopy. Napriadla by sa do dobrej vôle."*

Starká po takých slovách dlho nerozmýšľala, i Hanka sa prebrala z driemot. Vohľačovi doniesli z truhly peknú šatku, podperili ho zimozeleňou a ešte toho večera odbavili zásnuby. Ostatné dievčatá na priadkach troška Hanke i závideli to šťastie. Ale napokon sa uspokojili s tým, že sa vari aj ony dostanú pod čepiec, keď už dostala muža i lenivá ruka, ako Hanu nazývali.

Tarabová-Cédille (2000, s.77): *"Oh, s'il en est ainsi, j'aimerais bien l'épouser. Chez moi, j'ai d'énormes réserves de lin et de chanvre. Votre fille ne s'ennuiera jamais."*

La mère accepta immédiatement et les fiançailles furent prévues pour le lendemain. Les soeurs enviaient un peu la benjamine, mais leur mère les consola aussitôt:

"Ne vous inquiétez pas, mes filles. Si j'ai réussi à trouver un mari pour Hana la paresseuse, je n'aurai aucune difficulté à en trouver un pour chacune de vous."

Detských recipientov iste osobitne osviežia prerýmované pasáže niektorých rozprávok, s ktorými sa Soňa Tarabová-Cédille úspešne vysporiadala. Porovnajme si opäť citáty zo *Zlatej priadky*:

*Pripravujem deväť jedál k večeri,
ustlal som jej na hodvábanej posteli.*

*Ak uhádne moje meno, nechcem ju,
ale ak ho neuhádne, vezmem ju.*

Moje meno je Martinko Klingáč.

(Slovenské rozprávky, 1990, s.96).

*Je lui prépare neuf plats différents
et son lit couvert de soie l'attend.*

*Si elle sait comment je m'appelle,
je ne voudrai pas d'elle.*

Si elle ne le sait pas,

je l'emmènerai avec moi.

Je m'appelle Martinko Klingatchik.

(10 contes de Slovaquie, 2000,

O čitateľskej úspešnosti tohto titulu svedčí fakt, že kniha sa podľa mojich prieskumov z roku 2001 od svojho vydania držala v stálej ponuke detských oddelení i mimoparižských kníhkupectiev.

Francúzska verzia na Slovensku vydávaného periodika v cudzích jazykoch *Slovak Literary Review*, teda v našom prípade *Revue de Littérature Slovaque* (Cahier 1, Numéro 1, Décembre 2000), otvorila priestor aj pre nových prekladateľov - odchovancov slovenských lektorátov z dvoch francúzskych univerzít, a síce z Bordeaux a zo Štrasburgu. Patria k nim Colette Herpin a Marie-Christine Hüber z Bordeaux, "štrasburskú školu" zastúpili v menovanom čísle revue Béatrice Cady, Philippe Janovjak a Lionel Lombard. Z menovaných mladých prekladateľov sa zatiaľ najintenzívnejšie "priblížila" k Slovensku a jeho literatúre Marie-Christine Hüber, ktorá po absolvovaní trojročného diplomového kurzu slovenčiny v Bordeaux prišla na Slovensko a súvisle pôsobila v Bratislave niekoľko rokov, pričom popri zamestnaní v Slovenskom rozhlase prekladala poéziu, prózu aj literárne metatexty. Do *Revue de Littérature Slovaque* (2000) prispela dvoma prozaickými prekladmi: Tatarkovho *Tajomstva* (Mystère) a úryvkom z prózy J. Lánika *Ce que Dante n'a pas vu*, tiež prekladmi básní od Jozefa Mihalkoviča spolu s jeho úvahou "o podstate vecí" a napokon prekladom štúdie Jozefa Félixu o Villonovi. Jej preklad básne od Rudolfa Čižmárika *V košiel' očke spánku* (Dans la chemise de nuit) vyšiel v časopise *Literika* 3/1998. V "zásuvkovej zbierke" má zatiaľ uložené i rozsiahlejšie prozaické preklady od J. Johanidesa *Holomráz* (Gel Cruel) a od P. Vilikovského *Rómeo z epochy socialistického realizmu* (Roméo de l'époque du réalisme socialiste).

Zatiaľ rukopisná antológia slovenskej poviedky 20. storočia *Čertovské príbehy* (Histoires diaboliques) je kolektívnym dielom

prekladateľských tímov vedených lektorkami slovenského jazyka v Bordeaux a v Štrasburgu v rokoch 1998-2000. Antológiu tvorí 11 krátkych próz reprezentujúcich slovenskú prózu naprieč celým 20. storočím. V chronologickom usporiadaní sú do výberu zaradení autori: 1. Janko Jesenský (1874-1945) s poviedkou *Maškarný ples* (Bal masqué) v preklade Christiane Malleville; 2. Gejza Vámoš (1901-1956) s úryvkom prózy *Jazdecká legenda* (Une légende équestre) v preklade Philippa Barthélémyho; 3. František Švantner (1912-1950) s poviedkou *Stretnutie* (Rencontre) v preklade Xénie Ancelin a Colette Herpin; 4. už spomenutý Dominik Tatarka (1913-1989) a jeho *Tajomstvo* (Mystère) v preklade Marie-Christine Hüber; 5. Vincent Šikula (1936-2001) s poviedkou *Včely* (Abeilles) v preklade Colette Herpin; 6.-7. Peter Jaroš (1940) s dvoma poviedkami, a to *Pacho, hybský zbojník* (Pacho, le brigand de Hybe) a *Čert a drevorubač* (Le diable et le bûcheron) - prvá z nich v preklade Véronique Hougas, Marie-Christine Hüber a Oľgy Orgoňovej, druhá z prekladateľského pera Colette Herpin; 8. Rudolf Sloboda (1938-1995) a jeho poviedka *Čert v službe* (Le diable au service) v preklade Philippa Janovjaka; 9.-10. Václav Pankovčín (1968-1999) opäť zastúpený dvoma poviedkami, konkrétne *Dnes sa ti nesnívam* (Aujourd'hui je ne suis pas ton rêve) a *Hlava v kufri* (La tête dans la valise) - obe v preklade Milana Jaroňa; 11. Jana Bodnárová (1950) s poviedkou *Malá žena (v rokoch päťdesiatych)* - La petite femme (Années cinquante) v preklade Béatrice Cady.

Prvoplánovým jednotiacim motívom tejto zbierky viac-menej mystifikujúcich poviedok je prvok "čertoviny", čo nie je nič ojedinelé v slovenskej ani v inonárodnej literárnej tradícii. (Pripomeňme si slovenské prstonárodné povesti zozbierané Pavlom Dobšinským v 19. storočí a spomedzi nich menovite rozprávku *Čert slúži*, ktorá je jasnou predlohou Slobodovho *Čerta v službe* a vo voľnejšej interpretácii azda tiež Jarošovho *Čerta a drevorubača*. Z francúzskeho kontextu

spomeňme ako paralelu hoci *Les Diaboliques* (Diabolské poviedky, 1874) od Barbeya d'Aurevilly (1808-1889) a jeho zmysel pre mysticizmus.) Pravým kľúčom k zosúladeniu tohto výberu je pritom pojem "romantizmus" v rôznych podobách. Lebo - ako to formuluje v predslove antológie Valér Mikula - "*máločo sa tak hlboko vpísalo do slovenskej mentality i jazyka ako práve romantizmus... Keďže touto "hlbokou strunou" slovenskej literatúry je - zopakujme - romantizmus, nemôže nás prekvapiť, že vlny novoromantizmu, objavujúce sa v 20. storočí, patria k tomu esteticky najzaujímavejšiemu v našej poézii i próze...*" (Histoires diaboliques, rukopis).

Nebolo by nezaujímavé sledovať textové variácie vzhľadom na prvý plán dominantných, čiže doslova čertovských, príbehov už v origináloch (v autorskom trojuholníku Dobšíňský - Sloboda - Jaroš), ale aj poviedky s epizodickou prítomnosťou centrálného motívu (v Jesenského *Maškarnom plese* či Vámošovej *Jazdeckej legende*), alebo tiež čertovsky mystifikatívne pankovčínovské príbehy. Osobitný šarm má Švantnerova tajuplná poviedka *Stretnutie*, v ktorej sa lyrické opisy slovenskej prírody snúbia so zimomriavky vyvolávajúcim príbehom s kriminálnou zápletkou. Čo je pre zahraničného čitateľa pôsobivejšie: švantnerovsky podmanivé stvárnenie živlov prírodných alebo tých ľudských?^{iv} Slovom, každý príbeh výberu má v obsahovom podhubí svoje miesto. Ale tu ide predovšetkým o predstavenie jestvujúceho (hoci nepublikovaného) prekladu a jeho znakov. Preto pripojím niekoľko poznámok k prekladu predlohy so silným folklórnym nábojom, akou je nesporne Jarošova poviedka *Pacho, hybský zbojník*. Tá inšpirovala nielen prekladateľské trio z Bordeaux, ale ešte dávnejšie sa stala podkladom aj pre filmové spracovanie rovnomenného filmu, nakrúteného na Slovensku v roku 1975 v réžii Martina Ťapáka. Príbeh so zbojníckou tematikou obsahovo harmonizuje s romantickými súradnicami výberu. Na jazykovej úrovni prináša so sebou príznakovú

lexiku popretkávanú bezekvivalentnými etnografizmami (porov. výrazy ako *črpák*, *slivovica*, *borovička*, *Perún*) či špecifickými geografickými alebo historickými výrazmi (*Dolná zem*, *Horná zem*, *Samo*). Osobitný jazykový kolorit originálu je umocnený rytmizáciou až rýmovaním mystifikatívnych pasáží v texte, v ktorých dominujú abstraktné vidiny a absurdné sny nad "zrozumiteľnou" (avšak niekedy neľútostnou) realitou. To, ako sa prekladateľky zmocnili tejto hodenej rukavice, je v základných bodoch vysvetlené priamo v komentári za prekladom, ktorý je spojený s medailónom o spisovateľovi. V ich stratégii v podstate prevládol príklon k exotizácii pred naturalizáciou. Spomínané lokalizmy ako *borovička*, *slivovica*, *Jánošík*, *Perún* boli v prekladovom texte ponechané v podobe citátových výrazov vysvetlených v poznámke pod čiarou. V registri poznámok pod čiarou figurujú tiež stručné vysvetlivky ku geografickej charakteristike prostredia, teda nízkotatranského areálu pod Chopkom, ktorého príroda má svoje neodmysliteľné miesto v príbehu. Pokiaľ ide o zvukovo príznakové miesta v slovenskom texte, ich stopy možno registrovať aj v preklade, avšak menej dôsledne a v menšom rozsahu. Najlepšie to opäť naznačia ukážky:

Originál: *Po takomto víťazstve spievali Pachovi ostrieľaní zbojníci obyčajne pesničku, ktorú im sám zložil, aj ich ju naučil naspamäť: - Už stvrkla voda v ľad, no klzať sa nechceme. Bojíme sa iba toho, že archeológ, náš brat, donesie domov mamuta, a keď sa roztopí, zadusí nás smrad...!* (Jaroš, 1996, s. 84)

Preklad: *D'habitude, après la victoire, les brigands les mieux exercés de la troupe de Pacho, chantaient la chanson qu'il avait lui-même composée. Il leur avait fait apprendre par coeur:*

- Déjà l'eau s'est transformée en glace mais nous n'avons nulle envie d'y glisser. Notre seule crainte est que l'archéologue, notre frère, ne porte chez nous un mammoth et qu'en le voulant décongeler, son relent ne nous étouffe...! (Histoires diaboliques, rukopis)

Zastavenia pri vyššie spomínaných prekladoch nemožno považovať za komplexný náčrt aktuálneho stavu slovenských prozaických prekladov do francúzštiny. Tieto výberové postrehy boli prednostne venované prekladom vo francúzskych vydavateľských kruhoch "neznámych" nadšencov. Ich ambície boli nezištné: svojimi literárnymi vyznaniami chceli predovšetkým konštruktívne prejaviť sympatie voči "popoluške" slovenskej beletrii a vzdať úctu svojim slovenským učiteľom.

Literatúra

BEDNÁROVÁ, K.: Na margo prekladov a recepcie slovenskej literatúry vo Francúzsku. *Literika* 3/1998. s. 83-87.

Derrière la cloison. Anthologie de nouvelles slovaques. Traduit du slovaque par Suzanne Fousereau et Magdalena Lukovic. Paris, L'Harmattan 2001. 378 s.

ĎURÍČKOVÁ, M. - GLOCKO, P.: 10 contes de Slovaquie. Traduit du slovaque par Sonia Tarabová-Cédille. Paris, Castor Poche Flammarion 2000. 140 s.

FELDEK, L.: Z reči do reči. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1977. 192s.

GRENDÉL, L.: Les cloches d'Einstein. Traduit du hongrois par Ghislain Rippault. Ibolya Virág 1997. 206 s.

GRENDÉL, L.: Einsteinove zvony (poviedky z Absurdistanu). Z maďarského originálu prel. Karol Wlachovský. Levice, L.C.A. 1998. 123 s.

GRENDÉL, L.: Que ton règne arrive. Traduit du hongrois par Véronique Charaire. Lausanne, L'Age d'Homme 1999. 246 s.

Histoire de l'Arche. Petite anthologie de la prose slovaque contemporaine. Preložili Sabine Bollack, Arlette Cornevin,

- Ľubica Jolly, Peter Brabenec, Karin Ueltschi a Claire Séchet.
Bratislava, Archa 1993. 124 s.
- Histoires diaboliques. Anthologie de la nouvelle slovaque du 20e siècle.
Sélectionnée par Oľga Orgoňová. Préface par Valér Mikula.
(rukopis)
- JAROŠ, P.: Grimasy. Zostavil Martin Kasarda. Bratislava, Litera 1996.
s.77-92; s.199-216
- Miesto v príbehu. Antológia modernej slovenskej poviedky. Zostavil
Peter Darovec. Bratislava, Litera 1995. s.54-65
- Revue de littérature slovaque. Publiée par le Centre d'Information
Littéraire. Cahier 1, Numéro 1, Décembre 2000.
- Ružová Anička. Slovenské rozprávky. Zo zbierky Pavla Dobšinského
pre deti upravil Peter Glocko. Bratislava, Mladé letá 1993. 57 s.
- Slovenské rozprávky. Prvá kniha. Pre deti upravila Mária Ďuričková.
Bratislava, Mladé letá 1990. 176 s.
- VILIKOVSKÝ, P.: Un cheval dans l'escalier. Traduit de slovaque par
Peter Brabenec. Paris, Maurice Nadeau 1997. 132 s.

ⁱ Sabine Bollack, bývalá lektorka francúzštiny v Nemecku (na univerzite v Münsteri) a na Slovensku (na Filozofickej fakulte UK v Bratislave), v súčasnosti popri pedagogickej práci prekladá z nemčiny a zo slovenčiny. Preklady zo slovenčiny:

- Dominik Tatarka: *Le démon de consentement*. Talus d'approche 1984
- Dominik Tatarka: *Des nouvelles*. Paris, Lettre Internationale 1988
- Lajos Grendel: *Une histoire des années cinquante*. Paris, Lettre Internationale 1996
- Mila Haugová: *Poèmes*. časopis Poésie, Paris 1996
- Rudolf Sloboda: *Amours automnales et néanmoins intenses*. In: Histoire de l'Arche. Bratislava, Archa 1993.
- Ľubomír Lipták: *Petite histoire de la Slovaquie*. Paris, Institut d'Etudes Slaves 1996

- Mila Haugová: *Gradiva.Choix de poèmes 1983-1999* (v spolupráci s Janou Boxbergerovou, Vladimírom-Claudom Fišerom a Monique Laederach). Paris, Caractères 2001

Peter Brabenec, pôvodom zo Slovenska (narodil sa roku 1951 v Bratislave), od roku 1981 žije vo Francúzku. Popri pôsobení v školstve sa venuje prekladu. Z prekladov:

- M. Šimečka: *Années de chien, Années des grenouilles*. Gallimard, Paris 1991

- Pavel Vilikovský: *D'outre tombe*. In: Histoire de l'Arche. Bratislava, Archa 1993

- Pavel Vilikovský: *Un cheval dans l'escalier*. Paris, Maurice Nadeau 1997

ⁱⁱ *Soňa Tarabová-Cédille*, prekladateľka a tlmočníčka pôvodom zo Slovenska (narodila sa v roku 1963), vo Francúzsku žije od roku 1988.

ⁱⁱⁱ Ide o odchovancov lektorov a lektoriek z Bordeaux a zo Štrasburgu za posledných cca 10 rokov, menovite Valéra Mikulu, Ladislava Lapšanského, Milana Štulrajtera, Olgy Orgoňovej (lektori a lektorka z Bordeaux); Kataríny Bednárovej, Marty Bystrianskej (lektorky zo Štrasburgu). Tvorkyne antológie *Derrière la cloison* vzdali svojím dielom hold profesorovi Štefanovi Povchaničovi, bývalému lektorovi slovenčiny v Štrasburgu, t.č. mimoriadnemu profesorovi slovenskej literatúry na INALCO v Paríži.

^{iv} Skúsme hľadať odpoveď nazretím do malých ukážok:

Originál: *Od rána vydúvala zima ľady, popoludní sa kydal sneh a zvečera začalo skučať vetrisko ani terpentínom namazaný pes a skuvíňalo celú noc, rozmetajúc prašný sneh na všetky strany. V taký čas aj vlk zasekne chlpatý chvost medzi nohy a oblizuje napuchnutým jazykom zamrznutú kôru stromov...* (Švantner, F.: *Stretnutie*. In: Miesto v príbehu, 1995. s.55)

Preklad: *Depuis ce matin, le froid glacé envahissait tout, l'après-midi, la neige tomba à gros flocons et depuis le soir le blizzard pareil au hurlement d'un chien couvert d'huile de térébenthine continua à gémir pendant toute la nuit, balayant la neige poudreuse dans toutes les directions. Par un tel temps, même un loup, la queue poilue serrée entre les pattes, lèche avec sa langue gonflée, l'écorce gelée des arbres...* (Histoires diaboliques, rukopis)

A takto vyzerá v Švantnerovom podaní živelnosť ľudská:

...Cez prostriedok rozťahovala sa jazva, hlboká, azda bez dna. Bola tmavá a vlhká ako jesenná noc. Po jej stranách nadúvali sa rovnomerne malé mliečne mechúriky ako žabie hrdlá v močidle. To bol znak, že tou jazvou sa rozťahujú ako harmonika belasé, zaparené pľúca, srdce krčovito vytiká svoj ťažký rytmus, krv vrie, klokoce ako vriaca smola v kotle, žalúdok sa húžve a črevá sa zviňajú ako červíky v hrnčeku. Uvedomoval som si túto skutočnosť bez najmenšieho spríkrenia, s takou samozrejmou, ako si to, povedzme, uvedomuje mäsiar, keď rozreže bachor hoviadka. ... Naraz som pocítil pažravú chuť obližnúť teplú krv...Zareval som a zahryzol som sa do jej bieleho pleca.
(Švantner, op. cit., s. 62)

Preklad: *Au milieu, une autre plaie s'ouvrait, profonde, sans fond. Elle était foncée et humide comme une nuit automnale. De chaque côté, des petites vessies enflaient régulièrement, semblables à la gorge des grenouilles dans un marais. C'était bien l'image d'une plaie où l'on aurait plongé deux poumons bleus échauffés s'ouvrant comme un accordéon. Le tic-tac du coeur suit son rythme lourd, le sang bout, cuit à gros bouillons comme du goudron de bois dans un chaudron. L'estomac se rétracte et les intestins se pelotonnent comme des vers dans un petit pot. J'étais conscient de tous ces états, sans le moindre dégoût, avec le sentiment évident que seul, un boucher venant de couper la panse d'un veau, pouvait les ressentir... Soudain, je ressentis l'envie vorace de lécher du sang chaud... J'ai poussé un rugissement et j'ai mordu son épaule blanche.* (Histoires diaboliques, rukopis)

1. Základné pojmy:

materinský/východiskový – cudzí/cieľový jazyk,
medzijazyková/interlingválna - vnútrojazyková/intralingválna interferencia,
fonémy/hlásky/segmenty, prozodické/suprasegmentálne vlastnosti,
fonetická kompetencia, fonetické minimum, ortoepické pravidlá

1. 1. Špecifikácia základných pojmov

Je všeobecne známe, že úspešnosť komunikácie v cudzom jazyku nezávisí len od úrovne ovládania gramatického systému a príslušného lexikálneho aparátu, ale aj od miery znalosti fonologickej stavby a schopnosti uplatniť osvojené fonetické pravidlá pri percepcii i produkcii rečového prejavu. Rastúci záujem zahraničných frekventantov o primárne zvládnutie hovorenej podoby slovenčiny si vyžaduje, aby sa problematike zvukovej sústavy slovenčiny venovala primeraná pozornosť jednak z hľadiska lingvodidaktickej teórie slovenčiny ako cudzieho jazyka, jednak v procese samotnej výučby cudzincov pri nadobúdaní fonetickej kompetencie. Pod *fonetickou kompetenciou* rozumieme schopnosť používateľa jazyka (materinského i cudzieho) rozlíšiť (dekódovať) a identifikovať zvukový signál na úrovni segmentov (foném) i suprasegmentálnych (prozodických) vlastností daného jazyka a zároveň ich v ústnej komunikácii správne uplatniť v súlade s fonetickými pravidlami a ortoepickou normou cieľového jazyka. Nedostatočné ovládanie zásad správnej výslovnosti a nevhodné prenášanie návykov východiskového jazyka do ústnej komunikácie v slovenčine znižuje kvalitu prejavu a môže byť prekážkou efektívneho porozumenia. Domnievame sa, že príčinou medzijazykovej interferencie, ktorá sa nezriedka objavuje aj u pokročilých študentov, je slabo rozpracovaná metodika sprístupňovania fonologických, fonetických a prozodických vlastností slovenčiny z pohľadu cudzinca, neefektívny spôsob nácviku a upevňovania fonetického aparátu. Preto v uvedenom príspevku, popri analýze súčasného stavu v tejto oblasti, predstavíme aj súbor metodických pokynov na vypracovanie učebných materiálov i niekoľko konkrétnych námetov na realizáciu fonetickej prípravy cudzincov.

Aj keď výklad o jazykovej stavbe slovenčiny ako cudzieho jazyka zvyčajne uvádza charakteristika zvukovej roviny slovenčiny so zameraním na stručný opis, klasifikáciu a výslovnosť jednotlivých hlások, pre praktické potreby rozvíjania fonetickej kompetencie

chýba špeciálny kurz fonetiky slovenčiny pre cudzincov. Univerzálne učebnice pre cudzincov neobsahujú žiadnu ponuku modelových cvičení na osvojovanie jednotlivých javov, ani výber krátkych posluchových textov zameraných na nácvik, upevňovanie a preverovanie fonetických zručností. Istú výnimku tvoria príručky pre slavistov a gramatiky určené používateľom príslušnej jazykovej oblasti, kde sa opis fonologického systému slovenčiny opiera o porovnanie so sprostredkovacím jazykom učebnice, chýba však metodický postup na cieľavedomé využitie intralingválnych a interlingválnych súvislostí a kontrastov a návod na uvedomené odstraňovanie nežiaducej interferencie. Sporadické zaradovanie fonetických alebo ortoepických cvičení do výučby s pokynmi *čítajte, vyslovte, opakujte správne* je založené zväčša na imitácii/napodobňovaní predlohy výslovnosti v interpretácii učiteľa, prípadne na pomoci audionahrávok, ktoré sú súčasťou niektorých učebníc pre cudzincov (porov. Pekarovičová, 2000) a len čiastočne spĺňa didaktické požiadavky diferencovaného prístupu k prezentácii a osvojeniu základov spisovnej výslovnosti so zreteľom na aktuálne okolnosti výučby a sociolingvistickú charakteristiku študujúcich. Patrí sem najmä zohľadnenie *a) príslušnej jazykovej oblasti, b) stupňa jazykovej prípravy a c) študijného zámeru frekventantov*, ktoré by mali spolurozhodovať pri výbere a usporiadaní učiva, ako aj pri voľbe metodiky nácviku relevantných fonetických zručností. Ešte menej pozornosti sa v gramatikách a učebniciach určených cudzincom venuje prozodickým vlastnostiam slovenčiny, ktoré sú neraz kritériom úspešnej komunikácie cudzincov a citlivým miestom, kde sa azda najvýraznejšie prejavuje pozitívny alebo negatívny transfer medzi ich východiskovým (materinským) jazykom a cieľovým jazykom, teda slovenčinou ako cudzím jazykom.

1. 2. Interlingválna interferencia

Na medzijazykovej interferencii v ústnej komunikácii cudzincov z rôznych jazykových oblastí sa výrazne podieľajú špecifická zvukovej sústavy slovenčiny v porovnaní s fonetickým aparátom východiskového jazyka, a to pôsobením na štruktúru iných jazykových rovín, najmä morfolologickej a lexikálnej, ale aj syntaktickej a štylistickej. Zvuková reč totiž podľa J. Sabola (1975, 376) predstavuje zložitý mechanizmus, v ktorom na seba hierarchicky nadväzujú jednotky "nižšieho" a "vyššieho" radu, spojené rozdielnymi, ale aj spoločnými funkciami. Túto "zložitosť" manifestovanú najmä napätím medzi výrazom a významom ešte ostrejšie vníma cudzinec, ktorý zvukový systém slovenčiny obyčajne posudzuje na pozadí vlastného primárneho jazykového vedomia, prijíma cez "filter" materinského jazyka. (Sabol, 1993). Aj keď v slovenskej lingvistickej teórii sa postuluje téza o pravidelnosti fonologického systému

spisovnej slovenčiny v porovnaní s inojazykovými systémami (Novák, 1979), čo do značnej miery využíva pedagogická prax pri výučbe cudzincov (Baláž, 1986, Pekarovičová, 2000), štandardné osvojenie slovenčiny predstavuje pre cudzinca isté úskalia, ktoré možno úspešnejšie prekonávať najmä cieľavedomým využívaním kontrastívnej analýzy inventáru foném východiskového jazyka cudzincov a slovenčiny, a tak vymedziť problémové javy zvukovej roviny z hľadiska jednotlivých jazykových oblastí. Preto k prezentácii fonologických zvláštností slovenčiny cudzincom treba pristupovať podľa možnosti diferencovane, so zreteľom na typologickú charakteristiku a genetickú príslušnosť východiskového a cieľového jazyka cudzincov, na podobnosti a odlišnosti oboch porovnávaných systémov, registrujúc tzv. typické chyby, ktorých sa dopúšťajú nositelia alebo používatelia týchto jazykov, keď si osvojujú fonetický systém a ortoepické zásady slovenčiny.

V ústnej komunikácii sa často prejavuje *typický cudzí akcent*, ktorý identifikuje pôvod študentov z hľadiska ich jazykovej príslušnosti. Fonetické a prozodické vlastnosti primárneho jazyka frekventantov ovplyvňujú proces dekódovania ústnej podoby slovenčiny a tempo osvojovania štandardnej slovenskej výslovnosti, kde sa prejavujú značné rozdiely v úrovni a efektívnosti získaných návykov. Inak vnímajú zvukovú stavbu slovenčiny adepti so slovanským základom, inak nositelia typologicky rozdielnych jazykových systémov, ktorí sa navzájom líšia individuálnymi dispozíciami, ale aj istým spoločným artikulačno-akustickým základom.

2. 1. Analýza fonetických chýb

Potenciálnym zdrojom fonetických chýb pre všetkých záujemcov o slovenčinu je existencia dlhých vokálov, diftongov, slabičných sonánt *r, ř, l, ľ*, ale najmä realizácia korelácie *tvrdosť - mäkkosť, znelosť - neznelosť*, prejavujúca sa neutralizáciou v kontexte fónickej a grafickej sústavy slovenčiny. Tu sa azda najvýraznejšie premieta vnútrojazykový negatívny transfer. Ak jednej fonéme zodpovedá iba jedna graféma, prepojenie medzi písanou formou a hovorenou realizáciou cudzincom nespôsobuje väčšie ťažkosti. Problematickými sa javia také jednotky fonetického systému, ktoré môžu mať v závislosti od pozície, rozličné realizácie, a to sú všetky párové konsonanty podľa princípu znelosti i podľa mäkkosti.

Z ankety zameranej na posúdenie stupňa náročnosti osvojovania fonetickej kompetencie z hľadiska slovenčiny ako cudzieho jazyka i z analýzy ústneho prejavu cudzincov vyplýva, že pre väčšinu frekventantov najväčšie ťažkosti predstavuje najmä rozlišovanie grafickej a zvukovej podoby mäkkých spoluhlások - *š, ž, č, dž, ť, ď, c, dz*, schopnosť zachytiť rozdiel medzi znelými a neznelými fonologickými párami typu *šiť* a *žiť*, *skáčem* a *hádžem*, *deti* a *dedí*,

veci a *medzi* a príslušnú fonému správne identifikovať. Pri realizácii ortoepických pravidiel sa ako problémové miesto ukazuje najmä výslovnosť spoluhláskových skupín s hláskami rozličnej kvality typu *stn*, *zdn*, *ždn*, *štn*, ktoré sa v spisovnej výslovnosti neredukujú *zlostný*, *dáždnik*, *prázdniny*, *zvláštny*. Za najkomplikovanejšie pokladá väčšina poslucháčov výslovnosť spoluhláskových skupín so slabikotvornými *r* a *l* ako *prst*, *vrchný*, *dlh*, *predĺžiť*, *zhromažďovať*, *ospravedlniť*, *vrhnúť*, *strhnúť*, *štvrtok* a kombinácie sykavých a nesykavých konsonantov *sč*, *zč*, *zš*, *zž*, a *šť*, vyskytujúcich sa väčšinou na morfematických hraniciach napr. *sčítať*, *rozčesať*, *rozšíriť*, *zžiť* a zhodne uvádza ortoepické ťažkosti pri slove *šťastie* a jeho odvodeninách.

K častým chybám dochádza pri identifikácii diftongov, najmä vtedy, ak vo východiskových jazykoch študentov nemajú príslušné ekvivalenty. Diftongy v slovenčine majú zásadne stúpavú tendenciu, kým napr. v angličtine alebo nemčine sú všetky diftongy klesavé (Lenghardt, 1977, Vaverková, 1977). Pri realizácii diftongov *ia*, *ie*, *iu*, *ó* sa napr. u mnohých študentov prejavuje silná tendencia rozkladať i-ové dvojhlásky do dvoch slabík a vsúvanie *j* (*rije*ka, *vije*m) namiesto (*rie*ka, *vi*em), alebo nahrádzanie dvojhlásky (*uo*) samohláskou *ó* alebo *o* (*mož*em, *pojd*em, *ósmi*), namiesto (*muo*žem, *puoid*'em, *uosmi*). Väčšina poslucháčov slovenskej proveniencie, prípadne zahraničných slavistov nedokáže bezpečne bez cieľenej prípravy identifikovať spojenia mäkkých spoluhlások *d'*, *t'*, *ň*, *l'* so samohláskami a dvojhláskami typu *neraz* a *nie raz*, *d'alej* a *dial'nica*, *ťazký* a *tiaž*, *ľad* a *liať* atď. Individuálne rozdiely badať pri prenášaní ortoepických zásad východiskového jazyka do výslovnosti slovenských hlások. Aj v prípade, že existujú ekvivalenty príslušných foném, môžu byť výrazné odchýlky v ich realizácii. Tak napr. ani *desať* približne rovnakých slovenských a anglických vokálov nie je úplne totožných svojimi formantovými štruktúrami danými rôznym postavením jazyka na horizontálnej a vertikálnej artikulačnej osi. Príznačná je výslovnosť vokálov *a*, *e*, ktoré maďarskí študenti realizujú ako zadné *a* a vysoké *e* podľa vzoru v materinskom jazyku. Absenciu niektorých foném vo vlastnom jazyku študenti nahrádzajú inými alebo ich nenáležite zamieňajú. Príznačná v tomto smere je realizácia korelácie *h* a *ch* (*x*), neschopnosť rozlíšiť slová typu *chorý* a *horí*, *chodí* a *hodí*, *uhne* a *uchne*, pričom sa fonéma *h* nahrádza fonémou *x* prevažne u Slovanov alebo naopak, v závislosti od situácie v materinskom jazyku, a tak napr. maďarskí frekventanti namiesto *x* často vyslovujú *h*. Japonci a Číňania nemajú v svojom fonetickom aparáte *l*, a tak študenti tejto proveniencie ho v slovenskom kontexte často nahrádzajú hláskou *r*, napr. namiesto *zlomiť* vyslovia * *zromiť*, namiesto *klamať* * *kramat'*, čo najmä pri existencii paronyma k príslušnému výrazu

môže spôsobiť nedorozumenie *hlava – hrava, vlak – vrak, plavý – pravý, tlak – drak* a pod. Arabi nevedia dobre rozlíšiť samohlásky, pretože ich v arabčine nemusia písať, a tak v rovnakom slove počujú aj píšu rôzne samohlásky, napr. *Mohamed, Mahmed, Muhmad*. Španielom robí problémy výslovnosť labiálnych *b* a *v*, nerozlišujú medzi *biť* a *viť*, *baňa* a *vaňa* ap., u Nemcov sa zase interferencia prejavuje pri realizácii znelých a neznelých spoluhlások. Pod vplyvom návykov z materinského jazyka najmä Rakúšanov uplatňujú neznelý variant, a teda bez špeciálneho nácviku zvukovej podoby nepočujú dobre rozdiel medzi slovami typu *odborný* a *odporný (otporný) dám* a *tam (tam), byť* a *piť (piť)*, frekventanti z anglofónnej oblasti okrem spomínaných ťažkostí majú problémy s osvojením slovenských foném, ako aj uplatňovaním prozodických javov spisovnej slovenčiny, najmä dôrazom a intonáciou, ktoré sú v angličtine značne odlišné.

Existencia podobných javov v typologicky blízkych jazykoch predpokladá na jednej strane rýchlejšie osvojenie si inventára slovenských hlások, na druhej strane rozdiely v klasifikácii alebo realizácii fonologických variantov vytvárajú predpoklady na chybné prenášanie návykov z materinského jazyka do komunikácie v slovenčine. Ako príklad možno uviesť odlišnú klasifikáciu konsonantov *c, dz, č, ž, š*, ktoré sú v slovenčine zásadne mäkké, ale v poľštine patria medzi stvrdnuté *c, dz, cz, rz, sz*, čo sa prejavuje nežiaducou interferenciou pri výslovnosti i písaní *i/y, i/ý* v slovách s týmito fonémami. Zaznamenali sme chyby typu **všetcy, *žyvot, *šyroki, *čytat', *medzyl'udské* namiesto *všetci, život, široký, čítať, medziľudské*. Opačným prípadom je používanie velárnych konsonantov *k, g, a ch (x)*, ktoré sú v slovenčine vždy tvrdé, v poľštine a ruštine sa však môžu realizovať ako zmäččené *k(i), g(i)*, preto sa v slovenskom prejave vyskytujú ortoepické i ortografické chyby typu **ruki, *jaziki, *roki* ap. Chyby Poliakov pramenia aj v rozdielnom inventári samohlások, absencia dlhých vokálov a diftongov v poľštine má za následok ich nesprávnu výslovnosť **može* namiesto *môže (muože)*, **nekedy, *nekto* namiesto *niekedy, niekto*, alebo nerozlišujú dĺžku samohlások sluchom, v dôsledku čoho ju neoznačujú ani pri písaní **toleruju* namiesto *tolerujú*, **prava* namiesto *práva*, **niefajči* namiesto *nefajčí* ap.

2. 2. Analýza prozodických chýb

Najčastejšie prozodické chyby sa vzťahujú na osvojovanie *kvantity*, ktorá sa v slovenčine uplatňuje fonologicky a *prízvuku*, ktorý síce v slovenčine nemá fonologickú platnosť, ale svojou stabilnou polohou na prvej slabike hrá významnú fonologicko-delimitačnú funkciu. Keďže v poľštine sa prozodické vlastnosti neuplatňujú fonologicky (Dudášová-Kriššáková, 1999), evidujeme u poľských študentov časté problémy s identifikáciou a realizáciou kvantity

v slovenčine, naproti tomu v ruštine existuje voľný (pohyblivý) prízvuk, ktorý sa podieľa na rozlišovaní významu (Fecaninová, 1977). S intenzitou ruského prízvuku súvisí aj kvantita, ktorá sa prejavuje silovým aj časovým zvýrazňovaním prízvuchej slabiky, čím sa zásadne líši od jej statusu v slovenčine. Preto u Rusov učiacich sa slovenčinu, ale aj u zahraničných rusistov je tendencia spájať tieto dve vlastnosti do príznakovej artikulácie s následným redukovaním neprízvuchej slabiky typu *domáca úloha* (*domáca úlohə*), čo je v spisovnej slovenčine neprípustné.

Rozčlenenie prízvuku a dĺžky na dve slabiky v rámci jedného slova spôsobuje cudzincom germanofónnej a romanofónnej oblasti azda najväčšie ťažkosti pri osvojovaní si prozodických osobitostí slovenčiny tým, že ich obyčajne stvárnajú spolu. Kontrast nastáva najmä pri realizácii internacionalizmov, napr. *kritika*, *politika*, *benzín*, *kolóna*, kde pod vplyvom východiskového jazyka prenášajú akcent na druhú (resp. poslednú) slabiku oproti jeho náležitému miestu v slovenčine na prvej slabike, teda *kritika*, *politika*, *benzín*, *kolóna*, *princípy*, *problém* ap.

Významová a formálna segmentácia slovenského komunikátu, spojená s aktuálnym členením vety, ktorá sa prejavuje pohyblivým slovosledom, predstavuje pre cudzincov didakticky náročný mechanizmus osvojenia si receptívnych a produktívnych zručností. Tendencia k splývavej výslovnosti v prirodzenej komunikácii, málo výrazný slovný prízvuk, ktorý sa môže presunúť na predložku, pozícia gramatických slov/formantov/morfém (zvratných zámen *sa*, *si*, krátkych tvarov osobných zámen, tvarov slovesa *byť*, častíc a i.) vo vete, často zabraňujú cudzincovi identifikovať jednotlivé slová a významové celky. Odklon od normy, spôsobený interferenciou a individuálnymi dispozíciami, môže narušiť percepciu ústneho komunikátu cudzinca, a napriek ovládaniu lexikálnej bázy a gramatických pravidiel, sa prijíma ako šum. Nevýrazná artikulácia, zlý prízvuk, nesprávna segmentácia textu či nenáležitá intonácia sú prekážkou porozumenia a potenciálnej interakcie partnera.

V pedagogickej komunikácii sa na odstránení takýchto bariér podieľa učiteľ alebo iný študent, ktorý pôsobí vo funkcii konvertora a interpretuje, tlmočí nepochopenú výpoveď. Na zabezpečenie spätnej väzby medzi komunikantmi niekedy stačí výpoveď zopakovať tak, aby bola v súlade so štandardnou ortoepickou normou slovenčiny. V tejto súvislosti sa naskytá otázka, ako predchádzať fyzikálnym bariéram spôsobeným fonetickými odchýlkami, alebo aspoň ako znížiť riziko potenciálnych chýb cudzincov v hovorenej slovenčine. To je otázka, ktorá sa bezprostredne týka teórie vyučovania i metodiky učenia slovenčiny ako cudzieho jazyka, teda je osobitným problémom pre učiteľa i študenta. Štandardné osvojenie slovenskej

fonetiky si vyžaduje správnu voľbu prezentácie typických vlastností slovenského hláskoslovného subsystému so zreteľom na potenciálne ťažkosti študujúcich z jednotlivých jazykových oblastí a tomu zodpovedajúce formy nácviku a upevňovania fonetickej kompetencie. Dôležitú didaktickú funkciu tu plnia špeciálne fonetické a ortoepické cvičenia, ktorým treba venovať pozornosť od začiatku výučby, pretože nesprávne fixovanie ortoepických návykov sa v neskorších fázach výučby odstraňuje oveľa ťažšie.

3. Koncept fonetickej prípravy

Osvojovanie slovenského fonetického aparátu prebieha rozličným spôsobom v závislosti od miesta výučby, študijného cieľa a charakteru frekventantov. Za najefektívnejšiu cestu možno považovať sprístupňovanie v konfrontácii s východiskovým jazykom frekventantov so zreteľom na tie fonémy, ktoré v jeho sústave chýbajú, alebo sa inak hodnotia. Tento spôsob prezentácie a nácviku fonetických zručností nie je vždy realizovateľný. Ťažko sa uplatňuje najmä v integrovaných heterogénnych skupinách alebo v prípadoch, keď učiteľ neovláda materinský jazyk frekventantov. Vtedy sa uprednostňuje priama audioorálna metóda, ktorá redukuje používanie sprostredkovacieho jazyka len na prácu so slovníkom. Ostatné zručnosti sa osvojujú bez výkladu v cudzom jazyku. Takýto prístup je náročný na čas a aby bol efektívny, vyžaduje si správnu metodiku nácviku a upevňovania receptívnych i produktívnych zručností a premyslené zaradovanie všeobecných i špeciálnych fonetických cvičení, ktoré žiaľ doteraz nie sú k dispozícii ako riadna súčasť jazykových kurzov slovenčiny pre cudzincov.

So zámerom vyplniť nedostatok študijných materiálov na fonetickú prípravu zahraničných frekventantov pristúpili sme spolu s kolegami zo sekcie slovenčiny ako cudzieho jazyka k tvorbe fonetického kurzu slovenčiny pre cudzincov. Cieľom projektu je zostaviť a didakticky spracovať učebný materiál zameraný na osvojenie a nácvik základných/štandardných vlastností zvukovej sústavy slovenčiny prostredníctvom počúvania, čítania a imitácie vybraných krátkych modelových textov z rozličných komunikačných sfér, ktoré obsahujú typické fonetické, ortoepické a prozodické javy spisovnej slovenčiny z pohľadu slovenčiny ako cudzieho jazyka. Cvičenia by mali slúžiť na posilnenie a skvalitnenie fonetickej prípravy cudzincov v jazykových kurzoch pre začiatočníkov i mierne pokročilých a prispieť tak k redukcii typických chýb v ústnej komunikácii frekventantov z jednotlivých jazykových oblastí. Špecifikácia problémov a námety na prezentáciu, precvičovanie

a upevňovanie správnych fonetických návykov pomôže zefektívniť proces výučby aj osvojovania slovenčiny ako cudzieho jazyka vôbec.

3. 1. Kontrastívna prezentácia foném a prozodém

Základom fonetickej prípravy je sprostredkovať frekventantom fonologický systém slovenčiny a primerane vysvetliť, v ktorých prípadoch ide o samostatné fonémy (napr. *na dube* a *d'ube*, *muka* a *múka*), a kedy jednu fonému *i* (i) zapisujeme dvoma grafémami *i* a *y* (napr. *mi* a *my*, *biť* a *byť*), podobne ako v češtine. Precvičovaním sa fixujú návyky komunikatívne nosnej a efektívnej výslovnosti pri tvorbe vlastných hovorených prejavov a zároveň sa získava schopnosť dekódovať príslušné jednotky pri recepcii čo najširšieho, aj keď účelne vybraného spektra ústnych komunikátov. Pri nácviku treba osobitnú pozornosť venovať tým jazykovým skupinám, kde sú výrazné rozdiely v porovnaní so slovenčinou. Tu treba rozlišovať, či slovenské fonémy v systéme východiskového jazyka absentujú, napr. angličtina nemá v svojom inventári konsonanty *c*, *dz*, *ž*, *d'*, *č*, *ň*, *ch*, ale niektoré z nich možno priblížiť pomocou príbuzných variantov, a tak výslovnosť slovenského *d'*, *č*, *ň* prirovnávame k anglickej realizácii v slovách *during* (*djuring*), *czek* (*ček*), *new* (*nju*) (porov. Mistrík, 1985), alebo rovnaké fonémy majú vo východiskovom jazyku odlišný charakter, napr. v poľštine má *y* štatút fonémy, v ruštine je *y* pozičným variantom fonémy *i* po tvrdej párovej spoluhláske.

Okrem sprístupňovania základných fonologických zvláštností slovenčiny sa z hľadiska didaktiky slovenčiny ako cudzieho jazyka ako komunikačne relevantné ukazujú prozodické vlastnosti - *prozodémy*, ktoré v systéme východiskového jazyka chýbajú, alebo majú odlišný charakter. Slovenčina spoločne s češtinou patrí k monotonickým jazykom s tzv. *voľnou kvantitou*, ktorá má významovo rozlišovaciu schopnosť a *viazaným prízvukom*, zvyčajne bez dištinkatívneho príznaku. Kvantita a prízvuk ako svojprávne, vzájomne nezávislé javy výrazným spôsobom modelujú jednak slabiku, jednak slovo (Sabol, 1975). Táto situácia je odlišná aj v geneticky blízkych jazykoch, napr. v slovenčine a poľštine.

Vzájomné interlingválne kontrasty v oblasti uplatňovania suprasegmentov sa azda najvýraznejšie prejavujú v realizácii *kvantity*, dlhého nositeľa slabičnosti a *prízvuku*, ktorý síce v slovenčine nemá fonologickú platnosť, ale svojou stabilnou polohou na prvej slabike signalizuje hranice jednotlivých slov, ktoré cudzinec nevníma automaticky, pretože obyčajne nepozná natoľko významy príslušných lexíí, aby ich v spontánnej komunikácii mohol bezpečne identifikovať. Túto fonologicko-delimitačnú vlastnosť prízvuku treba využiť na získanie schopnosti vnímať zvukovú a významovú segmentáciu textu výraznejším nácvikom začiatkov slov, zároveň však treba primárne prozodické návyky cudzincov odstraňovať

rušením stereotypov získaných z materinského jazyka a budovať tak nové modely akcentém. Ide najmä o typický prízvuk na penultime u študentov románskej jazykovej oblasti a u Poliakov alebo o silnú tendenciu neprimerane zvýrazňovať rozdiel medzi prízvučnými a neprízvučnými slabikami u Rusov a rusistov, ako aj u adeptov s anglofónnym základom.

Medzi gramatizujúce prozodické prostriedky patrí *dôraz*, čiže vetná aktualizácia prízvuku, ktorý môže vzhľadom na význam meniť svoju pozíciu vo vete, *emfáza* ako expresívna aktualizácia dôrazu, *melódia* vznikajúca tónovou moduláciou artikulačného prúdu a zmenou výšky hlasu a *pauza*. Uvedené prostriedky, ktoré tvoria *vetnú intonáciu*, pôsobia vo vzájomnej symbióze a bezprostredne súvisia s aktuálnym členením výpovede na východisko a jadro. Tieto vlastnosti vnímajú cudzinci väčšinou ako problémovú kapitolu štandardného osvojovania si slovenčiny. Známa téza, že neutrálna štruktúra komunikačnej jednotky má dôrazové slovo na konci, ktoré sa môže vzhľadom na význam príznakovo presúvať k začiatku vety, sa v gramatikách resp. učebniciach slovenčiny pre cudzincov doteraz komplexnejšie netematizuje. Preto považujeme rozpracovanie metodiky prezentácie a osvojovania prozodém z hľadiska potrieb slovenčiny ako cudzieho jazyka za komunikačne relevantné.

3. 2. Fonetické minimum

Súbor základných/štandardných vlastností zvukovej sústavy slovenčiny, zameraný na sprostredkovanie typických fonetických, ortoepických a prozodických javov spisovnej slovenčiny z pohľadu slovenčiny ako cudzieho jazyka, sa v didaktike označuje ako *fonetické minimum* (Didaktika cizích jazykú, s. 165). Vymedziť obsah fonetického minima cudzieho jazyka nie je vôbec jednoduché. Na základe lingvodidaktickej teórie i praktických skúseností z výučby cudzincov by fonetické minimum slovenčiny ako cudzieho jazyka malo zahŕňať všeobecnú časť i špeciálnu časť, zostavenú so zreteľom na typické fonetické chyby príslušníkov jednotlivých jazykových skupín.

- *všeobecná časť* – cieľom je stručný a jasný výklad o správnej artikulácii slovenských foném doplnený praktickými ukážkami a poskytnúť im prehľad o existencii a fungovaní zvukovej stavby slovenčiny. Úvod kurzu tvorí didaktizovaná charakteristika a klasifikácia jednotlivých hlások podľa rozličných kritérií (miesto artikulácie, spôsob artikulácie, sonórnosť, asimilácia, neutralizácia ap.) s príslušnými modelmi na prezentáciu vybraných javov, ktoré možno do výučby zaradiť výberovo podľa vytýčeného didaktického cieľa. Prezentácia príslušných javov bude doplnená rozličnými fonetickými a ortoepickými cvičeniami na osvojovanie, precvičovanie daných zručností, ako aj kontrolu schopnosti

identifikovať jednotlivé fonémy v ústnom a písomnom prejave. Do tejto časti príručky budú zaradené krátke texty zamerané na nácvik a preverovanie porozumenia ústneho/hovoreného komunikátu s možnosťou spätnej väzby.

- *špecializovaná časť* – zahŕňa špeciálne cvičenia na problémové javy pri osvojovaní zvukovej stavby slovenčiny so zreteľom na typické chyby frekventantov z príslušných jazykových oblastí (anglofónnej, germanofónnej, frankofónnej, hispanofónnej, špecifiká čínskych, japonských, arabských študentov s osobitným zreteľom na študentov slovanskej proveniencie a zahraničných slavistov a bohemistov), spracované monolingválne a/alebo kontrastívne. Patria sem vybrané cvičenia na predvídanie potenciálnych komunikačných bariér a odstraňovanie nežiaducej medzijazykovej interferencie v ústnej komunikácii zamerané na počúvanie, nácvik a upevňovanie problémových javov.
- *metodika spracovania* - vybrané témy so stručnou charakteristikou a konkretizáciou didaktického cieľa sú modelovo spracované podľa stupňa náročnosti a doplnené metodickými pokynmi. Uplatňujú sa rozličné postupy pri prezentácii, osvojovaní a rozširovaní učiva, rozvíjajúce receptívne zručnosti (počúvanie s porozumením, čítanie s porozumením) a produktívne zručnosti (tvorba hovoreného prejavu, nácvik písania). Materiálovú bázu fonetického minima pre cudzincov tvoria aktuálne texty z rozličných komunikačných sfér - literárne a publicistické texty, riekanky, jazykolamy (repetilky), básne, piesne ap. Metodika práce je primárne zameraná na tréning spisovnej/štandardnej výslovnosti a nácvik relevantných prozodických vlastností (kvantity, slovného a vetného prízvuku, segmentácie textu) s osobitným dôrazom na osvojenie intonačných typov v slovenčine. Z hľadiska aktívnej účasti študenta na nácviku využívame *apercepčné* (receptívne), *reproduktívne* (imitačné), *audiografické cvičenia*, ktoré sú prípravou na aktívne osvojenie zvukovej podoby pri produkcii rečových prejavov. Cieľom takto zostaveného inštrumentária je získanie štandardnej fonetickej kompetencie cudzincov ako predpokladu úspešnej komunikácie v slovenčine.

3. 3. Didaktické zásady

Pri stanovení čiastkového i globálneho vyučovacieho cieľa v oblasti fonetickej prípravy je potrebné dodržať všeobecné i špecifické didaktické zásady súvisiace s charakterom jazykového kurzu. K nim patria:

- *postupná náročnosť prezentácie príslušných jednotiek* – demonštrácia segmentov jednotlivo, priblíženie v slovách, spojeniach a vetách (podľa možnosti kontrastívne);

- *algoritmus krokov* – priorita posluchu hovorených prejavov pred písanou podobou v tomto poradí: 1. počúvajte 2. počúvajte a opakujte 3. počúvajte a čítajte 4. počúvajte a píšete 5. hovorte;
- *prepojenie grafickej a fónickej sústavy* - uvádzanie a fixovanie foném a grafém;
- *kontinuálnosť fonetickej prípravy* – súbežne venovať pozornosť nácviku segmentálnych i prozodických prvkov, precvičovať ich jednotlivo a súčasne vo vybraných krátkych textoch;
- *priebežná kontrola porozumenia* spätnou väzbou, diktátmi, samokorekciou;
- *vymedzenie potenciálnych chýb* – analýzou hovorených prejavov a testov;
- *účelnosť a funkčnosť osvojovania fonetiky* - komunikačná adekvátnosť, nie samouúčelnosť nácviku;
- *rozvíjanie fonetickej a ortoepickej kompetencie* pomocou vybraných cvičení, krátkych útvarov na memorovanie, počúvaním a čítaním súvislých textov;
- *kladná motivácia študentov* k individuálnemu precvičovaniu počúvania a čítania slovenských textov s porozumením.

4. 1. Metodické poznámky k prezentácii fonologických a fonetických špecifik

- V slovenčine sa zvyčajne jedna hláska označuje jedným písmenom s výnimkou *dz, dž, ch*, ktoré sa skladajú z dvoch grafém, ale vyslovujú sa ako jedna fonéma. Naopak, grafémy *i/i* a *y/y* sú ortografickými variantmi jednej fonémy *i/i* a majú rovnakú výslovnosť (*i/i*), teda *mi* (3. os. sg.) a *my* (1. os. pl.), *biť* (udierať) a *byť* (existovať) vyslovujeme ako (*mi* a *biť*).
- Diakritické znamienka - ´ *dĺžeň* a ˇ *mäkkčeň*
´dĺžeň slúži na označenie dĺžky vokálov **á, é, í/ý, ó, ú** a konsonantov **ř, ě**: *mám, pekne, robí, dobrý, gól, úloha; hřba, třň, klb, jablčko*
ˇmäkkčeň – slúži na označenie mäkkých konsonantov **č, š, ž, dž, ď, ť, ň, ľ**: *číta, reč, pošta, šije, život, môže džínsy, džús, ďakujem, loď, ťava, žit, Soňa, báseň, ľúbiť, učiteľ*.
- Dĺžeň a mäkkčeň označujú kvantitu a kvalitu foném a môžu rozlišovať významy slov: napr. *sud* (nádoba) a *súd* (orgán), *pekne* (pekne adverbium) a *pekne* (adjektívum), *ma* (pers. pron.) a *má* (verbum), *solí* (gen. sg.) und *solí* (verbum); *řavica* (ruka) und *lavica* (stôl) *brat* (substantívum) und *brať* (verbum), *nás* (pers. pron.) und *náš* (poses. pron.) *chod* (činnosť), *chod* (imperatív), *byť* (obydlie) – *byť* (existovať).
- Treba uviesť základné realizácie foném, napr. fón **p** ako (p) *pošta, právo, chlap* aj pozičné alofóny, závislé od artikulačného okolia ovplyvnené neutralizáciou, **p** ako (b) vstúpme (*vstúbme*), klopme (*klopme*), ako aj fonické zvláštnosti slovenčiny, napr. fonéma **v** sa realizuje trojakým spôsobom: ako **v** (**v**) v silnej pozícii pred vokálmi a znelými konsonantmi *váha, viem, vhodný, v byte*, ako (**f**) len obmedzene na začiatku

slov v pozícii pred neznelými *včera*, *v knihe* (*fčera*, *fknihe*) alebo ako (**u**) v strede slova na morfematickej hranici a na konci slova *dievča* (*dieuča*), *spev* (*speu*), *mužov* (*mužou*) ap.

- Zásadný význam má praktické osvojenie znelostnej a mäkkostnej štruktúry konsonantov, a to klasifikácie konsonantov podľa kritéria znelosť - neznelosť na párové: znelé **b, d, d', dz, dž, h, v, z, ž** neznelé **p, t, t', c, č, ch, f, s, š** a nepárové: sonóry **j, l, l', í, m, n, ň, r, ř**, ktoré majú charakter ako znelé; a podľa kritéria tvrdosť - mäkkosť na párové tvrdé: **g, h, ch, k, d, t, n, l**, mäkké: **č, š, ž, dž, d', t', ň, ř** a **c, dz, j** a nepárové neutrálne: **b, m, p, r, s, v, z, f**
- Typickou vlastnosťou fonického systému slovenčiny je znelostná neutralizácia párových konsonantov prejavujúca sa na konci slova, vo vnútri slova na morfematickej hranici alebo v texte, na hranici slov podľa týchto zásad:
- Znelé konsonanty sa na konci slova vyslovujú vždy neznelo: *zub* - (*zup*), *rod* - (*rot*), *druh* - (*druχ*).
- Ak stoja pri sebe dva konsonanty nerovnakej kvality, jeden znelý a neznelý a tvoria skupinu, prvý konsonant sa neutralizuje a výslovnosť sa prispôsobí nasledujúcemu: *s* - *z* *prosme* - (*prozme*), *ž* - *š* *bežte* - (*bešte*), *t* - *d* *platba* - (*pladba*), *d'* - *t'* *choďte* - (*choťte*). Neutralizácia v slovenčine má *regresívnu tendenciu*. Ide o zmenu konsonantov pod vplyvom nasledujúcich, ktoré sú rozdielnej kvality.
- Neutralizácia sa realizuje aj pri prepozíciách, ktoré sa vyslovujú spolu s príslušným slovom: *v práci* (*fpráci*), *z katalógu* (*skatalógu*), *s riaditeľom* (*zriaditeľom*), *od teba* (*otťeba*), *pred poštou* (*preťpoštou*) ap. To sa však nevzťahuje na prepozície *s* a *k* stojacimi pred osobnými zámenami: *s ním* (*sním*), *s ňou* (*sňou*), *k nemu* (*knemu*), *k nej* (*knej*), *s nami* (*snamei*), *s vami* (*svami*), *k nám* (*knám*), *k vám* (*kvám*).
- Príklady na neutralizáciu konsonantov v texte: *Máš už knihu?* (*Máž už knihu?*) *Prines mi kávu s mliekom!* (*Priñez mi kávu z mľiekom!*) *V pondelok neprídeš domov?* (*fpond'elog nepříd'ež domou?*)
- Ak po konsonantoch **d, t, n, l** nasleduje **i/í** alebo **e** vyslovujú sa mäkko (*d'e, t'e, ňe, l'e, d'í, t'í, ňí, l'í*), ale palatálnosť sa neoznačuje mäčkňom: *de, te, ne, le, di, ti, ni, li, dí, tí, ní, lí*. Napr. *deti* (*d'eři*), *dedina* (*d'ed'ina*), *divadlo* (*d'ivadlo*), *platiť* (*platiť*), *dielo* (*d'ielo*), *nič* (*ňič*), *neviem* (*ňeviem*), *pani* (*paňi*), *otec* (*ot'ec*), *tešiť* (*t'ešiť*), *lekár* (*l'ekár*), *leží* (*l'eží*), *lietať* (*l'ietat'*), *list* (*l'ist*), *minule* (*minul'e*)
- Výnimku tvoria adjektívne tvary typu *krásne, krásni, krásnej, malé, malí, malej, jedni, tie, títo*, a niektoré slová ako *jeden, ten, temer, teraz, vtedy, teda, odísť*, ktoré sa vyslovujú tvrdo.
- *de, te, ne, le, di, ti, ni, li* v cudzích slovách typu *delegácia, telefón, titul, disk, tik-tak, praktický, politika, devíza, jubileum*, v *júni* sa v slovenčine vyslovujú tvrdo.

4. 2. Metodické poznámky k prezentácii prozodických osobitostí

- Kvantita ako charakteristická črta slabiky je v slovenčine voľná a realizuje sa opozíciou krátkych a dlhých vokálov. Slabika s diftongom *ia, ie, iu, ô* sa považuje za jednu dlhú slabiku.
- Dlhé a krátke nositele slabičnosti tvoria modely alternácií kvantity a sú prítomné vo všetkých paradigmách (lexikálnej, slovotvornej, morfolologickej roviny)

a – á – ia hlava – hláv, , rad – rád, t'ava – tiav, desať – desiaty

e – é – ie dobre - dobré, delo – dielo, mesto – miest, mesto – miesto

i – í pila – píla, vila – víla, vila - víl

u – ú - iu. ženu – ženú, novú – múdru, novú – cudziu

o – ô kôň – koňa, vôňa – voňať

- Rytmický zákon – v slovenčine obyčajne nenasledujú po sebe dve dlhé slabiky. Preto sa druhá slabika skrakuje: v tvaroch adjektív: *veselý - známy, spací - horúci, modrý - biely, čierny, prvý - piaty, siedmy, ôsmy*; v slovesách: *volám - čítam, platím - krútim, padnú - píšu, môžu*; v substantívach: *ženám - dráham, hviezdám, túžbam, uliciach - sviecach, kaviarňach, možnostiach - púšťach, mestá - miesta, mestách - miestach, sídla - sedlá*
- Prízvuk – slovný je pravidelne na prvej slabike slova a nezávisí od kvantity slabiky: *Teraz pracujem doma. Čakáme nové počítače. Podávame teplé jedlá.*
- V spojeniach s jednoslabičnými prepozíciami sa môže prízvuk z rytmických dôvodov presunúť na prepozíciu: *list je na pošte, idem do mesta, deti sú za domom* alebo na prvú slabiku slova podľa sémantických kritérií: *Pracuje na ministerstve, zapíšete do protokolu, cestovné bez úhrady, výsledky pred polrokom, prihláška na fakultu.*
- Jednoslabičné slová sú neprízvučné alebo sa zdôrazňujú podľa významu. Vždy neprízvučné sú jednoslabičné zámená *mi, ma, t'a, ti, ho, mu, ju, sa, si*, ako aj rozličné gramatické slová - tvary pomocných slovies *som, si, je, sme, ste sú*, konjukcie *a, i, že, aj, ale, ak, či, keď* alebo častice *už, len, by*.
- Cvičenia – imitačné posluchové sa využívajú hlavne v počiatočnom štádiu výučby na výcvik správnej výslovnosti, na rozlíšenie kvantity a kvality foném a na rozvoj sluchovej pamäti. Postupuje sa od nácviku prozodických vlastností (prízvuk, kvantita, rytmus, melódia) ku artikulácii jednotlivých foném a slabík. *Prosím t'a, daj mi knihu! Knihu? Akú knihu? No predsa učebnicu slovenčiny. Tú som dávno nevidel. Konečne som doma. Vrátil si sa dnes? Nie, nie, ešte v nedeľu. Vieš, že máme voľno? Naozaj? Rád by som prišiel, ale nemôžem. Kedy sa to stalo? Už včera večer. Prečo ste ma hneď neinformovali? Žiaľ, nemal som mobil. Druhý raz dávaj pozor a nezabúdaj!*
- Fonetické cvičenia možno spojiť s nácvikom lexikálnych a gramatických javov (na identifikáciu substantív a verb), ktoré neskôr možno využiť na ortografický nácvik napr. 1. Ide do hory na drevo. Drevo ľahko horí. 2. Slovenské hrady sú krásne. Kto hradí pobyt. 3. Súdy sú preplnené žiadosťami o súdne konanie. Ľudí súdi podľa výzoru. Priniesli tri sudy vína. 4. Prišli k nám nové módne prúdy. Voda tu rýchlo prúdi. 5. Riaditeľ vedie všetky porady. On vám iste poradí. 6. Aké hodnoty uznávajú mladí ľudia. Tréner hodnotí účasť reprezentantov. 7. Budú zvýšené platy? Odkedy platí nový zákon? 8. Páčia sa mu mladé ženy. Zajtra sa žení. 9. To sú iba predvolebné sľuby. Vždy splní, čo sľúbi. 10. To sú študenti z Číny. Za nich hovoria konkrétne činy. V mene strany činí dobro.
- Audioorálne cvičenia – sluchové vnímanie stimulu podmieňuje reakciu študenta, fixácia a automatizácia jazykových prostriedkov, vytváranie rečových mechanizmov na základe analógie napr. spoločným recitovaním riekaniek, pesničiek a celých textov (monologických, dialogických) s auditívnym, audiovizuálnym a audioorálnym uvedením: *Po nábreží koník beží, koník vraný. Skadialže si šuhajček malovaný?*

5. Literatúra

BALÁŽ, P.: Slovenčina ako cudzí jazyk. In: *Studia Academica Slovaca*. 15. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1986, s. 29-45.

DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, J.: Fonologický systém spisovnej slovenčiny a poľštiny z typologického hľadiska. *Slavica Slovaca*, 34, 1999, č. 1, s. 16-24.

FECANINOVÁ, U.: Konfrontácia zvukovej sústavy ruštiny a slovenčiny. In: *Studia Academica Slovaca*. 6. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1977, s. 75-97.

HENDRICH, J. A KOL.: Didaktika cizích jazyků. Praha, SPN 1988. 498 s.

KRÁL, Á.: Pravidlá spisovnej výslovnosti. 2. vyd. Bratislava, SPN 1988. 630 s.

KRÁL, Á.-SABOL, J.: Fonetika a fonológia. Bratislava, SPN 1989, 388 s.

LENGHARDT, J.: Kontrastívny rozbor anglických a slovenských hlások. In: *Studia Academica Slovaca*. 6. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1977, s. 287-303.

MALÍKOVÁ, M.: Úloha výslovnosti pri osvojovaní si cudzieho jazyka. In: *Technológie vzdelávania tretieho tisícročia. Zborník z vedeckej konferencie*. Red. V. Obert et al. Nitra SLOVDIDAC 1995, 137-143.

MISTRÍK, J.: Basic Slovak. Bratislava, SPN 1989.

NOVÁK, Ľ.: Fonológia slovenčiny v kontexte inojazykových fonologických systémov. In: *Studia Academica Slovaca*. 8. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1979, s. 241-253.

PEKAROVIČOVÁ, J.: Pozitívny a negatívny transfer v slovensko-rakúskych jazykových kontaktoch. In: *Philologica XLIX. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*. Red. P. Žigo. Bratislava, Univerzita Komenského 1998, s. 77-83.

PEKAROVIČOVÁ, J.: Slovenčina ako cudzí jazyk v lingvodidaktickom kontexte. In: *Studia Academica Slovaca*. 29. Red. J. Mlacek. Bratislava, STIMUL 2000, s. 158-172.

PEKAROVIČOVÁ, J.: Slovensko-poľské kontakty a kontrasty v jazykovej komunikácii. In: *Slovakistika v Poľsku. Zborník materiálov z I. slovákistickej konferencie*. Red. J. Siatkowski-P. Káša. Varšava-Krakov, Towarzystwo Slowaków w Polsce 1999, s. 31-41.

PEKAROVIČOVÁ, J.: K jazykovej komunikácii cudzincov v slovenčine. In: *Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykovej komunikácie*. 2. diel. Red. J. Horecký. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela 1996, s. 91-99, angl. res. s. 210.

PEKAROVIČOVÁ, J.: Komunikačné bariéry pri osvojovaní slovenčiny ako cudzieho jazyka. Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu. 1. diel. Red. P. Odaloš. Banská Bystrica, Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela 1999, s. 154-160.

PEKAROVIČOVÁ, J.: Prozodické vlastnosti slovenčiny z pohľadu cudzinca. Príspevok prednesený na vedeckej konferencii s medzinárodnou účasťou Výraz a význam v jazyku konanej 16.-17. septembra 1999 v Prešove - v tlači

SABOL, J.: Sústava suprasegmentálnych javov spisovnej slovenčiny. In: *Studia Academica Slovaca*. 4. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1975, s. 375-393.

SABOL, J.: K teórii jazykovej interferencie. *Jazykovedný časopis*, 44. 1993, s. 87-91.

VAVERKOVÁ, I.: Konfrontácia nemeckého a slovenského fonologického systému. In: *Studia Academica Slovaca*. 6. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1977, s. 567-587.

Lingvisticko-semiotické pohľady na biblické texty

1. O náboženskej komunikácii sa doteraz v zborníku *Studia Academica Slovaca* publikovali dve zásadné štúdie. J. Mistrík (1991) predložil svoj pokus o vyčlenenie náboženského štýlu, o jeho „charakteristiku a hľadanie miesta v oblasti rečovej komunikácie“ (s. 174); zaraďuje ho medzi subjektívne štýly, za jeho najvýraznejšiu črtu pokladá hymnickosť a s ňou spojenú emocionálnosť, patetickosť, pompéznosť, pričom pripomína aj jeho heterogenosť (s. 164), z jeho štýlotvorných činiteľov upozorňuje najmä na knižnosť a rétorickosť, dialogickosť, presilu v uplatňovaní mimojazykových výrazových prostriedkov a rekvizít a na predmet náboženských prejavov (s. 164-165). J. Mlacek, analyzujúc jazyk súčasnej duchovnej piesne (1998), rozširuje pojem náboženský štýl (aj po niektorých spresňujúcich poznámkach k Mistríkovej koncepcii) na typ komunikácie, hovorí o náboženskej komunikačnej sfére (s. 102-105); za ďalší znak náboženského štýlu pokladá jeho invariantnosť (s. 104).

1. 1. V štúdií predstavíme niektoré výsledky nášho jazykovedno-semiotického uvažovania o základnom texte náboženskej komunikačnej sféry – o Biblii, ktoré upozorňujú na ďalšiu podstatnú črtu náboženského „štýlu“ – na jeho *obraznosť* (*imaginatívnosť, figuratívnosť, metaforickosť*), semiotickú štruktúrovanosť.¹

1. 1. 1. O semiotických črtách biblického textu sme už uvažovali vo viacerých štúdiách (porov. Sabol, 1997 a; v doplnenej a rozšírenej verzii 1997 b; 2001 a; 2001 b; 2001 c). Zdôraznili sme najmä fakt, že semiotické signály tohto textu tvoria jednu z jeho najtypickejších významovo-kompozičných špecifik. Znakovosť – a to v svojej „implicitnej“ a „explicitnej“ („navonok“ formulovanej podobe) totiž intenzívne presakuje biblickými textami (je v nich množstvo znamení, zjavení, podobenstiev). Ako semiotickú dominantu sme indikovali (Sabol, 1997 b, s. 97-98) úryvok z Listu sv. apoštola Pavla Rimanom: „Je im predsa zjavné, čo možno o Bohu vedieť; Boh im to zjavil. Ved' to, čo je v ňom neviditeľné – jeho večnú moc a božstvo –, možno od stvorenia sveta rozumom poznávať zo stvorených vecí; takže nemajú výhovorky.“ (Rim 1, 19-20; Sväté písmo – Nový zákon, 1995 – ďalej NZ –, s. 414-415; k tomu Vieroučná konštitúcia o Božom zjavení, 1995: „Boh, ktorý všetko stvoril... a udržuje skrze Slovo, dáva ľuďom už vo stvorených veciach trvalé svedectvo o sebe...“ – s. 9;

podč. J. S.). Blížime sa teda k odrazu Boha v našom vedomí aj tak, že svet – vstupujúci do tejto absolútnej semiózy – ako znak podáva svedectvo o svojom Stvoriteľovi. Ďalej sme uviedli zásadnú vývinovú semiotickú skutočnosť, že v Ježišovom vyjadrení „Toto som vám hovoril v obrazoch. No prichádza hodina, keď vám už nebudem hovoriť v obrazoch, ale budem vám o Otcovi hovoriť otvorene.“ (Jn 16, 25 – NZ, 1995, s. 311), v ktorom sa dá identifikovať koncentrované zachytenie pohybu od motivovanej k arbitrárnej, nemotivovanej, „vyššej“, abstraktnejšej štruktúre znaku, je zároveň obsiahnutá predikcia semiotického vývinu ľudstva: od motivovaného k arbitrárnemu znakovému systému (garantujúcemu vyššiu kvalitu semiózy, umožňujúcemu permanentný vývin ľudského myslenia a poznania, a to vďaka vzťahu symetrie a asymetrie v štruktúre znaku – Sabol, 1997 b, s. 97; 98, pozn. 3; podč. J. S. – V týchto súvislostiach možno pozorovať aj vývin grafických sústav, napr. prechod od ikonickosti ku konvenčnosti v čínskom písme – Krupa, 1980, s. 28).

2. V biblických textoch nájdeme nielen uvedený historický signál „premeny“ ikonicko-symbolických znakov na arbitrárne znaky, ale aj ich vývinovú kontinuitu a preskupenie (podrobne Sabol, 2001 a). Možno dokonca hovoriť o istom „navrstvovaní sa“ či „prevrstvovaní sa“ týchto dvoch základných typov znakov (1. motivovaných, ikonicko-symbolických – so symetriou medzi formou a obsahom; 2. nemotivovaných, arbitrárnych, konvenčných – so symetriou, ale aj asymetriou medzi formou a obsahom),² ktorých súčinnosť i protipohyb tvorí jednu zo semiotických podstat jazykovej sústavy. Genetický princíp „meravosti“ ikonicko-symbolických znakov (ikonické znaky „o objekte, ktorý zastupujú, signalizujú aj formou, nielen obsahom“, ide tu o „paralelizmus formy a obsahu“ – Krupa, 1980, s. 27) sa prekonáva arbitrárnosťou (arbitrárne/konvenčné znaky sa charakterizujú „neprítomnosťou odrazovosti na formálnej rovine“ – Krupa, ibid.), ale túto vlastnosť zasa „reguluje“ motivovanosť ako vnesenie pravidiel hry do vnútrosystémového utriedovania, do štruktúrneho usporiadania a „súladného“ používania jazykových prvkov. Arbitrárnosť dáva rozmach poznaniu, mysleniu i jazyku, stimuluje procesy zabstraktňovania a zovšeobecňovania (ktoré patria k najpodstatnejším vlastnostiam a dispozíciám ľudského mozgu), dynamizuje jazyk (aj ako „odlesk“ jeho relácie k mysleniu); motivovanosť zasa dáva jazyku systémovosť a poriadok (podrobnejšie Sabol, 1999).³ V týchto súvislostiach možno na vzťah ikonicko-symbolických a arbitrárnych znakov

aplikovať fyzikálnu tézu o deterministickom chaose (z hľadiska problému dobra a zla o nej uvažuje J. Krempaský, 1998).⁴

3. Skúmanie „navrstvovania“ ikonicko-symbolických (motivovaných) a arbitrárnych (nemotivovaných, konvenčných) znakov, „premeny“ ikonicko-symbolických znakov na arbitrárne (ak vyjdeme zo semiotickej tézy, že arbitrárnosť vedie k vzniku rozličných jazykových sústav), možno – na základe textov Biblie – začať semiotickou interpretáciou príbehu o babylonskej veži (Sabol, 2001 a; 2002).⁵ Ďalší krok „preskupenia“ oboch základných typov znakov, „prekrývania“ arbitrárneho princípu (s ikonicko-symbolickým východiskom, ako nás o tom „poučá“ uvedená biblická udalosť) ikonicko-symbolickým „plató“, ďalšie „vyvažovanie“ motivovanosti (ikonickosti/symbolickosti) a nemotivovanosti (arbitrárnosti) možno v biblických textoch pozorovať pri markantnej semiotickej viazanosti Ježišových vystúpení v podobenstvách, ktorú si všimajú učenici a dokonca sa uchádzajú o vysvetlenie. V Evanjeliu podľa Matúša nájdeme nasledujúce textové jednotky: „V ten deň vyšiel Ježiš z domu a posadil sa pri mori. Okolo neho sa zhromaždili veľké zástupy. Preto nastúpil na loďku a sadol si; a celý zástup stál na brehu. Hovoril im veľa v podobenstvách...“ (Mt 13, 1-3; podč. J. S.; NZ, 1995, s. 72). A ďalej: „Tu pristúpili k nemu učenici a spýtali sa ho: ‚Prečo im hovoríš v podobenstvách?‘ On im povedal: ‚Preto, že vám je dané poznať tajomstvá nebeského kráľovstva, ale im nie je dané. Lebo kto má, tomu sa pridá a bude mať hojne. Ale kto nemá, tomu sa vezme aj to, čo má. Im hovorím v podobenstvách, lebo hľadia, a nevidia, počúvajú, a nepočujú, ani nechápu. Tak sa na nich splní Izaiášovo pororocstvo:

„Budete počúvať, a nepochopíte,

budete hľadiť, a nevidíte.

Lebo otupelo srdce tohoto ľudu:

ušami ťažko počujú

a oči si zavreli,

aby očami nevideli

a ušami nepočuli,

aby srdcom nechápali a neobrátili sa –

aby som ich nemohol uzdraviť.”“

(Mt 13, 10-15; NZ, 1995, s. 73; podč. J. S.).⁶

V brilantnej Ježišovej odpovedi učeníkom, ktorá má pregnantné filozoficko-semiotické vyznenie, sa mieri na silu motivovanosti (teda na uvoľňovanie arbitrárnosti a posilňovanie ikonicko-symbolických črt textu), charakteristickej pre žáner, semiotický útvar podobenstva ako znaku obraznej proveniencie (porov. Sabol, 1997 b, s. 95-96; 98, pozn. 1), ktorý viaže obsah a formu príbuzných javov (na pozadí metaforického, resp. metonymického princípu; porov. k tomu konštatovanie V. Krupa: „V slovnej zásobe je metafora súčasťou motivačného mechanizmu, ktorý cez tzv. vnútornú formu lexémy odstraňuje arbitrárnosť vzťahu medzi jazykovou formou a obsahom...“ – 1989, s. 4).

3.1. Podobenstvo je nesporne znakom obraznej proveniencie;⁷ moderní bádatelia navyše tvrdia, že ide o umelecký žáner (porov. NBS, 1996, s. 783).⁸ Už z názvu tohto žánru sa dá vyčítať základná črta obrazného vyjadrovania – podobnosť. V. Krupa, uvažujúc o podobnosti ako základe metafory, konštatuje, že na tento sémantický príznak sa vzťahuje účinnosť, pôsobivosť, ktorá koreluje s prekvapivosťou, výstižnosťou a komunikateľnosťou (1997, s. 83). Tieto príznaky nachádzame aj v semiotickom útvere podobenstva. Pri ich vymedzovaní upozorňujeme aj na niektoré výsledky doterajšieho výskumu (kondenzovane zhrnuté napr. v NBS, 1996). Ide predovšetkým o súčinnosť podobenstva s alegóriou (teda druhom metafory): hranica medzi nimi nie je ostrá – v Ježišových príbehoch nemožno viesť „jasnú čiaru medzi podobenstvom a alegóriou“. Zdôrazňuje sa ďalej empatická pozícia expedienta biblických podobenstiev („Ježiš v nich stojí na úrovni svojich poslucháčov a používa im známe obrazy, aby im oznámil dosiaľ neznáme posolstvo.“) a vymedzujú sa ďalšie črty tohto žánru: podobenstvo je prehovorom, ktorý nemá doslovný význam; Ježišove podobenstvá môžu poskytnúť „nový, svieži aspekt vlastného významu“. Podčiarkuje sa ďalej, že podobenstvá nie sú len prostriedkom na odovzdávanie informácie prítlačlivým spôsobom, ale majú aj svoj ilokučný rozmer – ich cieľom je často „viesť poslucháčov k tomu, aby uvideli veci z iného hľadiska“ (NBS, 1996, s. 783); pripomína sa ich štylistický rozmer od prirovnaní a metafor až k opisu „typickej udalosti alebo k ucelenému príbehu založenému na konkrétnej príhode“; uvádza sa ich ponuka manévrovacieho priestoru pre percipientov – možnosti z príbehu vyvodiť záver; upozorňuje sa na ich jedinečný charakter (NBS, 1996, s. 784).

4. Pripomíname, že ikonicko-symbolická „poistka“ rovnováhy vo vzťahu motivovaných a nemotivovaných znakov „uložená“ v žánri podobenstva nie je definitívnym krokom semiózy v texte Biblie. Tendenciu k vyrovnávaniu funkčnej realizácie a systémového pôsobenia, „účinkovania“ ikonicko-symbolických a arbitrárnych znakov možno v ňom ďalej pozorovať – pri ich kontinuálnom „striedaní“ – v Ježišovom vyjadrení „Toto som vám hovoril v obrazoch. No prichádza hodina, keď vám už nebudem hovoriť v obrazoch, ale budem vám o Otcovi hovoriť otvorene.“ (Jn 16, 25), ktorého analýzu sme už pripomenuli v 1.1.1 – ide o koncentrované zachytenie pohybu od motivovanej k nemotivovanej štruktúre znaku, ktoré sme hodnotili ako predikciu semiotického vývinu ľudstva.

Toto smerovanie sa ďalej intenzívne potvrdzuje v úchvatnom, sugestívnom obraze „ohnivých jazykov“ v Skutkoch apoštolov, realizovanom na súčinnostnom metaforickom a metonymickom princípe (podrobnejšie Sabol, 2001 a).⁹

5. Semiotický obraz sveta – ktorý sa fascinujúcim spôsobom premietol aj do biblických textov, špecificky aj cez ikonicko-symbolický žáner podobenstva – usmerňuje homeostázu motivovanosti a nemotivovanosti v jazykovom systéme. Ale popri základnom znakovom priestore, fungujúcom ako každý iný akusticko-auditívny a opticko-vizuálny jazykovo-rečový systém, je tu – rovnako ako v biblických textoch vôbec – aj nadstavbový rozmer znakovosti: semiotický anjel strážny – spiritualéma, kódujúci požehnanie tajomstva, iniciovaného Slovom (Jn 1, 1-2) a ponúkajúci budúcu nádej (porov. *Poučenie od figovníka a Výzvu na bdelosť* – Mk 13, 28-37;¹⁰ NBS, 1996, s. 784).

6. Ako sme sa – cez lingvisticko-semiotickú analýzu biblických textov – pokúsili ukázať, pre náboženskú komunikačnú sféru možno (pod „ochranou znakovosti“) stanoviť aj výrazný dištingtívny príznak *obraznosti*, ktorý jej dodáva vertikálnu, meditatívnu hĺbku a možnosť permanentnej duchovnej regenerácie a inšpiratívnej konkretizácie. Táto črta biblických textov bdie aj nad jazykovo-variantnými a semioticko-invariantnými postupmi pri ich preklade do konkrétnych jazykov.

Poznámky

¹ Porov. aj princíp interpretácie Písma podľa Augustína: „Je totiž spôsob, že čokoľvek v Božom písme sa nedá odkázať ani na dôstojnosť mravov, ani na pravdu viery, máš pokladať za obrazné.“ (*De doctrina christiana*, 3, 10: „Et iste omnino modus es, ut quidquid in sermone divino neque ad morum honestatem, neque ad fidei veritatem proprie referri potest, figuratum esse cognoscas.“ – pozri M. Babic, 2001, s. 21.)

² *Terminologická poznámka*: Toto naše binárne vymedzenie základných typov znakov – na pozadí bilaterality, vzťahu formy a obsahu jazykových jednotiek a jeho „vyznenia“ –, ako sa nám zdá, „zrovnoprávňuje“ a uvádza na spoločného menovateľa (najmä vzhľadom na ich funkciu garantovať „rovnováhu“, „zharmonizovanie“, „vyrovnávanie“, homeostázu medzi motivovanosťou a nemotivovanosťou v jazykovej štruktúre) Peirceom (1960; 1998) vyčlenené ikonické znaky (mohli by sme ich nazvať aj metaforickými znakmi), indexové znaky (mohli by sme ich nazvať aj metonymickými znakmi) a symbolické znaky (teda arbitrárne znaky – porov. Ondruš – Sabol, 1987, s. 60).

³ Pripomíname, že naša úvaha – v súlade s početnými miestami predmetu interpretácie – má vo viacerých výkladových kontextoch obraznejší charakter.

⁴ Autor tu vychádza z fyzikálneho faktu, že náš svet sa vyvíja nielen deterministicky, prediktabilne, predvídateľne (tejto tendencii by v jazykovom znakovom systéme zodpovedal princíp ikonickosti/symbolickosti, motivovanosti), ale aj fluktuálne, chaoticky, nepredikovateľne, nepredpovedateľne (tejto tendencii by v semiotickej sústave jazyka zodpovedal princíp arbitrárnosti, nemotivovanosti). Pravda, obidva mechanizmy sú pre svet nenahraditeľné (rovnako aj pre jazyk ako semiotický systém).

⁵ Porov. text v knihe Genezis (11, 1-9; Sväté písmo – Starý zákon. 1, 1994 – ďalej SZ –, s. 62-64): „Vtedy na celej zemi bol jeden jazyk a jedny slová... Potom povedali: ‚Podme, vystavme si mesto a vežu, ktorej vrchol bude siahať až do neba, spravme si tak pomník, aby sme sa nerozpáchli po celej zemi!‘ Tu zostúpil Pán, aby videl mesto a vežu, ktorú stavali ľudia, a riekol: ‚Hľa, sú jedným národom, všetci s rovnakou rečou a toto je počiatok ich činov a veru neodstúpia od všetkého toho, čo si zaumienili urobiť. Podme, zostúpme a pomáľme tam ich reč, aby nikto nerozumel

reči druhého!’ A takto ich odtiaľ rozohnal Pán po celej zemi a mesto prestali stavať. Preto ho nazvali Bábelom, lebo tam Pán zmiatol reč celej zeme a odtiaľ rozohnal ich Pán po celej zemi.“

V tomto úryvku – v príbehu o babylonskej veži a zmätení jazykov – možno odkryť, ako sa nazdávame, jazykový aspekt genetický, dotýkajúci sa vzniku a vývinu jazyka (v interpretácii tohto príbehu možno nájsť aj pokus o odpoveď na otázku, aká bola reč prvotného ľudstva, pričom „udalosť pri babylonskej veži nie je dôkazom, že už predtým nejestvovali rozličné reči“ – SZ. 1, 1994, v pozn. na s. 64), a semiotický, tak ako o ňom uvažujeme v osobitných štúdiách (porov. Sabol, 2001 a; 2002).

Príbeh o babylonskej veži vnímame ako trest za neposlušnosť a pýchu, ale práve semiotika nás vyvádza z omylu, z nenáležitej interpretácie; prvotný, zdanlivý trest sa totiž mení na Boží dar, dobrodenie: arbitrárnosť – vo vzťahu designátora a denotátu – sa ukázala ako veľká výhoda jazykového znaku (argumenty pozri v práci Ondruš – Sabol, 1987, s. 58-65).

⁶ V Evanjeliu podľa Marka sa na tomto mieste (Mk 4, 10-12) zdôrazňuje iný aspekt semiózy: nevyhnutnosť empatie príjemcu; Matúš podčiarkuje precesuálnosť semiózy cez vnútornú štruktúrovanosť znaku.

Príslušný text Evanjelia podľa Marka znie (NZ, 1995, s. 135):

„Keď bol potom sám, tí, čo boli okolo neho s Dvanástimi, pýtali sa ho na podobenstvá. On im povedal: ‚Vám je dané tajomstvo Božieho kráľovstva, ale tým, čo sú vonku, podáva sa všetko v podobenstvách,

aby hľadeli a hľadeli, ale nevideli,

aby počúvali a počúvali, ale nechápali,

aby sa azda neobrátili

a aby sa im neodpustilo.‘“

Zdá sa, že v uvedenom texte je účelová veta; nemožno však vylúčiť, že ide o dôsledkovú vetu, ako sa upozorňuje v Novom biblickom slovníku (1996 – ďalej NBS –, s. 784). Porov. k tomu vysvetľujúce konštatovanie v NZ (1995, s. 135, pozn. pod čiarou): „Ak Pán Ježiš hovorí (narážajúc na Iz 6, 9 a nasl.), ‚aby sa azda neobrátili a aby sa im neodpustilo‘, nechce tým povedať, že by hovoril v podobenstvách preto, aby im ľudia nerozumeli a neobrátili sa (to by sa priečilo jeho svätosti, dobre a

milosrdenstvu), ale že tí, ktorí nechcú veriť a zatvrdzujú sa, sami nepriamo chcú, aby jeho učenie neporozumeli a neobrátili sa, teda preto, že tieto účinky sú nerozlučne spojené s ich neverou a zaťatosťou.“

⁷ Vychádzame pritom z lokučnej charakteristiky podobenstva v jej prepojení na formovú stránku výpovede (Sabol, 1997 b, s. 98, pozn. 1).

⁸ O možnostiach podobenstva pri výstavbe básnických obrazov porov. napr. Milčák, 1995.

⁹ Pozorujme nasledujúce textové jednotky: „Keď prišiel deň Turíc, boli všetci vedno na tom istom mieste. Tu sa náhle strhol hukot z neba, ako keď sa ženie prudký vietor, a naplnil celý dom, v ktorom boli. I zjavili sa im akoby ohnivé jazyky, ktoré sa rozdelili, a na každom z nich spočinul jeden. Všetkých naplnil Duch Svätý a začali hovoriť inými jazykmi, ako im Duch dával hovoriť.“

V Jeruzaleme boli Židia, nábožní ľudia zo všetkých národov, čo sú pod nebom. Keď sa teda strhol tento hukot, mnoho sa ich zbehlo a boli zmätení, lebo každý ich počul hovoriť svojím jazykom. I stípli a udivení vraveli: „Nie sú títo všetci, čo tu hovoria, Galilejčania? A ako to, že ich každý z nás počuje vo svojom vlastnom jazyku, v ktorom sme sa narodili? ... počujeme ich vo svojich jazykoch hovoriť o veľkých Božích skutkoch.“ (Sk 2, 1-8, 11 – NZ, 1995, s. 333-334; podč. J. S.).

Jednoznačne sa aj tu potvrdzuje arbitrárny znakový princíp vedúci k stvárňovaniu a fungovaniu osobitných jazykových štruktúr.

Na tomto mieste sa „oblúkom“ vraciame k rozprave o stavaní babylonskej veže, aby sme pripomenuli súmerateľný obraz, paralelu arbitrárneho semiotického vyznenia „zmätenia“ jazykov a „rozviazania“ jazykov v Skutkoch apoštolov.

V SZ (1, 1994, v poznámke na s. 63 dotýkajúcej sa príbehu a stavaní babylonskej veže) sa uvádza: „Ako Pán zmiatol jazyk týchto ľudí? Sv. Otcovia sú toho náhľadu, že to bolo razom a zázrak by bol v tom, že sa pomenili pojmy. Reč by bola tá istá, len každý pod tým istým slovom rozumel inšie. Bolo by to to isté, len v opačnom smere, ako v prvé svätodušné sviatky (Sk 2, 4).“ (podč. J. S.), teda rovnaké pojmy sa začali označovať rozličnými slovami.

¹⁰ Uvedené konštatovanie sa opiera o myšlienky v citovaných textoch (NZ, 1995, s. 163-164):

„Poučenie od figovníka:

Od figovníka sa naučte podobenstvo. Keď jeho ratolesť mladne a vyháňa listie, viete, že je blízko leto. Tak aj vy, až uvidíte, že sa toto deje, vedzte, že je blízko, pred dvermi. Veru, hovorím vám: Nepominie sa toto pokolenie, kým sa to všetko nestane. Nebo a zem sa pominú, ale moje slová sa nepominú. Ale o tom dni a o tej hodine nevie nik, ani anjeli v nebi, ani Syn, iba Otec.

Výzva na bdelosť

Majte sa na pozore, bdejte, lebo nevíete, kedy príde ten čas. Je to tak, ako keď človek odcestuje: opustil svoj dom, svojim sluhom odovzdal moc, každému určil prácu a vrátnikovi prikázal bdieť. Bdejte teda, lebo nevíete, kedy príde pán domu: či večer, či o polnoci, či za spevu kohúta alebo ráno. Aby vás nenašiel spať, keď príde nečakane! A čo hovorím vám, hovorím všetkým: Bdejte!“

Literatúra

- BABIC, M.: *Kresťanstvo a antické pohanské myslenie. II. časť*. Disputationes Scientificalae, 1, 2001, č. 2, s. 14-23.
- KREMPASKÝ, J.: *Problém dobra a zla z pohľadu fyziky*. Tvorba, 8 (17), 1998, č. 3, s. 1-3.
- KRUPA, V.: *Jednota a variabilita jazyka. Systémový prístup a tzv. exotické jazyky*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1980. 166 s.
- KRUPA, V.: *Pojmová vzdialenosť a účinnosť metafor*. Jazykovedný časopis, 40, 1989, s. 3-9.
- KRUPA, V.: *Podobnosť ako základ metafor*? Jazykovedný časopis, 48, 1997, s. 81-88.
- MILČÁK, M.: *K fenoménu sna a podobenstva v básnickom texte*. In: Realizácie textu. 2. Red. S. Rakús. Levoča, Modrý Peter 1995, s. 24-30.
- MISTRÍK, J.: *Náboženský štýl*. In: Studia Academica Slovaca. 20. Prednášky XXVII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1991, s. 163-175.
- MLACEK, J.: *K štylistike náboženskej komunikačnej sféry a k jazyku súčasnej duchovnej piestne*. In: Studia Academica Slovaca. 27. Prednášky XXXIV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava, STIMUL – Centrum informatiky a vzdelávania FIF UK 1998, s. 102-117.
- Nový biblický slovník*. 1. vyd. Red. J. D. Douglas. Praha, Návrat domů 1996. 1243 s.
- ONDRUŠ, Š. – SABOL, J.: *Úvod do štúdia jazykov*. 3. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1987. 343 s.
- PEIRCE, C. S.: *Collected Papers*. Cambridge, Mass. 1960.
- PEIRCE, C. S.: *Logika ako semiotika: teória znakov*. In: Pragmatizmus. Charles Sanders Peirce – William James – John Dewey – Richard Rorty. Malá antológia filozofie 20. storočia. Zväzok I. Ed. E. Višňovský a F. Mihina. Bratislava, Iris 1998, s. 131-151.

- SABOL, J.: *Z problematiky znakovosti biblického textu*. In: O prekladoch Biblie do slovenčiny a do iných slovanských jazykov. Red. J. Doruľa. Bratislava, Slavistický kabinet SAV 1997 (a), s. 123-134.
- SABOL, J.: *O znakovosti biblického textu*. Verbum, 8, 1997 (b), s. 93-100.
- SABOL, J.: *K problematike vzťahu ikonicko-symbolických a arbitrárnych znakov*. In: Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu. Materiály z 3. konferencie o komunikácii. Banská Bystrica – Donovaly 11. – 13. septembra 1997. I. diel. Red. P. Odaloš. Banská Bystrica, Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela 1999, s. 47-50.
- SABOL, J.: *Semiotické impulzy biblického textu*. In: Slovenská kresťanská a svetská kultúra. 2. Red. J. Skladaná. Bratislava, Veda 2001 (a), s. 148-156.
- SABOL, J.: *Semiotický ráz obraznosti podobenstva*. In: Studia Philologica. Annus VIII. Text a kontext v náboženskej komunikácii. Red. F. Ruščák. Prešov, Fakulta humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity 2001 (b), s. 10-14.
- SABOL, J.: *Znaková podstata podobenstva*. Verbum, 12, 2001 (c), č. 3, s. 29-36.
- SABOL, J.: *Výraz, význam, semióza*. In: Výraz a význam v jazyku. Materiály z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou organizovanej pri príležitosti životného jubilea prof. PhDr. Jána Sabola, DrSc., na Filozofickej fakulte a Fakulte humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity. 16. – 17. september 1999. Prešov, Prešovská univerzita 2002 (v tlači).
- Sväté písmo. Nový zákon*. Preklad podľa typického vydania Novej Vulgáty, upravenej podľa zásad Druhého vatikánskeho koncilu na príkaz pápeža Pavla VI. a promulgovanej pápežom Jánom Pavlom II. Trnava, Spolok sv. Vojtecha 1995. 778 s.
- Sväté písmo. Starý zákon. 1.* Trnava, Spolok sv. Vojtecha 1994. 737 s.
- Vieroučná konštitúcia o Božom zjavení*. In: Sväté písmo. Nový zákon. Trnava, Spolok sv. Vojtecha 1995, s. 8-24.

K problematike kontinuálnosti motívu v slovenskej próze

(Dobroslav Chrobák – Václav Pankovčín)

1. V štúdii – na základe našich doterajších výskumov (najmä: Sabolová, 1999; 2000 a; Sabol – Sabolová, 2001) – budeme porovnávať poviedku D. Chrobáka *Návrat Ondreja Baláža* (pri analýze tejto prózy vychádzame z vyd. z r. 1964, s. 52-61; o jej interpretácii porov. Sabolová, 1999, s. 89-101; 2000 a; tam aj ďalšia lit.) a prózu V. Pankovčína *Tu odpočívajú v pokoji* (z knihy *Bude to pekný pohreb*, 1997, s. 5-15; okrajovo sa dotkneme aj niektorých iných textov tohto autora¹). V týchto poviedkach možno nájsť viaceré paralely, ktoré signalizujú kontinuitné súvzťažnosti prozaických textov z rozličných vývinových období slovenskej literatúry (naturistická próza – ešte nedefinovaný prúd súčasnej mladšej prozaickej vlny).²

1.1. Všimnime si úryvok z cit. Chrobákovej prózy a z prózy V. Pankovčína *Posledná spomienka na nebohého pána Šalamahu* (z knižky *Asi som neprišiel len tak*, 1992), v ktorých má funkciu rytmického echa štvornásobné „súbežné“ vyjadrenie, konštrukcia modálneho typu, signalizujúca eventualitu (predpokladajúca aj aktivitu percipienta):

A) *Môže to byť blúdiaci duch tohto pustého kraja.*

Môže to byť zlovestný posol vojen, požiarov, hladu a moru.

Môže to byť pútnik, vracajúci sa po rokoch z pobitej vojny.

Môže to byť človek s tanistrou a barlou, v kepeni, ktorý mu siaha až po zem.

(Chrobák, 1964, s. 52)

B) *Aj by sa vydala, ale nikto si ju doteraz nevšimol.*

Možno preto, že sa žiadnemu chlapcovi nedala ani len postíškať: keď ju niektorý chytil, utekala ako divá a z celého hrdla kričala: silou-mocou si chcela udržať poctivosť až do svadby.

Možno aj preto, že tri razy denne sa utekala pomodliť do kostola – a rantaprapánski chlapci veru zbožnosťou neoplývali. Radšej celé dni presedeli v krčme.

Možno aj preto, že bola nešikovná, a keď musela niečo robiť na poli, bolo to pre ňu neskutočné utrpenie.

V lete radšej kľáčala v príjemne chladnom kostole a modlila sa.

A možno aj preto, že nechodila na zábavy: nevedela tancovať.

(Pankovčín, 1992, s. 95)

Chrobákov text má výrazné rytmizačné (simultánne) tendencie v súlade s celkovým kompozično-sémantickým blokom príbehu: je tu pohyb od neurčitého, až fantazijného, tajomného, všeobecného ku konkrétnemu, detailnému, „rukolapnému“ – tento pohyb (ktorý

z pozadia „hatí“ symbolický, obrazný, simultánný kontext) sa ohláša aj v príslušných jazykovo-štylistických prostriedkoch kontrastného vyznenia (*blúdiaci duch, pustého kraja, zlovestný posol, pútnik – človek s tanistrou a barlou, v kepeni, ktorý mu siaha až po zem*; je to postupná výmena abstraktnejších, knižnejších, „básnickejších“ prvkov konkrétnejšími pomenovaniami „zážitkového“ typu). Táto pasáž je zaujímavá aj z hľadiska percepcie. Čitateľ zrejme „začne veriť“ najkonkrétnejším podobám tohto textu: tretej, ale najmä štvrtej verzii, na ktoré dostáva aj nepriame signály (klepot a postava). Pravda, po zistení situácie, že hlavného hrdinu Ondreja Baláža (podľa nápisu na pomníku obetiam vojny) pokladajú za mŕtveho, sa možno vrátiť aj k prvým dvom verziám a potvrdiť si – najmä v „nadstavbovom“, „symbolickom“ pásme – ich platnosť (Sabolová, 1999, s. 95).

Pankovčínov text je vecný, charakterizačný, má alúzie na hovorový kolorit, je kreovaný „rytmicko-sukcesívnym“ rozprávaním, prevažuje v ňom etické nad estetickým, „všedné“ nad „mimoriadnym“, opakujúce sa tvary (nahrávajúce simultánnosti) sú viac-menej len enumeratívne, je tu explicitné vyratúvanie „vlastností“ a „konania“ postavy („Verona Šalamahová, vtedy ešte Nováková“) a ich dôsledky pre jej zaradenie do sociatívnych väzieb.

Je evidentné, že obaja autori tvoria primárne sukcesívny, prozaický text. D. Chrobák však vytvára oveľa väčšiu prienikovú množinu medzi sukcesívnosťou a simultánnosťou. Pankovčínova sukcesívnosť je „sama v sebe“. Sukcesívnosť je v Chrobákovej próze prítlmovaná najmä obraznosťou, metaforickosťou, u Pankovčina preskupovaním tematicko-kompozičných pásem³ (v týchto „vrstvách“ je však porovnateľná sukcesívna „prietokovosť“). Pravda, u Chrobáka je toto prítlmovanie výraznejšie⁴ (k opozícii sukcesívnosť – simultánnosť v analyzovaných textoch porov. Sabol – Sabolová, 2001, s. 8-11).

2. Východiskovým kompozičným prvkom Pankovčínovej prózy *Tu odpočívajú v pokoji* a Chrobákovej prózy *Návrat Ondreja Baláža* je motív⁵ návratu (u Chrobáka explicitne vyjadrený už v názve poviedky).⁶ Tematicko-motivická komponéma návratu sa dotýka dvoch základných súradníc epiky: času a priestoru (teda aj časopriestoru), pričom priestor je relatívne stabilný a čas je diferencovaný. Návrat je smerovanie, čiže aj relatívna zmena priestoru, pričom cieľový priestor je známy zo starého času. Tento priestor je teda obohatený o nový čas, ktorý je pre „návratenca“ neznámy, „nezažitý“, a preto môže skrývať potenciálne aj faktické napätové skutočnosti a signály, vhodné na účinné literárne stvárnenie. Čím je pôvodný čas (čas odchodu) vzdialenejší a čím viac sa postava blíži do pôvodného priestoru, tým viac sa zvyšuje pocit napätia vyplývajúceho z jej neprítomnosti v „najvlastnejšom“, východiskovom (rodnom, rodinnom) prostredí v určitom časovom úseku (Sabolová, 1999, s. 90).

V prípade Ondreja Baláža je časový odstup veľmi výrazný (sedemnášť rokov, teda vlastne čas zásadného životného posunu jednotlivých generácií), čo má svoje najprv tušené, neskôr aj realizované hrozivé, tragické dôsledky; u Adama Lejdera z Pankovčínovej prózy je čas odstepu „dobrých deväť rokov“ (v jeho „rozhovore“ s mŕtvou babkou) – ide o menej výrazný odstep, ale napriek tejto skutočnosti sa aj v tomto texte vytvára disonantné, tenzívne „ovzdušie“ príbehu. Obidve postavy uvádza do pôvodného „areálu“ napäťové ticho, „ľahostajnosť“ najbližšieho prostredia a stacionarita, ktorá si „vynucuje“ prekonávanie bariér; cez ne sa naznačuje oddaľovanie „prijatia“ prichádzajúceho a vytváranie pocitu ľudskej osamelosti.

Aj Ondrej, aj Adam musia pri prieniku do pôvodného prostredia pri návrate (Ondrej sa vracia do svojho domu, k svojej rodine z „cudzieho“, iného prostredia, Adam zo „svojho“ do „svojho“, detského areálu) prekonávať bariéry. Táto téma spája oboch autorov: v postave Ondreja ide o prekonanie kopca (do ktorého si nesie svoje utrpenie, svoju golgotu), v postave Adama je to prekonávanie vzdialenosti po častiach (ako v rozprávke).

Uvedieme úvodné komponémy (incipit a introdukcii) oboch próz:

A) *Brieždilo sa. Z bielej osuhle namáhavo vystupujú kontúry kraja. V údolí, odkiaľ vedie cesta hore k dedine, je osuhel' najhustejšia. Je skoro taká hustá ako mlieko, ktoré zabudli cez noc na vychladnutom sporáku.*

Sprvoti nič sa v blízkosti nehýbe: pusté a zamrznuté je siré pole, skrehnuté ticho leží na dne srdc.

(Chrobák, s. 52)

B) *Ďalej už autobus nešiel.*

Adam Lejder vystúpil v Nižnom Fakl'aku. Do Marakéša musel pešo. Hnevalo ho to: vlak meškal asi desať minút, nestihol miestny autobus, ktorý chodil len dvakrát či trikrát za deň – to Adam presne nevedel. Na ďalší spoj by musel čakať v okresnom meste tri a pol hodiny, a to sa mu nechcelo: nasadol radšej na autobus, ktorý ho doviezol najbližšie k jeho dedine.

Dúfal, že cestou do Marakéša niečo stopne, ale – ako naschvál – nešlo ani jedno auto.

Po štyridsiatich minútach rýchlej chôdze ho konečne privítala tabuľa MARAKÉŠ.

(Pankovčín, s. 5)

V úvodných komponémach prózy D. Chrobáka je viacero napäťových prvkov. Prvým z nich je príslovka *namáhavo* (v personifikačnej funkcii). Ďalším tenzívnym prvkom je obraz hustoty osuhle, rozvinutý jej prirovnaním k mlieku (biela farba); toto pomenovanie je napojené na antropomorfizačnú líniu textu, evokuje (v danom kontextovom spojení) jednak predstavu ľudského príbytku, kuchyne, domova, ale zároveň cez neurčitý, všeobecný výraz *zabudli*

(nepomenovaný činiteľ deja) podporuje vykreslenie stacionárnej, meravej, „nehybnej“, tiesnivej situácie. Negatívne vyznenie má vo vedľajšej vete posledného súvetia prvého odseku popri slovese *zabudli* aj výraz *vychladnutom* (i s možnými náznakmi ďalších konotácií, napríklad v označení medziľudských vzťahov).

V rozšírenej introdukcii (druhý odsek) sú tak isto viaceré napäťové signály, roztvárajúce problémovú os textu: meravosť („nič sa nehýbe“, hoci príslovka *sprvoti* naznačuje – na zvýšenie kontrastu – budúci pohyb, je akýmsi „tichom pred búrkou“), osamotenosť, opustenosť („pusté“, „sire“), ticho („skrehnuté ticho leží na dne srdca“), chlad („zamrznuté“, „skrehnuté“; podrobnú analýzu Chrobákovho textu predkladá O. Sabolová, 1999; 2000 a).

V úvodných komponémach Pankovčínovho textu (k introdukcii priradujeme aj tretí a štvrtý odsek – rozšírenú introdukcii; ide o jeden tematický blok) je tenzívnym prvkom hneď incipit (ale aj ďalšie časti introdukcie) *Ďalej už autobus nešiel.*; ide o akési „vymeriavanie“ úsekov (pomenovaných propriami) pre protagonistu na ceste domov, ktoré musí prekonať; dôsledkom prekonávania „prekážok“, „blokov“ je jeho negatívne naladenie (disonantný prvok, ktorým sa vytvára možnosť kontrastu s ďalším textom – návšteva príbuzných): *dalej už autobus nešiel; musel pešo; hnevalo ho to; vlak meškal; nestihol miestny autobus; chodil len dvakrát či trikrát za deň – to Adam presne nevedel; na ďalší spoj by musel čakať... a to sa mu nechcelo; dúfal, že... niečo stopne, ale – ako naschvál – nešlo ani jedno auto.*

Napäťové, „hrozivé“ ticho – v kontraste s detenzívnym „zásahom“ prírodnej scenérie („Bol príjemný teplý jarný deň, zo severu, od hôr, pofukoval slabý vetrík. Na chrbte cítil, ako sa do neho opiera slnko.“ – s. 5) – stupňuje pocit opustenosti, osamelosti, zavŕšený otázkou *Čo pozomierali?*, ktorá je v jednej kompozičnej tonalite s názvom poviedky a s jej záverečnými komponémami a predznamenáva základný výstavbový kontrast textu (opozícia reálneho a záhrobného sveta, ktorá sa ruší až po „precitnutí“ hrdinu):

Obzeral si každý dom. Odkedy tu bol naposledy, nič sa nezmenilo. Vlastne zmenilo. Celou cestou domov mal pocit, že niekoho stretne, ale nestretol nikoho, len niekoľko túlavých psov a mačiek.

Kde sa všetci podeli? Pred obchodom zaparkovaných niekoľko nákladných áut a traktorov, ale ani človeka. Ticho, totálne ticho.

Obchod bol otvorený: nikde ani nohy.

„Je tu niekto?“ spýtal sa Adam.

Nikto neodpovedal.

...

Je to možné? Nikde ani nohy. Čo pozomierali?

(s. 5)

3. K ďalším kompozičným dominantám oboch próz patrí epitafná formulka (s príslušnou „tonalitou“ a „nástojčivosťou“ denotatívneho a konotatívneho „záberu“ skutočnosti) „Odpočívajte v pokoji!“ (spolu s menami) v texte D. Chrobáka a rámcovanie príbehu týmto mikrotextom v próze V. Pankovčina: vyskytuje sa v názve poviedky *Tu odpočívajú v pokoji*, teda na mieste invariantnej rémy, ktorá sa nasycuje najmä v pásmach prelínania reálneho a snového (predstavového) sveta, a v plnom znení sa zjavuje v explicite tohto textu.

Pravda, táto formulka má zásadne diferencované vyznenie v intenzite sujetových zložiek príbehu.

Meno Ondrej Baláž sa v Chrobákovej poviedke (pravda, okrem jej názvu) v spojení s epitafným mikrotextom uvádza v centrálnej, dominantnej, „archetypálnej“ časti príbehu – keď si ho jeho nositeľ prečíta na pomníku obetiam svetovej vojny; tu aj uvedený nápis „Odpočívajte v pokoji!“ má nielen „formálno-komunikačný“, „textovorituálny“ charakter, ale rozohráva bytostné konotácie. K tomuto „uzlovému“ motívu (predovšetkým cez fakt chýbania dátumu smrti za krížikom na pomníku pri mene Ondrej Baláž), ktorý má zásadné sujetovo-kompozičné „poslanie“ v štruktúre poviedky, sa autor vracia niekoľkokrát (pozri Sabolová, 1999, s. 92-93).

Z uvedených kompozično-sémantických zložiek textu vyrastá aj komponéma postmortálnej postavy, pravda, u D. Chrobáka ide len o pozíciu z nepoznania pravej skutočnosti (O. Baláža pokladajú za mŕtveho; len z tohto hľadiska možno hovoriť o „kvázimortálnej“ postave), u V. Pankovčina ide o zásadný prienik (azda aj pod vplyvom baladického a rozprávkového princípu) do záhrobného „prostredia“, a to v podobe rušiacej protiklad dvoch svetov – reálneho a snového (predstavového), ktoré v kompozičnej štruktúre poviedky predstavujú obraz konštruovaný prostredníctvom paralelného kontrastu, posilňujúceho simultánny blok príbehu. Absurdnosť výrazu, ktorú tento protiklad vyvoláva, patrí k intenzívnym miestam Pankovčinovej prózy:

Pri rieke našli plačúce dieťa.

„To si nevšímaj,“ povedal dedo. „Nechala ho tu Ilona Gonduláková, tá, čo sa prespala, ale už je to dávno. To som mohol mať takých šesťdesiat, keď sa to stalo. To dieťa tu zomrelo a teraz plače. Ale čo mu ja môžem pomôcť, ja, starý človek?“

„A koľko vlastne máte rokov?“ spýtal sa Adam.

„A vieš, synu, že ani neviem?“

Cestou stretli inžiniera z Habury: dedo ho pozdravil, ale inžinier bol taký zaujatý stavbou vodnej elektrárne, že ich ani nevnímal.

„No vidíš, čo som ti povedal? Je to blázon. Akoby mu nestačilo, že ho už raz tá električka zabila.“

„Ako ho to zabilo?“ spýtal sa Adam.

„Ludia mu stále robili napriek. Vždy mu to niekto pokazil. Povedali si, že je spriahnutý s diablom, keď má doma toľko svetla. Čo taký hlúpy dedinský národ mohol vedieť, čo je to električka? A keď to raz takto opravoval, stál vo vode, a bolo po ňom. Električka je nebezpečná vec, ale teraz mu to asi nerobí nič, keď sa s tým dennodenne hrá.“

Vošli do domčeka, v ktorom býval dedko s babkou. Domček ako z rozprávky – koľko rokov tu nebol? Babka ho v prvej chvíli nespoznala: nespoznala ma. Dívala sa na mňa ako na niekoho cudzieho: nevedela sa rozpamätať.

„A či si ty, synu?“

„Čo ma nepoznáte? Ja som Adam, váš vnuk.“

„Adam. Hm, hm,“ krútila hlavou.

„Haňo, musíš toho chlapca poznať. Ved’ je to Jankov syn.“

„Jankov, hej?“ povedala a tmoľila sa po izbe. „Miľu, stratila sa mi modlitebná knižka. Ale ja viem, kto ju ukradol: dneska tu bola Krivjanka Negrejdová, ona mi ju ukradla.“

„No vidíš, synu,“ povedal dedo, „aká je už tá naša baba hlúpa. Krivjanka tu nebola, odkedy zomrela. Ale ja viem, kde tá knižka je. Baba ju schovala do postele.“

(s. 12-13; podč. J. S., O. S.)

Sujetovo-kompozičná „sila“ nápisu *Tu odpočívajú v pokoji...* v Pankovčinovej próze spočíva v obnovení protikladu skutočnosti a sna (reálneho a záhrobného sveta) vo finále poviedky:

Potom spomalil a ako kráčal smerom ku kostolu, stretával plno ľudí, ktorých nikdy predtým nevidel. Každého z nich úctivo pozdravil, ale nikto mu nevenoval pozornosť.

Znova sa rozbehol.

Srdce mu búšilo: mal strach, ale povedal si, že ho premôže a pôjde k cintorínu.

Kde je pravda? pýtal sa sám seba. Je to fakt, alebo sa mi to len sníva?

Pribehol celý spotený na cintorín. Stále sa obzeral okolo seba, ale tie bezduché tváre si ho nevšímali. Teraz ho zaujímalo len jedno: chcel nájsť hrob dedka a babky. Približne si pamätal, kde sú pochovaní, ale dávno tu nebol. Niekoľkokrát zabľúdil: škerili sa [na] neho z

hrobov kadejaké mená, ktoré mu často nič nehovorili. Keď si už povedal, že ide preč, že jeho dedo jednoducho nezomrel a nezomrela ani babka...

TU ODPOČÍVAJÚ V POKOJI

MICHAL LEJDER

A

ANNA LEJDEROVÁ

(s. 14-15)

4. Text D. Chrobáka plynie v disonantnej, tenzívnej polohe, v ktorej sa návrat hrdinu mení na amplitúdu príchodu a odchodu so stacionárnym časovo-priestorovým „okamihom“, v ktorom v záblesku nádeje sa v mene ponuky pokoja pre druhého otupuje osteň tragédie katarznou obeťou. Z toho vyplýva aj časový rámec a aspekt poviedky:

Čas „vlastného“ príbehu je krátky: počiatočný uzlový bod, od ktorého plynie línia „vydania účtu“ za minulosť, je prečítanie nápisu na pomníku ako časového signálu. Aj rozhovor Ondreja Baláža s vlastnou ženou (ktorá ho nepozná) je len „kváziprezentný“; tematicky je zaradený do spomienok, do minulosti. Aj „prezentné“ rekvizity majú tento aspekt (podrobnejšie Sabolová 1999, s. 96-98). Vyznenie súčasnosti majú len niektoré kontaktné dialogické textové jednotky (aj to len z aspektu jednej z oboch postáv).

Poviedka z časového hľadiska buduje teda na protiklade minulosti a budúcnosti (A. Bagin hovorí o neprestajných konfrontáciách minulosti a prítomnosti z perspektívy hlavného hrdinu – 1977, s. 152); prítomnosť je „len“ na to, aby slúžila na rozvíjanie časového „dotyku“ minulosti a budúcnosti. Časové napätie, ale aj časová súčinnosť vyplýva z rozporu medzi Ondrejom Balážom (minulosť) a odchádzajúcim mužom bez mena (budúcnosť). Dá sa tu hovoriť o svorníkovej funkcii prítomnosti/„kváziprítomnosti“ (je potrebná na prerozprávanie minulosti, ktorej dôsledky otvárajú neistú budúcnosť).

Čas „príbehu“ Pankovčinovej poviedky plynie pokojne, „akoby sa ani nič nestalo“ – tu sa uplatňuje vo zvýraznenej podobe aspekt rozprávača, cez príbeh ktorého sa roztvára – na rozdiel od Chrobákovho textu – súčinnosť minulosti a prítomnosti.

5. V štúdiu sme naznačili možnosti porovnávacieho, „paralelného“ prieskumu niektorých kompozičných zložiek (osobitne motivického princípu) prozaických textov z rozličných vývinových období slovenskej literatúry. Ukázalo sa, že takýto pohľad – opretý o vybrané teoreticko-metodologické pozície (vychádzajúce napr. zo súčinnosti literárnej vedy, jazykovedy a semiotiky, osobitne pri pozorovaní vzťahu sukcesívnosti a simultánnosti) – môže byť inšpiratívny aj pri roztváraní estetickej štruktúry umeleckého textu.

Poznámky

¹ Próze V. Pankovčina sme sa venovali (predovšetkým pri uvažovaní o možnostiach interpretácie umeleckého textu na pozadí semioticko-znakových princípov, osobitne pri prieskume prepojenia sémantiky a kompozície estetickej výpovede) v spoločnej prednáške *Semiotické a kompozičné poznámky k Pankovčinovej próze*, ktorá odznela na vedeckom seminári *Tvorba Václava Pankovčina v kontextoch mladej spisovateľskej generácie* 24. mája 2001 na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity s organizačnou garanciou Katedry slovenského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity a Asociácie organizácií spisovateľov Slovenska a vyšla v zborníku *Kontexty tvorby Václava Pankovčina. Zborník materiálov z vedeckého seminára, ktorý sa konal 24. mája 2001 v Prešove* (Prešov, Náuka 2001, s. 8-17). Príprava tohto podujatia, ako sa píše v úvodnom slove citovaného zborníka (J. Sabol – M. Součková), vychádzala z faktu, že „sústredenejší pohľad na – žiaľ, už uzavretú – tvorbu jedného z našich najtalentovanejších mladých prozaikov 90-tych rokov v širšom kontexte jeho spisovateľskej generácie zasahuje aj poznávacie, typologické a vnútrotextové problémy súčasnej slovenskej literatúry všeobecne a zároveň ponúka východiskové stimuly pri hľadaní hodnotových kontextov príslušných poetík“ (s. 5)

V hľadaní esteticko-hodnotových signálov slovenskej literatúry po r. 1989 uvedené vysokoškolské pracovisko pokračovalo realizovaním ďalšieho vedeckého seminára s medzinárodnou účasťou *K poetologickým a axiologickým aspektom slovenskej literatúry 90. rokov 20. storočia* v dňoch 22. – 23. mája 2002 na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity.

² Zaujímavé paralely v prelínaní štruktúrovania snového, fantazijného a reálneho sveta by sa dali zistiť aj pri hľadaní súvzťažností medzi naturistickými prózami F. Švantnera a V. Pankovčina. Známe sú aj sugescie magického realizmu (napr. Barborík, 1995, s. 39) pre pankovčínovské textotvorné postupy.

³ Pre Pankovčinovu kompozičnú „stratégiu“ môžu byť symptomatické úvahy rozprávača v knihe *K-85 (Príbeh o prerušenej mravčej ceste*, 1998, s. 73-74): „... príbeh ma presvedčí, že to vôbec nemuselo byť tak, ako by si to mohlo predstavovať moje (najracionálnejšie) racio; a vôbec – akékoľvek kompozície dopredu, všetky tie kostry, osnovy a postupy a členenia na úvod, jadro a záver mi vlastne liezli na nervy už od detstva. Nenávidím to, rovnako ako nenávidím zaužívané autorské postupy a návody na postupy, a rovnako ako vopred nalajnované kompozície s rôznymi tými v úvodzovkách prekvapivými a dopredu presne premyslenými a domyslenými, takzvanými šokujúcimi odbočeniami z hlavnej línie.“ (porov. i Součková, 1999, s. 102).

⁴ Simultánnu štruktúrovanosť prvkov (opretú o ikonicko-symbolický znakový princíp) posilňuje v Chrobákovej próze aj „súčinnosť“ prírodnej scenérie s protagonistovým pocitom tragickej nezvratnosti a zažitím „osudovej“ tenzie, ale aj s jeho „titanským“ gestom obete, ktoré má etické odobrenie (Sabolová, 1999, s. 100-101). Prózu kontrastne rámcuje motív osuhle, ktorý v introdukcii rozohráva napäťovú os príbehu a v explicite („A von svieti slnko, *osuhel* sa zdvihla, vzduch je zasa priezračný a nebo sa prívetиво nakláňa k tvári človeka spravodlivého.“ – s. 61) – svojím „ústupom“, negáciou svojej primárnej „sily“ ako odlesku látkovej skutočnosti – vyznieva (v súlade s ďalšími zložkami tejto komponémy) uvoľňujúco, detenzívne, „oslobodzujúco“.

V Pankovčínovej próze sa prírodné motívy zjavujú iba sporadicky a vlastne len „náznakovo“.

⁵ K problematike motívu v umeleckom texte je bohatá literatúra (porov. napr. M. Wehrli, 1965, s. 135: „motívom’... označujeme väčšinou obrazivú jednotu situácie alebo deja“; J. Hrabák ako motív označuje „najmenšie tematické stavebné celky“ – 1973, s. 92; F. Všetická motív interpretuje ako základnú jednotku motivického princípu, ktorý je „v kompozičnej výstavbe literárneho diela najzávažnejším princípom“ – 1986, s. 19; podľa *Slovníka literárnej teórie* – 1984, s. 236 – je motív „názov najjednoduchšej časti slovesného umeleckého diela, ktorá má ešte svoju tému“). Podrobnejšie o motíve ako kompozičnom prostriedku – „komponéme“, „kompone“ – pozri Sabolová, 2000 b.

⁶ U oboch autorov komponéma návratu prerastá až do svojej „archikomponémovej“ podoby. Pankovčín je v „návratoch“ priam permanentne, a to tak v texte, ako aj v metatexte; ide aj o „návraty“ k téme, k postavám (napr. i v paralele skutočnosti a sna, reálna a ireálna), čím sa vyvažuje tematická sukcesívnosť signálmi simultánnosti. Opakovaním sa totiž „navodzuje... *simultánnu konfrontáciu* prvkov, hľadanie ich podobnosti a totožnosti“ (Miko, 1973, s. 164).

Literatúra

- BAGIN, A.: *Chrobákov priestor a čas*. In: Poézia Chrobákovej prózy. Red. J. Števček. Bratislava, Tatran 1977, s. 133-176.
- BARBORÍK, V.: *Konfrontácie. Václav Pankovčín: Marakéš*. Bratislava, Sumus a. s. 1994. Romboid, 30, 1995, č. 5, s. 38-39.
- HRABÁK, J.: *Poetika*. 1. vyd. Praha, Československý spisovatel 1973. 336 s.
- CHROBÁK, D.: *Kamarát Jašek*. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1964. 200 s. (poviedka *Návrat Ondreja Baláža* na s. 52-61).
- Kontexty tvorby Václava Pankovčína. Zborník materiálov z vedeckého seminára, ktorý sa konal 24. mája 2001 v Prešove*. Prešov, Náuka 2001. 139 s.
- MIKO, F.: *Od epiky k lyrike. Štylistické prierezy literatúrou*. 1. vyd. Bratislava, Tatran 1973. 293 s.
- PANKOVČÍN, V.: *Asi som neprišiel len tak*. Bratislava, Smena 1992. 120 s.
- PANKOVČÍN, V.: *Bude to pekný pohreb*. Levice, Koloman Kertész Bagala, vydavateľstvo L. C. A. 1997. 126 s. (próza *Tu odpočívajú v pokoji* na s. 5-15).
- PANKOVČÍN, V.: *K-85 (Príbeh o prerušenej mravčej ceste)*. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1998.
- SABOL, J. – SABOLOVÁ, O.: *Semiotické a kompozičné poznámky k Pankovčínovej próze*. In: Kontexty tvorby Václava Pankovčína. Zborník materiálov z vedeckého seminára, ktorý sa konal 24. mája 2001 v Prešove. Red. J. Sabol. Prešov, Náuka 2001, s. 8-17.
- SABOL, J. – SOUČKOVÁ, M.: *Slovo na úvod*. In: Kontexty tvorby Václava Pankovčína. Zborník materiálov z vedeckého seminára, ktorý sa konal 24. mája 2001 v Prešove. Red. J. Sabol. Prešov, Náuka 2001, s. 5.
- SABOLOVÁ, O.: *Kompozičné a sémantické súvzťažnosti umeleckej prózy*. 1. vyd. Prešov, Náuka 1999. 131 s.
- SABOLOVÁ, O.: *Ku kompozícii prózy naturizmu (Dobroslav Chrobák: Návrat Ondreja Baláža)*. In: Studia Academica Slovaca. 29. Prednášky XXXVI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava, STIMUL – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 2000 (a), s. 179-186.
- SABOLOVÁ, O.: *Z terminologických otázok výskumu kompozície umeleckej prózy*. In: Človek a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Na počesť profesora Jána Horeckého. Red. K. Buzássyová. Bratislava, Veda 2000 (b), s. 500-503.

Slovník literární teorie. 2., rozšířené vyd. Red. Š. Vlašín. Praha, Československý spisovatel 1984. 465 s.

SOUČKOVÁ, M.: *O čitateľovi v príbehu alebo O ceste, ktorá sa nekončí*. Václav Pankovčín: *K-85 (Príbeh o prerušenej mravčej ceste)*. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1998. Romboid, 34, 1999, č. 1-2, s. 101-103.

VŠETIČKA, F.: *Kompoziciána. O kompozičnej výstavbe prozaického diela*. 1. vyd. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1986. 271 s.

WEHRLI, M.: *Základy modernej teórie literatúry*. 1. vyd. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1965. 225 s.

Jana Skladaná

Frazeologické internacionalizmy

Frazeológia je tá oblasť jazyka, ktorú možno pokladať za najvýraznejší prejav špecifickosti, originálnosti príslušného jazyka. Porovnávanie frazeológie jedného jazyka s frazeológiou iných jazykov prispieva k objasneniu vlastnej podstaty frazém, ich vzniku, prameňov a vývinu. Pomáha vyčleniť aj to, čo je v každom jazyku vlastné, pôvodné, spojené s jeho štruktúrou, s osobitosťou jeho hmotnej a duchovnej kultúry, ale aj to, čo je spoločné viacerým jazykom. Pri porovnávacej metóde na frazeologickom materiáli sa zväčša uplatňuje synchronne jazykové porovnávanie, t. j. konfrontačné štúdium frazém dvoch alebo viacerých jazykov. Zriedkavejšie sa používa metóda historicko-porovnávacieho jazykového výskumu vo frazeológii (Eckert, 1984, s. 203). Tento fakt konštatuje aj M. Basaj v štúdiu o frazeologických internacionalizmoch (1988, s. 31), oponujúc V. V. Akulenkovi, ktorý zamieta diachrónnu metódu pri porovnávacej frazeológii a v tejto súvislosti uznáva iba metódu areálovú a konfrontatívnu. M. Basaj upozorňuje na to, že v mnohých prípadoch pri výskume frazeologických internacionalizmov je potrebné využiť etymológiu a historické exkurzy. R. Eckert pokladá pri diachrónnom výskume frazém za nevyhnutné dodržiavať okrem iných princípov výskumu aj využitie príbuzných jazykov (1988, s. 84). Aj A. I. Molotkov, predstaviteľ synchronnej frazeológie, poukázal na význam porovnávacej frazeológie z historického hľadiska v rozličných jazykoch, ktorá pomôže určiť pôvod jednotlivých frazeologizmov (1977, s. 217 n.). Prevzatú frazeológiu pokladá Molotkov za nepatrnú v porovnaní s domácou frazeológiou. Tu však treba pripomenúť, že prevzatá frazeológia (podobne ako prevzaté slová) sa veľmi rýchlo udomácňuje a ak v nej niet pomenovaní cudzích reálií a svojím významom je zreteľná, prestáva sa cítiť ako cudzia (Mlacek, 1984, s. 83), takže toto konštatovanie nemožno celkom prijať. Pokiaľ ide o cudziu motiváciu a cudzie reálie, neplatí to pri kalkoch, ktoré sa absorbovali vo všetkých kultúrnych jazykoch a stali sa pevnou súčasťou výrazových prostriedkov mnohých jazykov (Smiešková, 1974, s. 194). Internacionalizmy, nielen frazeologické, spájajú v sebe to, čo je spoločné vo viacerých jazykoch, s črtou systémovosti a svojbytnosti v každom zo skúmaných jazykov. Internacionalizmy sú fonematicky, foneticky, morfológicky,

slovotvorne, lexikálno-sémanticky, štylisticky aj komunikačno-pragmaticky viac alebo menej adaptované a integrované do systémov príslušných jazykov (Buzássyová, 1991, s. 90, 91). Svedčia o tom aj viaceré frazémy. Pri frazémach súčasného jazyka treba mať na zreteli dva základné pramene ich pôvodu. 1. Frazémy sa tvoria na domácom základe; tieto frazémy tvoria podstatnú časť frazeologického fondu každého jazyka. 2. Frazémy sa preberali z príbuzných alebo nepříbuzných jazykov, a to buď kalkovaním, alebo ako priame prevzatia. V tejto skupine je dôležité zistiť, v akých historických súvislostiach je frazeológia daného jazyka s frazeológiou iných jazykov. Na túto otázku môže dať odpoveď práve historicko-porovnávacia frazeológia, ktorá môže určiť, či bol v rovnakých frazémach dvoch, troch alebo viacerých jazykov jeden spoločný prameň, alebo či bol výsledkom postupného preberania frazém z jedného jazyka do iného (Molotkov, 1977, s. 218; Smiešková, 1974). M. Basaj vidí prameň zhody frazeologických jednotiek v odlišných, niekedy dokonca v úplne vzdialených jazykoch vo vzájomnosti logicko-metaforických procesov myslenia rozličných národov a v kultúrno-historických kontaktoch medzi jednotlivými národmi (Basaj, 1988, s. 29).

Predstava o črtách, zvláštnostiach, vlastných súčasne rozličným národom, na rozdiel od toho, čo je charakteristické iba pre daný národ, sa utvárala už dávno. Prvým príkladom použitia osobitného slova na označenie pojmu internacionálnosti (medzinárodnosti) je anglické adjektívum *international* z r. 1780 (uvádza to ruský bádateľ Akulenko, neuvádza však prameň). Toto slovo, utvorené podľa latinského základu, a majúce priesvitnú vnútornú formu, sa v priebehu 19. stor. rozšírilo v európskych jazykoch a v 20. stor. preniklo do rozvinutých jazykov všetkých kontinentov. Samotný pojem internacionalizmus je relatívny - je to kontinuum, ktoré zahŕňa všetko, čo sa nachádza medzi dvoma alebo viacerými národmi (Akulenko, 1976, s. 52). Tu je vlastne hlavný problém - určiť hranice pojmu internacionalizmus. Zatiaľ sme stále v oblasti lexiky. Závažnú štúdiu napísal ruský bádateľ M. M. Makovskij (1960), ktorý postavil základnú otázku: V koľkých nepříbuzných jazykoch sa treba stretnúť s daným slovom, aby ho bolo možné nazvať internacionalizmom? Makovskij uvádza jednotlivých autorov, podľa ktorých sa počet takýchto jazykov musí rovnať trom (A. A. Beleckij, V. V. Akulenko), V. Fried hovorí prinajmenšom o dvoch svetových jazykoch a podľa A. Frintu treba hovoriť o všetkých "kultúrnych" (svetových) jazykoch. Makovskij uvádza ďalej O. B. Šachraja, ktorý opatrne

upozorňuje, že slová, ktoré možno pokladať za internacionalizmy, musia byť v "rade" jazykov. Podľa Makovského sú tzv. internacionalizmy z lexikologického hľadiska základom prevzatých slov. Rozdiel medzi internacionalizmami a prevzatiami je len v spôsobe ich výskumu. Pri prevzatých slovách ide o výskum po vertikále v jednom jazyku a pri internacionalizmoch ide o výskum, ktorý robí analýzu súčasne v rozličných jazykoch, teda v horizontálnom pláne. Makovskij si kladie otázku. Jestvujú skutočne také lexikálne jednotky, ktoré možno právom nazvať internacionalizmami? V prípade výskytu takých jednotiek treba podať presný opis ich zvláštností a hraníc a v prípade ich neexistencie treba odmietnuť termín internacionalizmus. Makovskij vyslovil tieto slová v r. 1960 a odvtedy bola teória internacionalizácie slovnej zásoby rozpracovaná oveľa podrobnejšie, ale v zásade tento problém jestvuje dodnes, pretože sa stále hovorí o relatívnosti pojmu internacionalizmus. Ešte nakrátko o názoroch Makovského. Podľa neho paralelné jazykové prevzatia bývajú často rozšírené v rozličných nepříbuzných jazykoch, patriacich do určitého areálu, pričom sú spoločné len pre tieto jazyky a netypické sú pre jazyky, rozšírené v iných areáloch. Makovskij navrhuje pre tieto slová termín regionalizmy. Podľa Makovského nemá význam teritoriálne rozmiestnenie príslušného areálu (jazyky patriace do jedného areálu môžu byť rozšírené v štátoch nachádzajúcich sa v rozličných častiach sveta, napr. v Európe a v Amerike) a takisto nemá význam počet jazykov patriacich do príslušného areálu. Pojem areálu sa mení v súvislosti s objavením sa alebo zánikom prevzatých slov v príslušných jazykoch v priebehu ich historického vývinu. Makovskij zaraďuje slová, ktoré prenikali z mŕtvych klasických jazykov a takisto slová románskeho, slovanského a germánskeho pôvodu do európskych jazykov a amerického kontinentu (osídleného Európanmi) tiež medzi regionalizmy. (Tamže, s. 47). O vhodnosti termínu regionalizmus treba ešte uvažovať. Ako synonymný sa nám javí napr. termín arealizmus, avšak v inom význame.

Ruský bádateľ E. M. Soloduchov vyčleňuje päť typov frazeologických internacionalizmov. 1. Internacionalizmy s úplnou zvukovou a grafickou podobnosťou (*cum grano salis, mutatis mutandis, en face, enfant terrible*); 2. Internacionalizmy s čiastočnou zvukovou i grafickou podobnosťou (*gordický uzol, čínsky múr*); 3. Izomorfické internacionalizmy (len lexikálno-sémantická, štylistická alebo aj štruktúrno-gramatická identifikácia). Táto skupina je najväčšia (*vodiť za nos niekoho, prilievať olej do ohňa*); 4. Potenciálne internacionalizmy (logicko-

sémantická identifikácia). Tento typ autor v práci neskúma; 5. Formálne internacionalizmy - iba vonkajšia identifikácia (*otvárať oči, zlaté slová*) (Soloduchov, 1982, s. 25 n.). Tieto typy predstavujú formy medzijazykového frazeologického spoločenstva (общность), tvoriaceho sa pod vplyvom jazykových a mimojazykových univerzálií, ako výsledok genetickej jazykovej jednoty jazykových, kultúrno-historických kontaktov a zvláštností jazykového vývinu. Dialektická jednota protikladných kategórií národného a internacionálneho v oblasti frazeológie určuje ich relatívnosť, prejavujúcu sa v schopnosti navzájom prenikať, prechádzať z jedného do druhého.

Z aspektu internacionálnych frazém sme vyčlenili isté skupiny, ktoré obsahujú najviac internacionálnej frazeológie. Východiskovým materiálom nám boli dva české frazeologické slovníky, a to dva prvé zväzky Slovníka české frazeologie a idiomatiky (Přirovnání a Výrazy neslovesné. V týchto slovníkoch sa totiž pri jednotlivých heslových frazémach uvádzajú anglické, nemecké, francúzske a ruské ekvivalenty. Tento materiál (ide približne o 800 frazém) sme doplnili o súčasný slovenský slovníkový materiál (Slovník slovenského jazyka, Malý frazeologický slovník od E. Smieškovej, Krátky slovník slovenského jazyka) a doplnili sme ho aj o frazémy, ktoré sa síce v súčasných slovníkoch nenachádzajú, ale podľa nášho a nielen nášho jazykového povedomia sa v súčasnej slovenčine bežne používajú. Tu už, pravda, treba počítať s istou toleranciou. Využili sme aj historický materiál z obdobia 15. - 18. stor., teda z predpisovného obdobia pred prvou kodifikáciou spisovnej slovenčiny Antona Bernoláka. Tento materiál je však veľmi často torzovitý, útržkovitý a často neúplný.

Ďalšie členenie vychádza z nášho chápania pojmu internacionalizmus, ktorý sme - možno trochu zjednodušene (iba z aspektu lexikálno-sémantického) - zúžili. Pod frazeologické internacionalizmy sme zahrnuli len tie frazémy, ktoré sa vyskytujú vo viacerých svetových i nesvetových jazykoch (teda nielen vo dvoch), príbuzných i nepríbuzných a ich prameňmi sú kresťanské dejiny (predovšetkým Biblia), staroveké grécke a rímske dejiny a literatúra, grécka a rímska mytológia (antika), celosvetové (staršie i novšie) dejiny spoločnosti a literatúra. Pre oblasť európskeho regiónu tvoria frazémy tejto skupiny tzv. základný európsky frazeologický fond. To je prvá skupina frazeologických internacionalizmov v pravom slova zmysle. Pri frazémach druhej skupiny, ktoré sa vyskytujú najmenej vo dvoch, ale aj vo viacerých jazykoch a ktoré sa často tiež nazývajú internacionalizmami, by sme pokladali za vhodnejšie

nepoužívať termín internacionalizmus. Možno uvažovať o názve spoločné alebo zhodné frazémy, prípadne zvoliť nejaké iné označenie (napr. už spomínaný arealizmus). Zhoda obsahovej aj výrazovej stránky frazeológie, zhoda v motivácii, prenášaní významu ap. nemusí nastať preberaním frazém z jedného jazyka do druhého, ale môže byť aj dôsledkom podobného reagovania človeka na podnety okolitej skutočnosti, na rovnaké alebo podobné životné, citové, pracovné a iné situácie, skúsenosti a pod. Na rozdiel od internacionalizmov v našom chápaní je pri týchto frazémach viac odlišností a rozdielov, najmä v rovine lexikálno-sémantickej, ktoré sú nepochybne motivované tým, že rozličné národy trochu iným spôsobom vidia svet, ktorý nás obklopuje.

V prvej skupine tzv. pravých internacionalizmov nepochybne najväčšiu časť predstavujú frazémy majúce svoj pôvod v Biblii (vyše 51 %). Uvádzame príklady, ktoré sú zhodné, resp. podobné po lexikálno-sémantickej stránke v slovenčine, češtine, angličtine, nemčine, francúzštine a ruštine. Napr. slovenčina (S): *hotový, úplný Babylon*, historický materiál (HM): *sťahovať babylonskú vežu na zem*; čeština (Č): *hotový, učiněný, úplný Babylon*; angličtina (A): *a veritable Babel*; nemčina (N): *das reine Babylon*; francúzština (F): *tour de Babel*; ruština (R): *вавилонское столпотворение*; S: *byť chudobný duchom, byť chudobný na duchu*, HM: *byť chudobného ducha, chudobný duchom*; Č: *být chudý na duchu, chudý duchem*; A: *disead in the mind*; N: *geisteskrank*; F: *pauvre esprit*; R: *простофиля*; S: *umývať si ruky (ako Pilát)* - dnes častejšie bez poslednej, fakultatívnej časti, HM: *umyť si ruky ako Pilát*; Č: *mýt si ruce jako (Pontský) Pilát*; A: *wash one's hands of it*; N: *sich die Hände in Unschuld waschen*; F: *s'en laver les mains*; R: *умывать руки (как Пилат)*; S: *judášsky groš*; Č: *jidášsky groš/peníz*; A: *Judas money*; N: *Judaslohn*; F: *denier de Judas*; R: *тридцать серебряников* a i.

Druhou najväčšou skupinou sú frazémy z oblasti antiky (vyše 30 %). S: *zlatá stredná cesta*; Č: *zlatá střední cesta*; A: *the golden middle path*; N: *der goldene Mittelweg*; F: *juste milieu*; R: *золотая середина*; S: *lukulské hody*; Č: *lukulské hody*; A: *Lucullan banquet*; N: *lukullische Genüsse*; F: *un festin de Lucullus*; R: *лукулловский пир*.

Ďalšie skupiny sú z oblasti staršej histórie - vyše 7 % (S: *šedá, sivá eminencia*; Č: *šedá eminence*; A: *grey eminence*; N: *graue Eminenz*; F: *eminence grise*; R: *серый кардинал*; S: *bartolomejská noc*; Č: *bartolomějská noc*; A: *St Bartholomew's Night*;

N: *Bartholomäusnacht*; F: *la Saint - Barthélémy*; R: *варфоломеевская ночь* i z novšej histórie - vyše 2 % (S: *piata kolóna*; Č: *pátá kolona*; A: *fifth column*; N: *die fünfte Kolonne*; F: *la cinguieme colonne*; R: *пятая колонна* a zo svetovej literatúry - vyše 7 % (S: *boj s veternými mlynmi*; Č: *boj s větrnými mlýny*; A: *tilting at windmills*; N: *Kampf gegen Windmühlen*; F: *(combat) contre des moulins á vent*; R: *воевать с ветряными мельницами*; S: *hamletovská otázka*; Č: *hamletovská otázka*; A: *Hamlet's question*; N: *Hamletfrage*; F: *une question cruciale*; R: *гамлетовский вопрос*;

Druhú skupinu sme rozčlenili na viacero lexikálno-sémantických okruhov. Zo skúmaného materiálu sme vyčlenili najvýraznejšie skupiny (asi 360 frazém). Už náš doteraz zozbieraný materiál nám dovoľuje poukázať v ďalšej analýze práve na isté rozdielnosti a väčšiu variantnosť vo frazémach tejto skupiny. V prvej etape nášho výskumu sme sa zamerali na ich zhodu, resp. podobnosť v oblasti lexikálno-sémantickej.

1. Prírodné javy a úkazy - asi 5 % (S: *byť rýchly ako blesk*; Č: *být (rychlý) jako blesk*; A: *be quick as a flash*; N: *schnell sein wie der Blitz*; F: *etre rapide comme l'éclair*; R: *пролететь как молния*; S: *to je ako kvapka v mori*; Č: *to je jako kapka v moři, do moře*; A: *it's (only) a drop in the ocean*; N: *das ist wie ein Tropfen auf den heissen Stein* - tu je istý rozdiel; F: *c'est une goutte d'eau dans la mer*; R: *это капля в море*; S: *byť studený ako ľad, ako kus ľadu*; Č: *být (studený) jako led, jako kus ledu*; A: *be like ice*; N: *kalt wie Eis sein*; F: *avoir les pieds de glace*; R: *быть холодным как лёд*).

2. Rastlinstvo - vyše 8 % (S: *byť čistý ako ľalia*; Č: *být čistý jako lilie*; A: *be as pure as a lily*; N: *rein wie ein Lilie sein*; F: *etre pur comme un lys*; R: *чист как лилия*; S: *byť pekná ako ruža*; Č: *být (hezká/krásná) jako růže*; A: *be as pretty as a rose*; N: *schön wie eine Rose sein*; F: *etre jolie comme coeur/fleur*; R: 0).

3. Neživá príroda - vyše 4 % (S: *byť studený, chladný ako kameň*; Č: *být studený, chladný jako kámen*; A: *be as cold as charity/marble/ice*; N: *wie ein Stein sein*; F: *rester de marbre*; R: *быть как камень*; S: *byť, priťahovať niekoho ako magnet*; Č: *přitahovat (někoho) jako magnet*; A: *draw so. like a magnet*; N: *jn anziehen wie ein Magnet*; F: *attirer comme un aimant*; R: *притягивать как магнит*).

4. Zvieratstvo - vyše 4 % (S: *osie hniezdo*; Č: *vosí hnízdo*; A: *a hornets'/a wasps' nest*; N: *Wespennest*; F: *nid de guepes*; R: *осиное гнездо*; S: *ísť, vliecť sa ako slimák*; Č: *lézt, šinout se jako hlemýžď, šnek*; A: *go at a snail's pace*; N: *kriechen wie eine Schnecke*; F: *aller/marcher comme un escargot/une limace/une tortue*; R: *ползти/тащиться как черепаха*; S: *spievať ako slávik*; Č: *zpívat jako slavík*; A: *sing like a nightingale/bird*; N: *singen wie eine Nachtigall*; F: *chanter comme un rossignol*; R: *петь как соловей*).

5. Časti ľudského tela - vyše 4 % (S: *s vyplazeným jazykom*; Č: *s vyplazeným jazykem*; A: *with one's tongue hanging out*; N: *mit hängender Zunge*; F: *en tirant la langue*; R: *высунув язык*; S: *mať tvrdé, kamenné srdce*; Č: *mít tvrdé, kamenné srdce*; A: *hard heart*; N: *hartes Hertz*; F: *coeur dur*; R: *каменное сердце*; S: *od hlavy až po päty*; Č: *od hlavy až k patě*; A: *from head/top to toe*; N: *von Kopf bis Fuss*; F: *de la tete aux pieds*; R: *с головы до пят/ног*).

6. Jedlá, suroviny, pochutiny - vyše 4 % (S: *ťažký, trpký, horký chlieb*; Č: *trpký, hořký, těžký, tvrdý chléb*; A: *the bead of affliction, a hard life*; N: *schweres Brot, hartes Brot*; F: *pain amer, pain dur*; R: *тяжелый хлеб*; S: *byť sladký ako cukor/med*; Č: *je to (sladké) jako med*; A: *it's as sweet as sugar*; N: *es ist süß wie Honig*; F: *c'est doux comme le miel*; R: *сладкое как мед/как сахар*).

7. Nástroje, zbrane, oblast' remesiel - vyše 3 % (S: *ostrý ako britva*; Č: *je to (ostré) jako břitva*; A: *be razor-sharp, be sharp as a razor*; N: *scharf wie ein Rasiermesser*; F: *etre tranchant comme une lame*; R: *(быть) острый как бритва*; S: *byť deravý ako sito, ako rešeto*; Č: *je to děravé jako cedník*; A: *leak like a sieve*; N: *löchrig wie ein Sieb sein*; F: *etre percé comme une passoire*; R: *(бать) дырявый как сито*; S: *majstrovský kúsok*; Č: *mistrovský kousek*; A: *masterpiece*; N: *Meisterstück*; F: *coup de maître*; R: *настоящее искусство*. Pôvodný význam posledného spojenia bol výrobok zhotovený tovarišom pri tzv. majstrovej skúške. V slovenskom historickom materiáli je doložený len pôvodný význam).

8. Miery, peniaze; čas - vyše 3 % (S: *posledný halier, grajciar, groš, koruna*; Č: *poslední halíř, krejcar, groš, koruna, vindra*; A: *last farthing/ha'penny/penny, bottom dollar*; N: *der letzte Heller*; F: *dernier centime*; R: *последняя копейка*; S: *rovňaký meter*; Č: *stejný loket/metr*; A: *a common standard*; N: *dasselbe Mass*; F: *me me mesure*; R: *единая мерка*).

9. Lieky, liečivá, choroby - vyše 1 % (S: *byť balzomom (na rany)*; Č: *je to/působí to jako balzám na rány*; A: *it is like balm/oil on a wound*; N: *das ist/wirkt (wie) Balsam (auf die Wunde*; F: *c'est comme un baume sur le coeur*; R: *это как бальзам на раны*; S: *šírit' sa ako mor*; Č: *šířit se/být jako mor*; A: *spread like the plague/wild fire*; N: *sich wie ein Lauffeuer verbreiten*; F: *se propager comme une épidémie*; R: *распространяться как зараза*).

10. Technika, vedné disciplíny - zhruba 8 a pol % (S: *robiť ako automat*; Č: *dělat něco/pracovat/být jako automat*; A: *be/act like a robot/automaton*; N: *sich wie ein Automat vorkommen, etwas wie ein Automat machen*; F: *agir/etre comme un automate*; R: *работать как автомат/как машина*).

11. Oblasť hudby - približne 1 % (S: *hrať prvé husle*; Č: *(hrát) první housle/part*; A: *(play) first fiddle*; N: *die erste Geige (spielen)*; F: *premier violon*; R: *первая скрипка*).

12. Prirovnania obsahujúce názvy farieb - okolo 15 % (S: *biely ako sneh*; Č: *bílý jako sníh*; A: *be as white as/be like the driven snow*; N: *schneeweiss sein*; F: *etre blanc comme neige*; R: *(быть) белый как снег*).

Tým, že sme sa pokúsili jednoznačne vyčleniť túto užšiu skupinu, usilovali sme sa zmenšiť relatívnosť, nepresnosť doteraz širšie chápaného pojmu frazeologický internacionalizmus, resp. internacionálna frazéma. Ukazuje sa, že totožnosť, resp. podobnosť frazém tejto skupiny je výraznejšia a častejšia ako ich odlišnosti. Pri analýze druhej skupiny frazém možno hovoriť o ich väčšej variantnosti z hľadiska lexikálneho obsadenia i z hľadiska konštrukčného. Na rozdiel od prvej skupiny však možno predpokladať, že tieto frazémy vznikli v jednotlivých jazykoch na základe rovnakej motivácie, nezávisle od seba, teda nemuseli vzniknúť preberaním (kalkovaním) z iných jazykov.

Literatúra a pramene

АКУЛЕНКО, В. В.: Лексические интернационализмы и методы их изучения. Вопросы языкознания, № 6, 1976, с. 50 – 63.

BASAJ, M.: O polu semantycznym internacjonalizmów frazeologicznych. In: Z polskich studiów slawistycznych, seria VII, Warszawa 1988, s. 29 - 35.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Opakovaná internacionalizácia a problém identifikácie morfológických a lexikálnych jednotiek. Jazykovedný časopis, 42, 2, 1991, s. 89 - 104.

ECKERT, R. Istorická frazeologija slavjanskich jazykov (s učotom baltijskich dannyh). Principy, metody, rezul'taty. X. meždunaroden kongres na slavistite. Rezumjeta na dokladite. Sofija 14. - 22. septemvri 1988. Sofija Izdatelstvo na B'lgarskata akademija na naukite, s. 84.

ECKERT, R.: Zur historischen Phraseologie (an russischen Material). Aktuelle Probleme der Phraseologie (Symposium 27. - 29. 1984 in Zürich). Herausgegeben von Harald Burger und Robert Zett. Züricher Germanistische Studien. Band 9. Verlag Peter Lang. Bern - Frankfurt am Main - New York - Paris, s. 203 - 224.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala. Bratislava, Veda 1987, 592 s.

МАКОВСКИЙ, М. М.: К проблеме так называемой "интернациональной" лексики. Вопросы языкознания 1, 1960, с. 44 – 51.

MLACEK, J.: Slovenská frazeológia. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1984, 159 s. 2. vyd.

МОЛОТКОВ, А. И.: Основы фразеологии русского языка. Ленинград, Издательство Наука 1977, 283 с.

Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání. Praha, Academia 1983. 496 s.

Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné. Praha, Academia 1988. 512 s.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959 - 1968, 6 zv.

SMIEŠKOVÁ, E.: Malý frazeologický slovník. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974, 296 s.

SMIEŠKOVÁ, E.: Porovnávanie vo frazeológii. Kultúra slova 8, 1974, s. 193 - 199.

СОЛОДУХО, Э. М.: Проблемы интернационализации фразеологии. Издательство Казанского университета 1982, 168 с.

Zita Škovierová
Les a tradičné formy hospodárenia s lesom na Slovensku v 20. storočí

Lesné porasty (okrem skalných častí a plôch, ktoré sú nad prirodzenou hranicou lesa) pokrývajú značnú časť Slovenskej republiky: v 70-tych rokoch to bolo 37,5% celkovej rozlohy – väčšiu lesnatosť mali len Rakúsko 38%, Švédsko 57% a Fínsko 71% (Slovensko 1974:149). Lesné hospodárenie predstavuje výrobné odvetvie, ktoré spočíva v zakladaní, pestovaní, obnove a ochrane lesov, ťažbe a doprave dreva.

Vytvorením stredovekého štátu sa lesy na Slovensku, rovnako ako pôda, stali majetkom panovníka a privilegovaných vrstiev. V minulosti ľudia z nížin prenikali do kotlín a okrajov pohorí. Do lesov Západných Karpát zasiahli intenzívnejšie v období výroby železa pomocou dreveného uhlia. Vplyv človeka na pralesy sa v oveľa väčšej miere prejavil v 13.-14. st. v období tzv. nemeckej kolonizácie. Za vojenské a úradné služby obdarovával panovník svojich šľachticov neosídlenou pôdou. Tí v snahe získať čo najviac úžitku z pôdy pozývali na ňu nových usadlíkov z domácich, ale aj cudzích krajov (predovšetkým Nemcov).

V 15. – 16. st. nastal veľký rozvoj baníctva, hutníctva a hámorníctva. Výroba železa a zbraní sa rozvinula najmä v súvislosti s obranou pred tureckými výbojmi. Vyžadovala si množstvo dreva, v dôsledku čoho sa jednej strane s veľkou intenzitou, ba až neúmerne, ťažila drevná hmota z lesov, na druhej strane nedostatok dreva prispieval k zavedeniu ochrany lesa a jeho pestovania.

Ďalšiu vlnu intenzívneho zásahu do pestovania lesa priniesla v 14.-17. st. valašská kolonizácia, ktorá zasiahla najmä rozsiahle oblasti slovenských pralesov. Valasi, ktorí priniesli na územie Slovenska nové formy vysokohorského pastierstva, odlesňovali slovenské pohoria z nížinnej i vyššej, horskej strany. So zvyšujúcou sa potrebou dreva a pocitom jeho nedostatku, predovšetkým v banských oblastiach, prispela neskôr činnosť pastierov k väčšej starostlivosti o ochranu a pestovanie lesa.

Pokiaľ mali ľudia dostatok drevnej hmoty, nestarali sa o obnovu a pestovanie lesa. Stromy im boli pri zakladaní osád, získavaní ornej pôdy a pasienkov väčšmi prekážkou než prínosom, a preto ich odstraňovali zo svojich pozemkov. Údržba a ochrana lesov sa stávala predmetom záujmu až v neskoršom období a v rôznych oblastiach Slovenska nastupovala v rôznom čase a v odlišných spoločensko – ekonomických súvislostiach. Bola spojená so zvýšeným rozvojom poľnohospodárstva, baníctva, hutníctva a sklárskej výroby, ktoré si vyžadovali väčšiu exploataciu lesov.

Už v r. 1426 kráľ Žigmund Luxemburský vydal nariadenie, že drevo pre stredoslovenské bane sa môže rúbať len postupne a na určených miestach. Prvým dokumentom, ktorý okrem ťažby reguloval aj iné stránky rozvoja erárnych lesov v banských oblastiach stredného Slovenska bol lesný poriadok Maximiliána II. z r. 1565. Jeho hlavným cieľom bolo zamedziť plytvaniu drevom, šetriť lesné porasty a zabezpečiť ochranu lesov (najmä pred pasiením) a dostatok dreva pre banské a hutnícke podniky. Od tohto obdobia možno hovoriť o vzniku cieľavedomého lesného hospodárenia na Slovensku (ES III.:524). Ďalším pokusom o zabezpečenie poriadku v lesnom hospodárstve monarchie bol Tereziánsky lesný poriadok z r. 1769. Jeho cieľom bolo dosiahnuť trvalú výnosnosť lesov. Upravoval spôsob lesnej ťažby, zásady obnovy a pestovania lesov, ich ochranu, hospodárnosť s drevom a vrchnostenský dozor (ES VI.:66). Cieľom uplatňovania zásad kapitalistického hospodárenia s lesmi bolo dosiahnutie maximálneho, tzv. čistého výnosu z lesa. Dôsledkom bola premena listnatých lesov na ihličnaté monokultúry, čo spôsobilo narušenie biologickej rovnováhy lesa. Z tohto dôvodu sa už v r. 1898 (zák.čl. XIX)

zaviedol v obecných, komposesorátnych, urbárskych i cirkevných lesoch štátny dozor. V období I. ČSR bola na lesných majetkoch nad 50 ha zavedená povinnosť hospodáriť podľa schválených hospodárskych plánov. Ich plnenie kontrolovala lesodohliadacia služba (ELKS zv.I. 1995:305).

Zalesňovanie vyrúbaných plôch bolo na Slovensku známe už v 18. st., ale v lesníckej praxi sa ujímalo len pomaly. Vysádzanie lesných porastov sa udomáčňovalo až začiatkom 19. st. (do toho času sa zväčša vyberali sadenice z prehustených siatín). Významný slovenský lesník Jozef Dekret Matejovie založil prvé lesné škôlky a zavádzal u nás umelú obnovu lesa výsadbou i siatím (Plesník 1974:164).

V období feudalizmu sa šľachtická zem začala deliť podľa rozličného spôsobu užívania na panskú zem (*dominikál*), ktorú vo vlastnej réžii obhospodaroval sám zemepán a na urbársku pôdu (*rustikál*), ktorá patrila zemepánovi, ale obhospodarovali ju poddaní, ktorí ju užívali a odvádzali za ňu feudálnu rentu. K rustikálu patrili vnútorné pozemky (intravilán) a vonkajšie pozemky (orná pôda, lúky, pasienky a les v chotári obce).

Po zrušení poddanstva v r. 1848 prešiel urbársky majetok v rozsahu dovtedajšej poddanskej držby do súkromného vlastníctva bývalých poddaných. Do ich užívania sa dostala i časť lesov. Vytvárali sa spoločenstvá bývalých urbarialistov, ktoré sa nazývali aj urbárskymi spoločnosťami alebo urbárskymi obcami. Členmi týchto spoločností boli bývalí *urbárnici* alebo *urbarialisti*, ktorí podľa stavovského urbárskeho práva patrili v období feudalizmu k triede poddaných a právne podliehali svojmu zemepánovi. Do zrušenia poddanstva nemali urbárnici svoje vlastné pozemky, ale mali právo užívať pôdu, ktorú im poskytol zemepán. Urbáriálny patent platný od 2. marca 1953 úplne zrušil urbársky pomer a vyhlásil bývalých urbarialistov za neobmedzených vlastníkov bývalej poddanskej pôdy, ktorú dovtedy obrábali. S vlastníctvom ornej pôdy bolo spojené aj spoluvlastníctvo tzv. urbárskych lesov a pasienkov. Poddaní mali aj do zrušenia poddanstva právo pasenia a v lesoch právo zbierať lesné plodiny, tiež právo výrubu dreva na kúrenie a na stavbu a údržbu obytných a hospodárskych budov. Po zrušení poddanstva mali byť lesy a pasienky, ktoré zodpovedali potrebám niekdajších poddaných, oddelené od zemepanského majetku a pridelené podľa ideálnych podielov do spoluvlastníctva bývalým poddaným, teda urbárikom. Ideálnym podielom mohol každý spoluvlastník voľne disponovať (poskytnúť ho niekomu na do užívanie, predať ho a pod.) ale nemohol si ho nechať vydeliť a osobitne obhospodarovať. Vydelenie lesa v o veľkosti jedného podielu bolo dovolené len duchovnému a vo veľkosti polovice podielu učiteľovi, avšak s podmienkou, že i tieto podiely budú spoločne obhospodarované s celým urbárskym lesom.

Veľkosť urbárskych lesov a pasienkov určoval zák. čl. LIII (1871). Podľa tohto zákona mohol k jednej urbárskej usadlosti pripadnúť les o rozsahu 2-8 jutár, ale výnimočne sa jeho plocha mohla zväčšiť až na 22 jutár. Tento zákon súčasne nariaďoval, aby bol urbársky les spravovaný ako spoločný nedielný les a aby bol obhospodarový pod dozorom administratívnych úradov. Tento zákon nadobudol účinnosť dňa 8. januára 1872. Následne sa začali vydeľovať urbárske lesy a pasienky a podielníci – účastinári začali vytvárať tzv. urbárske obce. Niekde sa urbárska obec prekrývala s politickou (administratívnou) obcou. Správu urbárskych majetkov malo v kompetencii vedenie obce. Až na prelome 19. a 20. storočia preberali správu urbárskych spoločenstiev volené urbárske výbory.

Na čele spoločenstva urbarialistov stál urbársky výbor. Viedol ho volený predseda (*precceda, gazda, prézes*), ktorý mal hlavné slovo pri sporoch, vymieraval pokuty za

priestupky, a reprezentoval lesné spoločenstvo pred súdom a úradmi. V práci mu pomáhal jeho zástupca, podpredseda (*gazda, polgazda*), ktorý organizoval prácu v lese, kontroloval horárov a hájnikov, inkasoval účty za drevo a vyberal poplatky. Ďalšími funkcionármi boli pokladník spolku a niekoľkí ďalší výborníci, tiež urbársky hájnik. Do urbárskeho výboru bývali volení zvyčajne majetnejší hospodári, ktorí mali v spoločenstve väčší počet podielov.

Lesné právo bolo určené veľkosťou pôdy rodinného hospodárstva. Pôvodná usadlosť, sesia, sa pri uhorskom systéme dedenia rovnakého dielu pre všetkých potomkov (i keď v 19. st. zväčša len pre mužských potomkov) za niekoľko desaťročí značne rozdrobila. Preto sa právo ťažby dreva počítalo zväčša na menšie čiastky: na osminy (*ošmini, ochtale*), dvanástiny, ale aj na dvaatridsatiny.

Spôsob ťažby dreva v spoločnom lese mal svoje zaužívané formy. V Rači pri Bratislave po získaní povolenia okresnej lesnej správy a po vymeraní úseku lesa, určeného na ťažbu či preriedenie (tzv. *šlogu*) vyšli niekoľkí členovia výboru do hory a číslami označili stromy, určené na vypílenie. Potom prikázali obecnému sluhovi, aby vybubnoval, že si účastinári majú prísť do domu pokladníka žrebovať čísla (*tahat lóse*). Každý účastinár si vytiahol toľko čísiel, koľko mal čiastok (*podílů*). Nakoľko v 20. storočí boli už niekdajšie usadlosti - aj práva úžitku z lesa - značne rozdrobené, počítal sa prídela dreva na dvanástinu podielu urbárskeho práva (*dvanáski*) alebo na jeho šestinu (*na šeski*). Na jednu dvanástinu prislúchal obyčajne 1 m³ dreva, na šestinu pol m³ atď. Každý člen spoločenstva bol povinný vyrúbať a odviezť si drevo do určeného termínu. Keď tak neurobil, vykonali prácu najatí robotníci, ktorým potom musel majiteľ zaplatiť dennú mzdu (*tovarich*) alebo sa drevo predalo na verejnej dražbe. Na celý priebeh ťažby a odvezenia dreva dozeral horár (*obecní jagár*). Tento mal na starosti aj celoročnú ochranu lesa a jeho zveľaďovanie, výsadbu. Ako zamestnanec spolku dostával celoročný plat.

Občania, ktorí nevlastnili práva na podiel dreva, si ho zadovážovali z panskej hory. Za malý poplatok (v 30-tych rokoch za 6 korún) dostali od horára povolenie (*lístek*), ktoré ich oprávňovalo na jednodenný zber raždia. Záležalo potom na pracovitosti a výkonnosti žien, ako vedeli vynaložené peniaze zhodnotiť a koľko batohov dreva si stačili za jeden deň nanosiť domov. Drevom boli odmeňovaní aj nádenníci, ktorí v urbárskej alebo panskej hore hrabali lístie a čistili (*pucovali*) ju.

Palivovým drevom boli odmeňovaní aj obecní zamestnanci. V Sazdiciach pri Leviciach bola časť lesa vyčlenená na úžitok pre funkcionárov obce – volali ju „farársky les“ (*papi erdő, papok erdeje*). Palivové drevo z tejto hory dostávali predovšetkým evanjelický a katolícky farár (po 24 vozov), takisto učitelia cirkevnej školy, po 2 vozy dostali starosta obce, pôrodná baba, pastier ošípaných, kraviar, bubeník, hájnik a poštár, po 3 vozy katolícky a evanjelický zvonár. Chystanie dreva pre obecných sluhov a funkcionárov patrilo medzi spoločne vykonávané obecné práce, na ktoré z každej domácnosti, bez ohľadu na veľkosť majetku a z toho vyplývajúce lesné právo, išiel pracovať jeden človek.

Z členstva v spoločenstve bývalých urbarialistov vyplývali nielen práva, ale i povinnosti. Medzi ne patrilo najmä sadenie lesa. Les sa vysádzal tam, kde sa rok predtým vykonala ťažba dreva. Každú jar pred začatím poľných prác vybubnoval obecný sluha nariadenie výboru urbarialistov o tom, že sa sadenia stromčekov musí zúčastniť každý, kto vlastní urbársku pôdu (na jednu osminu usadlosti sa zvyčajne mal odpracovať 1 deň ročne). Semená a stromčeky na výsadbu dodávala štátna lesná správa. V južných oblastiach Slovenska sa priamo do pôdy sadili žalude.

Zákonný článok SNR č. 2/1958 Zb. zrušil urbariálne spoločenstvá s ohľadom na potreby plánovitého rozvoja lesného hospodárstva. Ich lesná držba prešla do

vlastníctva štátu a JRD, ktoré podľa osobitných ustanovení poskytli náhradu v dreve (ES VI.:193). Miestami boli občanom odopreté lesné prídely už v r. 1950. Skutočnosť, že si majitelia sami majú zadovážiť palivové drevo alebo uhlie na ohrev, keď ich dovtedajšie lesné spoluvlastníctvo oprávňovalo na prídely dreva, znášali obyvatelia ako krivdu a prispôbovali sa novej situácii len veľmi ťažko.

Po r. 1989 boli lesné porasty na Slovensku reštituované potomkami pôvodných majiteľov. V obciach sa uskutočnili ustanovujúce zhromaždenia aktuálnych spolumajiteľov lesného majetku, ktorých počet sa značne rozrástol. V niektorých lokalitách ponechali majitelia lesy štátu ako nájomníkovi. Často však prichádza k finančným únikom a neprehľadnosti hromadnej ťažby dreva z lesov. Inde vlastníci prenajali lesný majetok súkromnému podnikateľovi, ktorého platia za jeho správu. Tu je hospodárenie prehľadnejšie, avšak nové pravidlá lesného hospodárenia a kontrola ich dodržiavania sú stále v štádiu vytvárania.

LITERATÚRA

Kardošová, M. – Slavkovský, P.: Lesné hospodárstvo. In: Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska, zv. 1, Bratislava 1995, s. 305

Kardošová, M.: Lesný spolok. In: Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska, zv. 1, Bratislava 1995, s. 305

Encyklopédia Slovenska, zv. III, Bratislava 1979,

Encyklopédia Slovenska, zv. VI., Bratislava 1982

PLESNÍK, P.: Lesy a lesné hospodárstvo. In: Slovensko 3. zv., Ľud, 1. časť.

Bratislava 1974, s. 149-1820

PODOLÁK, J. : Poľnohospodárstvo. In: Banícka dedina Žakarovce. Bratislava 1956, s. 63-122.

ŠKOVIEROVÁ, Z.: Tradičné pracovné a sociálne aktivity v kontexte s prírodným prostredím. Acta Environmentalica Universitatis Comenianae (Bratislava) vol. 6, 1996, s. 89-95.

Miloslav Vojtech

Dva pohľady do dejín slovenskej poézie prvej polovice 19. storočia (Venované 170. výročiu úmrtia Bohuslava Tablica a 150. výročiu úmrtia Jána Kollára)

Básně naše proroka jsou hlas volavého na poušti...

(Ján Kollár)

V januári roku 2002 sme si pripomenuli dve významné výročia súvisiace s dejinami slovenskej literatúry a kultúry: 170 rokov od úmrtia slovenského obrodeneckého básnika, prekladateľa, literárneho historika a organizátora národného života Bohuslava Tablica (1769 – 1832) a 150 rokov od úmrtia Jána Kollára (1793 – 1852), kľúčovej osobnosti slovenského a českého národného obrodnenia a predovšetkým básnika, ktorý zásadným spôsobom ovplyvnil dejiny slovenskej a českej poézie v prvej polovici 19. storočia.

Bohuslav Tablic a Ján Kollár predstavujú na prvý pohľad dve samostatné básnické osobnosti, dve osobitné kapitoly z dejín slovenskej poézie, ale predsa sú veľmi blízke a úzko prepojené. Práve „dvojvýročie“ životných finále oboch osobností, ktoré si pripomínáme, núti literárneho historika k úvahám o kontinuite a diskontinuite literárnohistorického procesu, o jeho zložitosti a mnohotvárnosti. Bohuslav Tablic a Ján Kollár tieto úvahy stimulujú o to viac, že práve ich literárna tvorba priam modelovo vykazuje črty priamej vývinovej kontinuity a zároveň vývinovo potrebný stupeň diskontinuity v podobe popretia tých literárnych črt, ktoré sa javili ako esteticky opotrebované a boli nutne nahrádzané novými literárnoestetickými modelmi. Bohuslav Tablic bol z hľadiska dejín slovenskej poézie jednou z dominujúcich tvorivých osobností prvých dvoch decénií 19. storočia a svojou poéziou vytvoril „živnú pôdu“ alebo „básnické predpolie“ pre vystúpenie Jána Kollára, ktorého básnické diela intenzívne rezonovali nie len Slovenskom, ale celým slovanským svetom zasa v ďalších dvoch decéniách toho istého storočia a stali sa výzvou a stimulom pre ďalšie spisovateľské generácie. Azda najvýstižnejšie pripomenul túto generačnú nadväznosť a význam Tablicovho diela pre nastupujúcu básnickú generáciu literárny historik Rudo Brtáň (1907 – 1998) slovami: „Tablic je východisko Šafárika, Rožnaya a najmä Kollára, s Palkovičom im ukázal cestu k ľudovej piesni i klasikom európskym, naučil ich prízvučne veršovať a otvoril im brány slovenskej literárnej minulosti“ (Brtáň, 1974, s. 13). Okrem toho Kollára s generačne starším Tablicom spájal predovšetkým literárny jazyk, ktorým bola

čeština, konfesiónalna príslušnosť a spoločné idey typické pre vtedajších obrodeneckých intelektuálov – idey perspektívneho rozvoja národnej kultúry a literatúry.

Bohuslav Tablic, Kollárov generačný a básnický predchodca, sa vo svojej pomerne rozsiahlej a pestrej básnickej tvorbe a svojou prekladateľskou a literárnohistorickou aktivitou predstavil ako všestranne zameraný osvietenský vzdelanec a znalec domácej i svetovej literatúry. Jeho básnické dielo odzrkadľuje zložitosť vývinu slovenskej poézie na prelome 18. a 19. storočia – najmä jej prechodný charakter, nakoľko dokázal prepojiť prvky staršej, ešte barokovej básnickej praxe s novšími a modernejšími podnetmi súdobej európskej literatúry – rokokovou anakreontikou, osvietenským myslením, klasicizmom a náznakmi preromantického literárneho smerovania. Smerová, žánrová a tematická rôznosť ako základné konštanty básnického diela Bohuslava Tablica najmarkantnejšie vystupujú do popredia v jeho kľúčovom básnickom diele – v štvorzväzkových *Poezyách*, ktoré vyšli v rokoch 1806 – 1812 vo Vacove. Nájdeme tu konvenčné rokokovo ladené anakreontské básne s tematikou oslavy jari, lásky, mladosti a priateľstva, mravoučné verše so sklonom k moralizovaniu, ódické a elegické básnické skladby, príležitostné básnické texty, epigramy, balady komponované na spôsob jarmočných piesní a nakoniec osvietensky štylizované básnické texty vyznačujúce sa intelektuálnym pátosom, reflexívnosťou a neraz i vlasteneckým zánietením. Ide najmä o úvodnú a zároveň programovú báseň *Poezyí Svobodné volení* (*Poezye I*, 1806) a básne *Spisovatel* (*Poezye IV*, 1812), *Slávia věncem ozdobená* (*Poezye IV*, 1812) a *Světlo literního umění* (*Poezye I*, 1806). Práve tieto texty sa v kontexte Tablicovej tvorby ale aj v kontexte celej slovenskej poézie prvých dvoch desaťročí 19. storočia javia ako najprogresívnejšie. Tablicove básnické reflexie o hľadaní pravdy ako najvyššej hodnoty a humanity (prezentovanej z pozícií osvietenského filantropa) ako aj úvahy o vzťahu intelektuála a doby a reflexie o uvedomelom vzťahu k rodnej krajine a rodnej reči v mnohom anticipujú básnický svet Jána Kollára, v ktorom práve ideály pravdy a humanity podčiarknuté mohutným vlasteneckým pátosom a doplnené o výrazný intímno-subjektívny rozmer (ktorý Tablicovej básnickej výpovedi ešte chýbal), tvorili jeden zo základných pilierov.

V úvodnej básni prvého zväzku *Poezyí* z roku 1806 *Svobodné volení* Tablic predstavil svoj poetický program vychádzajúci z osvietenských zásad. Báseň, okrem toho, že je prológom *Poezyí* a Tablicovým básnickým krédom, je predovšetkým pokusom o vykreslenie predstavy ideálneho života súdobého intelektuála stvárneného do podoby štedrého mecéna a filantropa, žijúceho vo vidieckom sídle uprostred harmonickej prírody. Táto predstava alebo ideál je v básni podaná ako akt „slobodnej voľby“ alebo „svobodného volení“, čo naznačuje nie len nadpis ale aj prvý verš básne: „Kdyby dobré nebe na voly mi dalo, / čehož

srdce mé by jenom požádalo...“. Tablic sa k svojmu básnický stvárnenému životnému ideálu „prepracúva“ postupne, cez sériu básnických reflexií stvárnených ako rad „hodnotových“ negácií. Tablic postupne „neguje“ hodnotový svet nezlučiteľný s predstavou osvietenského intelektuála, ktorý je mu alternatívne ponúkaný: nechce byť „císařem neb králem“, odmieta „blýskavý trůn“, ale aj byť hrdinom, ktorý by velil „vojsku největšímu“, ale zo skromnosti odmieta aj všetku „božskú učenost“, ktorou by sa vyvýšil „nad Platona, / nad Newtona, Locka, Huma, Mendelsona“ a samozrejme odmieta i všetky pozemské slasti a radovánky. Jeho cieľom je, naopak, pokojný život osvietenského vzdelanca v ústraní na vidieckej samote v lone idylicky vykreslenej harmonickej prírody, v básni stvárnenej ešte typicky rokokovo. V duchu osvietenských snáh o povznesenie ľudových vrstiev túži pomáhať chudobným a vzdelávať ľud, chce bojovať proti bludom, poverám a predsudkom a vyzdvihuje pravdu a cnosť nad všetky poklady sveta. Tablic v básni vykresľuje obraz vlastnej ideálnej knižnice, v ktorej by chcel mať diela významných spisovateľov, básnikov i osvietenských mysliteľov: Voltaira, Shakespeara, Rousseaua, Goetheho, Schillera, Kanta, Lomonosova a mnohých ďalších (podrob. Vojtech, 2000, s. 139 – 141). V závere básne vyzdvihuje potrebu pozdvihnúť slovenskú literatúru a jazyk a vykresľuje ideálnu predstavu budúceho rozkvetu slovenskej literatúry, ktorá sa stane príjemným domovom múz a jej sláva sa rozletí do ďalekej cudziny. Touto predstavou, ktorá má charakter „kultúrneho projektu“ prezentovaného ako pozitívna vízia budúcnosti, predznamenal trend v koncepcnom uvažovaní o fenoméne kultúry a umenia v slovenskom národnom obrození. Neskôr aj Ján Kollár vo svojej koncepcii slovanskej vzájomnosti a po ňom i Ľudovít Štúr v úvahách o koncepcii slovanskej poézie úvahách nereflektovali reálnu situáciu v umení ani v kultúre, ale „projektovali túžby, ktorých splnenie sa malo stať základom reálnej budúcnosti slovanských národov“ (Čúzy, 1997, s. 48).

V básni *Svobodné volení* sa Tablic predstavil ako vysoko kultivovaný osvietenský básnik s vyhranenou klasicistickou štylizáciou. V tomto trende pokračuje aj v básni *Spisovatel*, ktorá svojim reflexívnym charakterom tematicky nadväzuje na báseň *Svobodné volení*. Básnik tu vykreslil obraz ideálneho osvietenského spisovateľa ako bojovníka s nepravosťou, ako kritika mravných a spoločenských neduhov a hlásateľa pravdy, ktorý prostredníctvom umenia ukazuje ľudstvu správnu životnú cestu. Podľa Tablica spisovateľ svojou poéziou „jeví bludů cesty široké“, „světlem (umění) osvěcuje“, „potěšuje“, „dá myslí pokoje“ ale pomáha aj „stírat slzy žalosti“ a zároveň „boj vede s nepravostí“, „v pravdy chrám směle jede“ a „národy k ní celé vede“. Odmenou za túto jeho nadosobnú aktivitu je však často nevďak, potupa a prenasledovanie:

*Vizte, tam hle v poutech sedí,
tu se hladem sužuje,
prchá – retovat se hledí,
tam se kladbou morduje...*

*...Mzdá tvá nevděk jest a hana,
vážný lidský příteli,
ještos od života rána
držel s pravdy ctiteli...*

Báseň *Spisovatel* je jednou z prvých básní v novodobej slovenskej literatúre, v ktorej vystupuje postava autonómnej spisovateľskej osobnosti – intelektuála stvárneného ako nositeľa najvyšších mravných ideálov a cností a zároveň ako trpiteľa za svoje presvedčenie.

Jednou z Tablicových básní, kde dominuje vlastenecká tematika, je oslavná báseň *Slávia věncem ozdobená*, v ktorej vyzdvihol viacerých slovenských i českých národných buditeľov a básnikov. Vyzdvihol tu aj dielo bernolákovca Juraja Fándlyho, pričom vyslovil nespĺniteľné želanie, aby sa „učedníci Bernolákovi“ vrátili k češtine ako literárnemu jazyku a odhodili „psaní způsob smyšlený“. Názorovo identický postoj k bernolákovcom zopakoval o dvadsať rokov neskôr aj Ján Kollár vo veršoch druhého vydania svojej *Slávy dcery* (1832). V 468. znelke síce Bernoláka zaradil do slovanského neba Lethe, ale nezabudol pripomenúť, že „V obec tuto, oslaviti chtivou / národ a řeč spisy svojími, / ještě vjíti mezi jinými / Bernolák chtěl, ale cestou křivou...“ a vyzýva ho „vrať se zpátkem na probitou cestu“, teda k češtine ako jedinému literárnemu jazyku. Kollárovo výzvy, rovnako ako Tablicove slová vyslovené v básni *Slávia věncem ozdobená* však zostali iba zbožnými želaniami, ktorých naplnenie bolo (čo potvrdila sama história) iluzórne.

Nemenej významná je aj Tablicova literárnohistorická a prekladateľská činnosť. Do štyroch zväzkov *Poezyí* zaradil aj výsledky svojej literárnohistorickej práce *Paměti česko-slovenských básníkův aneb veršovcův, kteříž se buďto v Uherské zemi zrodili, aneb aspoň v Uhřích živi byli*, čím položil základy slovenskej literárnej historiografie. Okrem toho vydal dvojzväzkovú antológiu slovenskej poézie *Slovenští veršovci* (1805, 1809), kde publikoval viacero textov zo staršej slovenskej literatúry. Z Tablicovej prekladateľskej práce treba spomenúť preklad veršovanej poetiky klasicizmu *L' Art poétique* od Nicolasa Boileaua pod názvom *Umění básnířské* (1832), preklady diel anglických osvietenských básnikov A. Popa a G. Littletona *Anglické múzy v česko-slovenském oděvu* (1831), preklad balady Olivera

Goldsmitha *Poustevník z Warkworthu* (*Poezye III*, 1809), preklad *Monologu z Hamleta Šekspirova* s úvodným veršom *Býti aneb nebýt, otázka jest vážná* (*Poezye I*, 1806) od W. Shakespeara, ktorým predstavil slovenským čitateľom dovtedy málo známu Shakespeareovu osobnosť, a preklady častí Youngových *Plačov* publikované samostatne i v *Poezyách*. Bohuslav Tablic je prvou výraznejšou prekladateľskou osobnosťou u nás, ktorá svojimi prekladmi otvárala pohľady do západoeurópskych literatúr (predovšetkým anglickej a francúzskej) a ich prostredníctvom vnášala do nášho kultúrneho priestoru nové literárne impulzy.

Pri úvahách o kontinuite a diskontinuite literárneho procesu v prvej polovici 19. storočia, a najmä pri úvahách o kontinuálnej nadväznosti básnického diela Jána Kollára na literárny odkaz svojho predchodcu nemožno obísť otázku genézy slovenského básnického preromantizmu, ktorý sa v slovenskej literatúre objavuje takmer synchronne s prejavmi klasicizmu. Náznaky tohto literárneho prúdu možno v slovenskej literatúre pozorovať už u autorov prvej obrodeneckej generácie patriacich do obdobia tradične označovaného termínom osvietenský klasicizmus (1780 – 1815). Ozývajú sa najmä v básnickej tvorbe Bohuslava Tablica. V jeho silno moralizujúcich baládach, čiastočne ešte poplatných barokovému jarmočnému vkusu, sa už objavujú preromanticky štylizované obrazy drsnej a nespútanej prírody a preromantická atmosféra tajomna. Oveľa intenzívnejšie sa preromantická estetika ohlasuje v jeho básňach s tematikou stredovekých hradov. Najmä elegicky ladená báseň *Csövár. Hrad Raškův* (*Poezye II*, 1807) je plná sentimentu nad ruinami kedysi slávneho hradu zbúraného Turkami. Cestu preromantizmu však Tablic intenzívnejšie kliesnil svojou prekladovou tvorbou (najmä spomínanými prekladmi preromantických básnikov Goldsmitha a Younga). Ukázal tak cestu mladému Šafárikovi, ktorý tieto podnety zúročil v zbierke *Tatranská Múza s lyrou slovanskou* (1814), a následne Jánovi Kollárovi, u ktorého už preromantické podnety rezonovali v plnej intenzite. Bohuslav Tablic teda svojou básnickou tvorbou a prekladmi pomohol slovenskej literatúre preklenúť vývinový oblúk smerujúci od zvyškov baroka cez osvietenský klasicizmus až k preromantizmu a predznamenal jeho prejavy v 20. a 30. rokoch 19. storočia. Rozdiely a zhody v literárnoestetickom smerovaní oboch básnikov vystihol Rudo Brtáň slovami: „B. Tablic ako Kollárov predchodca ideove, generačne aj básnicky je viac osvietenský racionalista a klasicista, ktorý opúšťa takmer úplne barok (okrem jarmočných balád a niekoľkých zrejmých reziduí), a je celkove triezvejší... ako Kollár, na druhej strane však sa blíži predromantikom a sentimentalizmu. Tablic s Kollárom sa usilujú preklenúť protiklady klasicizmus a romantizmus nerovnakým spôsobom, obaja bojujú boj medzi časomierou

a prízvukom, lenže Tablic nemá Kollárovu mladistvú revolučnosť a prudkosť erosu, je skôr evolučný a u neho prevažuje etos nad Kollárovým národným a slovanským pátosom“ (Brtáň, 1974, s. 13). Kým Tablic preberá sporadicky z preromantickej estetiky skôr kontextové, topologické a žánrové prvky, Kollár vo svojom básnickom diele naopak vyzdvihol najtypickejšiu preromantickú tendenciu, a to tendenciu smerujúcu k výraznejšiemu zosubjektivizovaniu poézie a k emancipácii básnického subjektu, prejavujúcu sa voľnosťou a výraznou senzibilitou básnického génia, teda prvky, ktoré boli generačne staršiemu Bohuslavovi Tablicovi ešte vzdialené.

Východiskovými bodmi Kollárovej literárnej tvorby bol predovšetkým záujem o slovanskú minulosť, inšpirovaný Herderovou koncepciou dejín, viera v ideály humanity a myšlienka slovanskej vzájomnosti postavená na princípe vzájomného poznávania a zblížovania sa slovanských národov. Tieto vznešené myšlienky spájal s témou hlboko intímnu – s autentickým citovým zážitkom. Spájanie intímnej a buditeľskej témy do jedného celku, ale najmä zvýšená citová zainteresovanosť Kollárovho lyrického subjektu, ktorý poodhaľuje svoje vnútro, svedčí o progresívnom preromantickom smerovaní Kollárovej poézie. Práve zásluhou básnického vystúpenia Jána Kollára sa v slovenskej poézii udial výrazný posun smerom k autentickejšej zážitkovosti, ktorá dominuje nad konvencionalizovanou básnickou štylizáciou. Tento posun je zároveň základným diferenciačným znakom oddeľujúcim Kollárovu básnickú generáciu od generácie staršej Palkovičovsko-Tablicovskej. Okrem toho práve Ján Kollár objavil pre slovenskú literatúru nového lyrického hrdinu – mladého človeka zmietaného osobnými túžbami a obmedzeniami, ktorý je ale aktívny, nepoddajný a činorodý. Na druhej strane však v jeho poézii ešte zostalo veľa prežitkov klasicizmu. Naďalej využíva časomieru i klasicistický sylabotonický verš, klasicistické rétorické figúry, jeho dielo, napriek preromantickej náplni zdôrazňujúcej citovo zanietený postoj k životným hodnotám, pôsobí klasicisticky monumentálne, nevyhýba sa didaktizovaniu ani moralizátorstvu, ktoré bolo typické pre zakladateľskú generáciu našich klasicistov, vrátane Bohuslava Tablica.

Už v popredí prvej Kollárovej básnickej zbierky, ktorá vyšla v Prahe v roku 1821 pod názvom Básne Jána Kollára, stoja sonety venované milenke Friderike Wilhelmine Schmidtovej, v básni nazývanej Mína. Básnik sa v nich vyznáva zo svojich ľúbostných citov k nej, ospevuje jej krásu a otvorene vyjadruje svoj žiaľ z nenaplnenej lásky. Okrem ľúbostných sonetov zbierka obsahuje elégie, ódy a epigramy. Práve v aforisticky ladených epigramoch, ktoré J. Kollár nazval „Nápismi“, vyznieva naplno druhá tematická línia jeho básnickej tvorby, v ktorej rezonujú silné vlastenectvo a humanistické ideály. Vlastenectvo

a humanistický postoj v Kollárovom diele stoja nerozlučne vedľa seba. Dôkazom toho je epigram *Horlič*, kde rozvíja myšlienku o národe ako „nádobe ľudstva“ a slovanskú ideu spája s princípom ľudskosti: „vždy voláš li Slovan! nechť se ti ozve člověk“.

Vlastenecká tematika dominuje i v patetickej časomernej básni *Vlastenec*. Intenzívne v nej zaznievajú ideály slobody, odmietnutie národnej pasivity, nečinnosti a pocitu trpitelstva. Kollár hneď v úvodnom verši „Mlčteže už raději, proboha, křiklouni daremní“ ostro odmieta prázdne reči tých, ktorí sa vyhlasujú za vlastencov a dúfajú, že ich vlastenecké frázy a horekovanie zachráni vlast'. Básnik naopak burcuje k aktivite a k činu: „Nic tu chabé lkání, nic řeč neprospěje prázdná, / národu jen zmužilé srdce pomůže a čin“. Báseň *Vlastenec* chcel Ján Kollár pôvodne uverejniť vo svojej prvej básnickej zbierke. Josef Jungmann (1773 – 1847), ktorý pripravoval Kollárove *Básně* na vydanie, tento text z obavy pred cenzúrou do zbierky radšej nezaradil, pretože v čase svojho vzniku vyznieval príliš radikálne. Koloval iba v odpisoch a tlačou vyšiel až po autorovej smrti, a to v *Spisoch Jána Kollára* z roku 1862.

Básně Jána Kollára sa stali východiskom monumentálnej básnickej skladby *Slávy dcera* (1824). Ako vo svojej prvotine, aj tu spojil ľubostné motívy s vlasteneckými a národnobuditeľskými témami. Ideovým a kompozičným základom básnickej skladby je voľne naznačené putovanie básnika po krajinách obývaných Slovanmi. Motív putovania, voľne inšpirovaný Byronovým dielom *Childe Haroldova púť*, tvorí pozadie pre množstvo rôznorodých básnických reflexií o láske a kráse, o človeku, o morálke, o vlastenectve, o slávnej minulosti a trpkkej prítomnosti slovanských národov i vízie o ich lepšej budúcnosti. Vyslovil tu dokonca aj veľmi ostro sformulovanú skepsu človeka nad svojou dobou („Do zlých časů, Bůh to z nebe vidí, / naše živobyťi upadlo... / zmatek točí krajin běh i lidí / duch má závrat, srdce uvadlo...“) a skepsu nad nesplniteľnosťou osvietenského ideálu racionálneho usporiadania sveta („...sám již sebe rozum nenávidí“).

Kollárova *Slávy dcera* predstavuje zložito komponovanú básnickú skladbu, ktorá (pozorované v diachronickej rovine) prešla zložitým textovým vývojom. Ako už bolo naznačené, jej bázou sa stal sonetový cyklus publikovaný už v *Básňach* (1821), odkiaľ viedla cesta k jej prvej 150 sonetovej verzii z roku 1824 a jej textový vývoj smeroval až k prvej „mytologicky uravretej verzii z roku 1832“ (Macura, 1993, s. 35 – 36), ktorá obsahovala najskôr 615 sonetov a napokon v ďalších vydaniach sa ich počet rozšíril až na 645. Kým *Slávy dcera* z roku 1824 pôsobí ako umelecky vyvážený celok spájajúci erotické podnety a národné cítenie, vydanie skladby z roku 1832 pôsobí ťažkopádne, nevyvážene a vyumelkované. Doplnkami vo forme ťažko zrozumiteľných alegórií a učených výkladov Kollár pôvodný básnický text skomplikoval, pričom zastrel i pôvodne ľubostný

preromantický charakter svojej poézie a orientáciou na všeobecné princípy sa vrátil späť k princípom klasicizmu. Snažil sa o akúsi „slovanskú encyklopédiu, zachytávajúcu celý slovanský svet minulý i prítomný“ (Vodička, 1960, s. 273). Kollárova poézia, počnúc *Básňami* a rozšíreným vydaním *Slávy dcery* končiac, teda prekonala istý vývinový oblúk od autentickejšieho citového sebavyjadrenia a otvorenej prezentácie básnického „ja“ i v nadosobných témach smerom k rezignácii od intímnej sebareflexie a príklonom k strohému racionálnemu vnímaniu sveta, hodnotiacim stanoviskám a nadosobnej abstraktnej tematike.

Finálna textová podoba Kollárovej *Slávy dcery* je dôkazom toho, že básnik ju budoval ako „skladbu krajne syntetickú, uzavretú a nezvratnú, ako mýtus a kompendium slovanstva. Túto celistvosť podčiarkovalo súbežné znakové nadväzovanie na poéziu štyroch epoch – antiku (elegický predspev), stredovek (tematická osnova spevov *Léthe* a *Acheron* prevzatá z Danteho *Božskej komédie*), renesanciu (Petrarkova ľúbostná lyrika a použitie sonetu) a tiež na západoeurópsku súčasnosť (prepracovanie zemepisného pôdorysu je vlastne alúziou na Byronovho *Childe Harolda*)“ (Macura, 1993, s. 35). Celková ideovo-estetická koncepcia *Slávy dcery* teda vyznieva ako syntéza dovtedajšej básnickej tradície, v rámci ktorej bol jednou z fáz vývoja svetovej poézie romantizmus. Práve v Kollárových postojoch k romantizmu, ktorý bol v jeho časoch už pevnou súčasťou európskej kultúry (hoci na Slovensko sa dostal s istým časovým oneskorením), nachádzame veľa paradoxov. Na jednej strane v jeho básnickej tvorbe (najmä v *Básňach* a v prvej verzii *Slávy dcery*) nájdeme veľa prvkov blízkych romanticky prezentovanému životného pocitu, no na druhej strane najmä k tvorbe svojich európskych romantických súčasníkov zaujíma značne rezervovaný postoj. Kollár dokázal akceptovať tú podobu romantizmu, ktorá bola založená na „eticky chápaných vlastnostiach, blízkych kresťanskému humanizmu. Ak niekto tieto zásady prekročil, nemohol nájsť u Kollára porozumenie. Kollár zavrhuje romantizmus v užšom chápaní, zavrhuje hlavne tvorbu Byrona (podobne ako neskôr i štúrovci)“ (Čúzy, 1985, s. 226). To, čo Kollár dokázal z Byrona s najväčšou pravdepodobnosťou akceptovať a využiť ako inšpiratívny podnet vo svojej vlastnej básnickej praxi, bol už spomenutý kompozičný princíp putovania použitý v *Slávy dcere*, ktorý možno odvodiť z Byronovho *Childe Harolda*. Ostatné, predovšetkým ideové, princípy jeho poézie Kollár striktnie odmietal. Tvorbu Byrona i celej západoeurópskej romantickej generácie považoval za prejav „duchovnej malátnosti a ochabnutia citov“. Podľa Kollára „Tito moderní básnici sú v estetike to, čo blúznivci a fanatici v náboženstve: po otupení prirodzených citov odkryli najjemnejšiu rozkoš bytia v zmyselno-duchovnom

vytržení a opúšťajú prírodu, ktorá pre nich už nemá soli a korenia, aby tam ešte našli a urobili pôžitok chutným a vzdelanie sladkým“ (Kollár, 1954, s. 148 – 149).

Kollár vo svojom básnickom diele teda vedome skrížil viaceré podnety európskej kultúry: klasicistickú poetiku, preromantizmus a polemicky sa vyrovnával s dobovo najaktuálnejšími romantickými literárnoestetickými trendami. Vytvoril tak predstavu o syntetickom básnictve spájajúcom všetky protiklady vekov a predstavu o umení, pevne stojacom na prísnych kresťanských etických základoch a princípoch humanity.

Okrem uvažovania v literárno-estetických súradniciach Kollárova *Slávy dcera* otvára aj otázku generačnej kontinuity a diskontinuity, ktorá bola východiskovým bodom našich úvah o dvoch básnických osobnostiach, ktoré formovali vývin slovenskej poézie v prvej polovici 19. storočia – Bohuslavovi Tablicovi a Jánovi Kollárovi. Literárny historik skúmajúci vzťahy týchto osobností, nemôže v tejto súvislosti nespomenúť sonety č. 447 a 448 tvoriace súčasť IV. spevu *Slávy dcery – Lethe*. Kollár tu (tak ako nad mnohými inými osobnosťami) vyslovuje svoj „mravný“ a „národný“ súd aj nad Bohuslavom Tablicom. Zaradil ho síce do „slovanského neba“ *Léthe*, ale vyjadruje sa o ňom nie veľmi lichotivo. Charakterizoval ho ako lakomého bezdetného boháča, ktorý svoj nahanobený majetok odmietol odkázať vlastnému „národu“:

*Nu snad ten, co jiného kárá –
povím já – náš Tablic majetný,
národu, co boháč bezdětný,
ujmu tu se nahraditi stará...*

*“By řeč nejen černidlem, než zlatem
naši krásilil“ – Vtom on tuliby!
přichází sem skoupým oděn šatem...*

Týmito veršami, ako aj komentármi k nim publikovanými v spise *Výklad čili přímětky a vysvětlivky ku Slávy dcře* (1832), kde Tablica označil za „veľkého milovníka národa i peňazí“ (s. 321), vytvoril mýtus, ktorý mal však ďaleko od pravdy a bol voči Tablicovi nespravodlivý. Žiaľ, túto neoverenú „klebetu“ neskôr prevzal aj Jozef Miloslav Hurban, ktorý ako prvý „podľahol nepravdivej kollárovskej tradícii o údajnej Tablicovej skúposti“ (Brtnáň, 1974, s. 100) a do svojich literárnohistorických prác ju zaradil aj literárny historik Jaroslav Vlček. Na druhej strane však Jánovi Kollárovi patria nesporné zásluhy na vydaní

Tablicových prekladov, najmä *Anglických múz v česko-slovenském oděvu* (1831) a najmä *Umění básnířského* (1832) od N. Boileaua, ktoré vyšlo krátko po Tablicovej smrti.

Tento ambivalentný vzťah dvoch osobností slovenskej literatúry prvej polovice 19. storočia je zaujímavým príkladom kontinuity literárneho procesu, v ktorom je prítomná zjavná literárnoestetická nadväznosť ale aj generačný kritický odstup, ktorý však v tomto prípade trpí zjavným moralistickým syndrómom, typickým pre rozšírené vydanie Kollárovej *Slávy dcery*, najmä pre jej záverečné spevy *Lethe* a *Acheron*.

Literatúra a pramene

BRTÁŇ, Rudo: *Bohuslav Tablic (1769 – 1832). Život a dielo*. Bratislava, Veda 1974.

ČÚZY, Ladislav: *Literárno-estetická koncepcia Jána Kollára a formovanie myslenia o literatúre v štúrovskom období*. Slovenská literatúra, 32, 1985, č. 3, s. 222 – 230.

ČÚZY, Ladislav: *Kollárova estetická koncepcia ako jeden z podnetov Štúrových literárnoestetických názorov*. Romboid, 32, 1997, č. 7, s. 47 – 50.

KOLLÁR, Ján: *Dielo I. Básne*. Bratislava, Tatran 2001.

KOLLÁR, Ján: *O literárnej vzájomnosti*. Bratislava, VSAV 1954.

KOLLÁR, Ján: *Výklad čili přímětky a vysvětlivky ku Slávy dceře*. Budín 1832.

MACURA, Vladimír: *Český a slovenský romantismus ve sporu s romantismem*. In: *Český romantismus v evropském kontextu*. Praha, Ústav pro českou a světovou literaturu 1993, s. 26 – 47.

TABLIC, Bohuslav: *Poezye I – IV*. Vacov 1806 – 1812.

VLČEK, Jaroslav: *Dějiny české literatury II*. Praha, Československý spisovatel 1951.

VODIČKA, Felix: *Jan Kollár*. In: *Dějiny české literatury*. Praha, nakladatelství ČSAV 1960, s. 255 – 274.

VOJTECH, Miloslav: *Od baroka k osvietenskému klasicizmu a preromantizmu. Literárnosmerové aspekty česky písanej poézie na Slovensku v prvej fáze národného obrodzenia*. In: *Česká literatura na konci tisíciletí I. Příspěvky z 2. kongresu světové literárněvědné bohemistiky*. Praha, Ústav pro českou literaturu AVČR 2000, s. 135 – 144.

VOJTECH, Miloslav: *Klasicista – preromantik – romantik? K otázce slohovotypologického zaradenia básnickej tvorby Jána Kollára v českej a slovenskej literárnej histórii*. Slovenská literatúra, 46, 1999, č. 1, s. 34 – 41.

Ján Zambor

Interpretácia básne Miroslava Válka Zvony na nedeľu

Zvony na nedeľu

Zvony, zvony na nedeľu,
zvony krídla bronzového anjela,
počuteľne letiaceho sematam,
nacenganého jak ľalia.

**Zvony smutné, zvony veselé,
zvony jednej letnej nedele,
prebúdzali ma a ja som zo sna skríkol.**

**Nárazy zvonov, zvony nárazníkov,
zvony v slnku horiace jak vlaky s naftou,
zvony brokátov a zvony taftov,
zvony, pod ktorými som ťa videl nahú.**

Zvony, hľadám svoju rovnováhu.

Vôbec, svet bol trocha šikmý
v tomto popoludní iba pre plavcov.
Prezradím ti: Prestrielaný šípmi
modrý bazén neba vytekal.

**Vtedy za zákrutou rieky parník ako sova zahúkal,
pritisla si líce na plet' jablka,
zľakla si sa, zaspala si v jabloňovom lístí.**

**Svet bol celkom zelený a čistý,
orgován bol lacný, peľu všade dost',**

tenký mesiac z neba visel ako myší chvost...

Amen, amen, vtedy si bola ešte panna,
pod pazuchou s vôňou tlčeného muškátu,
na procesii zo sukne si kvety vysýpala,
lupene ruží, ktoré rastú v prstoch.
Jeden z nich zdvihol náhodou
profesor náboženstva,
ten blondiak,
usmial sa a zamykajúc dvere kabinetu
náhodou
posadil si ťa na kolená.

...Bas psov.

**iskry vodopádov,
fosfor mačky,**

do špiku
plač trápených detí.
Putuj k bohu kolenačky,
aby si bol svätý.
Tu sa odhaľujú tajné súhvezdia,
malé luny
sotva vychodiace,
zvykajú si na dotyky prstov.
Proti ránu beží noc
so zježenou srst'ou.
Amen, amen, zastaňte,
ona sa mi páči!
Zvony, zvony, behúni,
zvony posmievači.
Zvony, zvony, ach, môj zvon,
tristo bohov trúbi na trombón!

V izbe prudko zavoňalo ihličie,
za chrbtom som cítil tisíc nožov.
Pomaly jak auto vchádzal do mňa les,
socha s mostom, rieka, propeler,
jablň plná vtákov.

Zelený mlyn leta mával krídlami
- na konci prázdnin, v agátovej aleji -
mlel jedno a to isté:
"Opakujte mi túto vetu ešte raz...
Čo sa dá krásne robiť v letný podvečer?
Odpovedajte na otázku celou vetou!..."
Mlčala.
Všetko sa už naučila,
ale mlčala.
Učebnicu hore nohami
obracal hlúpy vietor.
"Répétez moi cette phrase encore une fois...
Vy máte skvelú výslovnosť, slečna...
Je vous adore...
Ja vás zbožňujem...
Základné číslovky,
áno, tie v prvom rade...
Un, deux, trois, quatre, cinq...
Jeden, dva, tri, štyri, päť...
Päť mužov tlačí do garáže
veľkú, smutnú limuzínu môjho detstva.
No a čo? Človek nie je dieťa.

Zvoní zvon

strateného leta?

Poznáme!

Vieme jak to chodí:

Zlatá brána otvorená,

za tou bránou jedna žena,

za tou ženou zvoní zvon,

celé leto zvoní zvon.

Na jeseň

- poznáme,

vieme jak to chodí -

otvoriť okno na poschodí,

skočiť von!

V podstate by to za to ani nestálo. Verejne
bolo známe: cundra ako svet!

Vraveli nám v škole: "Čo je elektrina, vlastne nevieme."

Možno to, keď ju zdvíham rukou zo zeme...

A vlní, páni, to je na smiech, spítá jak ježiško
a mesto, oči na stopkách, len na ňu, keď tam tak ležala, no, hnus!

Vždy jej bolo ľúto miznúceho snehu,

ako loďku hojdala si v rukách hlavu boľavú,

oplakala motýľa, aj jašteričku v liehu...

Potom - to sa dalo čakať - v takom stave, z mosta
rovno na kameň... Zabudlo sa na ňu.

...pochovali sme ju pri samučkom brehu,

pod trávku.

A stále rovnako sa krúti Zem

z jari do leta a z leta do jesene,

rovnaké sú mračná nad ňou zavesené,

rovnaké slnko páli

tých, ktorí zrádzali,

aj tých, čo milovali...

Odvtedy už prešlo veľa jesení a veľa nedeľ.

To bolo všetko dávno. Zvony mlčali.

Iba raz, tesne pred svitaním,
úbohý anjel, krídlami tlčúc o seba,
preletel nízko nad strechami,
mučené nebo zrútko ako lev
za pätami tryskového anjela,

zvony na nedeľu,
o štvrtej ráno
zobudili ma.

Báseň Miroslava Válka *Zvony na nedeľu* je súčasťou autorovej zbierky *Nepokoj* (1963), otvára sa ňou časť *Rovnováha* nasledujúca po úvodnej básni *Dejiny trávy*. Text sa začína obrazom zvonenia zvonov na nedeľu vzápätí montážne simultanzovaným s predstavou opitého, teda padlého anjela, pôsobiaceho groteskne. Nedeľné zvony a anjel súvisia so sakrálnou sférou. Predstavou anjela "nacenganého jak ľalia", vyjadrenou hovorovým expresívnym frazeologickým prirovnaním, sa simultanzovaný obraz desakralizuje. Opitý anjel je anjel personifikovaný, môžeme ho chápať aj ako metaforu ľudskej bytosti.

V priebehu čítania textu sa to potvrdí, motív je anticipačnou metaforou dievčaťa, ktorého príbeh, pád v spoločensky príznačných okolnostiach až po tragický koniec, sa stane epickým základom básne.

V prvých dvoch odsekoch sa uplatňuje litanická výstavba

s rôznorodým zvýznamňovaním motívu zvonov. Oproti statickosti náboženských litánií je Váľkova litanická pasáž dynamická, oproti ideálnemu pokoji objektov apostrofovania stojí u Válka asociovanie motívu s rozrušením pokoja, s explodujúcim napätím. Zvonenie vyvolá predčasné prebudenie lyrického subjektu a výkrik zo sna. Asociatívne evokované rôznorodé vizionárske obrazy zvonov a zvonenia (opitého anjela, katastrof, žien, zážitku nahoty dievčaťa) vzťahujúce sa na minulosť sa stávajú zdrojom nepokoja lyrického subjektu, zoči-voči nim hľadá svoju rovnováhu. Názov prvej časti zbierky *Rovnováha*, do ktorej je báseň zaradená, Válek zvolil v rámci svojej paradoxnej významovej výstavbovej stratégie - paradox patrí k jeho najcharakteristickejšim postupom.

V ďalších odsekoch, ktoré sú prestrihom do pásma minulosti, básnik kontrastne evokuje svet ako rovnovážny, idylický ("Vôbec, svet bol trocha šikmý / v tomto popoludní iba pre plavcov"), s prvými nesmelými ľúbostnými náznakmi, čistý, jasný. Ak si pod "šípmi", čistou metaforou s veľkou interpretačnou potenciou, predstavíme slnečné lúče i šípy lásky, verše "Prestrieľaný šípmi / modrý bazén neba vytekal" konotujú predstavu splývania neba a zeme, nebo, raj na zemi. Toto čítanie zohľadňujúce bezprostredný významový kontext veršov uprednostňujem pred ich chápaním ako obrazu búrky (pri alternatívnom čítaní by 2. a 3. odsek tvorili akýsi textový variant veršov z básne *Slnko* v autorovej predchádzajúcej zbierke *Príťažlivosť*: "Modrý les. Nad lesom sa mračí. / Z mračien zrazu odlomil sa blesk. / Zem sa nahla. / Sosny narazili čelom o čelo. / Tak sa zľakla, až sa zotmelo"). Lyrický subjekt - básnik svet čarovnej nevinnosti ešte obohacuje vlastným imaginatívne zázračným básnickým videním. Básnik odkrýva senzitivnosť lyrickej partnerky: "Vtedy za zákrutou rieky parník ako sova zahúkal, / pritisla si líce na pleť jablka, / zľakla si sa, zaspala si v jabloňovom listí". Pomenovanie jablko je v danom kontexte viacvýznamové, na jednej strane sa spája so spontánnym hľadaním ochrany a na druhej strane odkazuje na biblický kontext, v ktorom je jablko zakázaným ovocím, pokušením v rajskom svete Adama a Evy pred prvotným hriechom. Partnerkina anjelská čistota tu stojí v opozícii voči jej degradácii na začiatku básne a v ďalších veršoch.

Segment "zaspala si v jabloňovom listí" prijímame predovšetkým ako súčasť harmonického, idylického obrazu skutočnosti. Súčasne ho však čítame aj ako alúziu na baladickú báseň Janka Kráľa *Moja pieseň*, teda i ako skrytú anticipáciu budúceho tragického osudu dievčaťa, hoci jeho motivovanosť je u Válka iná. Pripomeňme si vstupné verše Kráľovej básne: "Pod jablonkou pávy pásla, tvrdo zaspala, / tvrdo, tvrdo, tvrdulienko ako tá skala. / Nespi, nespi, holubička, ver obanuješ, / sen je krátky, život dlhý, ver sa oklameš!" Prostredníctvom tohto segmentu sa

Válkova báseň napája na žánrový kontext slovenskej balady. Práve nenápadná alúzia nás upozorní, že Válkova báseň je modernou netradične tvarovanou baladou. Mimochodom, válkovské kategórie nepokoj a pohyb sú aj podstatnými kategóriami Kráľovej poézie.

Záporné anticipácie sa v doteraz interpretovanom texte uplatňujú systémovo. Začínajú sa obrazom anjela "nacenganého jak ľalia". Do harmonickej skutočnosti evokovanej od 3. odseku akoby vstupovalo jej ohrozenie. V tejto čitateľskej optike sa vlastne aj obraz neba "prestrielaného šípmi" môže vnímať ako významovo ambivalentný. Anticipáciou je aj zahúkanie parníka a uvedomenie si jablka ako pokušenia, ktorých sa dievča zľaklo.

Napriek tomu bol svet dospievajúcich partnerov predsa len rovnovážny a neporušený. Dievča bolo ešte pannou a nenarušené boli aj náboženské istoty, o ktoré sa tento svet opieral: "Amen, amen, vtedy si bola ešte panna, / pod pazuchou s vôňou tlčeného muškátu, / na procesii zo sukne si kvety vysýpala, / lupene ruží, ktoré rastú v prstoch." Náboženské rozmery sveta básnik vyjadruje opakovaným biblicko-liturgickým *amen* vo význame *veru* a obrazom účasti dievčaťa na procesii na Božie telo.

Ďalšia pasáž, pre ktorú je príznačný prudký prechod od poetickosti k prozaizovanej hovorovej rozprávačskej dikcii, vyjadruje zlomovú udalosť v príbehu dievčaťa, ktorá poznamená jej ďalší osud i osud ešte len začínajúceho sa, krehkého vzťahu medzi ňou a lyrickým subjektom: "Jeden z nich (lupeň - pozn. J. Z.) zdvihol náhodou / profesor náboženstva, / ten blondiak, / usmial sa a zamykajúc dvere kabinetu, / náhodou / posadil si ťa na kolená.

" V úlohe zvodcu študentky vystupuje paradoxne práve "profesor náboženstva", čo je vzhľadom na jej náboženské založenie otrasné. Hovorový výraz "ten blondiak" a dvojnásobné "náhodou" vyjadrujú básnikov ironicko-sarkastický postoj. (Zľahčujúce, nezáväznú *náhodou* sa vo Válkovej poézii neskôr už v súčasnom kontexte znova v spojitosti s láskou ohlási v básni *Len tak* v zbierke *Milovanie v husej koži* z roku 1965.) Postavou profesora náboženstva ako zvodcu básnik demaskuje rozmer falošnej náboženskosti, v ktorom možno vidieť jeden zo symptómov slovenskej spoločnosti konca tridsiatych a prvej polovice 40. rokov 20. storočia. Lyrický subjekt sa vracia k traumatizujúcim udalostiam z čias svojho dospievania v období vojnovjej Slovenskej republiky. Text nadväzuje na niektoré polohy autorovej predchádzajúcej knihy *Príťažlivosť*, najmä na báseň *Domov sú ruky, na ktorých smieš plakať*.

V ďalšom odseku sa básnik spomínanú dobu usiluje zachytiť komplexnejšie. Jej zobrazenie v charakteristických záporných prejavoch prechádza do emocionálne vzrušeného reflektovania príbehu partnerky a partnerov, za ktorým stojí i bezmocné moralistické pobúrenie. Irónia a sarkazmus spolu s úžasom a účasťou vyúsťujú do spravodlivého hnevu lyrického subjektu. Rad nepríjemne pôsobiacich heterogénnych obrazov sa spája s nocou, ktorá nadobúda rozmery symbolu doby. Jej podoba je príznačne zoomorfná: "Proti ránu beží noc / so zjezenou srst'ou." V tejto noci "malé lúny / sotva vychodia", za ktoré si môžeme dosadiť dospievajúce dievčatá, "zvykajú si na dotyky prstov". Výzva "Putuj k bohu kolenačky, / aby si bol svätý" sa z úst toho, kto degradoval posvätné a ťaží z neho, pociťuje ako fráza, v danom kontexte vyjadruje hodnotovú vyprázdnenosť sakrálneho jazyka tých, čo ho zneužívajú, rozpor medzi ich slovami a činmi. V situácii, keď zvony zastupujúce posvätné sa stali "posmievačmi", sa v básnikovi rozhodáva zvon vlastného nepokoja, ktorý je zvonom krajného zúfalého rozhorčenia i hromženia (s paganistickým ľudovým rozmerom, ako o tom svedčí verš "tristo bohov trúbi na trombón").

V odseku nasledujúcom po vyvrcholení tenzie sa vo vedomí lyrického subjektu vybavuje krajina, v ktorej čitateľ postupne spoznáva aj z textu známe reálie (rieka, propeler, jablňo), nepôsobí však relatívne bezpečne ako v treťom a štvrtom odseku básne, ale skrýva v sebe ohrozenie ("V izbe prudko zavoňalo ihličie, / za chrbtom som cítil tisíc nožov"). Exteriér sa stáva súčasťou interiéru, ktorý však vnímame aj metaforicky ako vnútorný priestor, priestor vedomia lyrického subjektu. Ešte aj koniec leta, prázdnin lyrického subjektu bol naplnený ustavičnými predstavami toho istého frustrujúceho úderu. Vo variante sa opakuje situácia s učiteľom

zvodcom a zvädzanou študentkou, vytvára sa obraz učiteľovej otravnosti, nátlaku (násilia), zaliečania a nehanebnosti. Významový rozmer nehanebnosti, pravdaže sexuálnej, prinášajú najmä verše: "Učebnicu hore nohami / obracal hlúpy vietor." Aj týmto expresívnym obrazom podobne ako o pár veršov vyššie obrazom ohrozenia Válek súčasne vyjadruje dobu, ktorú vidí ako svet naopak.

Vymenovanie piatich základných čísiel v tomto odseku, ktoré bezprostredne súvisí s motívom detstva, možno v kontexte Váľkovej poézie čítať na pozadí veršov v už spomínanej básni *Slnko z Príťažlivosti* s idylickým obrazom milencov: "rátajú si prsty na nohách a na rukách, / tešia sa, že k životu to stačí". Ide o kontroverzné nadväzovanie, obraz týchto akobymilencov vo *Zvonoch na nedeľu* je subverziou idylickosti. Tento odsek je aj vo významovej opozícii k druhému a tretiemu idylickému odseku básne.

Odsek sa uzatvára veršami: "Päť mužov tlačí do garáže / veľkú, smutnú limuzínu môjho detstva."

Ak túto limuzínu tlačí päť mužov, musí byť ťažká - vyjadruje sa tým to, že detstvo básnika a lyrického subjektu je poznamenané traumatizujúcimi zážitkami. Inak za touto civilistickou objavnou metaforou sa skrýva aj chlapčenské videnie.

V ďalšom odseku nastupuje istá reflexia priebehu individuálneho času človeka vo svetle skúsenosti, poznania ľudských osudov v spojitosti s tematizovaným príbehom. Básnická aktualizácia slovenskej detskej riekanky *Zlatá brána otvorená* vyznieva smutne. Leto naplnené trápením lyrického subjektu pre odchod milovanej z jeho blízkosti prechádza do jesene s alternatívou samovraždy lyrického subjektu z nešťastnej lásky.

Táto alternatíva sa však vzápätí spochybňuje: "V podstate by to za to ani nestálo. Verejne / bolo známe: cundra ako svet!" Dozvedáme sa teda, že zo zvedeného dievčaťa sa stala ľahká žena. Aspoň taká je o nej verejná mienka. Rovnako sa dozvedáme, že sa z nej stala alkoholička. Dotknúť sa takejto padlej ženy je nebezpečné, ako dotknúť sa elektrického drôtu padnutého na zem. Lyrický subjekt ju však napriek tomu účasne "zdvíha rukou zo zeme". V očiach (či ústach) malomeštiackej mestskej society táto žena nevzbudzuje účasť, ale "hnus". Básnik naznačuje falošnosť tohto moralizmu. Samovraždu, do ktorej vyústi jej životný príbeh, táto spoločnosť prijíma ako niečo, čo "sa dalo čakať" a ženinu existenciu ako niečo, na čo sa "zabudlo". Ľahostajnosť filisterskej spoločnosti stojí nielen voči súcitu lyrického subjektu, ale aj voči citlivosti a súcitu ženy v jeho videní: "Vždy jej bolo ľúto miznúceho snehu, / ako loďku hojdala si v rukách hlavu boľavú, / oplakala motýľa, aj jašteričku v liehu..." Verše "...pochovali sme ju pri samučkom brehu, / pod trávku" poukazujú na periférne miesto cintorína, kam bola samovrahyňa pochovaná, motív trávy naznačuje jednoduchosť jej hrobu a asociuje s predchádzajúcou (prvou) básňou zbierky *Dejiny trávy*, najmä s jej veršami: "Tráva vie, po čom býva krv. / V pamäti drží všetky letné lásky, / cudzoložstvá / a beštiálne vraždy. / Ale tráva je trpezlivá / a citlivá. Tráva všetko zakryje. / Mlčí."

Tragický osud ženy a nenaplnený príbeh jednej lásky nič nezmenili na chode sveta. Na zvýraznenie jeho chladnej nezúčastnenosti na ľudských osudoch a jeho profánnosti básnik volí obraz nemenného plynutia fyzikálneho planetárneho času: "A stále rovnako sa krúti Zem..."

V závere básne sa znova modifikovane zjavuje rámcujúci motív

zvonov na nedeľu, anjela a prebudenia. V podobe anjela sa vo vedomí lyrického subjektu po rokoch vracia niekdajšia partnerka: "úbohý anjel, krídlami tlčúc o seba, / preletel nízko nad strechami". Je to zúfalý, osamotený, bezmocný anjel hľadajúci a nenachádzajúci pomoc, anjel už mimo raja. S jeho evokovanou situáciou významovo súvisí personifikované "mučené nebo". Znepokojujúco sa pripomínajú básnikovi a básnik ich pripomína nám. V anjelovi a nebi sa zjavujú dva významovo prepojené predstavy zo sakrálnej sféry, ktoré sa spájajú s rovnovážnym stabilným svetom detstva (dospievania) lyrického subjektu a s jeho degradáciou. Obraz "mučené nebo zrútko ako lev / za päťami tryskového anjela" možno vnímať ako ďalší do istej miery samostatný obraz, ktorý sa montážne simultanezuje s obrazom "úbohého anjela" a zvonov na nedeľu, ako obraz lietadla brutálne narúšajúceho posvätný priestor neba (raja dvojice),

navyššie skoro ráno v nedeľu, ktorá je tradične sviatkom pokoja a Pánovým dňom, ako expresívnu metaforu narušenia čistého sveta a traumy a súčasne aj ako predobraz nového ohrozenia.

Motív anjela v básni v rámci slovenskej poézie odkazuje na kontext básnickej tvorby katolíckeho spiritualizmu, s ktorým bol Válek spojený svojimi časopisecky uverejňovanými lyrickými prvotinami (publikoval ich od roku 1942), i na debut autorovho generačného druha Vojtecha Miháliku *Anjeli* (1947), tiež spätý s týmto kontextom.

Zjednocujúcim činiteľom básne je najmä fragmentárne podaný príbeh a jeho reflexia a symbolický motív zvonov, ktorý v texte nadobúda rozličné významy. Za východiskový by bolo možné pokladať význam domova okruženého posvätnosťou, čo sa v básni akcentuje tým, že v ňom ide o zvony na nedeľu. Rovnako dôležité sú významy zvonov ako dievčaťa - anjela a zrážky, katastrofy deštruujúcej celistvý svet dospelávajúceho lyrického subjektu a s tým súvisiaci význam zvona ako jeho nepokoja.

Súbežne s výstavbovými činiteľmi koherencie sa v texte uplatňujú faktory inkoherecie poukazujúce na využívanie montážnosti. Prejavujú sa v rôznorodosti jednotlivých podcelkov básne, ktoré sa v značnej miere kryjú s graficky vyčlenenými odsekmi, v rôznorodosti v rámci nich, pri spájaní motívov a na úrovni obrazného pomenovania.

Strety rôznorodého sa realizujú v protikladoch vysoké - nízke, sakrálné - profánne, celistvé - rozbité, rovnovážne - nerovnovážne, čisté - hanebné, bezbranné - násilné, náboženské - falošne náboženské, citlivé - cynické, ušľachtilé - brutálne, krásne - škaredé, poetizované - depoetizované, lyrické - epické či básnické - prozaické. Na úrovni lexiky sa stretávajú pomenovania s "vyššími" konotáciami so slovami z nižšej hovorovej vrstvy. Dôležité sú časové a priestorové zmeny a uplatnenie posunutej či rozličnej optiky. S montážnou výstavbou bezprostredne súvisí vstup viacerých "jazykov" (M. Bachtin) do básne, najmä citátov viažucich sa na vyučovanie francúzštiny a fyziky, na pôvodne folklórnu detskú riekanku *Zlatá brána otvorená* a na pohľad ulice - malomeštiackej mestskej society. Rôznorodé tematické prvky sa v básni často spájajú na základe asociatívnych väzieb. Montážnosť ako konštrukčný princíp sa uplatňuje aj na rovine metafor, zakladá jej tenzívnosť a explozívnosť.

Vo Váľkovej básni, ako som naznačil, sa krížia postupy poézie a prózy. Lyrický subjekt je aj priamym rozprávačom, vystupujú tu postavy (dievča - žena, profesori, mestská societa), uplatňuje sa rozprávanie, využívajú sa prehovory postáv, uvádzacie vety, niektoré pasáže majú blízko k vnútornému monológu, prehovory postáv sú dokonca štylisticky diferencované, ba individuálnu osobitosť nadobúda aj reč rozprávača - postavy. 9. odsek básne je dokonca založený na striedaní pásma rozprávača a pásma postáv:

V podstate by to za to ani nestálo. Verejne
bolo známe: cundra ako svet!

Vraveli nám v škole: "Čo je elektrina, vlastne nevieme."

Možno to, keď ju zdvíham rukou zo zeme...

A vlani, páni, to je na smiech, spítá jak ježiško
a mesto, oči na stopkách, len na ňu, keď tam tak ležala, no, hnus!

Vždy jej bolo ľúto miznúceho snehu,

ako loďku hojdala si v rukách hlavu boľavú,

oplakala motýľa, aj jašteričku v liehu...

Potom - to sa dalo čakať - v takom stave, z mosta
rovno na kameň... Zabudlo sa na ňu.

...pochovali sme ju pri samučkom brehu,

pod trávou.

Prvé dva verše vnímame ako hlas postavy zastupujúcej mestskú societu (chór), na čo poukazuje aj grafické zalomenie veršov, rovnaké pri jej prehovoroch v celom odseku. Rozprávačova veta "Vraveli nám v škole" uvádza prehovor učiteľa fyziky. Naň potom reaguje verš patriaci rozprávačovi. V ďalšom texte sa v systémove graficky zalomených veršoch strieda reč postavy zastupujúcej filisterskú mestskú spoločnosť (vo veršoch vytlačených od okraja) a reč rozprávača - lyrického subjektu (vo veršoch vytlačených po dvoch medzerách).

Zvony na nedeľu sú básňou s výraznou zvukovou usporiadanosťou. Podieľa sa na nej rytmická a rýmová organizácia, opakovanie slov a eufonická výstavba. Báseň je napísaná voľným veršom, v ktorom sa markantne využívajú rytmotvorné činitele sylabotonického verša aj rým, ktorý je s ním spojený. Zámerná zvuková usporiadanosť nadobúda semiotický rozmer. Najvýraznejšiu konotačno-ikonickú funkciu má trochejský rytmus a opakovanie slov zvony, zvon v podobe anafory, epizeuxy či epifyry v pasážach s týmto motívom (1. a 2. odsek, 6., 8.), keď verše aj svojou zvukovou podobou sugerujú predstavu zvonenia. Prítom to nie je pokojné, ale znepokojujúce, tenzívne zvonenie, obraz sveta (vedomia) brutálne vyvedeného zo stavu rovnováhy. Z hľadiska zvukovej evokovanosti zvonenia je funkčná práve voľba dvojslabičného trochejského frázovania so značnou mierou pravidelnosti. V druhom odseku pravidelný trochejský rytmus narušá iba jambický verš "Nárazy zvonov, zvony nárazníkov"; toto narušenie vyvolané spontánnym použitím chiazmu, spolu s príznakovou eufonickou výstavbou vlastne zdôrazňuje, resp. aj konotačne obohacuje lexikálne vyjadrenú krajnú významovú disonantnosť.

Na to, ako básnik sémanticky využíva prácu s dĺžkou verša, môže byť príkladom 6. odsek:

...Bas psov.

iskry vodopádov,
fosfor mačky,
do špiku
plač trápených detí.
Putuj k bohu kolenačky,
aby si bol svätý.
Tu sa odhaľujú tajné súhvezdia,
malé luny
sotva vychodiace,
zvykajú si na dotyky prstov.
Proti ránu beží noc
so zježenou srst'ou.
Amen, amen, zastaňte,
ona sa mi páči!
Zvony, zvony, behúni,
zvony posmievači.
Zvony, zvony, ach, môj zvon,

tristo bohov trúbi na trombón!

Konotočne-ikonické sú v jeho prvej časti značné sylabické výkyvy (diferencie v počte slabík v prvých jedenástich veršoch: 2, 6, 4, 3, 6, 8, 6, 11, 4, 6, 10) i zastieranie trochejského pôdorysu, čo vzápätí prejde do alternácie priezračne trochejských pravidelných sedem- a šesťslabičných veršov vyjadrujúcich narastanie dramatického napätia, ktoré vyvrcholí posledným veršom funkčne rozšíreným o dve slabiky (na 9) s markantnou eufonickou výstavbou zosilňujúcou tenziu.

Báseň nie je rytmicky rovnorodá. Trochej je jej základným a integrujúcim rytmom. Autor sa od neho na rozličných miestach textu vzdáľuje a znova sa k nemu vracia. Pre Válka v tejto básni aj inde je charakteristické, že voľne prechádza z trocheja do jambu. Jeho poézia je názornou ukážkou, že slovenský trochej od neartistne tvarovaného jambu nestojí ďaleko. Istej rytmizácii (najmä tonickej organizácii) podliehajú aj pasáže, ktoré majú platnosť prozaických prehovorov. Báseň je prevažne trochejská, autor sa v nej však rytmicky pohybuje aj medzi trochejom a jambom, resp. inými rytmicky rôznorodými segmentmi. O tom, ako u Válka voľba rytmu súvisí so sémantickým (presnejšie lexikálnosémantickým) dianím, svedčí napr. rytmické tvarovanie 5. odseku, kde sa objavuje situácia s profesorom a dievčaťom v kabinete, ktorá je obrazom zvratu v príbehu. Po tonicky pravidelných a sylabicky predsa len rovnorodějších trochejských veršoch v predchádzajúcich dvoch odsekoch (okrem dlhého verša "Vtedy za zákrutou parník ako sova zahúkal") sa rytmus stáva tonicky rôznorodým a v druhej časti odseku sa krátkymi veršami výrazne narúša aj sylabicky, čo prispieva k jeho prozaickému, depoetizovanému vyzneniu ("Jeden z nich zdvihol náhodou / profesor náboženstva, / ten blondiak, / usmial sa a zamykajúc dvere kabinetu, / náhodou / posadil si ťa na kolená"). Prispieva k tomu aj neprítomnosť rýmu v tomto odseku, ktorá je vzhľadom na jeho využitie v predchádzajúcom a v predchádzajúcich troch odsekoch nápadná.

V zásade možno povedať, že významové členenie textu naznačené grafickým členením na odseky sa premieta aj v ich rozličnom rytmickom (sylabickom a tonickom) i rýmovom stvárnení.

Rytmus

a sémantika sa však často menia aj v rámci odsekov. Striedanie rozličného rytmu textu nuansuje a tým obohacuje. Premeny zvukovej modulácie v básni súvisia s jej diferencovanou emocionálnou "krivkou", pričom v jej utváraní sa uplatňuje princíp protikladnosti a stupňovania.

P. S. Na tomto mieste svoju interpretáciu Váľkových *Zvonov na nedeľu* končím, a to bez toho, žeby som ju chcel uzatvárať. Nekončím ju s vedomím, že by som k výkladu básne nemohol ešte niečo pridať, nevraviac o tom, že by to nemohol spraviť čitateľ; jemu sa isté veci v texte dokonca môžu javiť aj inak. Sama autorova báseň je totiž štruktúrovaná tak, že v nejednej polohe umožňuje viaceré výklady

a s recepcnou aktivitou i kreatívnosťou prijímateľa ráta. Takýto spôsob poznávania poézie Miroslava Válka sa mi však v každom prípade javí ako produktívny.

Ján Kollár v probléme spisovného jazyka Slovákov a ich liturgického jazyka

24. januára t. r. uplynulo 150 rokov od smrti významnej osobnosti dejín slovenskej kultúry – Jána Kollára (narodil sa 29. júla 1793). Kollárovo literárne dielo, kňazské pôsobenie, kontakty s poprednými osobnosťami stredoeurópskych kultúr, organizátorské schopnosti, pôsobenie v Pešti a od r. 1849 až do smrti na univerzite vo Viedni sú nevyčerateľným zdrojom ďalších výskumov a objavov.

Osobitnou kapitolou v Kollárovom živote a pôsobení je jeho postoj k otázke spisovného jazyka. V polovici štyridsiatych rokov 19. stor. Ján Kollár odmietol štúrovskú kodifikáciu spisovnej slovenčiny a na vydanie pripravil zborník *Hlasové o potrebe jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky*, ktorý vyšiel v máji r. 1846. Ústrednou myšlienkou zborníka 33 príspevkov bola kritika Štúrovej koncepcie národného jazyka. Štúrovskú kodifikáciu spisovnej slovenčiny J. Kollár a jeho stúpenci totiž chápali ako krok k rozbitiu slovanskej vzájomnosti. Mottom zborníka bola známa legenda o Svätoplukových troch prútoch podľa Konštantína Porfyrogeneta. V zborníku *Hlasové o potrebe jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky* vyšli staršie aj novšie príspevky s tematikou slovanskej vzájomnosti od V. Benedikta z Nedožier, J. A. Komenského, M. Bela, J. Dobrovského, B. Tablica, F. Palackého, J. Jungmanna, P. J. Šafárika, J. Záborského, A. V. Šemberu a J. Kollára. Východiskom Kollárovej argumentácie nevyhnutnosti spoločného jazyka Čechov, Moravanov a Slovákov sa stal jeho článok z r. 1823 *O českoslowenské jednotě w řeči a w literatuře*, v ktorom sa uvádza: "*Jedna z největších překážek w pokračování slawjanského národu ke vzdělanosti jest jeho mnohonářečnost, aneb rozličnost nářečí a dialektů, kterau snad žádný jiný národ tak obtížen a rozkauskován není*". Na tento Kollárov argument reagoval Ľ. Štúr v práci *Nářečja slovenskuo* (1846). Základným zdrojom rozvoja duchovného života Slovanov a ich národných jazykov bol podľa Ľ. Štúra – na rozdiel od J. Kollára – rozvoj jednotlivých slovanských kmeňov. Štúrova koncepcia slovanskej vzájomnosti vychádzala v porovnaní s J. Kollárom z myšlienky, že rozvoj Slovanstva je podmienený rozvojom jednotlivých slovanských národov s rovnakými právami národnej identity a jazyka a práve jazyk je základnou formou prejavu národného ducha (pozri Blanár, 1997, s. 53). Ľ. Štúr si navyše uvedomoval aj tlak viedenskej vlády, ktorá odmietala spájanie viacerých etnických národov spoločným spisovným jazykom (napr. potlačenie ilýrskeho hnutia Ľ. Gaja na Balkáne).

V *Odpovedi* na list Ľ. Štúra ho 7. januára 1846 J. Kollár obvinil z narušania slovanskej svornosti slovami: "*jeli ten nesvorný, kdo třístoletau cestau i dále w pokoji pokračowati chce*

a radí, čili ten, kdo od té staré cesty i sám odskakuje i jiné k tomu swádí a táhne? Tropili ten neswornost, kdo pracuje na sjednocení a spoludržení, na lásce, na přátelském spojení a žití; čili ten, kdo pracuje na různění, trhání, rozdrobování, na rozívání nenávisti proti Čechům a jiným bratrům, s nimiž nás swazkem krve i řeči sám bůh sjednotil?" Evanjelický farár J. Kollár upozornil Ľ. Štúra v *Odpovedi* aj na potenciálny konflikt v otázke liturgického jazyka evanjelikov. Tento možný konflikt mohol – podľa Kollárovej predstavy – nepriaznivo ovplyvniť jednotu slovenských evanjelikov. Štúrovskou kodifikáciou sa podľa J. Kollára vytváral predpoklad, že slovenčina v evanjelických bohoslužbách nahradí biblickú češtinu. Práve na obranu biblickej češtiny uverejnil tradicionalista J. Kollár výzvu k odporcom štúrovej slovenčiny: *"wy wśickni nyní ještě žijící duchowní a kněží, kteří we chrámech w biblické řeči kázete a katechisujete, zarmaucených potěšujete a ku smrti pracujících potěšujete; wy školní učitelé, kteří mládež této řeči vyučujete, pohřební verše w této řeči držíte, slyšte poprawný ortel swůj od pana Štúra: wy jste dle něho jen pohlcowatelé a bořitelé žiwota vlastního kmene"* (o. c., s. 140). Ďalšie časti Kollárových príspevkov v zborníku obsahujú množstvo invektív na adresu štúrovej kodifikácie aj Ľudovíta Štúra: *"... podle tohoto nowého, neslýchaného ewangelium běda! Běda Wám samému, pane Štúre! Wy sám ste wětew pod sebau uťal, Wy sám ste hůl nad vlastní hlawau zlámal..."* (tamže). Súčasťou zborníka *Hlasowé o potřebě jednoty spisowného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky* boli aj listy Kollárových stúpencov z územia dnešného Slovenska. Spoločnou myšlienkou listov a všetkých príspevkov uverejnených v zborníku *Hlasowé* bolo, že slovenčina nemá predpoklady na to, aby mohla plniť funkciu celonárodného spisovného jazyka. Ľ. Štúr a zástancovia štúrovej kodifikácie mali možnosť prečítať si Kollárov text ešte pred uverejnením v zborníku *Hlasowé* v skrátenom vydaní Karla Havlíčka-Borovského (na pokračovanie vyšiel v Pražských novinách 10. a 14. 5. 1846, č. 37, s. 155 – 157 a č. 38, s. 159 – 161). Jedným z argumentov proti štúrovej kodifikácii slovenčiny bolo aj to, že Slováci nemajú dost síl na jazykovú a literárnu samostatnosť. Ľ. Štúr už 20. mája 1846 označil Kollárov príspevok v liste A. Sládkovičovi za "infámnu slovenčini pohanu"¹ a vyzval všetkých zástancov štúrovej slovenčiny na jej verejnú obranu.

Odmietnutím Kollárovho zborníka *Hlasowé o potřebě jednoty spisowného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky* sa stal Štúrov článok *Hlas proti Hlasom* uverejnený v druhom ročníku *Orla Tatránskeho* 10. 7. 1846 (č. 35, s. 274 – 276) a 21. 7. 1846 (č. 36, s. 282 – 284) s poznámkou, že pripravuje osobitnú rozsiahlejšiu obranu. V prvej časti *Hlasu proti Hlasom* Ľ. Štúr uvádza:

"Jednota sa v tom najlepšie vivjesť dá, v tom sa najlepšie darí, čo je všetkým najbližšie, najprístupnejšie; a čo nám je bližším, prístupnejším a domácejším nad prirodzenú reč našu,

nad reč tú, v ktorej sme sa všecci k svetu prihovárať začali, v ktorej sú naše prítomnje pokoleňja spojenje, v ktorej žije duch otcou našich, ktorej spevnje hlasi rozljehajú sa po dolinách a horách a slučujú naše citi, naše misli v cit jeden, v misel jednu?" (o. c., s. 275).

L. Štúr si uvedomoval slovakizačný proces češtiny a v druhej časti *Hlasu proti Hlasom*, v odpovedi J. Kollárovi argumentuje zavedenie slovenčiny u evanjelikov slovami:

"Lež i v chrámoch evanjelických aká že to bola prosím Čeština? Veru len velmi stredná a lahodná a kazaťel naskrze bi ňebou višjeu, kebi sa celkom podla tejto reči bou spravovať chceu a hodná pri tom častka kazaťelou reč túto krem toho len povrchně znala, tak že to bola len najvjac spleťeňina Slovenčini a Češtini. Tento stav obožjivelňicki je už veru do ňežneseňja a mjesto toho musí už nastúpiť ňječo pevnjeho, istjeho, virazenjeho" (o. c., s. 282 – 283).

V závere obrany L. Štúr uvádza:

"Na ostatok len ešće protiňnikom naším voláme: život je náš, a mi Slovenmi chceme biť. Kolko sto důvodou máte proti tomuto, proti nášmu životu, proti nášmu Slovenstvu? Čím zlomíte túto vuolu našu, či máte oproti vuoli silnej, nepodvratnej, životnej, či máte, hovorím, oproti tomuto sto důvodou? hovorte!" (o. c., s. 284).

Aj napriek týmto argumentom štúrovská kodifikácia nevyriešila otázku liturgického jazyka evanjelikov, ktorí používali bibličinu (najmä v piesňach) až do konca 20. stor. Ďalšou Štúrovou reakciou na zborník *Hlasové* bol článok *Ústrojnosť a organism reči Slovenskej* (*Vítah zo spisu proti Hlasom*) uverejnený v 39. a 40. čísle Orla (21. 8. a 1. 9. 1846, s. 307 – 309, resp. 316 – 318) s odkazom, že *"spis tento o ňedlho na svetlo vindě"*. V úvode článku L. Štúr uvádza, že kodifikáciou nejde o krok, pre ktorý *"neupadli sme mi do žjadneho ňebezpečenstva, ale len kebi sme ho ňeboli urobili, boli bi sme do ňeho leťeli"* (o. c., s. 307). Na obhajobu svojej kodifikácie použil L. Štúr dôležitý argument, ktorý v polovici štyridsiatych rokov 19. stor. nadobudol významný rozmer. Stala sa ním národnointegračná funkcia jazyka: *"Každí národ v tom sa najlahšje spojuje, čo mu je vlastnuo, čo mu je najbližšie, bo v tom cíti on sám seba."* Vedeckosť Štúrovho prístupu k systému spisovného jazyka spočíva aj v stanovení kritérií spisovnosti. Jedným z nich je ustálenosť: *"V tejto reči hovoria k ňemu (t. j. národu, pozn. P. Ž.) duchu otcou z hrobou zapadlích, v tejto reči shovárajú a srozumievajú sa celje pokoleňja žijúce: akože bi sa teda on v tomto vedomo ňespojiu, v čom je už krem toho mocne bez vedomja spojení?"* (tamže). Okrem argumentov na obhajobu štúrovej slovenčiny obsahuje príspevok aj kritiku prístupu, ktorý použil J. Kollár na obhajobu spoločného jazyka Čechov a Slovákov. Podstata Štúrovej kritiky spočíva v tom, že J. Kollár neodlíšil jednotlivé formy existencie národného jazyka a na jednu rovinu položil teritoriálne nárečia a spisovný jazyk. L. Štúr pri obrane slovenčiny navyše poukazuje na starobylosť znakov, ktoré si slovenčina zachovala v porovnaní s ďalším hláskovým vývinom češtiny. Ide o slová typu *Boh, lud, chyža, dajťe, chitro, chlapou*. Historický porovnávací

prístup uplatnil Ľ. Štúr aj pri porovnávaní slovenčiny so staroslovienčinou, resp. češtiny so staroslovienčinou.

Spor medzi J. Kollárom a Ľ. Štúrom nebol v skutočnosti sporom medzi slovenčinou a češtinou, ale konfliktov odlišného chápania perspektívy rozvoja Slovanov v Európe. Preto už od 23. júna 1846 uverejňovali sa v *Slovenských národných novinách* na obranu novej kodifikácie ohlasy inteligencie a duchovenstva. Tieto ohlasy mali tvoriť súčasť Štúrovej reakcie sformulovanej v *Hlase proti Hlasom* (autori A. Sládkovič, S. B. Hroboň, J. M. Hurban, J. D. Zimáni, C. Cochius-Zoch). Výrazným prejavom obrany štúrovskej kodifikácie sa mal stať spis C. Zocha (1815 – 1865) *Slovo za slovenčinu*. Podnetom na jeho napísanie bol list z 12. júla 1846, v ktorom Ľ. Štúr vyzval C. Zocha, aby podnecoval u stúpencov štúrovskej slovenčiny iniciatívu písať príspevky na obranu slovenčiny a zasielať ich do redakcie *Slovenských národných novín*.

Prvou reakciou na Štúrovu výzvu, ktorá predchádzala *Slovu za slovenčinu*, bolo spoločné vystúpenie C. Zocha a oravských prívržencov, zväčša kňazov, uverejnené v *Slovenských národných novinách* už 7. augusta 1846. 11. augusta vyšla v 38. čísle Orla Sládkovičova protestná báseň *Ohlasi*, v 41. čísle toho istého ročníka (s. 327) uverejnil A. Dobšovič, M. Körmendi, E. Tóth a L. Navarra svoje *Ohlasi na Hlasi*, v ktorých poukazujú na to, že slovenčina je jazykom, ktorý podlieha vonkajším vplyvom oveľa menej ako napr. čeština podlieha nemčine. Vo vzťahu k češtine sa v príspevku ďalej uvádza: "*Ačpráve Hussite nářečja Českuo vtiskli do chrámou a do škuol, predca lud obecní verne zachovávaui drahu perlu, řeč svoju, od predkou zažehnanú.*" Z článkov tohto typu vidieť, že v polovici 19. stor. poznanie dejín slovenčiny nadobudlo v širšom vedomí nový rozmer: čeština bola pre Slovákov v predspisovnom období jazykom vzdelancov a administratívy. Postupný vývin ukázal, že nemohla plniť vzdelávaciu funkciu na základnom a strednom stupni školstva a postupným, aj keď neskorším zmenám podliehala aj ako liturgický jazyk evanjelikov. V tomto duchu je napísaná aj ďalšia obrana slovenčiny, ktorú na pokračovanie uverejnil Š. Leška (1794 – 1849) v 42. a 43. čísle II. ročníka Orla pod názvom *Daktorje mišljenki o potrebe řeč Slovenskú povíšiť na spisovnú s dodatkom o národních novinách ako najlepšom prostrjedku k napomáhaňu osveti*. Pri obrane spisovnej slovenčiny vychádzal z praktických poznatkov o nadmernom bohemizovaní kázní, ktoré sa pre jednoduchý ľud stávali nezrozumiteľné, preto žiadal, "*abi sme mu v jeho vlastnej řeči potravu osveti podávali. Řeč je ňje cjel, ale iba prostrjedok. Cjel života je: obohaťeňja ducha známostami a naukami, a tento má biť nám pred očima, keď píšeme*" (o. c., s. 333). Z týchto poznatkov vychádzal v auguste a v septembri 1846 aj C. Zoch, keď pripravoval spis *Slovo za slovenčinu*. Hlavnou myšlienkou

spisu bola obrana slovenčiny a poukazovanie na historickú kontinuitu jej vývinu. Svedectvom dokonalého poznania vývinu slovenčiny vo feudálnom Uhorsku sú Zochove argumenty o tom, ako sa čeština stávala stimulujúcim faktorom rozvoja slovenčiny a ako sa slovenčina postupne stávala predmetom záujmu vedeckého opisu jazykového systému na vtedajšej úrovni vedy. Na ilustráciu C. Zoch uvádza práce P. Doležala (1700 – 1778), pôsobenie M. Intitorisa-Mošovského (1732 – 1803), J. Zmeškala (1778 – 1855) a motív ich národnej orientácie vidí práve v češtine. Keďže C. Zoch bol evanjelickým farárom, vysvetlil aj svoje chápanie jazyka, t. j. štúrovskej slovenčiny, vo vzťahu k cirkvi. Na základe Kollárovhо ostrého vystúpenia proti štúrovskej slovenčine C. Zoch predpokladal, že za obranu nového spisovného jazyka a jeho liturgickej funkcie u evanjelikov ho Kollárovi stúpenci vyhlásia za neznaboha, nepriateľa Biblie a náboženstva. Tieto prostriedky boli totiž v tom čase veľmi účinné nielen v duchovnej sfére, ale aj medzi obyvateľstvom (pozri Stanek, o. c., s. 105). A tak C. Zoch vysvetlil vzťah štúrovskej slovenčiny a jej liturgickej funkcie tak, že Bibliu treba chápať z hľadiska obsahu za nedotknutú a upozornil, že nový jazyk je len prostriedkom jej výkladu. Národný spisovný jazyk, t. j. v tomto prípade štúrovská slovenčina, má byť *prevedením Biblie do života národného*. Približne v polovici októbra 1846 poslal C. Zoch spis *Slovo za slovenčinu* do Prešporka Ľ. Štúrovi, ktorý mu 13. novembra 1846 odpísal, že jeho *Slovo* má pripravené na prepisovanie a cenzúru, aby spis mohol čím skôr vyjsť. Keďže prepis Zochovho textu sa nezachoval, Ľ. Štúr dal pravdepodobne cenzorovi G. Dankovskému pôvodný Zochov rukopis koncom novembra 1846 (pozri Stanek, 1958, s. 27). Svedčia o tom aj Dankovského cenzorské zásahy do pôvodného Zochovho textu. Ľ. Štúr tým, že dal Zochov text G. Dankovskému cenzorovať bez prepisovania, snažil sa urýchliť vydanie *Slova za slovenčinu*. Zochov rukopis *Slova za slovenčinu* bol u cenzora celý december 1846 a výsledkom cenzúry bolo, že z pôvodných 66 strán ostalo po cenzúre len 52 a takto zredukovaný text stratil svoj pôvodný zmysel a nebol uverejnený. Až v r. 1939 si ho všimol A. Mráz a časti z neho s komentárom publikoval v deviatom ročníku časopisu *Politika* (1939, s. 187 – 190) pod názvom *Rukopisná pamiatka o bojoch za slovenčinu* (neskôr spis vyšiel po vydavateľskej úprave v plnom rozsahu; pozri Stanek, 1958). Okrem verejných ohlasov, ktoré neboli publikované, objavovalo sa v tlači množstvo hlasov na obranu štúrovskej slovenčiny. Významným periodikom z tohto hľadiska bol zo známych príčin *Orol Tatránski*:

"Prirodzením behom veci sme prišli k Češtině, tím istým prirodzením behom teraz k našej pravej a spravodlivej Slovenčině. Čeština nebola pre lud, ale len pre učeníh; a mi chceme lud vzdělávat, teda ju zadržat nemůžeme. Nič inšjeho neostávalo ako pevný základ vyhladať, a ktoríbi bou domácí, a tu sa nemohlo nič inšje stat, ako čo sa stalo: vivoleňja ridzej řeči Slovenskej"

(M. Šoltís, *Orol Tatránski*, roč. 1, č. 26, 7. 4. 1846, s. 205)

K najznámejším ohlasom na štúrovskú slovenčinu patria práce M. M. Hodžu *Epigenes slovenicus* (1847) a *Věťín o slovenčine* (1848). V práci *Věťín o slovenčine* sa M. M. Hodža opiera o Dobrovského a Šafárikovu klasifikáciu slovanských jazykov a o ukážky z jednotlivých edícií Evanjelia. Prameňmi, z ktorých M. M. Hodža cituje, chce poukázať na samostatné postavenie slovenčiny medzi slovanskými jazykmi a rozvíja nimi aj východiskovú myšlienku *Věťína* "Čo člověk, to národ; čo národ to řeč" (§2, s. 8). Hodžovo nedostatočné poznanie jazykovedných problémov ho však zvádza k nadmernému historizovaniu. Z hľadiska našej problematiky je zaujímavý záver Hodžovej práce *Věťín o slovenčine* nazvaný *Duodavok* (s podtitulom *Ohlasy na Hlasy české*, s. 142 – 177). Napriek tomu, že Ľ. Štúr a J. M. Hurban *Hlasy* ostro odmietli, M. M. Hodža v nich z úcty k J. Kollárovi miernym spôsobom reagoval na knižku, ktorá "surmy narobila dost' velkej a zvláště pre Kollárov spůsob, nimže sã proti Štúrovi a Slovenčině ozval" (s. 142).²

V nadväznosti na štúrovskú kodifikáciu došlo v oblasti spisovného jazyka a pravopisu koncom štyridsiatych rokov 19. stor. k napätiu. Vyvolali ho nároky na jazyk v praktickej rovine, vo vedných odboroch a nemalý vplyv na jeho formovanie mali aj odlišné ideové prúdy. Štúrovská kodifikácia nevyriešila ani otázku liturgického jazyka evanjelikov, ktorým naďalej ostala biblická čeština. Túto podobu češtiny aj napriek štúrovskej kodifikácii slovenskí evanjelici naďalej chápali ako jazyk reformácie. Reakcie na pôvodnú štúrovskú kodifikáciu ako aj spoločenský vývin po revolúcii 1848 – 1849 poukázali na potrebu upraviť niektoré jej pravidlá. K tomuto kroku došlo v r. 1852, ktorým sa začína obdobie zavádzania a ustáľovania upravenej, t. j. reformovanej podoby štúrovskej slovenčiny podľa novej kodifikačnej práce *Krátka mluvnica slovenská* (1852).

Okrem snáh o reformu štúrovského pravopisu došlo po revolúcii 1848 – 1849 k výraznej snahe o obrat v používaní spisovného jazyka, o uprednostňovanie tzv. staroslovenčiny, t. j. adaptovanej češtiny s niektorými znakmi slovenčiny. Jedným z impulzov presadzovať tento útvar do roly spisovného jazyka Slovákov bolo aj vyjadrenie Jána Kollára, ktorý bol v tom čase profesorom slovanských starožitností na Viedenskej univerzite (od r. 1849). J. Kollár totiž v duchu svojej jazykovednej koncepcie odporučil v r. 1849 viedenskému ministrovi Alexandrovi Bachovi češtinu ako najvhodnejší spisovný jazyk Slovákov. V tomto duchu vydal v nasledujúcom roku Andrej Radlinský príručku s názvom *Prawopis slowenský s krátkou mluwnicí* (Viedeň 1850). Základnými znakmi, ktorými sa podľa Radlinského *Slowáci w prawopisu od Čechůw a Morawanůw dělí*, sú:

- predpona *naj-* namiesto *nej-*
- prípona *-stwo* namiesto *-stwí*

- čo namiesto *co*
- prípona *-ný* namiesto *-ní* v tvaroch prídavných mien typu *cirkewný / cirkewní*
- slovenská infinitívna podoba *-ť* oproti českej podobe *-ti* pred spoluhláskou, resp. *-t* pred samohláskou
- slovenské zakončenie substantív mäkkou spoluhláskou (typ *host', oheň* oproti českému *ohen, kost*)
- *l*-ové participiá majú vkladné *-e-* (typ *nésel*) a toto vkladné *-e-* je aj v nominatíve singuláru maskulín (typ *brater*)
- v genitíve plurálu maskulín je koncovka *-úv* (typ *pánúv*)
- v pozícii českej dvojhlásky *-ou-* je v slovenčine dlhé *ú* (typ *úrad, súdce*) s poznámkou, že v inštrumentáli singuláru feminín je *-ou* (*sestrou*)
- pri slovesách je v 1. osobe singuláru prézenta koncovka *-u* a v 3. osobe plurálu je *-ú* s poznámkou, že táto tendencia nie je dôsledná.

Staroslovenčina opísaná v Radlinského *Prawopise slowenskom* nebola v spoločenskom a kultúrnom kontexte prelomu štyridsiatych a päťdesiatych rokov 19. stor. jazykom s pevnou tradíciou a nevyhovovala ani spoločenským potrebám. Preto sa 21. 10. 1851 zišli predstavitelia jednotlivých koncepcií spisovnej slovenčiny – Ľ. Štúr, J. M. Hurban, M. M. Hodža, J. Palárik, A. Radlinský, Š. Závodník a M. Hattala – a dohodli sa na upravenej podobe štúrovskej slovenčiny³ (pozri P. Žigo, 2001, s. 339-348). Množstvo znakov, ktorými sa reformovaná štúrovska slovenčina odlišila od pôvodnej podoby štúrovskej slovenčiny, vyplynulo z novšieho chápania jazyka ako vyvíjajúceho sa fenoménu s dôrazom etymológiu a historickú orientáciu jazykovedy a na pôvodné formy. Napriek tejto reforme v školách a v úradoch pretrvávala staroslovenčina až do pádu Bachovho absolutizmu (1859). Oporou jazykovointegračných snáh upravenej štúrovskej slovenčiny sa stala Palárikova politicko-literárna rozprava *O vzájomnosti slovanskej*, uverejnená v III. ročníku almanachu *Lipa* v r. 1864. Základnou myšlienkou Palárikovej rozpravy bolo – na rozdiel od staršieho Kollárovho a Štúrovho chápania – odlišné ponímanie slovanskej vzájomnosti, vychádzajúce zo špecifického vývinu slovanských národov a jazykov a zo smerovania k národnej samostatnosti a k slobode každého slovanského národa (Kollárova a Štúrova koncepcia vychádzala zo zjednotenia všetkých Slovanov vo všeslovanskej ríši s jedinou vládou). Novému ponímaniu Slovanstva vyhovovala koncepcia hodžovsko-hattalovskej reformy štúrovskej slovenčiny.

V závere príspevku je žiaduci návrat k sporu J. Kollára a Ľ. Štúra. Spoločenský a jazykový vývin od štyridsiatych rokov 19. stor. ukázal, že štúrovska kodifikácia v reformovanej podobe z r. 1852 sa stala funkčnou podobou národného jazyka len pre časť používateľov jazyka: Ľ. Štúr a jeho stúpenci nedokázali povýšiť štúrovskú slovenčinu na bohoslužobný jazyk, a tak z hľadiska Kollárovej jednoty spisovného jazyka pre Čechov, Moravanov a Slovákov ostala biblická čeština aj naďalej jazykom rituálvej komunikácie

v evanjelických kostoloch. V spore s spisovnú slovenčinu a v zložitej spoločenskej situácii po revolúcii 1848-1849 sa v retrospektíve paradoxne javí množstvo faktov, ktoré sa v krátkom čase zmenili a chronologicky ich možno zoradiť takto:

1835 - evanjelický farár Ján Kollár, pôsobiaci v Pešti, zrieka sa biblickej češtiny a v maďarskom prostredí káže slovenským evanjelikom po slovensky. Ľ. Štúr nemá v tomto čase predstavu o novej kodifikácii spisovnej slovenčiny. S odstupom času J. Kollár – síce vo vzťahu k inému jazykovému prostrediu – zastáva názor spoločného jazyka Čechov a Slovákov.

14. februára 1843 – rozhodnutie o kodifikácii štúrovskej slovenčiny.

10. a 14. 5. 1846 – text Kollárových *Hlasov* v skrátenom vydaní Karla Havlíčka-Borovského vychádza *Pražských novinách*, neskôr vychádza ako zborník v plnom rozsahu

1846 – vychádzajú Štúrove práce *Nauka reči slovenskej* a *Nárečja slovenskuo alebo potreba písanja v tomto nárečí*. Napriek tomuto rozhodnutiu sa evanjelické duchovenstvo pridŕžiava jazykovej tradície českej Biblie z r. 1506, resp. Kralickej biblie (1579-1594).

Š. Leška vydal v r. 1843 v Prešporku spis *Oswjcený Křesťan Ewangelický*, ktorý nadväzoval na tradíciu spevníka J. Tranovského *Cithara sanctorum. Písne Duchownj Staré y Nowé kterychž Cyrkew Krestanská pri Weyročnjch Slawnostech a Památkách, Yakož y we wšelikých potřebách swých obecných a obzwlaštnych s prospechem mnohým užívá. K nimžto pridany gsau Pisne Dr. M. Lutheru vsecky z Nemecké reči do naši Slowanské Preložené od Kneze Jirika Tranovského Služebnika Páne pri Cirkwi SwatoMikulašské (w Liptowe). W Lewoči u Wawrince Brewera Leta 1636 vyšiel s ohľadom na sledované obdobie ešte pred štúrovskou kodifikáciou v biblickej češtine *Zpěwnjk Ewangelický, aneb Pjsně Duchownj staré i nowé k weřegně i domácj nábožnosti Křesťanů Ewangelických Augšp. Wyznánj s přjdawkem Modliteb* (vyšiel v r. 1842 v Pešti),.*

Z významných titulov, ktoré sa pridŕžali biblickej češtiny a v evanjelickom prostredí vyšli po hodžovsko-hattalovskej úprave štúrovskej slovenčiny treba spomenúť aspoň *Ewangelické Cjrkewnj Nowiny* (ich založenie podnietilo vydanie cisárskeho patentu v r. 1859, vychádzali v r. 1860-1862 v Pešti a redigoval ich Jozef Podhradský a Ján Seberíny). Prispievali do nich o. i. aj J. M. Hurban, K. Kuzmány a C. Zoch, ktorý sa ešte v septembri r. 1846 obával, že za obranu štúrovského spisovného jazyka u evanjelikov ho Kollárovi stúpenci vyhlásia za neznaboha, nepriateľa Biblie a náboženstva. K ďalším titulom tohto obdobia patria *Cirkewní Listy pro weškeré záležitosti církwe ewanjelicko-luteranské*, ktoré v r. 1863 v Hlbokom založil, redigoval a vo Viedni vydával spoluautor štúrovskej koncepcie spisovnej slovenčiny J. M. Hurban (vychádzali do r. 1875), *Pozdrawení Bratrům a Sestrám w Pánu*,

kteří w neporušné Wiře Otců Ew. Augsp. Wyznání státi zůstawají vydal r. 1864 v Myjave J. Trokan. V biblickej češtine vychádzali aj konfirmačné príručky od r. 1891 do r. 1901 (množstvo vydaní od 24 autorov), *Korouhev na Sionu* (Skalica 1878-1883, red. M. Boor, spoluredaktor J. Leška), „církevní časopis věnovaný veškerým záležitostem církve ev. a. v.“, *Školský zpěvník evanjelický aneb výběr Písní Duchovních ze Zpěvníka Evanjelického* (L. Mikuláš 1914). Češtinu u evanjelikov podporilo aj vydávanie časopisu *Evanjelický církevník*, ktorý vychádzal v Čerňobíle a v Humpolci na Morave a venoval sa záujmom evanjelickej cirkvi. V biblickej češtine vychádzali postily a pohrebné postily (prehľad pozri Evanjelická encyklopédia Slovenska, s. 271-273, ďalej EES). Okrem územia dnešného Slovenska ostala biblická čeština bohoslužobným jazykom evanjelikov slovenského pôvodu žijúcich na Dolnej zemi, pre ktorých vyšli tituly *Pohřebník aneb Kázně a Řeči pohřebnj* (Ján Kutlík, Sarvaš 1852), konfirmačná príručka *Wyučowánj Konfirmandů Dra Jána Szeberínyiho. W Ďule 1857*, vydania pohrebných postíl Ján Šimkoviča *Věřím v těla mrtvých vzkříšení* (Bekešská Čaba 1902, 1921), resp. K. Raab *Kázání ku památce reformacie* (Budapešť 1908).

Okrem týchto titulov sa postupne v bohoslužbách evanjelikov uplatňovala aj slovenčina. V r. 1890 vydával v Matrine A. P. Záturský v slovenčine časopis *Priatel' školy evanjelickej*, v Pešti začal v r. 1891 vychádzať *Evanjelicko-luteránský kalendár*, od r. 1910, vydával Jur Janoška pre stredné a východné Slovensko časopis *Evanjelický posol spod Tatier*, pre západné Slovensko vychádzal od r. 1897 časopis *Stráž na Sione*. Prvá konfirmačná príručka v slovenčine *Návod k vyučovaniu evanjelických a. v. i nedel'ným katechizáciám mládeže* od Jána Fábryho vyšla v Ružomberku v r. 1891, 1898, 1902. M. Bodický vydal v r. 1891 zbierku kázní, do ktorej zaradil aj jednu kázeň v slovenčine. Na vnútromisijnej pastorálnej konferencii v Starej Turej v r. 1900 po prvýkrát kázal po slovensky Jur Janoška. Začiatky systematickej slovakizácie evanjelickej liturgie sa začali vydaním poslovenčeného spevníka v r. 1913 a 1915, ktorý pripravil Jozef Gašparík-Lešínský pod názvom *100 a 50 poslovenčených piesní z Transciana a Zpěvníka*. V r. 1932 vyšiel pričinením L. Šenšela v slovenčine *Prídavok nábožných piesní k Cithara Sanctorum a Zpěvníka* (z 95 piesní je 70 pôvodných slovenských, časť z nich sú zhudobnené texty P. O. Hviezdoslava, S. H. Vajanského, M. Braxatorisa, Š. Krčméryho, E. B. Lukáča), v r. 1942 vychádza slovenský preklad *Novej zmluvy*. Až sto rokov po štúrovskej kodifikácii (!) sa v r. 1946 generálny konvent evanjelickej cirkvi na Slovensku odhodlal ku kroku, ktorého sa, pravdepodobne, pri kodifikovaní spisovnej slovenčiny na varovanie J. Kollára obával aj L. Štúr: text *Novej zmluvy* sa so súhlasom zborového konventu mohol z kazateľnice čítať po slovensky. V r. 1952 vyšiel slovenský preklad *Žalmov*, v r. 1954 preklad *Chrámovej agendy*, v r. 1955

preklad *Pašií*. Slovenskú liturgiu pre evanjelikov schválil generálny konvent až 21. 3. 1960 a celý proces poslovenčovania liturgického jazyka evanjelikov na Slovensku sa skončil až v r. 1992 vydaním *Evanjelickeho spevníka* (po slovensky vyšli: v r. 1961 *Slovenské antifóny*, v r. 1972 *Pohrebná agenda*, v r. 1978 *Biblia*, v r. 1983 *Zborové spevy*, v r. 1987 *Funebrál*; pozri EES, s. 271; podrobný prehľad uvádza aj M. Majtán, 1996, s. 346-349).

Otázka používania slovenčiny ako liturgického jazyka sa netýka len evanjelickeho a. v. vierovyznania. Snaha prekladať Bibliu a ostatné liturgické texty do slovenčiny je známa z predspisovného obdobia. Z viacerých prekladov predspisovného obdobia slovenčiny treba spomenúť snahy kamaldulských mníchov z 18. stor. (pozri Skladaná, 1971, 1986, 1997), zemplínskych kalvínov z r. 1750-1758 (pozri P. Király, 1953, Š. Švagrovský 1982, 1983, 1985, 1989), spisovnom období najmä preklad Biblie od J. Palkoviča (1763-1835), ktorým sa snažil o upevňovanie bernolákovskej kodifikácie. Podrobne bola problematike prekladov Biblie do slovenčiny venovaná osobitná vedecká konferencia. Referáty z nej sú publikované v samostatnom zborníku *O prekladoch Biblie do slovenčiny a do iných slovanských jazykov*. Definitívne zavedenie slovenčiny do rímskokatolíckej liturgie nadväzovalo až na závery 2. vatikánskeho koncilu (11.10.1962), ktorým sa povolilo používanie národných jazykov pri bohoslužbách.⁴

Snahy J. Kollára o jednotu spisovného jazyka si treba uvedomovať vo viacerých dimenziách. Zo strany nastupujúcej štúrovskej generácie vznikala potreba novej kodifikácie spisovného jazyka, pretože bernolákovská slovenčina nevyhovovala novým spoločenským potrebám a umeleckým smerom a navyše ju prijala len katolícky orientovaná časť obyvateľstva. V časoch blížiacich sa revolučných rokov 1848/1849 sa na druhej strane aktuálnou stávala idea slovanskej vzájomnosti, ktorá mala čiastočnú konfesionálnu oporu aj v strachu z rozpadu jednoty slovanských evanjelikov. Mnohostrannosť problematiky dopĺňa pôsobenie J. Kollára v Pešti, kde v maďarskom prostredí pôsobil ako farár pre slovenskú menšinu a v tomto prostredí sa nemohol vyhnúť slovenčine. Napriek tomu, že po odchode do Viedne v r. 1849 odporučil J. Kollár viedenskému ministrovi Alexandrovi Bachovi češtinu ako najvhodnejší spisovný jazyk Slovákov, jeho návrh nebol v tých časoch reálny. Štúrova skepsa, o ktorej písal v liste z 27. októbra 1855 F. M. Rajevskému (... *my robotajem i ničo ne imejet uspecha...*, resp. ... *my žalostny i ne znajem, kak utešiťsia...*, podrobnejšie pozri Švagrovský, 1986, s. 450) a vyjadril ju aj v známych prednáškach *Savianstvo i mir buduščago* (vyšli posmrtné v r. 1863) sa nakoniec ukázala ako neveľmi opodstatnená. Neskorší vývin z jazykového hľadiska potvrdil, že slovenčina – a netreba zabudnúť na výraznú tradíciu od bernolákovskej kodifikácie – mala v časoch vydania zborníka *Hlasové o potrebě jednoty*

spisovného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky vlastnosti celonárodného spisovného jazyka. Trvalo však ďalších sto rokov, kým sa stala zákonným liturgickým jazykom Slovákov.

Literatúra

AMBRUŠ, J.: Listy Ľudovíta Štúra. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1954.

BLANÁR, V.: Štúrov spis *Nárečja slovenskuo* (1846). In: *Philologica*, Zborník FF UK, XLV. Red. P. Žigo. Bratislava: Univerzita Komenského, 1997, s. 45 – 57.

BLANÁR, V., JÓNA, E., RUŽIČKA, J.: *Dejiny spisovnej slovenčiny*. II. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1974.

ĎUROVIČ, L.: Koncepcie spisovného jazyka – chrbtová kosť slovenskej kultúrnej histórie. In: *Občianska spoločnosť. Fórum občianskej spoločnosti*, 11, 2000, s. 32-38.

Evanjelická encyklopédia Slovenska. Zost. B. Petrik. Bratislava, Vydavateľstov BoPo 2001, 448 s.

GODRA, M.: List Ľ. Štúrovi z 15. 7. 1845. Literárny archív Matice Slovenskej, Martin, sign. M 21 F 4.

HATTALA, M.: *Krátka mluvnica slovenská*. 1852.

Hlasové o potrebe jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky. *Spisů musejních číslo XXII*. W Praze w komissi u Kronbergra i Řiwnáče, 1846.

HODŽA, M., M.: *Epigenes Slovenicus*. Levoča, 1847.

HODŽA, M. M.: *Větin o slovenčine*. Levoča: Tlačou Jana Wertmüllera a syna 1848, 191 s.

KIRÁLY, P.: *A keletszlovák nyelvjárás nyomatott emlékei*. Budapest 1953.

KOLLÁR, J.: *Národné zpiewanki, čili Písne světské lidu Slovákůw w Uhrách*. 1834 – 1835.

MAJTÁN, M.: Slovenské preklady Biblie. *Slovenská reč*, 61, 1996, 6, s. 342-352.

MRÁZ, F.: *Slovenská mluvnica*. Viedeň, 1864.

O prekladoch Biblie do slovenčiny a do iných slovanských jazykov. Red. J. Doruľa. Bratislava, Slavistický kabinet SAV 1997, 284 s.

Orol Tatránski. Roč. 1 – 3, 1846 – 1848.

RADLINSKÝ, A.: *Prawopis slowenský s krátkou mluwnicí*. Viedeň, 1851.

ROSENBAUM, K.: Michal Miloslav Hodža. Bratislava: Tatran, 1948, 69 s.

SKLADANÁ, J.: O vzniku a autorstve tzv. Hadbavného slovníka z r. 1763. In: *Jazykovedné štúdie*. 11. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, s. 143-151.

SKLADANÁ, J.: Významný kodifikačný pokus v predpisovnom období slovenštiny. *Slavica Slovaca*, 21, 1986, s. 257-263.

SKLADANÁ, J.: Kamaldulský latinsko-slovenský slovník z roku 1763. In: O prekladoch Biblie do slovenčiny a do iných slovanských jazykov. Red. J. Doruľa. Bratislava, Slavistický kabinet SAV 1997, s. 53-70.

STANEK, I.: *Slovo za slovenčinu*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1958.

STANISLAV, J.: *Československá mluvnica pre odborných učiteľov a vysokoškolákov. Starý a dnešný jazyk. Všeobecná časť*. Praha-Prešov: Nákladom Československej grafickej unie, úč. spol., 1938.

ŠTEC, M.: *Úvod do starolovienčiny a cirkevnej slovančiny*. Prešov, Pravoslávna bohoslovecká fakulta 1994.

ŠTÚR, L.: *Nauka reči slovenskej*. Vistavená od Ľudovíta Štúra. V Prešporku 1846.

ŠTÚR, L.: Nárečja slovenskuo alebo potreba písanja v tomto nárečí. V Prešporku 1846.

ŠVAGROVSKÝ, Š.: Preklad rituálnych staroslovienských pasáží do slovenčiny. In: *Translatologia Pragensia*. 3. 2. časť. *Acta Universitatis Carolinae. Philologica* 2-3. 1989. Praha, Univerzita Karlova 1989, s. 173-176.

ŠVAGROVSKÝ, Š.: Zemplínske tlače z polovice 18. storočia vo svetle doterajších výskumov. In: *Studia Academica Slovaca*. 11. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1982, s. 503-518.

ŠVAGROVSKÝ, Š.: Zemplínske kalvínske tlače v doterajších výskumoch. In: *Jazykovedné štúdie*. 18. Z dejín slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Veda 1983, s. 21-37.

ŠVAGROVSKÝ, Š.: Calvinistische Druckschriften aus Zemplín im Lichte der Gegenwartsforschung. In: *Recueil linguistique de Bratislava*. 8. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1985, s. 112-120.

TÓBIK, Š.: Šafárikov a Kollárov jazyk. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1966.

VIKTORÍN, J., K.: *Grammatik der slowakischen Sprache*. Budapešť, 1860.

ŽEŇUCH, P.: *Medzi Východom a Západom*. Bratislava, Veda 2002, 288 s.

ŽIGO, P.: Stopäťdesiat rokov od reformy štúrovskej slovenčiny. In: *Studia Academica Slovaca*. 30. Red. J. Mlacek. Bratislava, Stimul 2001, s. 339-348.

Poznámky

¹ Texty uvádzame v pôvodnom štúrovskom pravopise.

² Aj napriek nepresvedčivému prístupu k charakteristike slovenčiny vo *Větine* bol M. M. Hodža v polovici štyridsiatych rokov veľkou spoločenskou autoritou a od začiatku zavádzania štúrovskej slovenčiny do praxe sa pričínil o to, že do fonologického systému slovenčiny a do jeho pravopisnej realizácie prenikla hláska *ä*, postupne aj *l'* a že sa v tvaroch minulého času sloviess presadilo používanie *-l* (namiesto pôvodných tvarov typu *bou, piu, dau*).

³ Zmenou v porovnaní so štúrovskou kodifikáciou bolo najmä uplatnenie etymologického princípu v pravopise, ktoré oslabilo postavenie štúrovskej slovenčiny najmä v pravopise a v tvarosloví. Novou úpravou sa zaviedlo písanie podľa pôvodnej podoby slova, čím sa pravopis priblížil princípom ortografických sústav ostatných slovanských jazykov. Išlo v prvom rade o rozlišovanie *y – i, ý – í*, znova sa zaviedli hlásky *l', ä*, dlhé *é*, dvojhláska *iu*; dvojhlásky sa začali písať v podobe *ia, ie, iu, ó* (neskôr *ô*). Zavedením rozdielu v písaní *y – i* obmedzilo sa aj písanie mäkčeňa v skupinách *de, te, ne, le, di, ti, ni, li* a jeho funkciu prevzali tzv. mäkčiace samohlásky. Úprava sa týkala aj gramatických tvarov: v genitíve plurálu maskulín sa kodifikovala koncovka *-ov* (*synov, otcov, bratov*, pôvodne *sinou, otcou, bratou*), v nominatíve singuláru neutier sa zaviedla koncovka *-ie* (*zdravie* oproti pôvodnému tvaru *zdravia*), v adjektívnej paradigme sa záväznými stali podoby *pekné, pekného, peknému* (pôv. *peknuo, peknjeho, peknjemu*), v slovesných tvaroch minulého času sa namiesto koncového *-u* (typ *robiu, volau, ňjesou*), kodifikujú sa klasické *l*-ové participiá (*robil, volal, niesol*).

⁴ Otázkam cirkevnej slovančiny v gréckokatolíckom a pravoslávnom obrade sa osobitne venoval M. Štec (1994, tam i ďalšia literatúra), byzantsko-slovanské jazykové tradície na východnom Slovensku spracoval P. Žeňuch (2002).

Martin Homza

Niekoľko táz k počiatkom slovenského etnika

Odkedy sú tu Slováci? Tak ako iné etnosy odvtedy, ako sami seba pomenovali. Dali si meno a tým sa vymedzili oproti iným a tak sa konštituovali. Etnickým menom (*etnonymom*) Slovákov je meno Slovák. Je to meno odvodené od Slovan (ten ktorý hovorí, sloví – Š. Ondruš a iní).

Len ťažko možno pochybovať o tom, že Slovania sa vymedzili práve proti Nemcom, tým ktorí sú nemí, mlčia. Proti akým Nemcom sa však vymedzili? Kedy a kde sa to stalo a za akých okolností? Ako boli organizovaní títo Slovania, ktorí sa potrebovali vymedzovať, určiť si svoje hranice? Predpokladáme, že tento proces prvej fázy etnogenézy sa naštartoval a vyvrcholil už v 4.–5. storočí po narodení Krista. V pravom slova zmysle ho spustil tlak vojen a etnických zmien v Karpatskej kotline začatý príchodom Gótot (okolo roku 378), ktorý ďalej akceleroval obsadením Panónie Hunmi (rok 441). Pokojné obdobie, keď v tomto priestore dominovali záujmy Rímskej ríše, tak vystriedalo obdobie kvasu. Práve z tohoto kvasu, sa naši predkovia sformovali na základe jazykovej a kultúrnej blízkosti do novej politickej jednotky – kmeňa (*gens*). Pozoruhodné je, že obdobným procesom azda len s väčšou účasťou indo-iránskeho elementu sa konštituoval približne v tom istom období, iba o niečo viac na východ, kmeň Antov (Iordanes 1882, s. 88–89). Za podobných okolností, hoci o niečo neskôr a o niečo viac na západ, vznikol napríklad aj kmeň germánskych Bavorov (H. Wolfram, 1995, s. 22–27). Zákonitosti vzniku takéhoto indoeurópskeho *gensu* formuloval ešte v šesťdesiatych rokoch minulého storočia nemecký bádateľ R. Wenskus (1961, *passim*). Radikálne sa od tohto konceptu, ako nie adekvátneho pre etnogenézu Slovanov odriekol D. Třeštík (2001, s. 10). Nezdíelame však jeho názor. Za isté naopak pokladáme, že podstatnú úlohu v tomto procese zohrala dobre zorganizovaná vojenská elita na čele s vodcom (P. Urbańczyk, 1999, s. 122–145). Pritom pôvodná etnicita, či presnejšie jazyk takéhoto úzkeho spoločenstva nemusela zohrávať až takú podstatnú rolu pri vzniku *ranostredovekého kmeňa*. Dôležitejšie bolo, že toto dobre zorganizované, relatívne úzke spoločenstvo, dokázalo vtlačiť svoju pečať – meno, prvý a podstatný identifikačný znak, istému širšiemu spoločenstvu v istom geografickom priestore. Vojenské úspechy (či už vo vojnách koristníckych, alebo obraných) takejto skupiny (vodcu a jeho družiny) počas prvej generácie existencie pôsobia pre dané spoločenstvo neobyčajne integrujúco. Konštituovať sa ako kmeň teda znamená vytvoriť pomerne vyspelú (poslednú predštátnu) formu spoločenskej organizácie. Do čela takejto spoločenskej jednotky sa stavia u Slovanov vodca, vladyka – k7n7z6, knieža (germ.

kuningas) so svojou družinou (I. Rumánek, 1992, s. 6). Zjednotenie je v každom prípade istá forma násilia, ktorú vykonávajú profesionálni bojovníci na ostatnom obyvateľstve. Deje sa mečom (gótske *mek*). Je to mechanizmus, ktorým sa v zásade prevrstvuje akákoľvek staršia forma existencie daného spoločenstva. Obvykle sa obyvateľstvo (alebo jeho časť) pridávalo k tejto novej elite, prijíma jej meno. Týmto sa jedna jeho identita mení na inú. V prípade kmeňa Slovanov na základe interpretácie správ Iordanesa predpokladáme, že sami seba označovali, ako Sporov, resp. Venetov (Iordanes 1882, s. 88–89). I v tomto staršom štádiu však predkovia Slovanov žili v hierarchicky rozdelenej kmeňovej spoločnosti. V žiadnom prípade nemá pravdu P. Urbańczyk, keď mechanicky predpokladá, akési predkmeňové, rodové, spoločenstvo etnicky uvedomených Slovanov s egalitaristickým charakterom (P. Urbańczyk, 1999, s. 126–146). Historickým subjektom sa teda Slovania stali presne v intenciách, typických pre mohutné telo stromu indoeurópskej roľnícko-pastierskej civilizácie (zhruba do 10.–12. storočia po Kristovi). Kmene Slovanov, Antov, Srbov a Chorvátov, ktoré pokladáme za najstarších reprezentantov „slovanskej“ civilizácie pritom vznikli približne v tom istom čase, respektíve posledné dva zmienené sú ešte o niečo staršie, vzhľadom na nejasné etymológie ich mien. V každom prípade však vznikli podľa tých zákonitostí, akými sa konštituovali jednotlivé grécke, italské, indo-iránske, keltské, ilýrske, germánske, či baltské kmene, či veľkokmene.

Otázka pravlasti všetkých Slovanov ako úžasnej maternice, ktorá v historicky krátkom období 6.–7. storočia vyprodukovala státisícové zástupy „uvedomelých“ Slovanov, ktoré vzápätí osídlili dve tretiny Európy je bezpredmetná (P. Máčala, 1995, *passim*). Nenadiktovala ju totiž paradigma modernej historickej vedy, ale biblickej histórie židovského národa. Podľa tohto vzoru potom postupovali aj historici (možno by tu bolo presnejšie použiť ideológovia) Gótotv, modelového kmeňa raného stredoveku (Prokopios a Iordanes), neskôr Frankov (Gregor z Tours), či Longobardov (Pavol Diakon). Je len miesto, v ktorom prebiehali vyššie spomenuté *kmeňotvorné* procesy, a tým je podľa Iordana (1882, s. 61–64), najbližšieho svedka tohto procesu pre kmeň Slovanov severo-východná časť Karpatského bazéna, teda stará rímska Dácia (veľmi pravdepodobne zasahoval aj časť východného Slovenska).

Konštituovanie *kmeňa* však automaticky neznamená ešte jeho pretrvanie. Úlohou elit každého kmeňového spoločenstva je ideologizovať svoju moc nad ostatnou časťou obyvateľstva. To znamená najprv vymyslieť istý systém symbolov a potom sa pokúsiť tento vtláčiť ostatnej časti obyvateľstva. V tomto zmysle, ako opäť správne upozorňuje P. Urbańczyk (s. 147–187) potrebuje elita svojich ideológov, ioculatorov, igricov, básnikov a spevákov s mečom na chrbte, ktorí plnia túto úlohu, pred vznikom vlastnej písanej historiografie. Okrem toho

existujú aj akési prirodzené symboly kmeňa, ktorými sú dynastia a družina. Družina sama o sebe (páni, víťazi, iobagióni...) je tá dobre živená, dobre oblečená a dobre ozbrojená časť kmeňa, ktorá kmeňu zabezpečuje bezpečnosť pred inou dobre živenu, dobre oblečenou a dobre ozbrojenou elitou iného kmeňa, pričom od svojich nezabúda za túto službu vyberať poplatok za mier (*tributum pacis*, výpalné), alebo sama podniká koristnícke výpravy k susedom (F. Graus, 1965, s. 1–18). Vládnuca dynastia a jej aktuálny predstaviteľ, dané knieža, je pochopiteľne najvyšším symbolom kmeňa. Stelesňuje všetky tri jeho sily: plodivú, magickú i fyzickú, ktoré reprezentujú tri súčasti indoerópskych kmeňov (G. Dumézil, 1997, *passim*) a sprostredkúva jeho kontakt s transcendentnom (J.-P. Roux, 1998, *passim*). Je preto večný, dokonalý, nezomiera, má liečiteľské schopnosti, etc. (M. Bloch, 1998, *passim*).

Bohužiaľ nie sme informovaní, aká vlastne dynastia vládla kmeňu Slovanov. Isté indície, presnejšie neskoršia tradícia zachovania slávnostných, zložkových mien zväčša zakončených sufixom: –mir, –mar (Chotimír, Mojmír, Slavomír, etc.), nás vedú k predpokladu, že keďže tento typ mien bol častý aj u gótskej panovníckej dynastie (Valamer, Tiudimer, Vidimer), mohli Slovania od Gótov prevziať i samotnú dynastiu. V tomto prípade by sa konštruktérmi slovanského kmeňa mohla stať nejaká z vedľajších línií legendárnej gótskej dynastie Amalov. Bohužiaľ pre túto domnienku nemáme dostatočnú pramennú oporu. Nech už to však bolo akokoľvek isté je, že kmeňové spoločenstvo Slovanov (v 5.–6. storočí) nemohlo existovať bez týchto dvoch symbolov, ktoré zároveň tvorili hlasnú ideovú kostru tohto spoločenstva.

Vytvorenie prvého stupňa identifikačnej symboliky spoločenstva, do ktorej, ako sme už povedali patrí meno, posvätnosť dynastie, družina je najpodstatnejšia podmienka pre pretváranie takéhoto spoločenstva v ďalšej generácii.

Ďalšou tradičnou chybou pri uvažovaní o etnogenéze Slovanov je plošné stotožňovanie materiálnej kultúry so všetkými predstaviteľmi daného kmeňa. V bežnej interpretácii sú potom Slovania identifikovaní s pražským typom keramiky, drevenými polozemljankovými domami a obilnými jamami, etc. Nie jeden historik si však všimol príkry rozpor medzi opismi dobre organizovaných slovanských bojovníkov, ktorí od konca prvej tretiny 6. storočia pravidelne vojensky penetrujú neskoroantický byzantský a rímsky svet a touto kultúrou. Povedané veľmi jednoducho vyššie popísaná kultúra nezodpovedá komplexnej štruktúre kmeňa Slovanov, ale len jednej jej časti – roľníkom. Navyše roľníci iných starších kmeňov „slovanskej“ civilizácie (Srbov, Chorvátov a Antov) vykazujú podobné kultúrne znaky. A nechceme tu už vôbec hovoriť o príťažlivosti tejto rudimentárnej kultúry, ktorá pohlcujúcim (asimilujúcim) spôsobom pôsobila v širokých priestranstvách tejto časti sveta (Urbańczyk, s. 125–145). Elita tohto kmeňa sa však vtedy, ako mnohokrát potom prispôbovala pravidlám

„módy“ vtedajšieho sveta. Musíme teda predpokladať, že jej bežný predstaviteľ sa svojím oblečením a výzbrojou veľmi neodlišoval od gótskeho, gepidského, či longobardského bojovníka danej doby.

Meno nového kmeňa *Slovania*, vzhľadom na spomínané časté vojenské prenikanie svojho územia ako prví zapísali v polovici 6. storočia grécki autori a to vo forme *Sklavinoi*. Z tejto podoby ho prevzala latinčina (*Sclavi*) a od nej ďalšie románske (no nielen) jazyky, ale aj arabčina. Dôležité je na tomto mieste podčiarknuť, že neskoroantický svet Slovanom nedal svoje meno, ako Germánom, alebo Keltom-Galom, ale sám akceptoval meno cudzích dobyvateľov. Pravdou však asi tiež je, že práve pôsobeniu týchto jazykov zvonku vďaka tento názov za svoje všeobecné rozšírenie na všetky kmene „slovanskej civilizácie“. (Veľmi podobným spôsobom románske jazyky pomenovali Germánov a to podľa nárazníkového germánskeho kmeňa Alemanov na svojich hraniciach.) Zvnútra sa zasa spoločné slovanské povedomie začalo utužovať vďaka kultúrnemu pôsobeniu cyrilo-metodskej misie, respektíve slovanských kláštorov ako interakčných centier spoločného slovanského povedomia (Avenarius, 1992, passim). Kmeňové pomenovanie Slovanov sa tak v priebehu 8.–10. storočia stalo nadkmeňovým označením, spoločným pre mohutný prúd pôvodne veľmi blízkych, no časom čoraz viac od seba sa líšiacich kultúr kmeňov od Baltského mora po Jadran a od mesta Hamburg po rieku Volgu.

U Germánov, Slovanom najbližších susedov, sledujeme analogický proces. Spoločným termínom ich označovali len rímski a grécki autori. Samotní Germáni však žili podobne, ako ďalší Indoeurópania v kmeňovej spoločnosti. Až omnoho neskôr, z pôvodne niekoľkých kmeňov vzniká národ Nemcov – *Teutones*. To sa však deje len vďaka stredovekému *Regnum Theutonicorum*, teda Kráľovstvu Teutónov (Nemcov). Bolo to teda až spoločné *polytonymum* (meno odvodzujúce sa od spoločnej príslušnosti k štátnemu útvaru), ktoré dopomohlo získať pôvodným Durínčanom, Sasom, Bavorom, či spomínaným Alemanom nové, hoci oproti pôvodným týmto označeniam druhotné, pomenovanie. To však ešte neznamená, že ono staršie, kmeňové, vedomie potom celkom zaniklo. Naopak, čiastočne pretrváva dodnes. Uvedme ako dobrý príklad už spomínaných Bavorov.

Naproti tomu u spoločenstva keltských kmeňov vedomie spoločnej jednoty nikdy nevzniklo. Možno preto, že nikdy neexistoval spoločný keltský štát a ani jednotná keltská knižná kultúra ako to bolo u Slovanov.

Špecifikom Slovanov ďalej je, že si i pri existencii spoločného pomenovania (ktoré však oproti Nemcom nikdy nepodporilo jestvovanie spoločného štátu) pôvodné kmeňové meno zachovali napríklad Srbi, Chorváti, ale aj Slováci a Slovinci. Jestvuje tu teda priame spojenie

medzi pôvodným kmeňovým vedomím a novým etnickým vedomím. Etnické meno Slovákov sa derivovalo zo starého kmeňového mena. Čas, kedy sa predkovia Slovákov stotožňovali z kmeňovým menom Slovanov je teda dejinne limitovaný (od 4.–5. do konca 8. storočia). Azda aj toto obdobie mal na mysli neznámy panónsky autor takzvanej pasáže *O preložení kníh* (súčasť *Povesti vremennych let*), keď napísal: *Bol jeden jazyk slovānský: Slovāni, ktorí sedeli na Dunaji* (1950, s. 21).

V priebehu prvých niekoľkých storočí svojej existencie však kmeň Slovanov prešiel značnými premenami. Predovšetkým sa výrazne rozmnožil a presunul sa vo vojenskej konfrontácii i spolupráci s okolitým civilizovaným (Byzancia a Itália) i menej civilizovaným svetom (Góti, Huni, Gepidi, Longobardi, Bavori, Avari) cez bývalé rímske provincie Dácia, Mézia, Dalmácia, Macedónia, Trácia, ale aj Itália, Panónia, Norikum a iné. Z juhu (začiatkom 7. storočia) vkročil aj na územie Moravy a dnešného Slovenska (v archeológii tento proces dokumentuje vyspelejší druh takzvaného typu podunajskej keramiky). Dialo sa tak pre tento kmeň veľmi typickým spôsobom – územia, ktoré raz dobyli jeho elity, osídľovali jeho roľníci. Zvyšky, či stopy po tomto kmeni (ako *Sclavinie*) tak možno nájsť na niektorých miestach až do 9. storočia (*Život Metoda*, MMFH 3, s. 141). Pri svojom dejinnom pohybe sa stretol s neskorými tradíciami vyspelej grécko-rímskej kultúry. Výrazný podiel na jeho transformovaní však zanechali aj germánske (Góti, Gepidi, Longobardi, Bavori), či nomádske vplyvy (Avari).

Rozhodujúci podiel na ďalšom formovaní a osudoch slovanského veľkokmeňa však malo dlhodobé spolužitie, ale aj konfrontácia s Avarmi (približne od roku 568), ktorú definitívne skončila až expanzia Franskej ríše do Karpatskej kotliny v rokoch 791–803. Okrem priamej kontroly istej časti Slovanov, väčšina tohto kmeňa vo forme *foederátov*, teda spojencov pôsobila na južných, západných a severných okrajoch tejto ríše. Tomu zodpovedala aj ich politická štruktúra, keď sa kedysi jeden veľký kmeň začal štiepiť na niekoľko menších s vlastnou politickou reprezentáciou = knieža a družina (pozri príklad Slovincov-Korutáncov, ako ich podáva Pavol Diakon, 1878, *passim*). Do tohto rámca zapadá aj Samova ríša, ktorá síce vznikla ako pokus o aktívnu rezistenciu proti Avarskému kaganátu, ale nakoniec sa so všetkou pravdepodobnosťou tiež uspokojila so statusom avarského spojenca. Navyše po smrti Sama už o nej nemaňáme ďalšie informácie. Akokoľvek výsledkom tohto procesu bola skutočnosť, že po celom obvode tejto ríše vznikol z pôvodne jednotného kmeňa Slovanov reťazec menších polonezávislých kniežatstiev. Parafrázujúc jazyk stredoveku: Slovania, ktorí bývali na Dunaji, sa rozišli po okolitých krajinách a nazvali sa menami podľa miest, na ktorých sa usadili. V každom prípade však tento systém (prinajmenšom jeho južnú časť)

prevzala aj nová moc, ktorá sa začala etablovať v stredo-východnej Európe – Franská ríša. Ako to asi vyzeralo, opisujú *Franské kráľovské anály* (MMFH 1, s. 50). Roku 822 na ríšskom sneme vo Frankfurte popri iných reprezentantoch jednotlivých kmeňov na východnej hranici ríše analista nie náhodou po prvý raz menuje Moravia, no popri nich aj Čechov a ešte aj Avarov. Hoci ich susedia Slovania, ktorí sa nazvali podľa rieky Nitry, v tejto zmienke chýbajú. Dozvedáme sa však o nich zo *Spisu o obrátení Bavorov a Korutámcov*. Ich kniežat'u Pribinovi ponáhl'a vysvätiť kostol sám salzburský arcibiskup Adalrák (MMFH 3, s. 312). Toto je pravdepodobne okamih, keď na scénu dejín vstupujú Slováci ako nový *gens*.

Povedané slovami vedy, dezintegrácia starej politickej štruktúry (veľkokmeňa Slovanov) viedla pod dlhodobým avarským tlakom k paralelnej integrácii nových kmeňov. Pritom tento proces dozrel počas fransko-avarských vojen na prelome 8. a 9. storočia. Z pôvodného spoločenstva Slovanov sa etablovali nové kmeňové štruktúry, pričom tento proces mohol byť niekde rýchlejší a niekde pomalší (Príklad Korutáncov a Karniolovcov, v porovnaní s Moravanmi, alebo aj Nitranmi). U elity týchto nových politických štruktúr však ešte dlhý čas pretrvávalo vedomie o pôvodnej jednote. *Bol jeden jazyk slovänský: Sloväni, ktorí sedeli na Dunaji (Povešť vremennych let)*. Alebo *My Sloväni* (z Moravy, Nitry aj Blatnianska) *sme prostý ľud* (*Život Metoda*, MMFH 2, s. 144). Okrem toho sa však v rámci elity (*družiny*) paralelne – spoločne s preliatou krvou, novými rituálmi, ale najmä vernosťou vlastnej dynastii – začalo upevňovať aj nové vedomie, podľa príslušnosti k tomu-ktorému kmeňu. U našich predkov to bolo nitrianske vedomie. Keď potom roku 833 dochádza k vojenskej konfrontácii Mojmírových Moravanov a Pribinových Nitranov, výsledkom musela byť alebo fyzická likvidácia tejto elity, alebo jej exodus. Pribina, podľa všetkého, zvolil druhý variant. Druhá časť kmeňa pravdepodobne bojovala (zničenie Hradiska I. na Čingove, na Spiši).

Logicky by sme mohli predpokladať aj prenesenie „nitrianskeho“ vedomia do nového centra Pribinu – Blatnohradu. Nestalo sa tak celkom. Povýšením Nitrianska na údelné kniežatstvo pre mladšieho z Mojmírovcov vznikli tu totiž predpoklady na integrovanie časti pôvodnej domácej nobility a tým k oživeniu tohto vedomia. Navonok ho opäť reprezentovalo domáce údelné knieža, viac-menej samostatná zahraničná politika, po príchode Konštantína a Metoda azda aj latinská liturgia (oproti staroslovienskej na vlastnej Morave), no zaiste aj pocit územnej osobitosti (krajina medzi Tatrami, Tisou a Dunajom, Slanskými vrchmi a Malými Karpatmi), no, a to najmä, motivujúci pocit nekonečnej závesti voči centrálnym oblastiam Moravy. Nech už to znie akokoľvek čudne, Nitriansko, menej bohaté a vždy na druhom mieste, bolo často aj veľmi programovo iné ako vlastná Morava (napríklad Svätoplukovo uprednostňovanie latinskej liturgie počas trvania jeho údelu v Nitre). Dialo sa tak i napriek

tomu, že okrem Mojmíra všetky ďalšie kniežatá, ktoré nakoniec usadli na veľkokniežací stolec na Morave, boli (so všetkou pravdepodobnosťou) najprv nitrianskymi vládcami. Podľa nášho názoru to mohla byť práve táto „inost“ povýšená na ideológiu, ktorá nakoniec rozhodujúcim spôsobom prispela k pádu štátu Moravanov. K pádu toho štátu, ktorý nesie hrdý, hoci nepresný, ale zaužívaný a tým aj funkčný názov Veľká Morava.

Ako sme povedali, útek Pribinu a jeho družiny neznamenal úplné prerušenie nezávislého „nitrianskeho“ povedomia. Naopak, počas vlády mladšieho z Mojmírovcov toto povedomie naďalej upevnilo a pravdepodobne šlo až tak ďaleko, že kvôli vlastnému presadeniu sa bolo nakoniec ochotné obetovať aj spoločné záujmy celého veľkomoravského štátu. Pochopiteľne, že sa tak nestalo z jedného dňa na druhý. Mojmír II. síce ešte pacifikoval odbojného nitrianskeho Svätopluka II., a ten musel nasledovať Pribinov osud, trpké semeno ďalšieho poníženia však viedlo stále odbojných „najlepších“ z Nitranov do košiara nového spojenca. Keď okolo roku 901 posledný panovník Veľkej Moravy uzatvoril spojenectvo s Bavormi (MMFH 1, s. 169–170), zostali Nitranom už len starí Uhri. Cena za definitívne „presadenie sa“ však bola vysoká. Existencia spoločného štátu. Bolo to síce po prvý raz, ale určite nie posledný, keď ochota byť prvým, hoci aj maličkým, bola v rámci našich dejín dôležitejšia, než zostať dôležitou súčasťou väčšieho celku. Také sú však nielen naše dejiny, aj keď Konštantín Porfirogenet asi vedel, prečo práve nám priradil starý príbeh o troch prútoch. Spomeňme však iný, stále aktuálny príbeh z *Uhorsko-poľskej kroniky* o tom ako veľmoži zabili kráľa Kazimíra z odôvodnením: *nebude nad nami panovať jeden muž, ale sami si budeme vládnuť* (CHP, s. 16). História síce nepozná takého kráľa na veľkomoravskom stolci (kronika vznikla až v 13. storočí, preto jej musíme odpustiť drobné nepresnosti), jedno je však jasné, ak sa chcel niekto presadiť v stredoeurópskom priestore, musel sa vyrovnáť s dynastiou Mojmírovcov. Dokiaľ totiž fyzicky jestvoval jediný jej mužský príslušník, jestvoval aj tento štát. Vražda nie veľmi úspešného (prinajmenšom v porovnaní s otcom) a dosť nenávideného Mojmíra II. (prinajmenšom Nitranmi) mohla byť teda pohodlným kľúčom na posilnenie ich vlastnej prestíže. V každom prípade však tento akt znamenal definitívny koniec za tým obdobím našich dejín, ktoré by sme mohli pracovne nazvať aj slovensko-slovanskými dejinami.

L i t e r a t ú r a

AVENARIUS, Alexander: *Byzantská kultúra v slovanskom prostredí v 6.–12. storočí: K problému recepcie a transformácie*. Bratislava : Veda, 1992, 279 s.

BLOCH, Marc: *Królowie cudotwórcy*. Trans. J. M. Kłoczowski. Warszawa : Volumen – Bellona, 1998, 431 s.

- CHRONICA Hungaro-Polonica. Ed. Béla Karácsonyi. In: *Acta Historica Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*, roč. 26, 1969, 75 s.
- DUMÉZIL, Georges: *Mýty a bohové Indoeuropanů*. Ed. H. Coutau-Bégarie. Trans. Ivo T. Budil. Praha : Oikymenh, 1997, 263 s.
- GRAUS, František: Středověké družiny a jejich význam při vzniku států ve střední Evropě. *ČSČH*, roč. 13, 1965, s. 1–19.
- IORDANIS De origine a actibusque Getarum. Ed. Theodorus Mommsen. In: *MGH AA 5, 1*, Berolini : Apud Weidmanos, 1882, s. 53–200.
- MÁČALA, Pavol: *Etnogenéza Slovanov v archeológii*. Košice : Slovo, 96.
- MAGNAE Moraviae fontes historici 1–4*. Ed. Ľubomír Havlík. Prague – Brunae : Státní pedagogické nakladatelství, 1966–1971.
- PAULI Historia Langobardorum. Ed. L. Bethmann a G. Waitz. In: *MGH SRG us. Hannoverae; Lipsiae : Hahniani* 1878, 268 s.
- POVEŠT vremennykh let*. Ed. Varvara P. Adrianova-Perec. Moskva : Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1950, 556 s.
- ROUX, Jean-Paul: *Król. Mity i symbole*. Trans. Katarzyna Marczewska. Warszawa : Volumen – Bellona, 1998, 335 s.
- RUMÁNEK, Ivan: Slovo o slove Kňaz. *Proglas*, roč. 3, 1992, s. 6.
- TŘEŠTÍK, Dušan: *Vznik Velké Moravy. Moravané, Čechové a střední Evropa v letech 791–871*. Praha : 2001, 384 s.
- URBAŃCZYK, Przemysław: *Władza i politika we wczesnym średniowieczu*. Wrocław : Monografie FNP Seria Humanistyczna, 2000, 274 s.
- WENSKUS, Reinhard: *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*. Köln – Graz : Böhlau Verlag, 657 s.
- WOLFRAM, Hervig: *Salzburg Bayern Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*. Wien – München : R. Oldenbourg Verlag, 1995, 464 s.

Slovensko v zápase o svoju historickú a národnú identitu

Ak siahneme do dielne vedy a skúmame dva faktory – priestor a čas, musíme konštatovať, že sú veľmi nesúrodé. Čas sa v našom megasvete rúti len jedným smerom: od minulosti k prítomnosti či budúcnosti. Nikdy nejde naopak. Nemožno ho uchopiť, regulovať. Naučili sme sa ho len pomerne presne merať. Z hľadiska histórie nie je najzaujímavejšia tá najsúčasnějšía súčasnosť, rovnako málo výpovednú hodnotu majú izolované drámy a udalosti doby. V dejinách má hodnotu najmä to, čo pretrvalo. Pre historika majú význam tie udalosti, ktoré pôsobia dlhodobo, prežívajú dobu jednej generácie či dlhodobých epôch. To zbavuje históriu náhodilej improvizácie a dovoľuje sledovať široké vývinové línie, ak treba i opakujúce sa skúsenosti.

Udalosti o počiatkoch našej historickej a národnej podstaty majú punc tisícročia. Vovádzajú nás do doby, kedy sa ešte nepevná Európa dala do pohybu a kládli sa základy dnešných európskych štátov i národov. Historici od dávna skúmajú túto pohnutú dobu. Nastala po zlome letopočtu a nepresne ju nazvali „sťahovanie národov“. Naši predkovia tento reťazec pohybu uzatvárali. Pohli sa spoza Karpát, a v dobe 3. – 5. storočia osídlili Slovensko tak pevne, že sa už nikdy z neho celkom nevysťahovali a žijeme tu dodnes.¹ Takto i predkovia Slovákov patria k pranárodom súčasnej Európy. pritom by bolo nerozumné veriť na nejaký zákon krvi pri kladení základov vtedajšej novodobej Európy. Nikdy nedochádzalo k úplnej výmene obyvateľstva. Tá časť spoločenstva, ktorá so svojím kmeňom neodišla, postupom času sa vstrebovala do nového sídliskového spoločenstva. Navzájom si odovzdávali životné návyky a skúsenosti, výrobné novoty, ba i úctu k spoločným bohom.

Miešaním jazyka i krvi sa sformovávala nová Európa po dobe sťahovania národov. O to viac je potrebné viesť vedecký kritický zápas o poznanie všetkého, čo štát i národ o svojich počiatkoch má vedieť. V európskych dejinách sú štáty bez národa, ale i národy bez štátu. Slováci patria k tomu druhému typu, preto i Slovensko a slovenský národ má málo sebaidentifikačných znakov. O to viac je potrebný hlboký a široký kriticistický výskum prameňov, do ktorého slovenská veda vstupuje oneskorene. Pri tejto práci treba odložiť už v minulom storočí vyžitý národný romantizmus, ale rovnako zamietnuť nikde nevedúci revizionizmus tzv. východného či postsocialistického nacionalizmu. Tým neotvoríme nové trendy európskej vedy. Úcta k prameňom, na ktorej vyrástla kritická veda 19. storočia je trvalým základom aj v dobe postmodernizmu. Volanie „ad fontes“ chráni historika a historickú vedu od voluntarizmu, názorového utilitarizmu. Pritom pramenná základňa o počiatkoch slovenských dejín prakticky každodenne rastie. Písomné pramene však pribúdajú už len zriedka, kým pramene vykopané spod zeme sú každý deň bohatšie.² Zostáva úlohou našej slovanskej archeológie precizovať datovacie metódy, prehĺbovať vypovedaciu historickú hodnotu týchto prameňov. Dnes je zrejmé, že písomné a hmotné pramene sú navzájom nezastupiteľné, čo je užitočné poznanie, ktoré vystúpilo z diskusií nedávnych rokov.

Historik okrem všestranného poznania pramennej základne musí rešpektovať aj mimopramenné poznatky. Jednou jeho najväčšou zložkou je vedomie o sebe, historické vedomie, ktoré by sme mohli charakterizovať aj ako dejiny v hlave každého jednotlivca či celého spoločenstva. Pre kultúrny a duchovný rozmer spoločnosti práve toto historické vedomie je niekedy dôležitejšie ako skutočný dejinný akt. Na jeho formovanie nám minulé spoločnosť ponúkala ucelenú teóriu marxizmu-leninizmu a každodennými školeniami vytvárala i transmisii do hláv ľudí. Po rozpade tohto starého systému akoby nastalo trvalé ideové vákuum. Dokladom je skutočnosť, že za desať rokov po páde

komunizmu slovenská historiografia nepredložila novú syntézu dejín národa a štátu.³ Pri príležitosti našej konferencie nemôžem nevolať aspoň po „zdravom rozume“, ktorý káže historikovi sprístupňovať poznanie pre širokú pospolitosť, ktorá to oprávnene od neho očakáva. Slovenská archeológia nám objavila „nový svet“ o počiatkoch Slovenska a Slovákov. Od histórie, ktorá popri vedeckom habite nemôže stratiť svoju „románovú“ podobu a priniesť aj plastické „rozprávania o príbehoch ľudí“ sa vyžaduje obraz celistvý, široko spoločensky akceptovateľný. Mal by byť obsiahnutý už v učebniciach dejepisu na základných školách, ktorými prechádza každý občan našej republiky. Všetci vieme, že sa to dodnes tak celkom a úplne nestalo.

Ak všetky vyššie uvedené postuláty obrátime k otázkam počiatkov našej histórie, ponúka sa nám mnoho tém: aký je mýtus o našich počiatkoch? v akom vzťahu je k skutočným poznatkom vedy? kde vlastne končí veda a neveda? uzná sa vklad vedy do nášho dnešného historického vedomia o počiatkoch národa a štátnosti? sú legitímne tieto otázky vo vzťahu k dejinám okolitých európskych národov?

Odpoveď na dané otázky v posledných rokoch hľadali viac amatéri a publicisti, ako skutoční historici, archeológovia či filológovia. Zo stola vedy odpadli pokusy hľadať v ranostredovekom Slovensku počiatky československej štátnosti.⁴ Rovnako naivnými sa ukázali pokusy o „veľkoslovenskej“ ríši.⁵ Nerešpektovanie výsledkov archeológie, ale najmä zlyhanie byzantinistiky a slavistiky v našom vedeckom prostredí dovolilo kompilátorom pochybovať o mieste, kde sa formovali počiatky štátnosti – teda o Veľkej Morave.⁶ Je celkom príznačné, že tieto teórie tváriace sa ako nówum vlastne došli k tomu, čo v 18. storočí vyhlásil profesor na gymnáziu v Bratislave Juraj Sklenár, potom keď nevedel vysvetliť vojenský vpád turkotatárskych, kabarských a maďarských kočovných kmeňov v 10. storočí do Karpatskej kotliny a na stredný Dunaj; keď nenašiel vysvetlenie o podrobení Slovákov.⁷ Publicita, ktorej sa týmto pokusom dostávalo, často pramenila v pochybnom nacionalizme.

Všetkým týmto novátorom treba doporučiť nové a nové čítanie diela Pavla Jozefa Šafárika, ktorý už v r. 1837 po prvýkrát nastolil otázku etnogenézy Slovákov. Veda odvtedy priniesla mnoho nových prameňov. No základ, ktorý náš rodák z Kobeliarova priniesol, zostal pevnou kostrou svetovej slavistiky. Pravda, základnú otázku, odkiaľ sa Slovania vzali a ako sa dostali do svojich dnešných sídlisk ani P. J. Šafárik nedopovedal úplne.⁸ Zostal na polceste medzi teóriou migračnou a teóriou o autochtónnom pôvode Slovákov, ktorá v jeho dobe, keď prebiehal tvrdý proces pomadžarčovania Slovákov a keď maďarská historiografia obhajovala pôvod Maďarov v starej helénskej dobe a pod múrami Akropole, bola viac ako spoločensky oprávnená. Pritom nemožno zabudnúť, že Šafárik nemal ešte k ruke výsledky archeológie, ktorá si v jeho čase len hľadala miesto medzi serióznymi historickými vedami.

1. Geografická poloha Slovenska a jeho susedia.

Archeológia i paleolinguistika vyvinuli nemálo úsilia, aby dokázali slavinitu ľudu pochovaných v lužických popolnicových poliach.⁹ Pevné vedecké dôkazy však nejestvujú. A tak dnes, keď už veda upustila od tejto teórie pôvodu Slovanov, zostali nám už len dve veľké tézy: bola pravlasť Slovanov na severe – za Karpatami, alebo na strednom a dolnom Dunaji. Vedu nadiľho pomýlil mních kyjevského kláštora z 12. storočia, ktorý mal ctižiadosť zodpovedať otázku o pôvode Slovanov a stvoril nám dunajskú teóriu. Podľa nej, Slovania od pradávna obývali krajinu ležiacu na strednom Dunaji a odtiaľ sa rozišli do dnešných sídiel.¹⁰ Tento názor, aby získal na dôveryhodnosti sa v kyjevskom letopisu opakuje ešte dvakrát. Týmto sa náš mních chcel prezentovať ako dôveryhodný svedok, ktorý nám vraj zapísal tradíciu, ktorú mali Slovania o svojom pôvode už v 10., 11. a 12. storočí. A hoci sa ukázalo, že niet najmenšieho dôvodu podporiť tradíciu vyrozprávanú mníchom Nestorom, veda, najmä filológia sa znova, na pamätnom svetovom kongrese slavistiky v Kyjeve vrátila k obhajobe autochtonnej teórie.¹¹ Svetová veda však naďalej podporuje

prepracovanejšiu teóriu migračnú, podľa ktorej naši predkovia prišli spoza Karpát v dobe tzv. veľkého sťahovania národov. Aj slovenská historiografia, hoci by mala tisíc dôvodov podporovať teóriu autochtonnosti – tak ako to s veľkou vehemenciou urobil F. V. Sasínek,¹² usilovne znáša doklady o dobe a spôsobe, ako naši predkovia zaľudnili dnešné Slovensko. Pravda je, že sa tak stalo postupne medzi 3. – 6. storočím, pričom osídľovanie bolo tak pevné a trvalé, že sme tu vydržali až doteraz. Krajina, ktorú tu naši predkovia našli, mala za sebou už dlhý historický vývoj. Dnešné Slovensko patrilo medzi tie európske krajiny, kde prebiehal už proces hominizácie ľudstva.¹³ Územím prešli všetky veľké praveké civilizácie a čo je veľmi vážne, neolitický človek už pripravil kus zeme na to, aby sa v budúcnosti mohlo rozvíjať najproduktívnejšie odvetvie výroby, ktoré rozhodovalo o osudoch ľudstva – poľnohospodárstvo. Zdá sa, že naši predkovia pri príchode našli ešte i zvyšky vyspelého keltského obyvateľstva a rozhodne mnohé germánske kmene, medzi nimi Gepidov, Herulov a i časť Longobardov. Vieme o nich málo, lebo rímsky gramotný svet sa už prestal zaujímať, čo sa deje na hraniciach jeho impéria a mal dosť starostí uchrániť samotný svetovládny Rím. Neprišli sme teda ako holubičí národ, ale krajinu sme si poctivo vybojovali, tak ako všetci vtedajší európski dobyvatelia. Dosvedčili nám to byzantskí historici a doboví encyklopedisti, akým bol i Prokopios z Cesarei, ktorý nás najlepšie voviedol do vtedajšej sídliskovej a etnickej situácie v strednej Európe. Slovanov už nachádza na širokom priestore – od Neziderského jazera až po oblasti severného Grécka.¹⁴

Predkovia Slovákov dostali od svojich bohov do vienka krajinu peknú, mnohými civilizáciami pre život pripravenú. Mala však i rad nevýhod. Od západu veľkým oblúkom až po východ nepreniknuteľné karpatské hory oddelili Slovákov od takmer všetkých slovanských susedov – Moravanov, Slezanov, Poliakov či Ukrajincov. Krajina navyše nemala prirodzené, centrálné položené nížinné centrum, ktoré by homogenizovalo všetkých príslušníkov územia. Naopak, dve veľké nížiny

najpríhodnejšie pre život Západoslovenská a Východoslovenská, neboli horizontálne priamo prepojené a spojenie medzi sebou udržali južnou cestou cez územie dnešného Maďarska – od Ostrihomu, popod Bukové hory a Matru a smerom do Potisia, k Miškovcu, kde slovanské osídlenie zasahovalo hlboko na juh.¹⁵ Takto sa ranostredoveké Slovensko ocitlo skôr na hranici a nie na križovatke európskych záujmov. Čoskoro to potvrdil vpád Avarov, ktorí obsadili centrálnu priestoru Karpatskej kotliny a predkov Slovákov začali vysúvať na sever, do montánnej časti krajiny.¹⁶ Bolo to susedstvo, ktoré poznačilo vývoj spolužitia po celých stopäťdesiat rokov. Jazyk, ktorý je najlepší barometer akulturačných prejavov ukazuje, že Avari príliš neobohatili náš civilizačný horizont. V materiálnej kultúre však, najmä čo sa dotýka odevu, okrás či niektorých ideových predstáv – ako na to poukazujú mnohé archeologické pozorovania, tam je ich vplyv badateľný.¹⁷ Obsadenie južnej hranice Slovenska neslovanským elementom, čo sa s niektorými zmenami obnovilo po vpáde maďarských kmeňov o dvesto rokov neskôr, ale aj prírodne uzatvorená hranica na severe spôsobili, že naši predkovia nepotrebovali špecifikujúce označenie, ale vystačili s pôvodným a všeobecným označením pre Slovanov – teda Sloviene, Slovjenin, Slovenka.¹⁸ Ide tu o takmer identický jav porovnateľný so Slovincami, s ktorými sme pôvodne hraničili v dnešnom Zadunajsku a ktorí, obkľúčení Bavormi taktiež vystačili s identifikačným názvom Sloviene. Tu platí všeľudská prax: nikto nepomenováva sám seba; pomenovávajú ho susedia.

Už sme hovorili o nedostatku centrálnej kotliny či nížiny, ktorá by urýchl'ovala integračné postupy na Slovensku. Na druhej strane treba povedať: hory, doliny a kotliny nás zachránili pred zánikom. Ešte medzivojnová veda predstavovala včasnostredoveké Slovensko ako krajinu „lesov a hvozdov“ a staré slovenské osídlenie pripúšťala len v nížinnej krajine.¹⁹

Ukázal sa pravý opak. Slovenské kotliny a doliny s nadmorskou výškou od 200 do 800 metrov s bohato členeným vodstvom, so svojím pôdnym

reliéfom i pôdnymi teplotami, s primeranou klímou, ktorá na počiatku tisícročia bola pre život oveľa priateľnejšia ako dnes – to všetko od pradávna vytváralo podmienky pre poľnohospodársku výrobu a pre utváranie ľudských sídlisk. ²⁰. Tieto podmienky využili i predkovia Slovákov a dnes už veda nemusí ukazovať „lesy a hvozdy“, ale kultúrnu krajinu i pri počiatkoch slovenských dejín. Dnes, keď spojíme výsledky archeologických výskumov a historických prameňov môžeme na Slovensku ukázať okolo 1200 sídlisk – do polovice 13. storočia. ²¹.

Už len pre porovnanie: dnešné administratívne rozdelenie Slovenska má necelých tritisíc sídlisk, pričom je samozrejmé, že dedina v dnešnom ponímaní – s pevným intravilánom a extravilánom je produktom až neskoršieho 13. storočia. Ranostredoveká dedina, ako nevelké zoskupenie domov /okolo 20- 30/ s obrábanymi pozemkami a s nepevnou plužinou okolo domov je odlišným sídliskovým a organizačno-správnym sídliskovým systémom k poznaniu ktorého musíme vykonať ešte veľa výskumnej práce. ²².

Vojny, nájazdy a pustošivé prepady sa prehňali po nížinách a v otvorenej krajine. Vtedy sa kotliny a doliny stávali rezervoárom ľudskej pracovnej sily, demografickou zásobárňou. Slováci z hôr a dolín zasídľovali nížiny a roviny. Vždy ich hnala hlad po dobrej čiernej pôde – živiteľke. Dialo sa presne to isté ako v dejinách osídľovania v alpskej oblasti alebo v Pyrenejách, kde vďaka širšej i staršej pramennej základni môžeme dané postupy sledovať oveľa presnejšie a podrobnejšie. Takto vlastne celé včasnostredoveké Slovensko prežívalo veľké historické zlomy akými bol avarský vpád, maďarský vpád, tatársky vpád, príchod Kumánov a neskôr i vyše storočné susedstvo s osmanskými Turkami, bez veľkých hospodárskych sociálnych i demografických otrasov. Pevne držalo líniu historickej kontinuity krajiny a s ňou spätého obyvateľstva. Zachovalo sa tak pomerne etnicky čisté jadro, z ktorého sa neskôr napriek nepredstaviteľne ťažkým a komplikovaným podmienkam, chvíľami

v úplnom bezpráví, sformoval novodobý plnoprávny slovenský národ na politickej mape Európy.

2. Korene štátnosti.

Bol to zrejme kontakt s neskororímskymi tradíciami vo výrobe i v živote spoločenstiev, ktorý spôsobil, že iste nie náhodou sa v dnešnom Chorvátsku, ale i na sútoku stredného Dunaja s Moravou objavujú prvé pokusy o vybudovanie štátu u Slovanov.²³ O jednom z nich opäť len akoby náhodou, zásluhou francúzskeho kronikára, sa i bližšie dozvedáme a tak niečo vieme o kráľovi Samovi a jeho ríši. Na tom istom priestore, kde sa rozkladala Samova ríša v polovici 7. storočia,²⁴ len s centrami posunutými málo na sever vzniká prvý skutočný štát, ktorý vošiel do dejín s názvom Veľká Morava.²⁵ Hneď od počiatku sa skladal z dvoch vyhranených celkov a tento dualizmus mu zostal po celú dobu jeho existencie. Východné centrum sa sformovalo v Nitre, kde vznikol prvý archipresbyteriát a neskôr biskupstvo, a kde sídlili i panovníci spravujúci už takmer celé dnešné Slovensko.²⁶ Ako je známe, bol to Pribina,²⁷ neskôr Svätopluk a ešte pred zánikom štátu i Svätopluk II. pritom nie je vylúčené, že tu čakal na svoj panovnícky stolec i Rastislav, nepochybne vychovávaný i vo franskom panovníckom svete.

Ako dnes vnímame Veľkú Moravu v kontexte slovenských dejín? Niekedy príliš ukazujeme zlato i striebro, v ktorom sa horná vrstva oblyskuje, inokedy forsírujeme slavistický pohľad vychádzajúci z jazyka a písma, v poslednej dobe sa hlási i počiatok akéhosi „ekumenizmu“. pritom sa nie celkom docenuje európska veľkosť tohoto štátu. Nemám tu na mysli len uznanie pápežskej kúrie, pokusy urobiť zo Svätopluka európskeho cisára a pod. Ide o fenomén štátu, jeho zriadenia, štruktúria,²⁸ ktorý postavil také základy, že pri priaznivejšej európskej konštelácii mohla vzniknúť veľká stredoeurópska slovanská ríša ako protiváha vtedajšieho Západu. Hospodárske a sociálne základy, na ktorých stála štátna moc s ohromným dôvtipom preklenovali dobu od

pádu Rímskeho impéria až k formovaniu sa národných európskych štátov 10. – 11. stor. Hradský systém správy, ktorú využívala i cirkev ako organizačnú zložku ako aj služobnícka organizácia ako hospodársky základ panovníckej moci, oba javy ktoré naša veda len nedávno rozpoznala a popísala,²⁹ ale i desatinná a stotinná organizácia nevoľníckeho ľudu³⁰ stojaceho medzi klasickým otroctvom³¹ a slobodnou spoločnosťou – to všetko sú tie fenomény, ktoré nezanikli s pádom Veľkej Moravy, ale stali sa základom nástupníckych štátov českého, poľského i uhorského. Preto sa i Slováci nemohli utopiť v mnohonárodnostnom uhorskom štáte, lebo na systéme, ktorý z Veľkej Moravy so sebou doniesli, stáli základy nového podunajského štátu. Slúži ku cti vede a vedeckému poznaniu, že túto skutočnosť cítili skôr jazykovedci,³² ako prísni historici, ktorí potom z anatomických častí zostavili a opísali systém.

Ešte na jednu skutočnosť v súvislosti s Veľkou Moravou a Slovenskom v nej treba aspoň letmo upozorniť: je to tradícia štátnosti. Hneď v 11. – 12. storočí sa na Nitriansku pestujú tri archetypy povesti o veľkom Svätoplukovi a o zániku veľkomoravského štátu.³³ Sú obsahom ľudových i cirkevných povestí, historické spevy po trhoch i hospodách a nevyklúčujem, že i na šľachtických dvoroch spievajú speváci – igríci /iuoculatores/. Kronikár Anonymus o nich vie, ale zámerne ich obchádza. Len jednu z nich nám transformoval – a to hrdinskú obranu Nitrančanov proti vojsku staromaďarských kmeňov.³⁴ Aj Šimon z Kézy sa priznáva, že vie, kde ľudová tradícia kladie poslednú prehratú bitku veľkého Svätopluka.³⁵

Pre Slovákov, pri neexistencii vlastného národného štátu, práve veľkomoravská tradícia štátnosti zostala jedinou kontinuálnou historickou tradíciou, ku ktorej sa vždy národ vracal pri zlomových medzníkoch svojich dejín. Tradícia, však hoci má i pevného nositeľa, je vždy vrtkavá. Nemožno ju národu nanútiť. Keď Slovákom v 18. a 19. storočí vnucovali tradíciu uhorského štátu a pripomínali subsidiálne postavenie Slovákov

v ňom, už ústami Baltazára Magina a po ňom mnohými ďalšími, celá slovenská pospolitosť odmietla túto tradíciu ³⁶. Július Botto vo svojom diele Slovensko a Slováci odmietol preto celú epochu uhorských dejín, samozrejme – že neoprávnene. ³⁷. Keď po vzniku Československej republiky vznikla predstava, že slovenský národ možno inkorporovať do politického národa československého, došlo k tak prudkému odporu, že nakoniec na to doplatil spoločný štát a v ňom oba národy, ktoré pociťovali svoju suverenitu.

Dnes, v novom suverénnom štáte – v Slovenskej republike znova stojíme pred úlohou, aby sme ponúkli múdry výklad historických tradícií, ktoré sa môžu stať aktívnou zložkou spoločenského vedomia a tým i hybnou silou napredovania.

Otázky počiatkov štátnosti, kultúry i kresťanstva sú tradičné otázky u európskych národov. Aj Slovensko má legitímne právo hľadať korene, svojej štátnosti, jazyka, kultúry, svetonázoru. Pred vedou stojí úloha: dať občanovi nášho štátu rozumnú tradíciu, ktorá nie je ani popretím, ani degradáciou doterajšej historickej tradície slovenskej štátnosti a kultúry. Je úlohou vedeckého frontu, aby ponúkol štátu a spoločnosti tradíciu historicky pravdivú a spoločensky užitočnú.

3. Etnogenéza Slovákov a jej problémy.

Obyvateľstvo krajiny, ktorá sa nazýva Slovensko, nikdy nemalo problémy so svojou identitou. Vždy tu po stáročia jestvovalo vedomie o tom, že sme historický národ, ktorý od pradávna obýva svoju krajinu, a že v priebehu dejín k nám prichádzali a usadzovali sa aj iné etnické spoločenstvá najmä zo susedných krajín. Tie sme veľmi skoro dokázali pomenovať a už v dobe včasného stredoveku sme dokázali do fonetiky slovenského jazyka upraviť ich mená: odlíšili sme od nás Moravanov, Poliakov, Slezanov, Ukrajincov (Rusínov) a samozrejme i Maďarov a Nemcov. Všetko sa to dialo v prirodzenom starom diferenciačnom

poznávaní: my – oni; naši – tí druhí; nezriedka i my dobrí – oni zlí; my priatelia – oni nepriatelia.³⁸

Vedľa seba teda vždy vystupujú dve vedomia o sebe: etnické a historické. Navzájom sa nevylučujú, šťastím pre spoločenstvo je, ak sa organicky spájajú. Z pokolenia na pokolenie si potom odovzdávajú základné poznatky o svojej etnickej i historickej minulosti. Nikdy pritom nie je podmienkou zapísanie týchto skutočností. Stačí ústne podanie – pravda, ak je tu kontinuita nositeľa tohoto vedomia. Etnické vedomie je úzko spojené s jazykom. Slováci prevzali niektoré označenia veľkých riek či pohorí od predchádzajúcich etnických spoločenstiev.³⁹ Ostatnú toponomastickú štruktúru svojej krajiny si pomenovali sami v svojom jazyku. V mnohých listinách či iných písomnostiach o tom podávajú svedectvo latinsky píšuci pisári prakticky už od 9. storočia, pričom s rozhojňovaním sa písomností narastá i počet záznamov. Najmä opis chotárov i majetkov od 12. storočia je priam studnicou základu slovenského jazyka.

Etnické vedomie vyžaduje v prvom rade spoznanie etnosa – (neskôr národa) ako svojbytnej, vyčlenenej jednotky. Nemôže sa však sformovať bez elementárneho historického základu. Jeho kvalita pritom nie je rozhodujúca. Postačia mýty o svojej minulosti, mytológia o predkoch ako základ pre etnickú autoidentifikáciu. Takýto proces vytvárania sa etnického vedomia je obvyklý a funguje i u Slovákov. Etnické vedomie Slovákov nikdy nespochybnilo skutočnosť, že sme prvými obyvateľmi tejto krajiny, že sme v jej historickom národnom, že sme dostatočne odlišiteľní od všetkých našich susedov, pričom sa ale zdôrazňovalo, že so slovanskými susedmi sme navyše akýsi spoločný „etnos“ – Slovania. Rečová príbuznosť len upevňovala takéto poznanie, a vnímali ho i iní. Tak napr. keď staromaďarské kmene prišli do Podunajskej nížiny predkov Slovákov i Slovincov pre ich jazykovú príbuznosť nazvali spoločným názvom „Tot, Totok“, čo v svojom jazykovom prazákľade znamenalo

„ľudia“ – zrejme „iní ľudia“ ako prichádzajúce staromaďarské kmene v reči ktorých sa nachádzalo mnoho neznámej turečtiny.⁴⁰

Ináč je to s formovaním vlastného historického vedomia. Historické vedomie môže v určitých podmienkach eliminovať vedomie etnické, etnický prvok vo vedomí.

A tak sa stáva, že na území, kde žije niekoľko etníc vedľa seba, pri tvorení sa historicko-politického celku štátneho typu, historické vedomie jedného etnosu /spravidla silnejšieho či väčšieho/ prekryje aj vedomie ostatných.

Spravidla sa to deje tak, že toto nové „štátne vedomie“ sa stane dominujúcim historickým vedomím pre ostatných nositeľov svojho etnického vedomia. Pre názornosť uvediem príklad od našich susedov. Tak napr. keď kronikár Peter Žitavský, Nemec s vyvinutým etnickým vedomím, píše o bojoch Karola IV. s Nemcami v Itálii, raduje sa nad jeho víťazstvom a teší sa: „Naši zvíťazili“.⁴¹ Kronikár identifikoval seba s Čechami, českým štátom, no nie s českým národom, etnickým spoločenstvom.

V takomto rozpore sa ocitá aj historické a etnické vedomie Slovákov v príznačne nazvaných „tmavých storočí“ ich vývoja v nastupujúcom 10. storočí.

Krátka doba formovania sa pevného veľkomoravského štátu, do ktorého vošlo i pomerne kompaktné a teritoriálno-politicky vyhranené Nitriansko, sa končí tak, že následnícky štát – uhorské kráľovstvo programovo potiera všetko, čo na samostatnú veľkomoravskú štátnosť upomína, likviduje tradície a zámerne vytvára novú ideológiu o príchode Maďarov do karpatského priestoru a ich usadenie sa i etablovania v tomto priestore. Už v 13. storočí je hotová teória o tom, ako Svätopluk predal krajinu za bieleho koňa. Vytvorená je na báze reálneho historického jadra, no prvok prijatia maďarských zdecimovaných nomádskych družín do Potisia dostáva nový výklad priradený postaveniu porobeného národa v uhorskom štáte. Výraznú podobu táto teória dostáva už v rozpracovaní právnický vzdelaného kronikára Šimona Kézu (v 13. stor.), ktorý

v scientifikujúcom anexe vo svojej kronike dospel k jednoznačnému objasneniu triednej štruktúry uhorského štátu: z víťazov sa stali „páni“, z porazených „otroci, sluhovia, dvorníci“. ⁴² S takouto koncepciou vystačila celá feudálna historiografia o mnohonárodnostnom uhorskom štáte, o jeho historických koreňoch.

Prvé zlomy nastávajú v osvietenskej historiografii, ktorá vidí a cíti už vo svojej dobe, že schéma o „pánoch a sluhoch“ dávno neplatí, ba že mnohí práve z radov oných dávnych sluhov sa stali veľkými páni a majú zásluhy o rozvoj uhorského štátu, zastávajú vysoké úrady, sú vzdelancami, ale i historikmi, od ktorých sa očakáva nové, lepšie vysvetlenie historických koreňov mnohonárodnostného uhorského štátu. V tvrdom názorovom boji a v polemikách sa rodí teória o „pohostinnom prijatí“ Maďarov do Karpatskej kotliny. Pravda, bola to v prvom rade teória, ktorou sa najmä Slováci bránili pejoratívnemu označovaniu za potomkov Svätoplukových. Súčasne však vysvetľovala historický fakt, že mnohonárodnostný uhorský štát sa stal trvalou historickou kategóriou, v ktorom pracujú a svoju vlasť zveľaďujú príslušníci všetkých národov, ktoré v štáte žijú, a ktoré tu musia nájsť aj primerané a dôstojné miesto. Súčasne sa hľadá, čo ktorý národ priniesol do spoločnej štátnej pokladnice uhorského vývoja. Zo slovenskej strany sa vtedy prvý raz začína poukazovať na mnohé organizačné štátotvorné prvky, nevynímajúc kresťanstva, ktoré uhorský štát od veľkomoravských či zadunajských Slovanov prevzal a vedel rozvinúť i upevniť. ⁴³

Pochopiteľne, celý nový osvietenský výklad o ranostredovekých dejinách uhorského štátu zostáva dôsledne na pozíciách etatizmu a hungarizmu, zostáva pri rešpektovaní jednotného uhorského patriotizmu. Dával síce materiál na národnoobránné polemiky, nedával však bázu tvorivého historizmu pre formujúci sa národ, nedával jasnú odpoveď a pohľad na staré slovenské dejiny, na históriu Slovákov v uhorskom štáte. Preto sa nemožno ani čudovať, že naše národné obrozenie historizmus ako zložku národotvorného procesu takmer vypustilo zo svojho bojového

arzenálu a zostávalo pri otázkach jazyka. ⁴⁴. Nebol to vždy len dôsledok nedemokratických pomerov, konzervativizmu, ale aj nejasnej koncepcie a pohľadu na vlastnú minulosť národa. Je preto celkom pochopiteľné, že nastúpil návrat k dobe veľkomoravskej, k dobe „slovenských kráľov“, k dobe, keď „jazyk slovenský“ bol vo veľkej vážnosti v celom vtedajšom svete. ⁴⁵. Táto časť slovenských dejín vyhovovala nielen požiadavkám národotvorným, ale plne rešpektovala aj feudálny pohľad na svet, ideológiu feudalizmu, ktorý sa javil v tej dobe v Uhorsku neotrasiteľným, s ktorým nedokázala otriast' ani tak veľká udalosť, akou bola Veľká francúzska revolúcia so svojimi sociálne príťažlivými heslami o rovnosti, slobode i bratstve. tradícia veľkomoravského historizmu naplnila požiadavky národotvorného procesu, ktorý navyše vo svojich počiatkoch teoreticky vychádzal z prirodzenoprávných zásad a „slávnu minulosť“ ani príliš nepotreboval. To určovalo aj mieru záujmu o dejiny Slovenska a Slovákov tej doby. Pritom tam, kde nepostačoval vlastný veľkomoravský historizmus, ako výpožička slúžila história všetkých Slovanov, tak ako sa ona v herderovskom duchu aj prednášala na bratislavskom lýceu, a ako ona vystupovala v kollárovskej koncepcii obrodzenia slovenského národa. ⁴⁶. S mierou demokratizácie slovenského národného pohybu u štúrovcov sa menil, pravda, len pomaly, i pohľad na staré dejiny Slovenska a Slovákov. Bolo to v zhode s ideologickými a politickými potrebami rodiacej sa buržoázie. V neplnoprávných podmienkach, keď išlo o likvidáciu slovenského jazyka, ktoré sa vytvárajú od tridsiatych rokov 19. stor., muselo sa oprášiť a použiť každé zrnko historizmu, dejiny národa sa museli vykladať ako celok. Táto skutočnosť sa pociťovala dvojnásobne, lebo Slováci stále nemali napísaný čo len skromný a nevelký ucelený pohľad na svoju minulosť. Obzvlášť sa pociťovala absencia dejín Slovákov v uhorskom štáte. Akútnosť tejto potreby začala vystupovať najmä vtedy, keď sa začalo uvažovať o teritoriálnom vyčlenení Slovenska z uhorského štátu, či už išlo o program „Slovenského okolia“ či o iné, federalizáciu alebo autonomizáciu sledujúce programy. ⁴⁷.

K akútnym ideologickým a politickým potrebám národotvorného procesu Slovákov sa pridružujú aj iné, nemenej vážne skutočnosti. Od polovice 19. stor., keď sa buržoázia plne dostáva k moci vo veľkej časti Európy, prestáva byť kriticistickou zložkou spoločnosti a stáva sa apologétom jestvujúceho stavu, pravda, v najrôznorodnejšom chápaní. Táto skutočnosť sa prejavila i vo vzťahu k danému historizmu, k historickému mysleniu. Tu ponechajme stranou obrovskú erupciu historizmu, historickej vedy, „scientifikácie“ dejín či už v jej pozitivistických zložkách, alebo v rôznorodých „realistických“ reakciách na obdobie romantizmu, veriaceho v historický pokrok. V súvislosti s našou témou si treba uvedomiť najmä ten fakt, že teórie o vzniku novodobých národov sa v dobovom duchu presunuli z prirodzenoprávných základov na základy historickoprávne, historicko-štátoprávne. vyhovovalo to najmä vládncim národom v mnohonárodnostných štátoch. Teraz však už nešlo len o osvietenské a obrodenecké avantúry či učenosti intelektuálov. V tej dobe už aj najpriemernejší politik vedel, že „národ“ ako nová politická a historická kategória sa stáva jedným zo základných štruktúrnych prvkov organizácie ľudstva. Za ideál sa začala pokladať identita „štátneho“ a „národného“ a tam, kde tomu tak nebolo, nastala úporná snaha o ňu, začal sa zápas využívajúci všetky prostriedky, nielen ideologické, ale aj mocenské. Premena teoretickej a ideologickej bázy učenia o „národe“ sa prezentovala v presvedčení, že „národ, ktorý nemá veľkú a slávnu historickú minulosť, nemá právo ani na národnú budúcnosť.“⁴⁸

Takéto ideové a politické premeny našli slovenskú spoločnosť absolútne nepripravenú. Zatiaľ čo v okolitých (a nie vždy len vládncich) európskych národoch už výskum dejín pre potreby národnej ideológie spracúvali celé vedecké ústavy, katedry a stolice, na Slovensku vzniká len jedna – Matica slovenská, ktorá je zakrátko, ako nežiadúca pre maďarskú šľachtu a vládncu triedu zatvorená. Spolu s ňou, ako je známe, sú zatvorené i slovenské gymnáziá,⁴⁹ ktoré by mohli dodávať národne

vyhranení a uvedomelý vedecký dorast. História vlastného národa je pritom na Slovensku potrebná nielen pre národnouvedomovací proces, ale aj pre obranu základných národných práv. Maďarská ideológia totiž poprela dovtedy platnú etnogenézu slovenského národa a uprela Slovákom akékoľvek dávne historické práva na krajinu, v ktorej žijú. Vyhranenú podobu nová téza dostala v tom, že Slováci nie sú ani „potomkami Svätoplukovými“, ale sú len etnicky pozbieraným konglomerátom z prisťahovaných Čechov, Valachov či Rusínov. Takto etnogenéza Slovákov, čo by sa ako usilovali, nesiahala pred 14. – 15. stor., nemá teda svoju stredovekú podobu či históriu.⁵⁰ Potreba spracovania najstarších dejín Slovákov sa ukázala viac ako akútna, pričom politický zápas pri nerozvinutej národnej, politickej a kultúrnej štruktúre očakával od histórie suplenta i v boji proti maďarskej vládnucej ideológii usilujúcej sa o asimiláciu malých, tzv. nehistorických národov do jednotného štátnopolitického maďarského národa. Úlohy historického frontu na seba vzal najtalentovanejší slovenský historik druhej polovice 19. stor. F. V. Sasinek, ktorého už súčasníci nazvali „slovenský Palacký“.

Pri tvorbe novej koncepcie slovenských stredovekých dejín F. V. Sasinek musel začať odpoveďou na základnú otázku – odkiaľ sa vlastne Slováci vzali, odkiaľ pochádzajú? Vyšiel zo Šafárikovskej koncepcie, no dôsledne ju doviedol k autochtonnosti Slovákov. „Slováci od pradoby nepretržite bývajú na tomto území, kde sú do dneška. Boli tu pod menom Sarmatov a Kvádov...Longobardi len takrečeno prenocovali na Slovensku, a po nich až do 9. stor. nikto nebol, kto by bol búril Slovákov pod Karpatami.⁵¹ Autochtonizmus dokazoval odveké práva na krajinu, v ktorej žili Slováci. Tým však spĺňal prvú a základnú podmienku historizmu pre nastupujúci národ. F. V. Sasinek dômyselne prevzal výdobytky osvietenského dejepisectva, že Slováci neboli vždy „zviazaní obručami uhorského štátu“, že mali svoju svetlú a zaujímavú históriu pred vznikom uhorského kráľovstva. Tú účinne prepojil na avarský kaganát, potom na Veľkú Moravu. Pravda, naďalej zostávala ominózna

otázka Slovákov v uhorskom štáte. F. V. Sasinek ju riešil vcelku originálne. Pobadal dve cesty, ktorými možno prepojiť veľkomoravskú štátnosť na uhorskú: 1. Sledoval genealógiu uhorského vládnuceho rodu a zistil, že tento už v priebehu prvých storočí jestvovania uhorského štátu je prepojený na slovanské dynastické rody v Poľsku a v Rusku. Touto cestou sa snažil dokázať, že uhorský štát už vo svojich začiatkoch nie je nijakým etnicky monolitným maďarským štátom, skôr naopak;⁵² 2. Na potrebné historické miesto vyzdvihoval skutočnosť, že v uhorskom štáte od jeho počiatku vystupujú určité organizačné prvky ako rezistenčný jav predchádzajúceho, t. j. veľkomoravského vývoja. Tu si Sasinek všimol najmä funkciu Nitry a nitrianskeho údelného kniežatstva v začiatkoch uhorského štátu ako autonomistického prvku, ktorý ovplyvňoval slovenský vývoj prakticky až do polovice 13. storočia.⁵³

Takouto, vo svojej podstate eklektistickou koncepciou dal F. V. Sasinek obsah i program predmetu „drievnych slovenských dejín“. Napísal Dejiny Slovákov pre Slovákov, a to najmä pre to obdobie, kde oficiálna maďarská historiografia Slovákov vôbec nenachádzala. Sasinkovská koncepcia pritom dobre spájala historickoprávny prístup s princípom etnickým, čím predstavovala v mnohom univerzalisticky použiteľnú historickú teóriu na obranu politických a územných práv národa. V takejto koncepcii históriu plne postavil do služieb politického zápasu vlastného národa o svojbytnosť. Všetko dobre mienené úsilie však prekryval amaterizmus, nízke teoretické, ale aj praktické vedomosti o historickej vede. Sasinek túto zjavnú neprofesionálnosť zakrýval obrovskou extenzivitou poznania pramennej bázy uhorských, ale aj širšie slovanských dejín, snahou publikovať svoje výsledky v nemeckých, českých, ale i maďarských vedeckých centrách a ich orgánoch. Všetko však bolo márne, vedecký provincializmus bol príliš okatý, neznalosť európskych prúdov historickej vedy a myslenia príliš veľká. Ani sa nemožno čudovať, že na prelome 19. a 20. stor. slovenská historiografia na svoje stredoveké dejiny celkom rezignovala. K takémuto kroku významne

prispela udalosť z 90. rokov 19. stor., známa ako millenárne oslavy uhorského štátu.

V dobe najtuhšej maďarizácie, keď aj ministerský predseda uhorskej vlády na petíciu Slovákov vyhlásil, že slovenského národa niet, vyžadovala maďarská buržoázia aj od Slovákov, aby oslavovali k r. 1896 tisícročie vzniku uhorského štátu. Samozrejme, dátum bol fiktívny, neobsahoval ani presný príchod maďarských pastierov do Podunajskej kotliny, tobôž už vznik štátu, ale oslavy boli monumentálne, nadovšetko však „štátne“. To nútilo všetky nevládnúce národy uhorského kráľovstva, aby oslavovali vlastne počiatok svojej národnej neslobody, svoj krutý denacionalizačný údel v dlhých dejinách uhorského štátu. Popri politickom odmietnutí osláv, ktoré dohodol výbor kongresu nemaďarských národností 30. 4. 1896, malo to hlboký dosah aj na zmenu pohľadu Slovákov na svoje dejiny strávené v uhorskom štátnom zoskupení. Zmena dosiahla svoju historickú a historiografickú vyhranenosť v diele vtedy napripraveniejšieho slovenského historika J. Bottu. Ten vo svojej veľkej, dvojzväzkovej syntéze „Slováci“ (Vývin ich národného povedomia) dospel k prekvapujúcemu názoru, dôsledne odmietajúcemu historickoprávnu kontinuitu slovenských dejín ako jav naprosto nepotrebný. Ako jediný nevyhnutný atribút vyzdvihol „mravnú silu národa“, „vyvinutý cit národnej spolupatričnosti“, „zriadenie hospodárskeho života na základe vzájomnosti“.⁵⁴ Návrat k prirodzenoprávnym základom národa viedol zákonito i ku korektúre koncepcie slovenských dejín. Veľkomoravské obdobie J. Botto charakterizuje ako dobu, keď mali Slováci „samovlastnú históriu, kde sami pre seba žili a dejstvovali“, no len čo sa táto doba pominula a ocitli sa v obručiach uhorského štátu, strádajú Slováci svoje národné dejiny až do 10. 5. 1848, do doby národného zhromaždenia v Liptovskom Mikuláši. Samozrejme, po celé toto obdobie nemajú svojich dejín nielen Slováci, ale ani Maďari, lebo celé feudálne dejiny uhorského štátu sú len borbou „bezfarebnej, internacionálnej zemianskej či šľachtickej aristokracie“, ktorá

je vlastne jediným politickým činiteľom uhorského štátu, navyše činiteľom bojujúcim len za svoje výsady a práva.⁵⁵

Rezignácia na staré dejiny Slovenska a Slovákov riešila akútne politické i národné otázky Slovákov, nedávala však odpoveď na genézu národa, nedávala odpoveď na politickoteritoriálne formovanie podmienok slovenského národa. To všetko robilo bottovskú koncepciu neživotnou nielen vo vzťahu k národnoobranným a politickým potrebám, ale i pre vlastný národnouvedomovací proces. Preto, len čo sa Slováci po rozbití Rakúsko-Uhorska ocitli vo svojom novom, národnostnom štáte, v Československej republike, na program dňa sa zákonite dostali aj dejiny Slovenska a Slovákov, nevynímajúc i dejiny feudalizmu. Pochopila to už prvá garnitúra českých profesorov, ktorí prišli budovať slovenské školstvo, kultúru, vedu. Nie je teda nijakým prekvapením, že prvá veľká práca, ktorou sa česká univerzitná inteligencia predstavila na Slovensku, bola práca veľmi talentovaného žiaka J. Pekařa – Václava Chaloupeckého, príznačne nazvaná „Staré Slovensko“.⁵⁶ Práca nevzbudila záujem len svojou profesionálnou úrovňou či snahou po zdvihnutí odbornosti v slovenskej historickej spisbe, v ktorej sa dovtedy predstavovali len amatéri – farári, právnici a neskôr i inžinieri. Diskusie okolo Starého Slovenska vyvolala koncepcia Chaloupeckého práce.⁵⁷ Objektívne totiž skončil či začal autor presne tam, kde už bola maďarská historiografia druhej polovice 19. stor.: v popieraní jestvovania Slovenska a Slovákov v dobe stredoveku, v dokazovaní ich neskorého vzniku z Valachov, Čechov a iných národností, metamorfózou týchto prisťahovaných národností v etnicky nový „amalgam“. Ak aj našiel pred 13. stor. staré slovanské osídlenie na západnom Slovensku (v starom historickom Nitriansku) tak obyvateľstvo, ktoré tu žilo, charakterizoval ako živel „československý, čili český“.⁵⁸ Tvorbu nových československých dejín, v ktorých by bola známa proklamovaná jednota štátneho a národného, začal V. Chaloupecký nešťastne, improvizovane, subjektivisticky, plne v intenciách českej buržoázie podriaďujúcej si slovenskú ekonomiku.

Nečudo, že jeho koncepcia ranostredovekých dejín Slovenska nielenže nenašla výraznejšiu podporu u slovenských hlasistov – historikov amatérov, ale narazila na prudký odpor u rodiacej sa slovenskej vedeckej pospolitosti, nielen u historikov, ale i u zemepiscov, jazykovedcov – medzi nimi najmä onomastov. Tu Chaloupeckého názory odmietla aj časť českých profesorov, vidiac v nich krok takticky pochybný, narušujúci potrebnú politickú súhru Čechov a Slovákov.

Polemický zápas o „Staré Slovensko“ naznačil, v ktorom smere by sa mal uberať výskum ranostredovekých dejín našej krajiny. Nebolo však potrebných síl i prostriedkov, vedeckej základne na realizáciu cieľov. Vnútorňý politický zápas v Československu, v ktorom sa do popredia dostala Ľudová, neskôr nazvaná Hlinkova slovenská ľudová strana, vŕhal historiofrafiu do riešenia problémov vzniku spoločného štátu a osudov spolunažívania v ňom. Boli to, pochopiteľne, otázky, ktoré boli priamo prepojené na politickú prax. Navyše slovenská historiografia stále ešte nemala ideove, metodologicky i metodicky pripravených medievalistov, ktorí by sa daného programu s úspechom zhostili. To, čo v univerzitných kruhoch pod egidou V. Chaloupeckého dorastalo, príliš dlho sa muselo vymaňovať z jeho teoreticko-politických vôd či vplyvov. V takomto stave zastihla vývoj slovenskej medievalistiky i druhá svetová vojna a podmienky stále viac a viac sa fašizujúceho slovenského štátu.

Katolícky vystupujúce krídlo slovenskej historiografie grupujúce sa najmä okolo časopisu Kultúra nebolo pripravené priniesť veľa pozoruhodného do oblasti stredovekých slovenských dejín. Pre potreby nového štátu sa ujal spísania syntézy slovenských dejín František Hrušovský, ktorý remeselne vyšiel z „dielne“ V. Chaloupeckého, no neprijímal jeho čechoslovakistické názory. Ten pomohol ideológom slovenskej spoločnosti kreovať a najmä pre potreby školy i širšej spoločnosti stvoriť syntézu slovenského národného vývoja. V oblasti ranostredovekých dejín autor oprášil dovtedajšie výsledky, zbavil ich rezíduí hungarizmu a čechoslovakizmu a v podobe viac objektivistickej

ako nacionalistickej ich predostrel spoločnosti. Jeho umiernenosť podania ranostredovekých dejín Slovenska je vysvetliteľná azda i tým, že F. Hrušovský začínal svoju vedeckú dráhu v oblasti stredovekých dejín, v skúmaní väzieb Slovenska na ríšu Boleslava Chrabrého. To, čo sa prejavilo v partiách o ranostredovekých dejinách v rôznych mutáciách syntéz F. Hrušovského, nedá sa, pochopiteľne, povedať o iných historických obdobiach.⁵⁹

Medzivojnová, ale ani bezprostredne vojnová slovenská medievalistika sa nepribrala urobiť kritickú analýzu pramenovednej základne svojich stredovekých dejín, aj keď v niektorých oblastiach sa určitý čiastkový prínos predsa len zaznamenal. Pokus o napísanie syntézy sa oneskoril a až bezprostredne po oslobodení vznikli nedokončené Dejiny Slovenska. Obsiahli však v dvoch zväzkoch pravek a obdobie Veľkej Moravy.⁶⁰ Iný pokus, na ktorý sa podujal do série Slovenskej vlastivedy František Bokes, v oblasti stredovekých dejín zostal v medziach diskusií okolo Starého Slovenska.⁶¹

Prelomom vo vývine slovenskej medievalistiky bolo vytvorenie novej organizačnej základne, nastupujúcej po r. 1945, ktorý sa v historiografii programovo uplatňuje až od 50. rokov. Ideový prelom – nástup teórie vedeckého socializmu, ku ktorému sa začala prihlasovať i časť starších odborníkov, hlboko zasiahol do vývoja slovenských ranostredovekých dejín, od základu zmenil predmet i obsah skúmanej etapy slovenského historického vývoja. Ako bezprostrednou výhodou sa ukazovala priaznivá skutočnosť, že slovenská medievalistika nemusela búrať žiadne ustálené či ináč spoločensky petrifikované ideové prúdy. Nízka úroveň dovtedajšej slovenskej medievalistiky nedávala nastupujúcej historiografii kriticky preverenú pramennú bázu, na ktorej by sa dala zodpovedne budovať stavba novej slovenskej historickej vedy. Pritom spoločnosť na všetkých frontoch očakávala od svojich historikov novú syntézu, ktorá by poskytla nielen výchovno-vzdelávací materiál, ale ktorá by aj ukázala oprávnenosť či opodstatnenosť novej metodológie.

V tomto štádiu slovenskej medievalistiky prišla vhod pomoc, ktorú jej poskytla vyspelejšia česká historiografia, ale najmä maďarská historiografia, ktorá najmä v osobách E. Molnára, E. Ledererovej a i. disponovala teoreticky zrelou vedeckou garnitúrou, ktorá prežila roky fašizmu v Sovietskom Zväze a hneď od 50. rokov predkladala marxistické, odborne i metodologicky nesporne pozoruhodné syntézy uhorských ranostredovekých dejín. Pre slovenskú historickú vedu bol obrovským prekvapením najmä triezvy, obraz národnostných pomerov a národnostného vývoja. Skĺbením dovtedajších výsledkov slovenskej historiografie a výsledkov maďarskej i českej medievalistiky vznikol prvý pokus o syntézu slovenských stredovekých dejín, ktorý našiel svoju najucelenejšiu podobu v dosiaľ nedokončených Dejinách Slovenska, predovšetkým v I. zväzku obsahujúcom historický vývoj do roku 1848.⁶² Všetci, nielen používatelia, ale aj autori si uvedomili, že práve táto syntéza, ktorá sa stala pre viacero podobných, pre špecializované účely koncipovaných zhrnutí, napriek mnohým problémom odokryla neznáme, tzv. „biele miesta“ v poznaní našej národnej minulosti a nastolila pred slovenskú medievalistiku celý rad pracovných problémov, celý rad výskumných úloh opretých o novú, dovtedy neskúmanú a neanalyzovanú pramennú základňu.

Historická veda takto pripravovala pôdu pre zdravé formovanie sa vedomia o sebe, menovite historického vedomia Slovákov. Stranou však zostávalo akékoľvek hlbšie skúmanie podmienok etnického – národného vedomia. Procesy s tzv. „buržoáznymi nacionalistami“ ktorými českí komunisti popravili, zatvorili alebo umlčali časť slovenskej inteligencie, zanechali veľký čierny mrak nad historickou obcou. Každý pokus čo len nastoliť problém etnickej a národnej výlučnosti sa stával podozrivou vedeckou aktivitou. Pritom od 60-tych rokoch nastal obrat aj v susednej maďarskej historiografii. Došlo k renesancii národného videnia nielen maďarských, ale i celých uhorských dejín. Takto sa slovenská historická veda dostala do dvojitého programového tlaku a každé vybočenie z neho

sa posudzovalo aj ako sprenevera zásadám marxistického internacionalizmu.

Vznikol tak paradox. Keď slovenská spoločnosť prekonávala inštitucionálne nedostatky 19. storočia a začala programovo budovať národnú kultúrnu infraštruktúru, prv než sa mohli skonštituovať názorové prúdy historiografie, prv než sa mohli položiť tvorivé základné otázky obsahu a zmyslu dejín Slovenska a Slovákov, bol nám naordinovaný uniformný marxizmus a „nenárodný“ pohľad už na počiatky slovenských dejín. Pomerne dobre vybudované inštitucionálne zázemie a dozrievajúca i pripravená generácia historikov boli zahnané do úzkeho názorového riečišťa navyše s preferenciou dejín robotníckeho hnutia a ideologických aktualít. Časť historikov ušla do oblasti hospodárskych a sociálnych dejín ⁶³. a len príležitostný politický „odmäk“, aký sa vytvoril v 60 až 70-tych rokoch dovoľil nesmelo nastoľovať aj otázky zaujímajúce spoločnosť o svojom etnickom-národnom vývine, smerovaní. ⁶⁴ Etnogenéza Slovákov prakticky však ani nebola nastolená. Diskusie sa viedli len o „veľkomoravskej národnosti“, ktorá prakticky ani v dejinnom procese, ale ani v tradícii nejstvovala. Bol to len akýsi povinný príspevok k rozhojňovaniu teoretických úvah Jozefa Visarionoviča Stalina. Čo bola potrebná a vynucovaná daň a čo bolo i skutočnou nadpracou, dnes už ani nemožno dosť dobre oddeliť a pomenovať.

Súčasná doba otvorila pred slovenskou historiografiou možnosti slobodného bádania aj v oblasti výskumu národa, jeho historických koreňov. Nastúpila doba nekontrolovaného a necenzurovaného myslenia. Nastala doba hľadania a premýšľania, pričom otázky, ktoré si okolité národy Strednej Európy kládli i riešili prakticky od 19. storočia, chce si zodpovedať aj Slovensko a Slováci. Treba nám prekonať množstvo deformácií, ale aj romantizmus 19. storočia. Svoje výsledky predkladáme v zhode s európskou historiografiou, v zhode s európskym myslením a hľadaním. Svoje výsledky predkladáme s nádejou, že sa otvorí širšie pole pre medzinárodnú spoluprácu, že sa rozbúrajú nacionalistické bariéry

vybudované v minulosti, že sa obnoví na moderných základoch duch starej Európy.

P o z n á m k y .

- 1/ EISNER, J. : Kdy a jak bylo Slovensko zabráno předky slovenského národa. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského – Historica 15, 1964, s. 3-9.
- 2/ Jestvujú dve dlho trvajúce periodiká, ktoré sprístupňujú nové výsledky: Slovenská archeológia, zaznamenáva 46. ročník, zv. 1-2, Nitra 1999 a Zborník Slovenského národného múzea – Archeológia, roč. 93, Bratislava 1999. Ostatné archeologické materiály sú sprístupňované sporadicky a v rôznych regionálnych a univerzitných zborníkoch. Množstvo materiálu získaného archeologickým výskumom zostáva vedecky neprístupné a zrejme pre budúcnosť treba uvažovať o nových formách digitálneho sprístupňovania. Preklady: porov.: RUTTKAY, A.: Šesťdesiat rokov od vzniku Archeologického ústavu na Slovensku, In: Slovenská archeológia XLVI-2, 1998,s.137-138. Tamtiež nemecký text príspevku. POLLA, B.: Archeológia na Slovensku v minulosti, Turčiansky Sv. Martin 1996.
- 3/ Nadalej tu zostávajú len Dejiny Slovenska I. – VI., Bratislava 1986 – 1989, z ktorých vážnejšie kritériá znesú len prvé dva zväzky. Posledný, populárnovedný výklad od D. KOVÁČA, Dějiny Slovenska, Praha 1998 bol tvrdo odmietnutý. Porov. HOMZA, M.: Ako nás majú vidieť Česi? In: Proglas roč. 10, nr. 3-4, s. 11-14. Úvahu o novej koncepcii predložil Slovenský historický ústav Matica Slovenskej, ktorý obnovil vydávanie svojho zborníka. Porov.: Historický zborník 8 /1988/, Matica slovenská Martin 1998. Tým vznikla zdravá demokratická alternatíva štátnemu Historickému ústavu Slovenskej akadémie vied.
- 4/ Velká Morava a počátky československé státnosti, ed. POULIK, J. a CHROPOVSKÝ, B., Praha – Bratislava 1985. vyšlo i v preklade: Grossmähren und die Anfänge der tschechoslowakischen Staatlichkeit. Praha 1986.
- 5/ VETEŠKA, T.: Veľkoslovenská ríša. Trenčín 1992, Podobne – napriek pozoruhodným postrehom i : HUDEC, D.: Veľký omyl Veľká Morava. Martin 1994.
- 6/ Známejšie sú dve mená: Imre Boba a M. Eggers. K ich názorom kriticky rakúsky historik WOLFRAM, H.: Moravien-Mähren oder nicht? In: Svätopluk 894 - 1994.

- Nitra 1966, s.235-245. Práca vyšla i po slovensky: Historické pramene a poloha /Veľkej/ Moravy. Historický časopis 43, 1995, s. 3-15. MARSINA, R.: Najstaršia poloha Veľkej Moravy. In: Slovensko a európsky juhovýchod. /Medzikultúrne vzťahy a kontexty/. Bratislava 1999, s. 27-44.
- 7/ SZKLENÁR, G.: *Vetustissimus Magnae Moraviae situs et primus in eam Hungarorum ingressus et incursus, quem geographice historice critice descripsit et vetustis ac plerumque coaevis monumentis illustravit G.S. Posonii 1784.* Sklenár tu bojuje proti vtedajšej uhorskej šľachtickej teórii o tom, že Slováci ako potomkovia Svätoplukovi predali Maďarom krajinu za bieleho koňa a v Uhorsku môžu žiť len ako národ podmanený, ako sluhovia. Preto autor necháva prísť starých Maďarov od juhu, kde v srbskej Morave narazili na Svätopluka a jeho ríšu. Sklenárov názor nebol ani vtedajšou historiografiou prijatý a o probléme sa viedla rozsiahla polemika, do ktorej vstupovali najvýznamnejší historici doby. Podrobnejšie: TIBENSKÝ, J.: Juraj Sklenár a jeho spor s Katonom o rozlohe Veľkej Moravy. Historický zborník 5, Turčiansky Sv. Martin 1947, s. 350-373. TEN ISTÝ: Chvály a obrany slovenského národa. Bratislava 1965, s. 128-130.
- 8/ KUČERA, M.: Pavol Jozef Šafárik a jeho Slovanské starožitosti. In: *Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae*, Historický zborník 4, 1993, s. 239-249.
- 9/ HENSEL, W.: *Etnogeneza Slowian*. In: *Maly slownik kultury dawnych Slowian*. Warszawa 1972 /pod red. L. Leciewicza/, s. 434 n. Tam i postoj k zakladateľskej práci tejto teórie – k práci J. KOSTRZEWSKÉHO, *Kultura prapolska*, vyd. 3., Warszawa 1962.
- 10/ LICHÁČEV, D. S.: *Povjest' vremennych let*, časť II., Moskva-Leningrad 1950, s. 149 n.
- 11/ TRUBAČEV, O.N.: *Jazykoznanije i etnogenez Slavjan*. *Drjevnije Slavjane po danym etimologii i onomastiky*. In: *Voprosy jazykoznanija* 1982. nr. 4, s. 10-26; nr. 5, s. 3-18.
- 12/ KUČERA, M.: F.V. Sasínek – Founder of Modern Slovak Historiography. In: *Studia historica Slovaca* 13, VEDA-Bratislava 1984, s. 201 - 217.

- 13/Zhrňujúco: Dejiny Slovenska I., Bratislava – vyd. VEDA 1986, s. 21 n.
- 14/KUČERA, M.: Typológia včasnostredovekého štátu na strednom Dunaji.
In: československý časopis historický 27, 1979, s. 858-884. TENŽE: Grossmähren und die Anfänge unserer nationalen Geschichte. In: Studia historica Slovaca 16, Bratislava 1988, s. 65-121.
- 15/KNIEZSA, I.: Magyarország népei a XI-ik században. In: Emlékkönyv szent István király. ed. SERÉDI J., Budapest 1938, zv. II., s. 399-433, porov. i mapu na str. 473. Kniezsove filologicko-toponomastické výsledky súčasná maďarská archeológia súhrnne zatiaľ neprezentovala. ČAPLOVIČ, D.: Oblasti východných Karpát a horného Potisia za panovania Svätopluka I. In: Svätopluk 894-1994, Nitra 1997, s. 41-47 – sa dotýka oblastí len okrajove.
- 16/CHROPOVSKÝ, B. – RUTTKAY, A.: Archäologische Erforschung und Genese des slowakischen Ethnikums. In: Studia historica Slovaca 16, 1988, s. 15-63.
RUTTKAY, A.: problematika historického vývoja na území Slovenska v 10. – 13. storočí z hľadiska archeologického bádania. In: Velká Morava a počátky československé státnosti, Praha-Bratislava 1985, s. 141-185. Z hľadiska historického výskumu osídlenia takúto skutočnosť pozri v prácach prof. B. Varsika. Porov.: VARSIK, B.: Osídlenie košickej kotliny Zv. I-III., Bratislava 1964-1977.
- 17/DEKAN, J.: Herkunft und Ethnizität der gegossenen Bronzeindustrie des VIII. Jahrhundert. In: Slovenská archeológia 20, 1971, s. 317-452. ČILINSKÁ, Z.: Južné Slovensko v dobe avarskej ríše. Nitra 1986. ZÁBOJNÍK, J.: Materiálna kultúra nálezísk z obdobia avarskeho kaganátu na Slovensku. /Stav, možnosti a perspektívy štúdia./ In: Slovensko a európ. juhovýchod, d. d. s. 189-223.
- 18/ĎURICA, M.S.: Etnonym našich najstarších predkov. In: Historický zborník 7 /1997/, s. 11-19. DORULA, J.: O vývine pomenovania Slovákov. In: Slováci a národné kultúrne dedičstvo, Bratislava 1984, s. 259-270. KUČEROVÁ, K.: Zur Frage der ethnischen und politischen Namengebung der Slowaken. In: Ethnologia Slavica, 32, Bratislava 1990, s. 205-215.
- 19/CHALOUPECKÝ, V.: Staré Slovensko. Bratislava 1923, s. 15n.

- 20/ŠALKOVSKÝ, P.: K vývoju a štruktúre osídlenia v dobe slovanskej na Slovensku.
In: Slovenská archeológia 36, 1988, s. 379-414.
- 21/Slovanské osídlenie strednej Európy. Mapa pripravená Alexandrom a Matejom Ruttkayom, Petrom Šalkovským a Rudolfom Krajčovičom. Bratislava 1996.
CHROPOVSKÝ, B.: Slovanské osídlenie na Slovensku a jeho problémy.
Historický časopis 10, 1962, s. 216-237.
- 22/KUČERA, M.: Historický vývin slovenskej dediny. In: Studia Academica Slovaca 11, Bratislava 1982, s. 252-262. HABOVŠTIK, A.: Stredoveká dedina na Slovensku. Bratislava 1985, tam i súpis dovtedajších archeologických výskumov. s. 252-328. KUČERA, M.: Slovensko po páde Veľkej Moravy. VEDA Bratislava 1974, s. 135-213.
- 23/HA VLÍK, L.: Slovanské státní útavry raného středověku. Praha 1987.
- 24/K polohe Samovej ríše a jej centrálnych častí: KUČERA, M.: typológia včasnostredovekého štátu, c. d. Tam i literatúra. Lokalizáciu centra ríše do priestoru Bratislavskej brány odmieta T. ŠTEFANOVIČOVÁ, hoci archeologické doklady, ktoré k problému predložila svedčia práve k zdôvodneniu.
In: Dejiny Bratislavy I. Bratislava 1993, s. 275-326
- 25/Literatúra k historickému fenoménu Veľkej Moravy je dnes už obrovská a má európske i celosvetové rozmery. Bibliografický súhrn porov. Groossmähren und die Anfänge, d. d. K hodnoteniu literatúry porov. i : KUČERA, M.: Postavy veľkomoravskej histórie, vyd. 2., Turčiansky svätý Martin 1991, s. 199-215.
- 26/BEDNÁR, P.: Die Entwicklung der Befestigung der Nitaer Burg im 9.-11. J. In: Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel und Osteuropa. Bonn 1988, s. 405-418.
STEINHÜBEL, J.: Vznik Uhorska a Nitrianske kniežatstvo. Historický časopis 47, Bratislava 1999, s. 569-614. MARSINA, R.: Údelné vojvodstvo na Slovensku. In: Zborník Slovenského národného múzea /SNM/ - História 81, 1987, s. 199-212.
- 27/KUČERA, M.: Postavy veľkomoravskej histórie, c. d. s. 47-71.
- 28/KUČERA, M.: Genese de l'état et de la société féodale en Slovaquie a la lumiere de l'historiographie slovaque /1960-1977/. In: Studia historica slovaca 1980, s. 39-69. TENŽE: Probleme der Entstehung und Entwicklung der Feudalismus in

- der Slowakei. In: *Studia hist. slovaca* 10, 1978, s. 11-43. TENŽE: Veľká Morava a Bulharský štát. In: *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského – Historica* 36, Bratislava 1987, s. 15-46.
- 29/*Slownik starożytności slowiańskich*, T. 5, 1975, s. 309-312.
- 30/KUČERA, M.: Desatinná a stotinná organizácia obyvateľstva na Slovensku. In: *Historické štúdie* 11, Bratislava 1966, s. 57-79.
- 31/KUČERA, M.: O otrokoch v Uhorsku v 10. – 12. storočí. In: *Historické štúdie* 5, Bratislava 1959, s. 221-265.
- 32/KRAJČOVIČ, R.: Z historickej typológie služobníckych osadných názvov v Podunajsku. In: *O počiatkoch slovenských dejín*, Bratislava 1965, s. 201-235.
- 33/KUČERA, M.: O historickom vedomí Slovákov v stredoveku. *Historický časopis* 25, 1977, s. 217- 238.
- 34/Boj Nitrančanov opisuje Anonymus v 37. kapitole nazvanej „O boji vojvodu Árpáda“, pričom v skutočnosti vojvoda v danej bitke nebojuje. Boj vedú podľa Anonyma vojvodovia Zuardu, Cadusa a Huba. Nitrančania vraj tri dni bojujú pri rieke Nitre a keď boj prehrajú, pokračuje dobýjanie mesta. Anonymus tento boj chápe ako zápas o celú „provinciu“, v ktorej „omnes Nytrienses Sclavi“ bojujú o svoju vlasť – „patria“. Vojsko Nitrančanov vedie knieža Zubur, čo je zrejme topografické meno kopca nad Nitrou, ktorý sa volá dnes Zobor a názov pochádza od staroslovenského „sbor“ – teda mníšska komunita, kláštor. Kronikár však v tejto časti menuje mnoho staroslovenských hradov na pravom brehu Váhu – Šintava, Hlohovec, Trenčín, Beckov a Bana pri Piešťanoch, čo je popri fabulóznych rozprávaniach údaj veľmi presný. Porov.: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, vol. I. ed. SZENTPÉTRY, E., Budapest 1937, p. 78-80. K fabulóznym výkladom Anonyma posledne: GYÖRFFY, Gy.: *Anonymus. Rejtély, avagy történeti forrás?* Budapest 1988.
- 35/Kronikár Šimon z Kézy opravuje Anonymovu kroniku a uvádza, že posledný veľkomoravský panovník sa nevolal Moravec (Morot) ale „Zvataplug“, syn Moravca...atď. Pokúša sa na pravú mieru uviesť nielen genealógiu veľkomoravských panovníkov, ale spomína i tradíciu, podľa ktorej sa posledná

- Svätoplukova bitka udiala pri Bánhide, ktoré leží pri mestečku Komárom, na druhej strane Dunaja oproti slovenskému Komárnu. Vraj v dobe kronikára ešte vidno zborenisko po tejto vojne. Žiaľ, miesto si doteraz nezaslúžilo pozornosť archeológov. Ed.: *Scriptores rerum hung.* I, p. 163-164. Kronika vznikala medzi rokmi 1282-1285 a nepochybne sa opiera o staršie spracovanie. /Tamže, p. 131./
- 36/ BANÍK, A.: Ján Baltazár Magin a jeho politická, kultúrna a národná obrana Slovákov z roku 1728. Trnava 1936. TENŽE: pripomienky k hodnoteniu Apológie J. B. Magina. *Historický časopis* 25, 1977, s. 411-418.
- 37/ BOTTO, J.: Slováci, vývin ich národného povedomia I.-II. Turčiansky sv. Martin 1923.
- 38/ KUČERA, M.: K etnogenéze Slovákov. Retrospektívy, otázky východiská. In: *Slovenský národopis* 38, 1990, s. 387-391. TENŽE: Stvorenie spoločenstva. /Úvahy o etnogenéze Slovákov I. – II. In: *Literárny týždenník* 4, 1991, č. 5 a 6., s. 10
- 39/ ŠMILAUER, V.: *Vodopis starého Slovenska*. Praha-Bratislava 1932. VARSÍK, B.: Slované /slovenské/ názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10.-12. storočí. Príspevok k etnogenéze Slovákov. Bratislava 1990. ONDRUŠ, Š.: Slovenské rieky – pôvod mien. In: *Studia Academica Slovaca* 8, 1979. s. 277n.
- 40/ Veľký materiál zhrnul: *Historický slovník slovenského jazyka*, zv. I. – III. Bratislava 1981. Výklady: STANISLAV, J.: *Dejiny slovenského jazyka*. zv. I. /Úvod a hláskoslovie/. 2 vyd. Bratislava 1958; zv. II.-III., Bratislava 1958; KRAJČOVIČ, R.: *Slovenčina a slovanské jazyky* I., Bratislava 1974. DORUĽA, J.: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava 1977 a i. PAULÍNÝ, E.: Začiatky kultúrneho jazyka slovenskej národnosti. In: *Jazykovedné štúdie* 6, Bratislava 1961, s. 5-39. TENŽE: *Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy*. Bratislava 1964.
- 41/ Zbraslavská kronika Petra Žitavského, ed. FIALA, Z., Praha
.....; príp. *Chronicon Aulae Regiae per dominum Petrum compilatum*. ed. J. EMLER, Praha 1884 ako IV. zv. *Fontes Rerum Bohemicarum*.
- 42/ Simonis de Keza *Gesta Hungarorum*. ed. *Scriptores rerum Hung.* I, p. 187n a najmä 192n. „de udwornicis“.

- 43/ Dobrý výklad opretý o historické pramene predložil oravský rodák Adam František KOLLÁR, *Historiae iurisque publici regni Hungariae amoenitates*, I. – II., Vindobonae 1783.
- 44/ K charakteru slovenského národného obrodzenia zhrňujúco: *Dejiny Slovenska II.*, Bratislava 1987, s. 599-811.
- 45/ KUČERA, M.: *Veľká Morava a slovenské dejiny*, c. d. s. 261n.
TIBENSKÝ, J.: Historiografické zdroje a spoločenskopolitické vplyvy na vývoj veľkomoravskej tradície do počiatku slovenského národného obrodzenia. In: *Svätopluk*, c. d. s. 221-229.
- 46/ *Legenda o veľkom Slovanovi. Život a dielo Jána Kollára v dokumentoch*. Na vydanie pripravil C. KRAUS. Martin 1974. MATULA, V.: Kollárovská a štúrovská koncepcia Slovanstva a slovanskej vzájomnosti. In: *Štúdie z dejín svetovej slavistiky do polovice 19. storočia*. Bratislava 1978, s. 259-288.
- 47/ *Dokumenty k slovenskému národnému obrozeniu zv. 1.*, Bratislava 1962, BUTVIN, J.: *Slovenské národno-zjednocovacie hnutie /1780-1848/*. Bratislava 1965. K mladším tendenciám osamostatňovania prehľadne: REBRO, K.: *Der Weg der Slowaken zur Nationalen Souverenität*, Bratislava 1969. ĎURICA, M.S.: *Nacionalizmus v historickom vývoji Slovákov*. In: *Historický zborník 8 /1998/*, s. 34-45.
- 48/ K zložitým problémom stredoeurópskeho vývoja porov.: HROCH, M.: *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*. Praha 1968. K niektorým názorom európskej spisby s ohľadom na Slovákov: POLAKOVIČ, Š.: *Eseje o národe*. Matica Slovenská v Turčianskom sv. Martine 1998. s. 79n;141-169.
- 49/ MÉSÁROŠ, J.: *Dejiny Slovenska II./Od roku 1848 do roku 1900/*, Bratislava 1968, najmä stať: *Školstvo, veda, osveta tlač*, s. 551-585.
- 50/ Staršie názory P. Hunfalvyho */Ethnographie von Ungarn/* do ucelenej podoby spracoval J. Karácsonyi. */Történelmi jogung hazánk területi épségéhez*. Budapest 1921, s. 22-36./ Podľa neho slovenské obyvateľstvo z doby Svätopluka a Cyrila i Metoda nemá kontinuitu s osídlením 13. – 15. stor. Toto obyvateľstvo vraj vyhynulo pri príchode maďarských kmeňov a Slováci už len prišli ako kolonisti

neskoršieho stredoveku. Sú teda obyvateľstvom, ktoré bolo prijaté za určitých podmienok do Uhorska a „ako hostia alebo cudzinci pracujú na zemiach iných.“ Medzivojnová kritická maďarská historiografia pod tlakom vecných prameňov opúšťala túto teóriu a napr. vedúci historik B. Hóman pod vplyvom maďarskej slavistiky /J. Melich, E. Moór, I. Kniezsa/ pripustil slovanské osídlenie západného i východného Slovenska pri vzniku uhorského štátu. Pravda, pre stredné Slovensko pripúšťal osídlenie až po Tatárskom vpáde. /Porov.: Magyar történet I., Budapest 1936, s. 563. O to viac je šokujúcejšie, že súčasný historik Gy. Györffy sa bez rozpakov vrátil k tejto nacionalistickej teórii. /Porov. napr. jeho recenziu práce J. DEKANA, magna Moravia, Bratislava 1980; rec. in: Kortárs, 25, 1981, s. 826. /Treba však priznať, že to nie je jediný prúd maďarskej historiografie a objavujú sa aj serióznejšie poznatky a práce.

- 51/ SASINEK, F.V.: Dejiny drevných národov na území terajšieho Uhorska. Skalica 1867, 2. vyd., s. 137-188.
- 52/ KUČERA, M.: Profil historického diela Františka Vítězoslava Sasinka. Historický časopis 29, 1981, s. 195-208.
- 53/ TAMŽE, s. 200-201.
- 54/ BOTTO, J.: Slováci. Vývin ich národného povedomia, zv. I.-II. Turčiansky sv. Martin 1923, 2. vydanie.
- 55/ TAMŽE, s.6n.
- 56/ CHALOUPECKÝ, V.: Staré Slovensko. Bratislava 1923. Dielo vyšlo ako III. číslo nového ambiciózneho projektu Spisy Filosofické fakulty University Komenského v Bratislave, ktorý mal dve rady: historickú a filologickú. Historickú redigoval prof. J. Heidler, filologickú prof. M. Weingart. Všetky práce vychádzali v českom jazyku.
- 57/ RAPANT, D.: Starý Liptov. Kus polemiky s prof. Chaloupeckým. In: Bratislava 7, 1933; zvláštny odtlačok Bratislava 1934. O koncepčných otázkach slovenských dejín v diele Daniela Rapanta, ktorého komunistický režim vyhnal z vysokoškolského i verejného života a len čiastočne rehabilitoval; porov. jubilejný zborník: Historik Daniel Rapant. Život a dielo /1897-1988-1997/. ed. MARSINA, R. Matica Slovenská 1998. Tam i po prvý krát osobná bibliografia a

- kritické i hodnotiace úvahy k stredovekému dielu D. Rapanta.
- 58/ CHALOUPECKÝ, V.: Staré Slovensko, c. d. s. 7-19.
- 59/ O historické zhodnotenie diela F. Hrušovského, ktorý po r. 1945 žil v exile a aj zomrel v Clevelande r. 1956 sa pokúsila v krátkom medailóne
A. MAGDOLENOVÁ. In. Historický zborník 8 /1998/, s. 178-181.
- 60/ Slovenské dejiny I. Slovensko v praveku. Bratislava 1947. Ako II. zväzok Dejiny Slovenska vyšla práca: DEKAN, J. Začiatky slovenských dejín a Ríša veľkomoravská. Bratislava 1951.
- 61/ BOKES, F.: Dejiny Slovenska a Slovákov od najstarších čias po oslobodenie. Bratislava 1946.
- 62/ Dejiny Slovenska I. Od najstarších čias do r. 1848. Red. L. HOLOTÍK a J. TIBENSKÝ Bratislava 1961.
- 63/ Niekoľko úvah porov.: KUČERA, M.: Slovačka historiografija radoblja feudalizma u godinama 1960-1970. In: RADOVI, Zagreb 1979, s. 305-346. TENŽE: Postavenie starších slovenských dejín do r. 1848. /Historický časopis 35, 1987, s. 57-65. TENŽE: K niektorým otázkam našich hospodárskych a sociálnych dejín. Historický časopis 38, 1990, s. 853-860. Boli to skromne a so strachom vyslovované požiadavky, aby staršie slovenské dejiny nestratili priestor pre svoj rozvoj a výskum aspoň v oblasti hospodárskych a sociálnych dejín, ktoré boli ešte najmenej intoxikované z vulgarizovanou ideológiou.
- 64/ Porov. napr. zborník: Slováci a ich národný vývin. Bratislava 1969, ktorý je výsledkom zjazdového rokovania a odráža atmosféru okolo zápasov o federáciu v ČSSR. K atmosfére doby a problémov porov.: LIPTÁK, Ľ.: Úloha a postavenie historiografie v našej spoločnosti. Historický časopis 17, 1969, s. 98-119.

Slovensko a jeho miesto v ranom novoveku

V periodizácii slovenských dejín jestvujú viaceré obdobia a epochy, ktorým dosiaľ nevenovala slovenská historická spisba adekvátnu pozornosť. Jedným z takýchto období je aj obdobie *raného novoveku*. Pritom nešlo o žiadne nevýznamné obdobie, ale o prechod od homogénnej stredovekej spoločnosti k spoločnosti vnútorne a bohatšie sociálne i nábožensky diferencovanej, bohatej na mnohé zahranično- i vnútropolitické udalosti a javy. Príčin tohto stavu bolo viacero a väčšinou v minulosti vyplývali na jednej strane z nerozvinutosti a slabej profesionálnej bázy našej národnej historiografie, na druhej strane z oficiálneho nezájmu o spomínané obdobie. Za priority pri objasňovaní základných vývinových tendencií Slovákov a Slovenska – územia, na ktorom toto etnikum žije spolu so svojimi tradičnými susedmi viac ako jeden a pol tisícročia, boli zvolené iné obdobia a iné historické epochy. Bolo to z rôznych dôvodov - národno-obranných, národno-emancipačných, štátnych, politických, ideologických, či dokonca triednych. Vtedajší oficiálni ideológovia a politici rozhodli, že spomínané obdobia a časové úseky národných dejín sú potrebnéjšie a závažnejšie ako iné, a preto im historici venovali väčšiu pozornosť ako iným. Takéto „preferovanie“ a zdôrazňovanie istých období a úsekov našich národných dejín napokon spôsobilo značnú *neproporcionálnosť* výskumu a prejavilo sa to aj vo finálnej podobe publikovaných prác. Preto aj najviac historických prác vznikalo o príchode Slovanov na naše územie, o období Veľkej Moravy, slovenského národného obrodovania, matičného obdobia, o kľúčových medzníkoch prvej Československej republiky, Slovenského národného povstania, KSČ, Februára 1948 a počiatkoch budovania socializmu. Produkcia historických prác a tým aj objasnenosť dejinného procesu tzv. „nepreferovaných“ období v konečnej miere ďaleko zaostávala za vybranými obdobiami, ale aj potrebami vtedajšej spoločnosti.

Zásadný obrat k lepšiemu v skúmaní národných dejín nastal po roku 1990. Prestali totiž platiť dovtedajšie zákazy, prekážky, bariéry a obmedzenia, ale aj presne plánované úlohy štátneho plánu výskumu a pod. A naskytla sa pre viacerých historikov šanca prispieť k poznaniu menej známych historických procesov a javov. Oveľa väčšia pozornosť sa začala venovať menej preskúmaným obdobiam i témam, ktoré prestali byť tabu v oficiálnej historiografii – z mnohých, ktoré sa začali nehatene slobodne rozvíjať ako príklady uvedieme cirkevné dejiny, ale aj takú dôležitú udalosť ranonovovekých dejín akou nesporne bol vznik stredoeurópskej monarchie a s tým spojené hodnotenie habsburskej dynastie a jej úlohy pri formovaní a integrácii tohto novovekého habsburského súštátia a. i. Bol to práve spomenutý fenomén Habsburgovcov a ich jednotlivých osobností stojacich na čele stredoeurópskych štátov, ktorý na obdobie celého novoveku výrazne poznačil vývin a osudy všetkých národov tohto regiónu.

Začiatok novoveku r. 1526 - slovenský, uhorský a stredoeurópsky historický medzník

Začiatok novoveku v slovenských a uhorských dejinách rozhraničuje rok 1526. Predovšetkým dôsledky bitky pri Moháči spôsobili, že sa uzatvorila jedna veľká epocha, ktorou sa končí uhorský a stredoeurópsky stredovek so všetkými jeho pozitívami i

nedostatkami i mnohými špecifikami. Spomínaný rok 1526, ktorým začína pomohácke obdobie v našich dejinách je výrazným historickým medzníkom. Nie je to však len dajaký „jednovýznamový medzník“. Ak by sme chceli bližšie objasniť jeho dôležitosť, môžeme tak urobiť veľmi jednoduchým spôsobom – odpoveďou na otázku, čo všetko vyvolala, čo všetko zmenila resp. oddelila a spôsobila táto významná udalosť - bitka pri Moháči v roku 1526:

- bol to začiatok skutočného prechodu od stredoveku k novoveku v našich krajinách
- znamenal nástup habsburskej dynastie na uvoľnené stredoeurópske tróny (Uhorsko, Chorvátsko, Čechy) výmenou jednej cudzej dynastie (Jagellovci) druhou (Habsburgovci)
- znamenal konfrontáciu a súperenie domáceho kráľa (Ján Zápoľský) s cudzím, ale rovnako oficiálne zvoleným kráľom (Ferdinand I. Habsburský)
- spojil národy strednej Európy do novovznikajúcej habsburskej (centralizovanej) monarchie osobou habsburského panovníka – zakladateľa rakúskej vetvy tejto dynastie
- zároveň spôsobil užšie spojenie (viac ako predtým) Uhorska s ďalšími stredoeurópskymi, ale najmä západoeurópskymi krajinami
- znamenal začiatok politickej, mocenskej a náboženskej konfrontácie kresťanského a moslimského sveta v tejto časti Európy
- vyvolal začiatok dlhotrvajúceho vojenského konfliktu s Osmanskou ríšou
- zavŕšil jednu etapu uhorskej štátnosti, ktorá končí rozdelením dovtedy suverénneho štátu na dve, neskôr na tri časti
- spôsobil polarizáciu a rozdelenie uhorskej spoločnosti na dva antagonistické tábory
- vyvolal silné migračné pohyby etník v rámci krajiny
- krajina sa stala bojiskom a miestom pobytu i pohybu žoldnierskych armád (pozbieraných z celej Európy) s negatívnymi dôsledkami pre hospodársky a kultúrny vývin, pričom v oblasti západného Slovenska prišlo aj k diskontinuite viacerých vidieckych sídiel (lokalít)
- znamenal zmenu centra i hlavného mesta štátu a s tým súvisiaci presun všetkého politického, hospodárskeho a kultúrneho života na Slovensko
- Slovensko = kráľovské Uhorsko – sa tak stalo nielen jadrom zvyšku predchádzajúceho štátu, ale zároveň aj hlavnou baštou obrany strednej a západnej Európy pred Osmanmi prenikajúcimi z Balkánu
- Slovensko sa stalo miestom presadzovania reformačných myšlienok, ale aj pokusu o rekatolizáciu väčšiny obyvateľstva a miestom „súperenia“ týchto oboch kresťanských cirkví - na poli ideovom, náboženskom, školskom a kultúrnom

- a napokon skutočnosť, že Slovensko sa stalo miestom a ďalším bojiskom v sérii protihabsburských povstaní uhorskej a sedmohradskej šľachty v 17. a začiatkom 18. storočia s ďalšími negatívnymi dôsledkami pre obyvateľov žijúcich na tomto území.

Už len z takto naznačenej a jednoduchej enumerácie škály problémov a udalostí, ktoré vyvolal či spôsobil spomínaný medzník vidno na prvý pohľad, že išlo o zložitú, ba priam dramatickú dobu, ktorú museli s maximálnym sebazaprením prežiť všetky národy tvoriace tento mnohonárodnostný štátny útvar. Každý z naznačených javov a udalostí by si zaslúžil, aby sme mu venovali osobitnú pozornosť, samostatný článok alebo štúdiu. Na niektoré z uvedených problémov a otázok sme už upozornili aj v predchádzajúcich ročníkoch zborníka *Studia Academica Slovaca*. Z naznačených otázok sa preto sústredíme len na niektoré vybrané, ktoré podľa nás sú dôležité pri pochopení a ďalšom odkrývaní úlohy, miesta a dejinného významu Slovenska v ranom novoveku.

Slovensko jadrom a základom kráľovského Uhorska

Zmeny, ktoré nastali po zložitom vnútropolitickom vývine po Moháči spôsobili, že sa nielenže nevyriešila kríza uhorského štátu, ale sa ešte prehĺbila súperením dvoch panovníkov Jána Zápoľského a Ferdinanda I. Habsburského. Prítomnosť a vojenský vpád osmanských vojsk do vnútra krajiny, hoci sprvu len na krátku dobu znamenali, že uhorská situácia dostala novú – medzinárodnú dimenziu. Krajina sa stala miestom, kadiaľ smeroval osmanský vojenský prienik do strednej Európy, pričom sa nevylučoval aj ako možný strategický zámer – využiť tento koridor ako preniknúť do západnej Európy. Toto stredoeurópske bojisko, na ktorom sa teda mohlo rozhodnúť aj o existencii západnej Európy bolo dôležitým miestom, kde sa rozhodovalo aj o osude celej európskej spoločnosti. Slovensko, jeho územie, obyvatelia miest i vidieckych sídiel, chránili svoje záujmy, ktoré sa stali zároveň aj záujmami uhorského kráľovstva, ale aj ostatných stredoeurópskych krajín.

Ešte pred rozdelením krajiny v roku 1541 prišlo k vytvoreniu *nového centra v oblasti juhozápadného Slovenska*. Bratislava, pôvodne dôležité pohraničné, obchodné a remeselné mesto, sa stala v roku 1536 nielen *hlavným mestom kráľovstva*, ale súčasne aj *sídlom snemu, miestodržiteľskej rady* a najvyššieho hospodárskeho orgánu štátu (Uhorskej komory) a aj *mestom korunovačným*. Popri Bratislave sa stala ďalším významným mestom krajiny Trnava, sídlo neskoršej novovekej univerzity, sídlom a metropolitným mestom najvyššieho cirkevného hodnostára krajiny - primasa Uhorska, ostrihomského arcibiskupa. Neskoršia prezývka Trnavy - „Slovenský Rím“, má práve korene v tomto období. Okrem významu juhozápadného a západného Slovenska je potrebné zdôrazniť aj význam a zástoj stredoslovenských banských miest nielen pri tvorbe financií, ale najmä ako surovinovej a materiálnej bázy kráľovstva. A ak k tomu pripočítame aj nemalý podiel a význam východoslovenských slobodných kráľovských miest so svojím obchodným i ľudským potenciálom, dostávame sa k načrtnutému obrazu vtedajšieho Slovenska.

Spomenuté zmeny a presuny ťažiska spoločenského, hospodárskeho a kultúrneho života krajiny mali však popri celouhorskom význame aj ďalšie dôležité súvislosti. Tak napríklad z geografického hľadiska sa ***Slovensko – kráľovské Uhorsko*** v 16. storočí rozčlenilo na dve dôležité časti: ***Dolné Uhorsko*** - *Hungaria inferior, Niederungarn, Alsó Magyarország* -

tvorilo ho približne dnešné územie západného a stredného Slovenska a **Horné Uhorsko** – *Hungaria superior, Oberungarn, Felső Magyarorszá*g - územie dnešného východného Slovenska. Spomínaný celok tvorilo vlastne územie nad Dunajom, tvoriace približne územie dnešného Slovenska, pričom hranicu medzi Dolným a Horným Uhorskom tvorila napríklad hranica medzi Liptovskou a Spišskou stolicou. Naznačené zmeny v presune a vytvorenie nového centra štátu malo, podľa nás, zatiaľ nedocenený, avšak *rozhodujúci význam predovšetkým z hľadiska neskoršieho vývinu slovenskej národnosti*. Na takto vytvorenom území väčšinu obyvateľstva tvorili Slováci (predovšetkým na vidieku), hoci v mestách si udržali rozhodujúci podiel Nemci (miestami tvorili aj viac ako polovicu obyvateľov miest). Väčšinou do miest na Slovensku prichádzala početná zložka maďarskej šľachty i mešťanov, ktorí utekali pred Osmanmi. Týmto sa výrazne menila aj dovtedajšia etnická skladba obyvateľov Slovenska a na viacerých miestach došlo aj k národnostným roztržkám. Dokonca túto situácia musel riešiť panovník:

„Ferdinand I. ... oznamuje, že v týchto skazonosných časoch boli mnohé mestá, mestecká a dediny Uhorska Turkami, podobnými či susedmi zničené. Mešťania a obyvatelia z nich sa uchýľujú na bezpečné miesta. Mnohí sa aj so ženami a deťmi uchýlili do Trnavy. Sú to mešťania maďarskej národnosti. Medzi nimi a Nemcami a Slovákmi vznikli v posledných rokoch rozpory – čo sa týka voľby richtára a ostatných členov magistrátu, polí na území mesta ... Spor sa dostal až pred panovníka a ten po porade so svojimi hodnotármi a sudcami sa rozhodol zohľadniť v starých privilégiách ním samotným predtým už potvrdených a urobiť tieto rozhodnutia:

... aby richtárom, ktorého zvolili ...jeden rok nech je richtár Maďar, druhý Nemec, tretí Slovák. Ak je richtárom Maďar, kapitánom nech je Slovák alebo Nemec a naopoak. Prísazní a ďalší mestskí úradníci nech sú volení ročne rovnako zo všetkých troch národností, totiž maďarskej, nemeckej a slovenskej.“ Viedeň 4. apríla 1551

/ Úryvok z textu originálu latinskej listiny uloženej v Štátnom okresnom archíve Trnava, sign. A. Lad. I. No. 350, inv. č. 376, upravené podľa prekladu PhDr. Juraja Roháča, PhD./

Neskôr k Maďarom „posúvajúcim“ sa stále viac na sever Slovenska pribudli aj ďalší migranti – *Chorváti*, ktorí sa usídľovali väčšinou na feudálnych panstvách juhozápadného Slovenska a pomerne skoro sa asimilovali s väčšinovým slovenským obyvateľstvom. Dôvodmi takejto rýchlej asimilácie boli predovšetkým blízkosť a zrozumiteľnosť oboch slovanských jazykov. Tam, kde si však Chorváti udržali naprostú väčšinu, udržali si svoj jazyk, tradície a kultúru až do polovice 20. storočia. Okrem týchto dvoch spomínaných etník pokračovalo v ranom novoveku aj ďalšie doosídľovanie územia Slovenska, hlavne jeho horských a podhorských častí. Historici nazývajú tento proces kolonizácie severných oblastí nášho územia *Valašskou kolonizáciou*. Išlo o etnicky pestrú i sociálne rôznorodú pastiersku komunitu, ktorá sa usadzovala na základe osobitného valašského práva (*ius Valachorum*). Na území Slovenska sa tento kolonizačný prúd nezastavil a čiastočne prenikol aj mimo karpatského (horského) oblúka a dostal sa až na Moravu – zastavil sa až v oblasti dnešného Valašského Meziříčí.

V takto novovytvorenom geografickom priestore kráľovského Uhorska – Slovenska sa podarilo udržať Habsburgovcom čiastočne aj istú hospodársku prosperitu, čo bolo veľmi náročné v časoch vojnového stavu s Osmanmi. Komplikovanou bola najmä finančná situácia, ktorú spôsobovali nevýhodne uzatvorené mierové podmienky s Osmanmi, podľa ktorých musela krajina odvádzať značné poplatky sultánovi. Množstvo peňazí sa vynaložilo na

budovanie obranných pevností a zariadení určených na zastavenie prenikania Osmanov do severnejších a západných častí krajiny, ďalšie boli potrebné na výzbroj a výstroj obrancov pevností. Napriek nie celkom priaznivému postaveniu – priamo na rozhraní habsbursko - tureckého bojiska, v komplikovaných hospodárskych, sociálnych a náboženských podmienkach udržalo si Slovensko – kráľovské Uhorsko určitý štandard, takže neprišlo k dajakému dramatickému hospodárskemu regresu, napriek tomu, že krajina fungovala väčšinou na princípe skôr vojrovej ekonomiky ako pokojného ekonomického rozvoja.

ROČNÉ PRÍJMY ZO SLOVENSKA - KRÁĽOVSKÉHO UHORSKA V 70. ROKOCH 16. STOROČIA ¹

<i>Príjmy z inštitúcií</i>	<i>príjem v rýnskych zlatých</i>	<i>príjem v percentách</i>
1. <i>Uhorská komora (so sídlom v Bratislave)</i>	246 015 zl.	32,0 %
2. <i>Spišská komora (so sídlom v Košiciach)</i>	206 171 zl.	27,0 %
3. <i>Príjem z banskej komory (stredoslovenských banských miest so sídlom vo Viedni)</i>	313 136 zl.	41,0 %
<i>Spolu príjmy</i>	765 322 zl	100,0 %

Uvedené sumy jednoznačne naznačujú, akým podielom sa zúčastňovali jednotlivé časti Slovenska na financovaní celej krajiny. Z tohto príkladu zreteľne vidno, kto bol hlavným nositeľom, na bedrách, ktorého bol postavený oklieštený štát Slovensko – kráľovské Uhorsko. Všetko to bolo na úkor mestského, banského a poddanského obyvateľstva, lebo uhorská šľachta si naďalej udržala aj v tomto období právo nezdaniteľnosti. Z pohľadu predmetu slovenských dejín obdobia novoveku začíname sa celkom inak ako doteraz pozeráť a hodnotiť úsilie a pokusy vládnučích Habsburgovcov pri formovaní stredoeurópskeho súštátia. Máme na mysli predovšetkým reformy, ktorými sa snažili jednotliví habsburskí panovníci stierať rozdiely medzi jednotlivými krajinami a postupne unifikovať nielen celý politický, administratívno – správny, hospodársky i súdny systém. Kľúčovú úlohu mali zohrať nielen novovznikajúce orgány v centre habsburskej ríše vo Viedni, ako zárodok budúcich centrálnych orgánov absolutistickej monarchie, ale aj inštitúcie a orgány v jednotlivých krajinách. V kráľovskom Uhorsku – na Slovensku to boli najmä hospodárske orgány - Uhorská a Spišská komora (tá sa neskôr vyčlenila z Uhorskej komory), ale aj organizácia a správa erárneho baníctva, ktoré podliehalo komore vo Viedni. Len premyslený systém dvorskej byrokracie presadzovaný s nemeckou dôkladnosťou a precíznosťou mohol pomôcť odvrátiť nepriaznivý vývin ťažko skúšanej krajiny v dôsledku dlhotrvajúceho konfliktu s Osmanmi.

¹ Podľa PÁLLFY, Géza: A tizenhatodik század története. Budapest: Pannonica Kiadó 2000, s.74

Zástoj Slovenska – kráľovského Uhorska pred zánikom štátu a pri obrane strednej Európy

V posledných rokoch sa aj v slovenskej historiografii postupne mení tradične zaužívaný pohľad a negatívne hodnotenie Habsburgovcov a ich úlohy pri formovaní stredoeurópskeho súštátia, predovšetkým v prvej etape jeho vývinu. Popritom sa začína pripisovať význam a dôležitosť aj územiu Slovenska, ktoré zohralo najmä v prvých dvoch storočiach novoveku – v období najväčšieho náporu Osmanskej expanzie do Strednej Európy. Bolo to práve toto územie Slovenska – kráľovského Uhorska, ktoré v novo vymedzenom geografickom rámci plnilo hlavnú historickú úlohu doby – obranu pred nepriateľom s cieľom zachrániť piliere uhorskej štátnosti – hoci aj pod dynastiou Habsburgovcov. Tomuto cieľu sa vlastne podriadili v ranom novoveku všetky konkrétne kroky a všetok život krajiny. Nevyhnutnou potrebou bolo vytvoriť taký systém daní, ktorý by prispel podstatnou mierou na financovanie obrany kráľovstva. V kritickej situácii existenčného ohrozenia všetky vrstvy spoločnosti (okrem uhorskej šľachty), aj cirkev, museli sa časťou svojich príjmov (z desiatku) zúčastňovať na obrane krajiny. Značné vojenské úspechy a územné zisky Turkov postupne prinútili panovníka nielen spevniť a prebudovať, ale celkom nanovo organizovať obrannú líniu proti tlaku Osmanov z novovytvoreného Budínskeho pašaliku so sídlom v Budíne. Preto v roku 1564 prišlo k vytvoreniu „Preddunajského vojenského dištriktu“, ktorý zahŕňal takmer všetky slovenské stolice. Takto vlastne územie dnešného Slovenska tvorilo hlavný *obranný val proti Osmanom*. Niektoré pevnosti, napríklad *Nové Zámky*, sú považované za jednu z prvých novovekých fortifikačných stavieb postavených v Európe, podľa najnovších obranných plánov. Jej projektantmi a staviteľmi boli Taliani, bratia Giulio a Ottavio Baldigariovci. Až takmer o sto rokov sa ju podarilo Osmanom dobyť. Z tejto doby sa zachoval aj ich najstarší podrobný opis z pera tureckého cestovateľa a diplomata Evliju Čelebiho:

„ Táto pevnosť sa nachádza v strede nekonečnej roviny, bez vyvýšení. Je to šesťuholníková silná stavba. Leží na zemi ako odľtačok Süleymanovej (osmanský sultán pozn. autora) pečate. V šiestich rohoch má šesť veľkých bášt. Každá je ako Alexandrova hradba. ... Na každej bašte je po štyridsať – päťdesiat diel. V spodnej časti je skladište pušného prachu. Všetok prach však nie je na jednom mieste. Rozmiestnili ho do rôznych prachární, azda kvôli tomu, aby nevznikla škoda. Na každej bašte by mohlo bojovať až šesť tisíc mužov... Obvod pevnosti dosahuje určite dvadsaťtisíc krokov. Priekopa je päťdesiat krokov široká. Je hlboká ako peklo a až po okraje naplnená vodou z rieky Nitry, takže vo vnútri môžu plávať lode. V priekope žijú rôzne druhy rýb. Chytajú ich z člnov.

Silné hradby okolo pevnosti vybudovali z tehál, nie z kameňa. Múry sú hrubé dobrých päťdesiat krokov. Okolo sú kopce vypálenej hliny. Jedným slovom, akoby prevrtili veľkú horu v prostriedku. Úsilím mužov postavili takú pevnosť, že to presahuje ľudské sily. Obvod má desaťtisíc krokov. Ja úbohý som sa poprechádzal popri týchto múroch. Od bašty k bašte prešiel som križom – krážom desaťtisíc krokov... Vnútro pevnosti je usporiadané ako šachovnica. Po šírke a po dĺžke má dvadsať ulíc. Nie sú tam krivé ulice. Keď sa pozrie človek na hocktorú stranu odvsadial vidno pevnostné hradby. Vo vnútri je tisíc osemsto domov. Väčšinou sú poschodové a postavené z kameňa. Sú to pekne usporiadané, vyzdobené a šindľom pokryté paláce. Doktoré zničila delostreľba,

(Úryvok z opisu pevnosti Nové Zámky z r. 1663. Preložil a vydal PhDr. Vojtech Kopčan : Evlija Čelebi – Kniha ciest. Bratislava : Tatran 1978 , s. 216 – 218)

Takto vyzerala jedna z najväčších a najmodernejších pevností Slovenska - kráľovského Uhorska. Systém pohraničných pevností a hradov tiahnucci sa od západu na juhovýchod (od Bratislavy na západe až po Hajnačku na juhovýchode) spojil tak územie Slovenska – kráľovského Uhorska do jedného uzavretého celku. Nielen vojnová hranica, ale najmä život vo vnútrozemí (zázemí) sa stalo útočiskom všetkých obyvateľov, ktorí museli siahnuť až na dno svojich fyzických a psychických síl i materiálnych rezerv. Tieto zložité časy, v ktorých hrozilo obyvateľom kráľovstva najväčšie riziko, spojilo a zjednotilo všetky národnosti tohto mnohonárodnostného štátu. do spoločného úsilia pri obrane svojej domoviny s nádejou na pokojný život v budúcnosti.

Reformácia a rekatolizácia na Slovensku

Šírenie ideí a myšlienok reformácie dosiahlo v Uhorsku značný rozsah veľmi skoro po Lutherovom vystúpení vo Wittembergu. V období do roku 1526 boli prijaté prísne zákony a nariadenia proti vyznavačom reformovaného učenia. Napriek tomu sa do kráľovstva naďalej šírili tieto myšlienky a získavali si svojich nových prívržencov. Iná situácia nastala po roku 1526, keď zložitá vnútropolitická situácia neumožňovala obom panujúcim kráľom (Ján Zápoľský i Ferdinand I. boli katolíkmi) prísnejšie vystúpiť proti vyznavačom „novej viery“, čím by stratili alebo oslabili svojich priaznivcov, ktorých mali obaja aj v protestantskom tábore. Ďalším dôvodom miernejšieho postupu proti reformácii bol aj fakt, že potom keď Osmani vojenskou prítomnosťou na území kráľovstva presadzovali právo „svätej vojny“ proti neveriacim, bola existencia protestantského učenia, hoci odchyľujúceho sa v mnohom od katolíckeho, predsa len viac- menej tolerovaná. Neskôr, po získaní množstva prívržencov medzi mešťanmi slobodných kráľovských miest i vplyvných členov šľachtických rodín bolo už veľmi ťažko v krajine bojujúcej proti moslimom vyhlásiť, alebo presadiť prísnejšie postupy proti vyznavačom týchto nekatolíckych náboženstiev - evanjelikom a kalvínom. Na Slovensku sa postupne presadil umiernennejší prúd (smer) lutherskej reformácie. Rozširovali sa však aj radikálnejšie formy reformácie, ktorú predstavovali – novokrstenci (anabaptisti), voči ktorým našli spoločnú reč aj katolíci i vyznavači umierneného luteránstva. Zo zachovaných dobových prameňov priblížme si ukážku o pôsobení novokrstenského kazateľa Ondreja Fischera na východe krajiny, na Spiši:

„ V uvedený pondelok (24. mája 1528) došlo tiež k zblíženiu a zmiereniu medzi pánom farárom a pánom richtárom Gregorom Kynastom, ktorí pre spor s lutherovcami neboli dlhší čas priateľmiPo odchode z Levoče Ján Katzianer (vrchný veliteľ Ferdinanda I. – pozn. autora) v mene Kráľovského Veličenstva prísne nariadil potrestať telesne každého, ba i stratou života všetkých lutherovcov, ktorých objavíme. V piatok 2. júla mladého Ondreja Fischera a jeho manželku odsúdili ako lutherovských kacírov a zvodcov úbohého a jednoduchého ľudu. Sedem jeho druhov bolo odsúdených v Nemecku. Hlásali veľké kacírstvo, o ktorom predtým nebolo nikdy slychať, totiž že nemáme poslúchať vrchnosť. Ďalej že všetky majetky majú byť spoločné, jeden má hýriť, opíjať sa a druhý má preňho pracovať. Okrem toho ženy majú byť pre všetkých spoločné. Ľudia sa nemajú pred 30. rokom pokrstiť, a ktorí už boli pokrstení, tí sa majú znova pokrstiť. Všetci čo vyznávajú túto vieru sú spravodliví a

nemôžu zhrešiť. Takéto a mnohé ďalšie nekresťanské články (viery) predostreli pod rúškom Božieho slova úbohému ľudu a priviedli ho do veľkého omylu.

Potom Fischerovi ženu utopili a jeho obesili na hrade Čičve. Údajne visel niekoľko hodín, potom padol a dostal sa z toho len veľmi málo poranený. Prišiel opäť tajne do Levoče, jeho stúpenci (novokrstenci) ho tajne nasledovali, počúvali jeho kázne a našli uňho veľkú útechu.... Či to pochádza od Boha nemôžem vedieť, on však zapríčinil medzi ľudom veľký omyl. Nech však to Boh privedie do najlepšieho. Amen“.

(Úryvok z kroniky levočského richtára Konráda Sperfogela. In: Sopko, Július: Kroniky stredovekého Slovenska. Budmerice: Vydateľstvo Rak 1995, s. 274 – 275)

Rýchly a masový rozmach reformácie dosiahol úspechy aj vďaka vzdelaným osobnostiam, ktoré vyrástli z domáceho prostredia a boli na štúdiách v Nemecku. Baštou reformácie sa stali východoslovenské slobodné kráľovské a stredoslovenské banské mestá. Všetko to ešte umožňovala aj situácia, aká nastala v katolíckej cirkvi, ktorá reagovala pomaly a neskôršie ako by bolo potrebné. Situácia komplikovalo dlhotrvajúce zasadnutie Tridentského koncilu, z ktorého záverov vyšla potom ideová orientácia ako žiť a koexistovať s protestantmi. Keďže neexistovali presne stanovené hranice pre vyznavačov protestantských učení, rozhodli sa protestanti piatich východoslovenských miest predložiť panovníkovi na schválenie svoje články – *Vyznanie viery*, ktoré dostalo pomenovanie *Confessio Pentapolitana*. Stalo sa to v roku 1549. Zostavil ich vzdelaný humanista a rektor bardejovskej školy *Leonard Stöckel*, blízky priateľ Filipa. Melanchtona. Túto udalosť neskôr historici nazvali prvým krokom k novej konfesionalizácii Uhorska. Po tomto Confessiu nasledovali aj ďalšie vyznania viery pre stredoslovenské (r. 1559) a spišské mestá (r. 1569).

Na rozvoj reformácie reagovala katolícka cirkev v Uhorsku pomalšie a trochu oneskorene. Až po záveroch Tridentského koncilu (skončil sa v roku 1563) už aj v Uhorsku boli prijaté kroky, ktoré v mnohom vychádzali z odporozovaných metód a úspešných krokov reformácie. Hlavné princípy rekatolizácie spočívali okrem iného aj na osobnom príklade kňaza, pričom veľká pozornosť sa venovala školstvu a výchove detí. Prvé úspechy dosiahla katolícka cirkev v období, keď v Trnave sídlil vo funkcii ostrihomského arcibiskupa vzdelaný a rozhladený humanista *Mikuláš Oláh (1493 – 1568)*. Oláhov rozhlád vychádzal z osobnej skúsenosti. Tento učený muž bol najprv v službách uhorskej kráľovnej Márie Habsburskej, keď pôsobil ako jej osobný spovedník a sekretár. S kráľovnou vdovou strávil vyše jedenásť rokov na dvoroch v Bruseli a Mechelene, kde Mária bola vo funkcii kráľovskej miestodržiteľky – zastupovala svojho brata cisára Karola V. Tu sa dôkladne zoznámil s problémami, ktoré trápili západnú Európu. Tu spoznal aj spôsob ako posilniť vplyv katolíckej cirkvi, ako a prečo spolunažívať s evanjelikmi v mieri a úspešne čeliť prenikaniu moslimských ideí z Balkánu a pod.

Prirodzene, že sa nemôžeme v tomto príspevku venovať v celej šírke a hĺbke základným otázkam reformácie a rekatolizácie, jednotlivým osobnostiam, lebo o týchto dôležitých fenoménoch novoveku jestvuje dnes už rozsiahla odborná produkcia, katolíckej i evanjelickej strany. Chceli sme len naznačiť, v rámci nami nastolenej tézy o historickom mieste Slovenska v ranom novoveku, ako oba fenomény - reformácia i rekatolizácia významne ovplyvňovali všetok duchovný i svetský, ale aj kultúrny život krajiny.

Ak sme v súvislosti s rozvojom reformácie, ale aj opätovným procesom rekatolizácie zvýraznili nezastupiteľné miesto, ktoré sa dostalo vzdelaniu a výchove mladej generácie, treba upriamiť pozornosť na *budovanie novovekého školstva* ako základu vzdelanostnej úrovne obyvateľov Slovenska – kráľovského Uhorska. Prirodzene, že školy ako základné „výchovno- vzdelávacie jednotky“ boli ešte organizované na cirkevnom princípe. Obe kresťanské náboženstvá na našom území dosiahli vysokú mieru kvality výchovy a vzdelania. V katolíckej cirkvi sa o to pričínili predovšetkým rehole jezuitov a piaristov. V tomto období prichádza aj k bohatšej hierarchizácii a vnútornej štruktúre školstva. Ak predtým sa len začínali budovať mestské školy, v 16. storočí, prvom storočí novoveku už dosahujú svojou počestnosťou nebývalý rozmach. Ich počet stúpa v slobodných kráľovských mestách. Postupne vznikali a udržali si úroveň školy, ktoré by sme mohli prirovnávať k typu dnešných stredných škôl. Takto fungovali stredné školy a gymnáziá v slobodných kráľovských a banských mestách i väčších zemepanských mestách. Ako príklad môžeme spomenúť najvýznamnejšie z nich a ich geografické rozloženie po celom Slovensku – kráľovskom Uhorsku:

a, na západe Slovenska - v Bratislave, Svätom Jure, Modre, Pezinku, Skalici, Trenčíne, Žiline

b, na strednom Slovensku - v Krupine, Kremnici, Banskej Bystrici, Banskej Štiavnici, Zvolene a Brezne

c, na východnom Slovensku - v Štítniku, Levoči, Kežmarku, Košiciach, Bardejove, Prešove, Sabinove, Spišskej Sobote, Ľubici, Spišskej Belej, Spišskej Novej Vsi, Spišských Vlachoch a Spišskom Podhradí

Popri nich ešte fungovali „školské zariadenia“ v sídlach a rezidenciách vysokej šľachty. Boli to *školy šľachticov a magnátov* – Thurzovcov v Bytči a Hlohovci, Ilešháziocov v Bánovciach nad Bebravou a Ružomberku, Ostrožovičovcov v Ilave, Ňariovcov v Senici (a na Branči), Balašovcov v Považskej Bystrici, Révajovcov v Mošovciach, Okoličániovcov v Okoličnom, Szentivániovcov v Liptovskom Svätom Jáne, Kubíniovcov na Oravskom hrade, Radvániovcov v Radvani pri Banskej Bystrici, Mariášiovcov v Markušovciach, Horvátovcov v Srážkach, Gergeiovcov (Hrhovských) v Spišskom Hrhove, Berzeviciovcov v Brezovici nad Torysou, Otlíkovicov v Ozorovciach atď.

Z týchto príkladov – samozrejme, nie všetkých - nechceme robiť ďalekosiahle uzávery. Chceli sme predstaviť len paletu škôl a školských zariadení, ako by sme ju zobrazili na mape vtedajšieho Slovenska. Historici školstva pre obdobie 16. – 18. storočia uvádzajú, že celkom reálne jestvovalo asi 50 šľachtických škôl, vyše 40 gymnázií v slobodných kráľovských a banských mestách, takmer 50 latinských škôl v menších obciach, vyše 50 artikulárnych škôl a naopak asi dvesto partikulárnych latinských škôl.² A to sme prirodzene nespomínali najvyššie typy škôl – univerzity. Z katolíckych to bola Univerzita v Trnave (1635 – 1777), Univerzita v Košiciach (od r. 1657) a protestanskú vysokú školu – považovanú dnes historikmi školstva za školu, ktorá dosahovala podobnú vzdelanostnú úroveň ako univerzity – Evanjelické kolégium v Prešove (od r. 1666).³ Pretože si uvedomujeme o akú dôležitosť

² RUŽIČKA, Vladislav: Školstvo na Slovensku v období neskorého feudalizmu. Bratislava : SPN 1974, s. 35

³ Uvádzajú to aj autori dejín európskych univerzít, keď z územia Slovenska sem zaradili univerzity v Trnave, Košiciach a v Prešove. Podľa RÜEEG, W. (hrsg.): Geschichte der Universität in Europa. 2. Band. Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500 – 1800). München: Beck Verlag 1996, 542 str. K tomu bližšie porov aj recenziu J. Baďuríka v Historickom časopise 45, 1997, č. 3., s. 545 – 546.

súčasť charakteristiky novovekého Slovenska ide, radi by sme sa tejto problematike venovali podrobnejšie v budúcom zborníku Studia Academica Slovaca.

Záver:

Tento stručný pokus o hodnotenie miesta Slovenska – kráľovského Uhorska v ranom novoveku považujeme za snahu o objektívny príspevok do mozaiky vytvorenia pravdivého historického obrazu Slovenska, ktorý bol z rôznych dôvodov v minulosti buď zastieraný, alebo neúplný. Územie dnešného Slovenska v jeho dobovom (historickom) politicko – geografickom rámci jestvujúcim ako kráľovské Uhorsko zohralo významnú úlohu nielen pri záchrane vlastnej štátnosti, ale významnou mierou – spoločenským, hospodárskym i kultúrnym potenciálom prispelo k obrane strednej Európy a zastaveniu prenikania osmanskej expanzie z Balkánu smerom na západ európskeho kontinentu. Sme presvedčení o tom, že aj týmto svojim, hoci aj nepatrným podielom sa Slováci stali spolu s ostatnými národmi Uhorska spolutvorcami spoločných (stredo)európskym dejín a tradícií.

Výber z literatúry:

BAĎURÍK, Jozef: Slovensko v pomoháčskom období. In: Studia Academica Slovaca 25, 1996. s. 8 – 14.

BAĎURÍK, Jozef: Slovensko a jeho miesto pri obrane Európy pred Osmanmi. In: Studia Academica Slovaca 28, 1999, s. 11 – 20.

BAĎURÍK, Jozef – KÓNYA, Peter /editori/: Slovensko v Habsburskej monarchii 1526 – 1918. Bratislava 2000, 122 s.

KUČEROVÁ Kveta: Chorváti a Srbi v strednej Európe. Bratislava : Veda 1976.

KUČERA, Matúš – KOSTICKÝ, Bohumír: História - Slovensko v obrazoch. Martin : Osveta 1990 (textová časť)

KÓNYA, Peter - MATLOVIČ, René (editori): Prešovské evanjelické kolégium /jeho miesto a význam v kultúrnych dejinách strednej Európy). Prešov: ACEP (Acta Collegii Evangelici Prešovensis) I. 1997.

KOPČAN, Vojtech – KRAJČOVIČOVÁ, Klára: Slovensko v tieni polmesiaca. Martin: Osveta 1983.

MARSINA, Richard a kol. : Slovenské dejiny. Martin : vyd. MS 1992.

REZÍK, Ján - Matthaеides, Samuel: Gymnaziológia. Bratislava: SPN 1971

ŠPIESZ. Anton: Ilustrované Dejiny Slovenska. (Na ceste k sebauvedomeniu). Bratislava : Perfekt 2000.

VAJCIK, Peter: Školstvo na Slovensku v 16. storočí. Bratislava : vyd. SAV 1955.

*Najstaršie zachované samostatné kartografické zobrazenie Uhorska, a teda aj Slovenska, pochádza takmer presne z prelomu stredoveku a novoveku. Táto mapa – v odborných kruhoch nazývaná Lazarova mapa (podľa autora, ktorý bol tajomníkom ostrihomského arcibiskupa) – bola vydaná roku 1528 v nemeckom Ingolstadte pod názvom **Tabula Hungariae**. Lazarova mapa je svedectvom toho, že územie dnešného Slovenska patrilo k najurbanizovanejšej časti Uhorského kráľovstva, bolo jeho dôležitou hospodárskou a kultúrnou základňou.*

Podľa politického a hospodárskeho významu, právneho postavenia a funkcie možno na Lazarovej mape rozlíšiť tieto druhy sídel ležiacich na Slovensku: slobodné kráľovské mestá – 16, mestá – 12, mestechá – 83, dediny s kostolom – 92, dediny bez kostola – 58, hrady – 25, kláštor – 1 a dve sídla, ktoré sa nedajú klasifikovať. Sídelnú sieť Slovenska na mape tvorí spolu 289 sídel, čo je však iba asi 8 % všetkých sídel na Slovensku koncom stredoveku.

Korene a vývin miest

Mnohé mestá v Európe i Ázii jestvujú nepretržite už od staroveku. Mestá na Slovensku však medzi ne nepatria, všetky totiž vznikli až v stredoveku. Pri zakladaní miest a mestskej siete sledovali uhorskí panovníci dva hlavné ciele: hospodársky a obranný. V prvom prípade išlo o organickú súčasť európskeho vývojového trendu, v druhom prípade o trpkú skúsenosť z pustošivého vpádu Tatárov (Mongolov) roku 1241 – 1242, keď podľa odhadu zahynula priamo či následne (hladom a v dôsledku epidémií) minimálne tretina obyvateľstva Uhorského kráľovstva. Hlavne v Hornom Uhorsku (severnom), čiže zhruba na území dnešného Slovenska, sa od 13. storočia popri relatívne rozvinutej sieti hradov stávali čoraz významnejším činiteľom aglomerácie mestskeho charakteru.

Proces premeny obcí na mestá sa dynamizoval najmä v oblastiach rudných ložísk, na rušných cestách, vo frekventovaných podhradiach alebo na križovatke ciest. Priaznivé

podmienky premeny obce na mestskú formu sa utvárali aj v poľnohospodárskych oblastiach v najvýhodnejšie situovanej obci, ktorá bola prirodzeným strediskom úrodného kraja a často aj správnym centrom hradného panstva s dobrými predpokladmi na výrobu i trh. Poloha a príroda teda do značnej miery určila základný charakter troch typov miest na Slovensku: banských, obchodných (resp. remeselnícko-obchodných) a stredísk poľnohospodárskej výroby.

Významný podiel na vzniku a rozvoji miest v Uhorskom kráľovstve, a teda aj na Slovensku, mali kolonisti zo Západu, najmä z nemeckých krajín. Napokon, všetky stredoveké mestá na Slovensku i v Uhorsku sa riadili buď magdeburským (či inak severonemeckým) alebo norimberským (juhonemeckým či švábskym) mestským právom, resp. ich aplikovanými verziami. Je však nepochybné, že v čase príchodu prisťahovalcov – v dobových prameňoch označovaných *hospes* čiže hostia – tu už jestvovali sídla, kde bol hospodársky život na vyššej úrovni ako na dedinách, a že hospodársko-spoločenské pomery boli všeobecne na vysokej úrovni. Dobre rozvinutý bol najmä systém trhov.

Právnym podkladom vytvorenia miest boli príslušné donácie. Žiadne mesto však nezískalo mestské práva a výsady jedinou privilegálnou listinou. Hostom sa mestské výsady spravidla neudeľovali hneď po ich príchode, ale až s viacročným odstupom. Udelené výsady sa pritom vzťahovali nielen na cudzích kolonistov, ale zväčša aj na domáce pôvodné obyvateľstvo alebo aspoň na jeho časť. Najstaršie mestské privilégia získali napríklad: Trnava (1238), Starý Tekov (1240), Zvolen a Krupina ešte pred tatárskym vpádom (čiže pred 1241), Spišské Vlachy (1243), Košice (pred 1248), Nitra (1248), Banská Štiavnica (pred 1255), Banská Bystrica (1255), Nemecká Ľupča (1263), Komárno (1265), Kežmarok (1269), Gelnica (pred 1270), Bratislava (1291), Prešov spoločne s Veľkým Šarišom a Sabinovom (1299), spišskí Sasi dostali kolektívne privilégium už roku 1271.

V 14. storočí mestotvorný proces na území Slovenska zosilnel. K už zhruba 30 mestám s udelenými výsadami pribudlo ďalších okolo 60 lokalít, takže koncom 14. storočia možno hovoriť o približne 100 výsadných mestách či mestečkách v právnom zmysle. Mnohé z nich sa však z hospodárskeho hľadiska len nevelmi odlišovali od dedín.

Udelením privilégií mestá získali nielen práva, ale prevzali na seba aj isté záväzky. Bola to najmä povinnosť pravidelne platiť peňažnú daň kráľovi (*census*), pozemkovú daň (*terragium*), čo sa vzťahovalo iba na majiteľov nehnuteľností. Povinnosťou banských miest bolo platenie *urbury*, čiže odvádzanie osminy (pri striebre) alebo

desatiny (pri zlate) vyťaženej rudy. Väčšina miest mala povinnosť pohostiť kráľa, resp. zemepána a jeho sprievod pri návšteve mesta. Osobitné ustanovenia výsadných listín sa zaoberali odvádzaním cirkevného desiatku, ktorý patril diecéznemu biskupovi, neraz však tento desiatok poberal miestny farár. Pri plnení záväzkov voči vrchnosti sa všeobecne uplatňovala peňažná renta, teda všetky poplatky sa vyberali v peniazoch. Len v menších mestách s neúplnou samosprávou sa ešte zachovávalo odvádzanie naturálií.

Mestá na uhorský spôsob

Ako výsledok dlhotrvajúceho procesu sa v Uhorsku začiatkom 15. storočia vykryštalizovali dve kategórie miest: menšia skupina vyspelých a zväčša opevnených mestských sídlisk nazývaných *civitates* a veľký počet miest či mestečiek nazývaných *oppida*.

Ktorékoľvek rozvíjajúce sa mestské sídlisko mohlo pri dosiahnutí istých podmienok nadobudnúť charakter a postavenie mesta, či presnejšie uznanie za plnoprávne mesto aj bez opevnenia. Kráľ Žigmund (1387 – 1437) však presadzoval, aby mestské hradby boli základným kritériom na plné uznanie sídliska za mesto. Rozvinul tak v mestotvornom procese aspekt budovania pevných hradieb, ktorý už pred ním, avšak z iného hľadiska zakotvil kráľ Ľudovít I. (1342 – 1382). V zákone z roku 1351 sa nariaďovalo, že iba hradbami opevnené mestá (*civitates muratae*) sú oslobodené od platenia deviatku zemepánovi. V mestotvornom procese v Uhorsku sa teda už od polovice 14. storočia zraď tendencia, ktorú roku 1514 definoval Štefan Verbóci v právnej zbierke uhorského obyčajového šľachtického práva, ktorá sa skrátene nazýva ***Tripartitum*** a ktorá slúžila ako právna rukoväť až do roku 1848. Verbóci za mesto považoval „*mnohorakosť domov a ulíc obklopenú nevyhnutnými hradbami a baštami, ktorá je privilegovaná na dobré a dôstojné nažívanie*“.

Z uvedenej definície mesta je zrejmé, že opevnenie bolo nevyhnutným atribútom plnoprávneho mesta. Opevnenie a mestské hradby boli však aj stelesneným zdrojom oprávneného sebavedomia a sebadôvery mešťanov a vôbec všetkých obyvateľov stredovekého mesta. Prstenec hradieb poskytoval pocit istoty a zároveň navonok demonštroval okoliu sebestačnosť, prosperitu a nezávislosť mestskej komunity. Skĺbenie hospodárskej a vojenskej sily bolo teda hlavným krokom v procese konštituovania sa miest na privilegovaný, štvrtý stav uhorskej spoločnosti v stredoveku. Bez náležitej podpory zo strany panovníka by však nezávislosť a sloboda

miest bola len iluzórna. Svedčí o tom viacero príkladov, keď aj niektoré slobodné kráľovské mestá (ako napríklad Kežmarok či Nitra) po tom, čo ich kráľ daroval alebo dal do zálohu, upadli do dlhodobej či trvalej podriadenosti svetského alebo cirkevného feudála, čím klesli na úroveň zemepanských miest či mestečiek. Napokon, ani napriek vysokému stupňu autonómie a existencie mestskej samosprávy a murovaného opevnenia nemohlo byť vo vtedajších podmienkach nijaké mesto, a to nielen v Uhorsku, ale ani v celej Európe, odkázané samo na seba.

Na prelome 15. a 16. storočia sa právna kategorizácia miest v Uhorsku petrifikovala aj snemovými uzneseniami. Významným predelom rozlišovania medzi slobodnými mestami a mestečkami bol zákon z roku 1492, podľa ktorého sa všetkým mestám neohradeným murovanými hradbami ukladala povinnosť platiť zemepánom deviatok z naturálií. Roku 1498 sa v zákone kráľa Vladislava II. Jagelovského (1490 – 1516) vypočítava 10 najvýznamnejších miest v Uhorsku, z ktorých 6 bolo na území Slovenska: Košice, Bratislava, Bardejov, Prešov, Trnava a Levoča. Najpodrobnejšiu kategorizáciu miest v Uhorsku obsahuje zákon z roku 1514. Rozlišuje sa v ňom:

– 8 slobodných kráľovských miest, z toho na Slovensku 5, a to Košice, Bratislava, Trnava, Bardejov a Prešov, ktoré mali úplnú súdnu právomoc a ich najvyššou odvolacou inštanciou bol súd hlavného taverníka, podľa čoho sa tieto mestá nazývali aj taverníckymi mestami;

– 7 slobodných kráľovských miest, z toho na Slovensku 3 – Levoča, Skalica a Sabinov, ktorých najvyššou súdnou inštanciou bol súd kráľovského osobníka (personála), takže tieto mestá sa nazývali aj personálskymi mestami;

– slobodné banské mestá, medzi ktorými sa menovali Kremnica, Banská Bystrica, Zvolen a ostatné banské mestá (čiže Banská Štiavnica, Nová Baňa, Pukanec,

Ľubietová a Banská Belá). Ich hlavnou súdnou odvolacou inštanciou v civilných záležitostiach bol súd kráľovského osobníka (personála), v banských záležitostiach banská komora.

Všetky tri kategórie spomínaných miest si svoje výsadné postavenie udržali nielen do konca stredoveku, ale až do konca feudalizmu. Medzi slobodné kráľovské mestá vypočítané v zákone z roku 1514 a vo Verbóciho *Tripartite* sa nedostali viaceré mestá, ktoré v období neskorého stredoveku spĺňali podmienky či predpoklady plnohodnotných miest. Za takéto mestá treba považovať predovšetkým Gelnicu, Kežmarok, Komárno, Krupinu, Nitru, Trenčín a Žilinu. Ako je očividné, viac než polovica všetkých slobodných kráľovských miest či slobodných banských miest v Uhorsku bola na dnešnom území Slovenska, kde ku koncu stredoveku bolo približne 200 ďalších lokalít (sídliisk), ktoré z funkcionálneho hľadiska mali mestský charakter. V Uhorsku ani na Slovensku neboli z hľadiska veľkostnej kategorizácie veľké mestá. Budín ako najväčšie a súčasne hlavné mesto kráľovstva mal na konci 15. storočia do 15 000 obyvateľov. Najpočetnejšími mestami na Slovensku koncom stredoveku boli Košice a Bratislava, ktoré podľa európskej kategorizácie možno považovať za stredné mestá (5 000 – 10 000 obyvateľov). K menším stredným mestám (s 2 000 – 5 000 obyvateľmi) patrili Banská Štiavnica, Levoča, Trnava, Bardejov, Banská Bystrica, Prešov, Kremnica a azda aj Kežmarok. Ostatné mestá na Slovensku patrili do kategórie malých miest (do 2 000 obyvateľov) a prevažná väčšina mestečiek nedosahovala 1 000, ba mnohé ani 500 obyvateľov.

Koncom stredoveku nebol mestský stav v Uhorskom kráľovstve početný, lebo z právneho hľadiska sa k nemu rátali iba slobodné kráľovské mestá, ktoré na Slovensku tvorili okolo 5 % obyvateľstva z celkového počtu okolo pol milióna. V celouhorských reláciách približne 110 000 obyvateľov žijúcich v zhruba 30 slobodných kráľovských mestách tvorilo 3,8 % celkového počtu obyvateľstva. V porovnaní s ostatnou Európou išlo o nízky podiel, lebo napr. v nemeckých krajinách žilo vtedy v mestách do 15 % obyvateľstva.

Mestské zväzy a spoločenstvá

Podobne ako v iných častiach Európy aj v Uhorsku, a na Slovensku obzvlášť, sa niektoré mestá združovali v záujme ochrany svojich výsad a spoločných záujmov,

koordinácie postupu v jurisdikčných a vojenských otázkach. Na prelome stredoveku a novoveku, v čase nástupu reformácie, išlo aj o spolčovanie na báze konfesionálnych záujmov. Najčastejšie sa združovali mestá geograficky blízke, mestá príbuzného či rovnakého právneho okruhu alebo s podobnými či totožnými hospodárskymi záujmami. Najstarší mestský zväz má pôvod v Spoločenstve spišských Sasov, ktoré vzniklo na základe kolektívneho privilégia kráľa Štefana V. z roku 1271. Združovalo nemeckých hostí (*hospes*), čiže kolonistov osídlených v Popradskej a Hornádskej kotline. V čase potvrdenia kolektívneho privilégia kráľom Karolom I. roku 1317 patrilo do Spoločenstva spišských Sasov 30 väčších sídel, ktoré s príslušenstvom mali spolu 43 lokalít. Tento počet sa však už v prvej polovici 14. storočia zmenšil na 24, čím vznikol útvar nazývaný neskôr Provincia 24 spišských miest. Na čele jej samosprávy bol spišský gróf (*comes provinciae*) volený na obdobie 1 roka. Všetci obyvatelia spišských miest užívali spišské právo nazývané *Zipser Willkühr*. Pôvodne to boli zvyky a obyčaje, ktoré si saské obyvateľstvo prinieslo z vlasti, časom sa v ňom však uplatnili uhorské vplyvy, takže po spísaní sa už odlišovalo od saského práva. Roku 1412 uhorský kráľ Žigmund záložoval poľskému kráľovi Vladislavovi II. za 37 000 kôp českých grošov 13 najbohatších miest provincie. Zachovali si pôvodné výsadné postavenie a ustálil sa pre ne názov Provincia 13 spišských miest. Podolíneec, Hniezdne a Stará Ľubovňa, ktoré sa taktiež dostali do zálohu, nepatrili do tejto provincie, ale boli začlenené do hradných panstiev Ľubovňa a Podolíneec. Pôsobnosť poľskej správy sa obmedzila na dozor, ktorý vykonával starosta (kapitán) sídliaci na Ľubovnianskom hrade. Zálohované mestá boli opäť začlenené do Uhorska až roku 1772 pri tzv. prvom delení Poľska.

Mestá, ktoré neboli zálohované, utvorili na pôvodnom právnom základe nový samosprávny útvar nazývaný Provincia 11 kráľovských spišských miest. Výsadné postavenie si však neubránili, lebo už v druhej polovici 15. storočia klesli na úroveň poddanských mestečiek prípadne dedín a stali sa príslušenstvom Spišského hradu. Profesionálna a regionálna predurčenosť boli základom úzkej spolupráce a neskôr konštituovania sa Zväzu slobodných kráľovských banských miest na strednom Slovensku, známych aj pod názvom dolnouhorské banské mestá (*niederungarische Bergstädte*). Podľa ustáleného hodnotného poradia (rangu) sem v polovici 15. storočia patrilo spolu 7 miest: Kremnica, Banská Štiavnica, Banská Bystrica, Nová Baňa, Pukanec, Ľubietová a Banská Belá. Stredoslovenský banský revír zaujímal z celoeurópskeho hľadiska popredné miesto v ťažbe, zhuťňovaní a produkcii drahých kovov. Okolo polovice 14. storočia sa v Uhorsku vytťažilo približne 2 000 – 2 500 kg

zlata ročne, pričom len v samotnej Kremnici vtedy ročne vyprodukovali 400 kg, koncom 15. storočia asi 250 kg. Najväčším producentom striebra bol rudný revír v Banskej Štiavnici a Banskej Bystrici, kde sa v 2. polovici 14. storočia vytťažila podstatná časť z celouhorskej produkcie odhadovanej na 100 ton ročne, čo predstavovalo asi 25 % európskej produkcie striebra. Na prelome 15. a 16. storočia tu nastal útlm vo výrobe zlata i striebra, no stúpila produkcia medi, a to vďaka Turzovsko-fuggerovskej spoločnosti, ktorú roku 1495 založil domáci podnikateľ Ján Turzo a nemecký bankár Jakub Fugger z Augsburgu. Spoločnosť sa stala prototypom kapitalistického veľkopodniku s celoeurópskou pôsobnosťou, sídlila v Banskej Bystrici (odtiaľ názov *Neusohler Kupferhandel*) a prostredníctvom svojich faktórií vo Vroclave, Gdansku, Antverpách, Norimbergu a Benátkach vyvážala med' a striebro do celého civilizovaného sveta.

Ako osobitná odnož uvedeného spoločenstva banských miest sa vyvinuli venné mestá kráľovnej. Išlo o mestá a majetky, ktoré v 15. – 16. storočí prislúchali z titulu vena manželkám uhorských kráľov. Pôvodcom tejto ustanovizne bol kráľ Žigmund Luxemburský, ktorý roku 1424 udelil svojej manželke Barbore viacero slobodných kráľovských miest a kráľovských majetkov, či presnejšie pravidelné príjmy nimi odvádzané do kráľovskej pokladnice. Boli to už uvedené stredoslovenské banské mestá a ďalej kráľovské mestá Brezno, Krupina a Zvolen, ako aj hrady a hradné panstvá Dobrá Niva, (Slovenská) Ľupča, Šášov, Vígľaš, Zvolen. Panovník síce nemal právo venné majetky predat' či darovať, no stávalo sa, že ich zálohoval, najmä keď nebol ženatý. Venné mestá ako ustanovizne zanikli, keď roku 1548 kráľovná Mária, vdova po Ľudovítovi II. Jagelovskom, vtedy miestodržiteľka v Nizozemsku, vrátila všetky venné majetky svojmu bratovi, uhorskému kráľovi Ferdinandovi I. Habsburskému (1526 – 1564).

Prevažne obchodno-ekonomické záujmy stáli v popredí spoločenstva piatich slobodných kráľovských miest na východnom Slovensku. Tento zväz, známy pod názvom Pentapolitana či Pentapolis, sa definitívne dotvoril zhruba v polovici 15. storočia a združoval Košice, Levoču, Bardejov, Prešov a Sabinov. Zväz zohrával významnú úlohu najmä v tranzitnom obchode, keďže v príslušnom regióne sa križovali staré tranzitné cesty v smere juh – sever a západ – východ. Vedúce postavenie mali Košice, kde sa najčastejšie konali pravidelné porady zástupcov miest. Služby dobre organizovaného spravodajstva Pentapolitany a jej kontaktov v zahraničí využíval aj panovník, kráľovské úrady a veľmoži.

Tesnú spojitosť a spoluprácu s Pentapolitanou mal Zväz banských miest na východnom Slovensku, známych aj pod názvom hornouhorské banské mestá (*oberungarische Bergstädte*). Na štatutárnom zhromaždení roku 1487 v sídle kráľovskej komory v Košiciach sa stanovilo, že podľa dávneho zvyku a spravodlivosti majú banské mestá zasadať a hlasovať v poradí: Gelnica, Smolník, Rudabánya, Jasov, Telkibánya, Rožňava, Spišská Nová Ves. (Dve z týchto miest – Rudabánya a Telkibánya – sú na území dnešnej Maďarskej republiky.) O rangu, a teda aj dôležitosti miest v spolku rozhodovala nielen starobylosť a rozsah privilégii, ale aj hodnota vtedajšej produkcie baní. Vo východoslovenských banských revíroch sa oddávna ťažila železná ruda a drahé kovy, najmä striebro a meď. Len v Smolníku sa v 1. tretine 15. storočia vyrobilo ročne priemerne 182 ton medi. Už koncom 14. storočia tzv. spišská meď ovládla vtedajšie trhy v severnej Európe, cez Krakov a Toruň sa vozila do Gdanska a odtiaľ po mori do Švédska, Flámska a Anglicka. Vysoká produkcia drahých kovov na Slovensku prinášala veľké zisky kráľovskej pokladnici, bola však aj významným zdrojom obživy obyvateľov a súčasne prosperity patriciátu banských miest. Kríza vo výrobe a latentný sociálny antagonizmus medzi banským robotníctvom a patriciátom boli roku 1525 príčinou veľkej baníckej vzbury v Banskej Bystrici. Vzburá prerástla do baníckeho povstania, ktoré v rokoch 1525 – 1526 zasiahlo celú stredoslovenskú banskú oblasť. Išlo o najväčšie a vlastne jediné organizované ozbrojené sociálne hnutie v mestách na konci stredoveku v rámci celého Uhorska.

Mestská societa

Podľa starého nemeckého príslovia „*Stadtluft macht frei*” – čo možno voľne preložiť ako „Mestské ovzdušie oslobodzuje” – spočíval hlavný atribút stredovekého mesta v oslobodení sa spod jarma feudálnej (poddanskej) závislosti, či presnejšie v nadobudnutí osobnej slobody, lebo aj slobodné kráľovské mestá a ich plnoprávni občania boli v poddanskom (lénnom) vzťahu voči kráľovi. Príslušné mestské právo však neznamenal, že všetci mešťania či obyvatelia mesta si boli navzájom aj rovní, lebo v zásade sa delili na plnoprávných mešťanov a na ostatných obyvateľov so značne obmedzenejšími právami. Rozdielne sociálne, hospodársko-majetkové a politické faktory sa odzrkadľovali v hierarchicky štruktúrovanej mestskej komunite. Sociálna štruktúra mesta závisela od viacerých vnútorných i vonkajších okolností, bezprostredne však najmä od jeho veľkosti. Všeobecne pritom platí, že vo väčšom

meste bola spoločenská diferenciácia členitejšia a výraznejšia než v meste s menším počtom obyvateľov. Z veľkostnej kategorizácie miest na Slovensku vyplývalo, že spoločenské protiklady tu neboli natoľko výrazné ako napríklad v Budíne či vo veľkomestách západnej Európy. Čo do zámožnosti boli aj v našich stredovekých mestách tri základné spoločenské vrstvy: len málopočetný patriciát, široká stredná meštianska vrstva, v rámci ktorej sa prejavovala značná sociálna i majetková diferencovanosť, a napokon mestská chudoba, ktorú by však bolo priliehavejšie označovať za spodnú mestskú vrstvu, a to vzhľadom na obsahovú nejednotnosť i relatívnosť kritéria chudoby. Toto modelové sociálne vymedzenie kolíše čo do typov miest (kráľovských, zemepanských, obchodných, banských a pod.) i čo do skladby konkrétneho mesta. Možno ho podporiť zväčša len ojedinelými analýzami zachovaných mestských daňových súpisov, ktoré sa navyše neviedli podľa rovnakých kritérií. Spoločenská stratifikácia sa v každom meste odlišovala, navyše podliehala vlastnému vnútornému vývinu. Napríklad v Bratislave v polovici 15. storočia mali vedenie mesta v rukách najbohatší mešťania, ktorí platili daň vo výške 10 až 90 zlatých, tvorili 7,5 % obyvateľstva. K patriciátu patrili veľkoobchodníci, bohatší remeselníci majstri a zámožní majitelia viníc. Stredné mešťanstvo tvorili obyvatelia, ktorí platili dane vo výške 1 až 10 zlatých. Išlo o najpočetnejšiu skupinu z celkového počtu daňovníkov, tvorili 65,7 % zapísaných daňovníkov. Patrili sem najmä obchodníci, remeselníci, vlastníci menších vinohradov, námezdní robotníci a príslušníci inteligencie, čiže úradníci, učitelia, kňazi a podobne. Najchudobnejší obyvatelia Bratislavy tvorili až 27 % daňovníkov. Platili daň menšiu než 1 zlatý. Patrili sem nádenníci, námezдне pracujúci remeselníci, tovariši, učni, stavební robotníci, kramári a mestskí služobníci. Väčšina z nich bývala na predmestiach vo vlastných chalupách alebo v podnájme. Medzi mestskú chudobu treba pripočítať aj sluhov a slúžky, mnohých tovarišov a učňov, kočišov, povozníkov, teda všetkých tých, ktorí nemali vlastnú domácnosť a za ktorých platil daň zamestnávateľ. Okrem nich žili v meste aj mnohí tuláci, žobráci, zlodeji, profesionálni hráči a kaukliari, prostitútky, chudobní v špitáloch a rôzne iné deklasované živly.

Približne až tretina obyvateľov mesta nebola nositeľkou meštianskeho práva.

Uchádzač o jeho získanie musel predložiť písomné svedectvo o počestnom pôvode z miesta, odkiaľ pochádzal, resp. kde žil, lebo meštianske právo sa nezískavalo automaticky ani dedením, takže aj syn mešťana musel oň požiadať. Závažnou podmienkou prijatia mešťana bolo najmä preukázanie vlastníctva nehnuteľnosti v danom meste, čiže kúpa domu či pozemku alebo ich získanie sobášom s miestnou

meštianskou dcérou alebo vdovou. Spravidla až dvaja mešťania sa museli zaručiť, že dotyčný uchádzač splní túto požiadavku do roka a do dňa. Novoprijatý mešťan skladal slávnostnú prísahu pred richtárom a mestskou radou.

Najväčší atribút výsadnosti mesta spočíval v jeho autonómnej samospráve.

Reprezentovala ho zväčša 12-členná mestská rada na čele s richtárom a zväčša 24-členná (neskôr až 60-členná) širšia (vonkajšia) rada na čele s orátorom čiže rečníkom (*tribunus, Vormund*). Hlavným predstaviteľom mesta vnútri i navonok voči kráľovi či zemepánovi bol richtár (*iudex, Richter*), ktorý mal v rukách správu i súdnictvo.

Funkciu vykonával spravidla jeden rok. Ďalším významným funkcionárom mestskej samosprávy bol mešťanosta (*magister civium, Bürgermeister*), ktorý viedol administratívnu a hospodársku agendu mesta. Mestský kapitán bol výkonným veliteľom mestskej domobrany. Staral sa o vojenskú obranu mesta, o poriadok a bezpečnosť v prípade požiaru, čiže plnil aj dôležité policajné a protipožiarne úlohy.

Na konci stredoveku mali všetky výsadné mestá vybudovanú rozsiahlu a dobre fungujúcu správu skladajúcu sa z mnohých stálych zamestnancov a služobníkov.

Mestá boli strediskami remeselnej výroby. Remeselníci rovnakého či príbuzného odvetvia sa združovali v cechoch, ktoré v mestách na Slovensku vznikli pomerne neskoro. Prvý cech s napísaným štatútom vznikol roku 1415 v Podolínci, a to pre miestnych obuvníkov. Do konca stredoveku vzniklo v Košiciach 8 cechov, v Prešove 7, v Bratislave 6, v Levoči a Bardejove po 5, v Banskej Bystrici, Banskej Štiavnici a Kremnici po 3, v Kežmarku 2, v Ľubici, Komárne, Trnave, Spišskej Novej Vsi, Krupine a Nemeckej Ľupči (dnes Partizánskej) po 1 cechu. Cechy plnili skôr úlohu záujmových spolkov remeselníkov než organizácií, ktoré by bojovali za zastúpenie remeselníkov v mestských radách.

Najpočetnejšiu zložku obyvateľov miest na Slovensku tvorili Nemci. Na konci stredoveku sa však výrazne posilnili aj pozície Slovákov. Keďže mnohí Slováci prenikli do meštianskeho stavu, kráľ Ľudovít I. roku 1381 rozhodol, že napríklad v Žiline majú mať Slováci polovičné zastúpenie v mestskej rade. Národnostné požiadavky Slovákov sa satureovali aj v Trnave, kde vznikol konflikt medzi Nemcami a Slováckmi v súvislosti s voľbou mestského farára. Zasiahol doň sám kráľ Matej Korvín (1458 – 1490), ktorý roku 1486 rozhodol, že každý, kto by roznecoval národnostné spory, bude potrestaný smrťou. Emancipácia Slovákov sa prejavila aj v tom, že slovenčina bola úradným jazykom magistrátov mnohých, najmä menších miest. Pri poslovenčovaní miest v 15. storočí významnú úlohu zohrali husiti a ich posádky, ďalej vojská žoldnierskeho kapitána Jána Jiskru z Brandýsa, ako aj pobyt

bratříkov (zväčša potulných žoldnierov) na Slovensku. Ich vyčíňanie bolo príčinou úteku mnohých nemeckých mešťanov a následného zvýšeného prílivu Slovákov z okolia do miest.

Popri Nemcoch a Slovákoch žili v mestách na Slovensku v menšom počte aj Maďari a sporadicky aj Židia, ktorí ako kompaktná a navonok spoločensky uzavretá komunita obývali osobitnú mestskú štvrť. Židia v Uhorsku boli pod priamou ochranou kráľa, v mestách mali vlastnú samosprávu, čo ich však nezbavovalo povinnosti dodržiavať všetky krajinské a mestské zákony a nariadenia.

Súčasťou plnokrvného života v stredovekom meste bola nielen práca, ale aj slávnosti, zábavy a hry. Osobitným predstavením sa stali verejné popravy, ktoré sa konali zväčša počas trhových dní, keď bol v meste čulý ruch. Z najstaršieho bratislavského mestského súdneho protokolu a ostatných dobových dokumentov vysvitá, že v poslednom štvrtstoročí stredoveku sa v Bratislave vykonávalo 6 spôsobov trestu smrti: obesenie, lámanie v kolese, sťatie, upálenie na hranici, utopenie a rozštvrtenie. Uvedené poradie hrdelných trestov vyjadruje aj ich frekvenciu, pričom však ženy (zhruba 10 % z popravených) popravovali len utopením či upálením. Ani kruté tresty feudálnej justície nevykorenili zločinnosť. Verejné výstražné exekúcie sa však do veľkej miery naozaj neminuli účinku. Boli vzrušujúcim aktom, ktorý v ľuďoch vyvolával strach i hrôzu, no zároveň ich fascinoval. Vo väčšine miest na Slovensku stála šibenica pred najfrekventovanejšou mestskou bránou. Bola symbolickým a nanajvýš rukolapným posolstvom každému prichádzajúcemu, že v meste má panovať mier a pokoj, že v ňom niet miesta pre narušiteľov dobrého spolunažívania a páchatel'ov zločinu.

Formovanie miest na Slovensku a v celom Uhorsku bolo súčasťou procesu, ktorý prebiehal v celej Európe. Mestá v Uhorsku a na Slovensku však od samého začiatku predstavovali celkom osobitný typ mestského spoločenstva, ktorý nebol napodobením cudzích vzorov. Významnú úlohu v tomto vývoji zohral multietnicizmus, ktorý pozitívne obohatil charakter miest o pestrú škálu kultúrnych a zvykových hodnôt. Mestá na Slovensku a v Uhorsku boli – obrazne povedané – okrajovými tepnami a súčasne tykadlami západnej kresťanskej civilizácie, vďaka ktorým aj v stredovýchodnej Európe naplno pulzoval duch spoločenského progresu. Obrátenou stranou mince bol však aj partikularizmus a individualizmus sledujúci úzkoprse záujmy daného mesta. Tento postoj bol hlavnou príčinou toho, že až do konca stredoveku mestá napriek svojmu nepochybne významnému

ekonomickému potenciálu zohrávali v politickom živote krajiny a najmä v sfére mocenského vplyvu len druhoradú úlohu.

Použitá literatúra:

Banské mestá na Slovensku. Martin 1990.

Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytar. Werböczy István Hármaskönyve. Budapest 1897.

GRANASZTÓI, G.: A középkori magyar város. Budapest 1980.

JUCK, L.: Výsady miest a mestečiek na Slovensku (1238 – 1350). Bratislava 1984.

KARPAT, J.: Fiškálne hľadisko pri vzniku miest a ich rozvoji v stredoveku. In: Historické štúdie 19. Bratislava 1974, s. 99 – 108.

LEHOTSKÁ, D.: Vývoj mestského práva na Slovensku. In: Historica 10. SFFUK, Bratislava 1959, s. 65 – 114.

Spišské mestá v stredoveku. Košice 1974.

Vývoj správy miest na Slovensku. Martin 1984.

ŽUDEL, J.: Miestne názvy na Lazarovej mape Uhorska so zreteľom na územie Slovenska. Slovenská archivistika, 32, č. 2, 1997, s. 48 – 59.

Dušan Škvarna

Genéza moderných slovenských národných symbolov

Medzi frekventované pojmy súčasných sociálnych a politických vied patrí identita. Jednou z jej dôležitých zložiek je **národná identita**. Súčasná podoba národnej identity sa začala vytvárať počas civilizačných zmien, ktoré sa v Európe odohrávali od 2. polovice 18. storočia a trvali, dominantne ovplyvnené osvietenstvom a romantizmom, do polovice 19. storočia. V tomto období slabla, resp. zanikala stavovská spoločnosť a formovali sa základy novej občianskej spoločnosti. Dovtedajší kultúrny univerzalizmus i tradičné vlastenectvo spochybňovala alebo modifikovala príťažlivosť národa. Postupne sa dotvárala predstava, že národ tvorí odlišný, až uzavretý a sebestačný celok. Moderný svet Európy sa tak začínal atomizovať na národy s vlastnými kultúrami a identitami.

CHARAKTER NÁRODNÝCH SYMBOLOV

Obsah národnej identity determinovali rôzne mýty, symboly, legendy, tradície, stereotypy. Predovšetkým **národné symboly**, vyznačujúce sa skratkovitosťou, zrozumiteľnosťou a silnou emotívnosťou, zohrávali pri jej formovaní dôležitú rolu. Tlmili, až likvidovali regionálne, konfesijné, sociálne rozdiely v rámci etnika, posilňovali v ňom pocit spolupatričnosti a jednoty. Teda smerom dovnútra, na vlastné etnikum pôsobili integračne, smerom von, k jeho okoliu dezintegrovačne. Vďaka symbolom sa zvýrazňovali rozdiely medzi jednotlivými národmi, ich mentalitami a kultúrami. Posilňovali pozitívny obraz vlastného národa -- príťažlivé vlastnosti, schopnosti, vznešené až slávne dejiny, jedinečné poslanie v budúcnosti. Na strane druhej uchovávali aj negatívne momenty z historického i súčasného života -- pocity krívd, útlaku, utrpenia.

Národné symboly vyjadrovali historickú a prítomnú realitu len sčasti. Častejšie boli výsledkom účelových konštrukcií, ako vecných rekonštrukcií. Pritom však výstižne odrážali sociálnu stratifikáciu, politickú klímu, vzťah so susednými etnikami a pod. Na ich vytváranie vplýval rad vnútorných i vonkajších, súčasných i historických momentov. Neustále sa **konfrontovali s okolím**: slovenský prípad najmä s uhorským, maďarským, českým, slovanským, tiež nemeckým. Niekedy stáli slovenské symboly voči symbolom tohto okolia v opozícii až negácii, inokedy sa ním inšpirovali, ba až stotožňovali.

V slovenskom prípade hrala dôležitú úlohu takmer tisícročná existencia Uhorska a silné uhorské vlastenectvo. Spoločná uhorská minulosť sa podpísala pod to, že Slováci a Maďari (či skôr ich elity) vyznávali rad spoločných tradičných symbolov, alebo aspoň slovenské symboly harmonizovali s uhorským štátnym kontextom. Rozdiely narastali iba postupne. Výber symbolov ovplyvňovala rovnako silná citová väzba slovenských vlastencov na slovanstvo. Dôležitým momentom bolo aj konfesiónálne rozdelenie Slovákov a presvedčenie ich evanjelickej menšiny o kmeňovej jednote Slovákov a Čechov. Formovanie symbolov determinovala taktiež pozícia, v ktorej sa ocitla národná idea voči existujúcemu štátu a jeho oficiálnej ideológii. Napríklad maďarské národné hnutia malo podmienky na to, aby sa stotožnilo s tradíciou uhorskej štátnosti, preto prebralo celú mozaiku symbolov spojených s jeho minulosťou i súčasnou politikou. Takúto možnosť slovenská národná idea, ktorú oficiálna politika a ideológia neuznávala a spochybňovala, nemala.

Symbole mali **rozličný charakter**. Jedny sa inšpirovali minulosťou, druhé sa viazali na tzv. hrdinov, významné osobnosti, ďalšie vznikli na základe uctievania ozbrojených konfliktov alebo udalostí prítomnosti, spojených s politikou štátu či nacionálne podfarbenými konfliktmi. Ďalšia časť národných symbolov sa viazala na ľudovú resp. vysokú kultúru, na prírodu, alebo sa inšpirovala typickými javmi regiónov. Ich štruktúra bola, prirodzene, u každého národa odlišná.

SYMBOLY SPOJENÉ S HISTÓRIOU

Keďže historizmus sa stal arénou nacionálnych zápasov, veľmi silné zastúpenie v symbolike každého moderného národa mala historická tradícia. Z minulosti sa vyberali tie momenty, ktoré zdôrazňovali starobylosť, slávnu minulosť, historickú štátnosť, samostatné postavenie. Historické symboly mali posilniť autoritu súčasnej národnej idey a dodať jej rozmer legitimacy. S obľubou sa dával starším historickým symbolom nový, národný obsah.

V tejto súvislosti možno v slovenskom prípade sledovať viacero tendencií. Na jednej strane slovenskí a maďarskí patrioti vyznávali **spoločné symboly spojené s uhorskou štátnosťou a vlastenectvom**. Pestovali kult domácich, uhorských svätcov, panovníkov, najmä Arpádovcov, oceňovali zlomové historické udalosti Uhorska. Na strane druhej maďarské elity vnímali tradičné uhorské symboly ako maďarské,

stotožňovali ich s maďarským etnikom a jeho kultúrou. To vyvolalo u slovenských patriotov **záujem kultivovať vlastnú historickú tradíciu a kolektívnu pamäť**. Vyzdvihovali tie momenty dejín, ktoré označovali za slovenské. Za súčasť tohto "poslovenčovania" minulosti považovali aj vytváranie samostatných, špecifických slovenských symbolov. Niektorým spoločným historickým symbolom Uhorska dávali iné atribúty ako maďarská strana. Napr. sv. Štefana nevnímali len ako zakladateľa uhorskej štátnosti a svätca, ale aj ako symbol spravodlivosti a rovnoprávnosti uhorských národov. Zdôrazňovali podiel Slovákov a ich veľmožov na obrane Uhorska (najmä pred Turkami) a jeho kultivácii.

Počnúc osvietencami začali slovenskí intelektuáli zdôrazňovať oveľa viac ako ich predchodcovia preduhorské obdobia dejín. Dokonca symboly spojené s nimi zaujali v slovenskej symbolike centrálné miesto. Roku 1780 vykonštruoval J. Papánek panteón slovenských vládcov od čias Krista po **Veľkú Moravu**, ktorá získala medzi národnými symbolmi exkluzívne miesto. Cieľavedome sa interpretovala ako štát Slovákov a jej knieža **Svätopluk ako slovenský vládca**.¹ Symbol Veľkej Moravy mal vytvárať pocit tradície vlastnej historickej štátnosti, kultúrnej vyspelosti a slávy Slovákov v minulosti, mal posilniť ich sebavedomie a potvrdiť právo na rovnoprávne postavenie v súčasnosti. Osvietenci ešte nepociťovali medzi Uhorskom a Veľkou Moravou anagonizmus, Uhorsko vnímali ako prirodzeného pokračovateľa Veľkej Moravy, v ktorom spolunažívali Maďari a Slováci pokojne. Na začiatku 19. storočia však badať u časti slovenských vzdelancov posun vzťahu voči Uhorsku. V ich očiach už Uhorsko neharmonizovalo s Veľkou Moravou. Jej zánik vnímala stále väčšia časť z nich ako osudový, až katastrofický zlom a nešťastie.

Vzrástol tiež záujem o kult tzv. domácich **svätcov Cyrila a Metoda**, ktorí sa vnímali ako "najväčší slovenskí apoštolí", ktorí vykonali veľa práce "pre spaseň nášho slovenského národu".² Ich kult sa prehlboval a romantickí štúrovci odvodzovali počiatky slovenskej kultúry od nich. Memorandum národa slovenského z roku 1861 požiadavkou ako "ochrancov vzývať svätých bratov Cyrila a Metoda" sa pokúsilo o schválenie tohto kultu za oficiálny symbol Slovenska.³ O dva roky neskôr, pri tisícročnom výročí príchodu Cyrila a Metoda na Veľkú Moravu, súhlasila Svätá stolica, aby sa každoročne 5. júla konali liturgické oslavy na ich počesť.⁴ Oslavy v rôznych regiónoch Slovenska boli mimoriadne intenzívne. Aj vďaka týmto

momentom prijala značná časť slovenskej verejnosti už v 2. polovici 19. storočia cyrilometodský symbol za svoj.

Symboliku ovplyvnil, najmä na konci 18. storočia, konfesionálny dualizmus Slovákov. Ak katolícky okruh uctieval domácich, uhorských svätcov, evanjelický okruh pestoval naďalej aj **tradičné protestantské symboly**, často spojené s českým etnickým prostredím. Nemali však už iba cirkevný, ale aj národný rozmer; husitstvo a Ján Hus sa vnímali ako vzor statočnosti národa, Biela Hora zasa ako jeho tragédia.⁵ Z domácich reformátorov sa vyzdvihoval predovšetkým J. Thurzo, už nielen ako ochranca evanjelikov v Uhorsku, ale aj ako slovenský aristokrat. Po kodifikácii spisovného jazyka roku 1843 a prijatí národnej svojbytnosti Slovákov štúrovcami poklesol význam symbolov spojených s českým prostredím.

Hoci slovenskí patrioti prijímali dejiny Uhorska za svoje, usilovali sa eliminovať maďarské symboly a mýty vlastnými. Z histórie Uhorska zdôrazňovali tie momenty, v ktorých sa dalo vykonštruovať **oddelené postavenie Slovenska**. Poslovenčili tak napr. oligarchov Matúša Čáka zo 14. storočia či Jána Jiskru z 15. storočia, ospevovali ich ako slovenských stredovekých vládcov. Podľa L. Štúra "Matúš Trenčiansky, ktorý sa dominus Vagi et Tatrae nazýval, skoro nad celým Slovenskom vládol; poniektorí tiež tvrdia, že osobitnú ríšu v Tatransku založiť mienil".⁶ Slovenskí politici otvorene označili Uhorsko za symbol tisícročného útľaku Slovákov prvýkrát až koncom roka 1848.

VOJENSKÉ SYMBOLY

Z **odbojných hrdinov** sa vyzdvihovali veľkomoravské kniežatá, najmä Svätopluk, ďalej veľmoži bojujúci proti Turkom, najmä pred rokom 1843 aj husita Ján Žižka. Po revolúcii sa pripomínali tiež výročia bitiek z rokov 1848 a 1849 a ich martýri, ktorí sa uctievali ako hrdinovia a obeť boja za slobodu národa.⁷ Význam tohto martýria sa však v neskorších desaťročiach marginalizoval. Celkove bola slovenská národná symbolika na vojenské a vojnové symboly veľmi chudobná.

OSOBNOSTI a UDALOSTI PRÍTOMNOSTI

Od začiatku 19. storočia sa uctievali aj slovenskí, resp. slovanskí velikáni - **učenci a politici**. Vďaka idealizácii vyznievali ako svätci, stelesňujúci pozitívne hodnoty a vlastnosti. Ich postréty viseli v bytoch mladých štúrovcov, oslavovalo sa aj ich

uzdravenie či životné jubileá (napr. J. Kollár).⁸ Medzi významnými Slovákmi sa ocitli napr. Móric Beňovský, o ktorom sa hrali divadelné predstavenia, či Ď. Kossuth, ktorému štúrovci venovali almanach Nitra z roku 1844. Katolícki bernolákovci uctievali najmä A. Bernoláka.⁹ Symbolický význam a označenie dôležité historické medzníky nadobúdali aj udalosti spojené s nacionálnymi konfliktmi: odvolanie Ľ. Štúra z Katedry na evanjelickom lýceu 1. 1. 1844, či zápasy na pôde evanjelickej cirkvi po zvolení grófa K. Zaya za jej generálneho inšpektora.¹⁰ Prirodzene, to platí aj o zlomových momentoch revolúcie 1848/49 a aktivitách na začiatku 60. rokov.

HYMNICKÉ PIESNE A HERALDICKÉ SYMBOLY

V prvej polovici 19. storočia, v konfliktných situáciách a pocite útlaku Slovákov sa zrodili aj dnešné štátne symboly Slovenskej republiky. Predovšetkým počas ozbrojených konfliktov v rokoch 1848/49 vzrástol význam a dosah hymnických piesní, z ktorých sa medzi najdôležitejšie symboly zaradili tri - **Hej Slováci, Nad Tatrou sa blýska, Kto za pravdu horí**. Prvú zložil S. Tomášik roku 1836, sklamaný z ponemčenej Prahy, druhú J. Matúška ako protest proti odvolaniu Ľ. Štúra z funkcie námestníka profesora na evanjelickom lýceu a tretiu K. Kuzmány počas prvých, patetických a nádejných dní revolúcie 1848.

Slovenské zástavy a kokardy sa objavili na zhromaždeniach vo viacerých mestečkách na jar 1848. Z dokumentov požadovali prvýkrát zákonné uznanie zástavy Nitrianske žiadosti z 28. 4. 1848 a Žiadosti slovenského národa z 10. 5. 1848.¹¹ Spočiatku mala mať zástava červeno-bielu podobu, no už v povstaní v septembri 1848 viali nad hlavami jeho účastníkov bielo-modro-červené zástavy. V tomto povstaní sa objavil aj **slovenský znak** s dvojkrížom na trojvrší. Tento znak označoval Horné Uhorsko, teda približne územie Slovenska, už od stredoveku. Počas národného obrodzenia sa zmenil z teritoriálneho symbolu na národný - symbol Slovákov. Blízko k nemu mal roku 1845 aj prvý pokus ustanoviť spolkový znak. Na pôde Tatrína sa totiž diskutovalo o jeho pečati a jeden z dvoch návrhov znel: Tatry s krížom, so zaťatou strelou a vychádzajúcim Slnkom.¹² Znak i zástavy sprevádzali roku 1848 akcie za politické a územné vyčlenenie Slovenska v rámci Uhorska (prezentovali sa spoločne s uhorskými symbolmi), po vyhrotení mocenských a nacionálnych sporov počas roka 1849 za jeho oddelenie od Uhorska (spoločne s cisárskymi symbolmi). Zástava a znak sa objavovali pri všetkých významnejších slávnostiach aj v 50. a 60. rokoch, napr. počas

cesty cisára Františka Jozefa po Uhorsku, resp. Slovensku roku 1852, pri pohreboch významných vlastencov, na memorandovom zhromaždení roku 1861 či pri otvorení Matice slovenskej v Martine. Dokument Memorandum národa slovenského sa pokúsil o konštituovať slovenský znak v podobe "cisárskeho dvojorla s bielym dvokrížom na troch modrých vrchoch v červenom poli".¹³

PRÍRODNÉ MOTÍVY

Významné miesto v symbolike zaujímala tiež príroda a prírodné javy. Od začiatku 19. storočia strácala aj ona neutrálny obsah a začínala sa vnímať ako jedinečný fenomén, ktorý verne odráža národný duch Slovákov. Jedným z najtypickejších symbolov slovenskosti sa stali **Tatry**.¹⁴ Pod týmto označením sa nechápali iba Tatry v dnešnom význame, ale majestátna horská karpatská krajina. Tatry, Tatransko neraz splývali so Slovenskom, stávali sa jeho synonymom. Vyjadrovali mohutnosť, nepoddajnosť, hrdosť, stálosť. Magično až mystično Tatier znásobovalo presvedčenie, že sú tmelom slovanstva, veď podľa dobovej teórie sa v ich útrobach odohral jedinečný historický akt - etnogenéza Slovanov. Napr. podľa L. Štúra "jsou kolébkou Slovanskou...Tatry nejsou temné, zasmušilé, jak germanské Alpy, ale vážne, světlé, milostné...V Tatrách máš všecka téměř nářečí Slovanská...Z tohoto ohledu bys Tatry nazvati, mohl srdcem Slovanstva, i jak ze srdce cit se rozlívá a v něm vězí, tak pocit vzájemnosti naši hluboko tkví v Tatrách, z nichž se i rozlívati počal poprvé".¹⁵ Tak sa javili Tatry ako stred Slovanstva. Z toho vyplynulo tiež stredové postavenie slovenčiny a Slovákov medzi Slovanmi. J. Kollár tvrdil, že ich "nářečie stojí gramaticky a zemepisne v strede všetkých slovanských nářečí: lebo Karpaty alebo Tatry sú a ostávají kolískou Slovanov".¹⁶

Za symboly slovenstva (i slovanstva) sa označovali aj konkrétne „tatranské" vrcholy, napr. Poľana, Javorina, Sitno, Zobor a najmä **Kriváň**. Výstupy na ne sa už nevnímali ako obyčajné výlety, ale ako národné manifestácie. Za strom Slovanov a Slovákov sa považovala najčastejšie **lipa**, ktorá mala vyjadrovať ich šľachetnosť a predstavovala protipól germánskemu dubu, ktorý sa označoval za neužitočný a nepoddajný.¹⁷

Medzi symboly sa zaradovali aj rieky, najvčastejšie **Dunaj**, tiež Váh a Hron.

Symbolický význam nadobúdali aj ďalšie javy spojené s prírodou, napr. vatry na horách vyjadrovali slobodu, sokol resp. orol zasa slobodomyselnosť a neohorzenosť.

INŠPIRÁCIE EUDOVOU KULTÚROU

Vysokú kultúru obohatili a vymedzili nové, dovtedy nepovšimnuté hodnoty. Umožnila to rehabilitácia ľudovej kultúry a intímne chápanie národa spájané najčastejšie s Herderovskou koncepciou spoločnosti. Vyzdvihnutie ľudovej kultúry tiež umožnilo, aby sa niektorí hrdinovia uctievaní ľudovou tradíciou, postupne menili na národných hrdinov. Dôležité miesto zaujímal najmä **fenomén zbojníctva**. Zbojnícky heroizmus sa už na začiatku 19. storočia skoncentroval na osobnosť **Juraja Jánošíka**. Nový národný hrdina zosobňoval vzdor a silu, radikálny odpor proti sociálnej a ľudskej nespravodlivosti a útlaku, bájneho osloboditeľa.¹⁸ Nie náhodou sa oslava Tatier (hôr) často spájala s oslavou Jánošíka (zbojníka). Tento symbol odrážal neistotu z budúcej premeny Uhorska ako aj silné sociálne cítenie národného hnutia a črtajúci sa jeho plebejský rozmer.

Aj v spojitosti s jánošíkovským kultom sa dostávala do popredia dovtedy okrajová **pastierska (valašská) kultúra** a fenomény spojené s ňou sa označovali za typické znaky Slovákov (bača, valaška, koliba, odzemok, opasok). Tak už nielen hodnoty širšie vymedzenej ľudovej kultúry ale aj jej časti - pastierskej kultúry - sa objavovali v panteóne národných symbolov. Platí to o ľudových krojoch, piesňach, tancoch, jedlách a pod. Pred rokom 1848 sa však ešte len kryštalizovalo, ktoré z nich získajú dlhodobejšie status národných symbolov.

VYSOKÁ KULTÚRA

Skromné zastúpenie mali symboly, ktoré sa inšpirovali tzv. vysokou kultúrou, alebo vznikali v jej rámci. Spôsobil to predovšetkým fakt, že tradičné hodnoty vysokej kultúry a históriu Uhorska interpretovala maďarská strana ako typické maďarské symboly ako aj to, že slovenská strana nemala zázemie na pestovanie náročnejších foriem kultúry a silnú prevahu v nej nadobúdala plebejská zložka. Z tejto sféry tak hrali dôležitejšiu rolu v národnej symbolike najmä umelé hymnické piesne (zväčša ovplyvnené ľudovou slovesnosťou), spomínané historické osobnosti a udalosti a **divadelné predstavenia**, resp. **zábavy** (bály), ktoré sa označovali ako národné alebo slovenské (slovanské).

SLOVANSKÉ INŠPIRÁCIE

Silné zastúpenie mali symboly, ktoré sa viazali na slovanstvo. Zlomové, najmä tragické momenty z dejín Slovanov považovali slovenskí vlastenci za imanentnú záležitosť Slovákov. Svedčí o tom napríklad aj pokus uctievať **slovanské národné**

sviatky. Za také považovalo okolie Jána Kollára bitky na Kosovom poli a na Bielej Hore a Kosciuskovo povstanie. Kollár držal na tieto výročia trikrát do roka akýsi národný pôst.¹⁹ Neúspešne skončil pokus štúrovcov zostaviť kalendár slovanských národných sviatkov.²⁰ Úspešnejšie sa im však darilo pestovať **kult veľkých Slovanov**, čím sa sa tiež dokazoval dôstojný podiel Slovanov na civilizácii.²¹ Neraz sa za Slovanov označovali aj významné historické osobnosti len na základe etymológie. Naríklad podľa novinára D. Licharda mohol byť Slovanom aj J. Guttenberg, lebo toto meno v slovenskom preklade znie ako Kutnohorský.²² Najmä od 30. rokov si mnohí slovenskí vlastenci manifestačne pridávali ku krstným menám ešte jedno meno s jednoznačným slovanským (resp. slovenským) základom. Znamenalo to začiatok vytvárania **národných osobných mien**.

POZDVIHNUTIE REGIONÁLNYCH SYMBOLOV NA NÁRODNÉ

V prípade Slovákov sa veľmi zložito vytváralo ich mestské národné centrum a slovenské aktivity sa odohrávali na okraji záujmu väčšiny obyvateľov miest. Pritom predstavitelia národného hnutia túžili označiť nejaké mesto za srdce slovenského pohybu. Až do 60. rokov, keď sa ním stával Martin, také centrum, ako mali Česi v Prahe či Chorváti v Záhrebe, jednoducho Slovákom chýbalo. O to viac sa utiekali k tým fázam dejín, ktoré mali pripomínať slávu Slovákov. Najväčšiu úctu si získavala **Nitra** ako centrum starobylosti, Veľkej Moravy a sídlo Svätopluka a Metoda.²³ Názov Nitra dostal almanach, ktorý vydávali štúrovci, scenéria Nitry sa objavovala na divadelných kulisách, roku 1863 došlo k pokusu, aby sa stala centrom osláv výročia príchodu Cyrila a Metoda na Veľkú Moravu.²⁴ Zdôrazňovala sa tiež veľkomoravská minulosť Bratislavy, kde mali prevahu Nemci. Symbolický charakter nadobúdala aj Banská Štiavnica, Trenčín, Trnava, s ktorými sa tiež spájali nádeje, že by sa mohli stať centrami národného života.

V úlohe symbolov vystupovali aj hrady. Vyzdvihovali sa predovšetkým ako pamätníci slávy a slobody Slovákov počas Veľkej Moravy (Devín), ich svetlých chvíľ v Uhorsku (Trenčín) a bojov proti Turkom. Predovšetkým **Devín**, na ktorý konali bratislavskí študenti vychádzky s presným programom, nadobúdala priam sakralizovaný význam.

Do panteónu národných symbolov sa najmä v 50. rokoch zaradili hodnoty z ľudového, zvlášť pastierskeho prostredia, ktoré dovtedy mali regionálny dosah. Vo

veľkej miere išlo o javy spojené s horským a podhorským prostredím, nie s rovinou. Bezpochyby vďaka Sládkovičovmu básnickemu dielu Detvan sa povýšili zo symbolov Podpoľania na národné svojrázny **detviansky kroj** a ešte jedinečnejší hudobný nástroj **fujara**. Za typické jedlá Slovákov sa najčastejšie považovali demikát (bryndzová polievka), **bryndzové a kapustové halušky**, z alkoholických nápojov hriatô, borovička. Zo zamestnaní najvýraznejšie symbolizoval Slováka **drotár**. Pritom išlo zamestnania viazané prakticky len na región Kysúc. Vďaka vysokej mobilite stelesňoval drotár Slováka najskôr v očiach Maďarov, Čechov, Nemcov, až potom ho prijala za národný symbol aj slovenská vlastenecká spoločnosť.

ZÁVEREČNÉ ZHRNUTIA

Vytváranie slovenských národných symbolov vykazovalo rad podobných parametrov ako u okolitých etník, zároveň sa vyznačovalo aj špecifickými znakmi. Prvé obrysy začínali nadobúdať najmä v 80. rokoch 18. storočia, ich počet bol ešte skromný. Najintenzívnejšie sa formovali v 30. a 40. rokoch 19. storočia, kedy už proces "znárodňovania" zasiahol prakticky všetky oblasti života. Tento proces nepriamo urýchlil obraz maďarského Uhorska, ktorý rozvíjali maďarskí politici a publicisti. Národné symboly nadobudli nové funkcie počas revolúcie 1848/49, kedy sa zvýraznil ich politický rozmer: mali podporovať štátoprávne ambície, reprezentovať územie, politické inštitúcie. V 50. a 60. rokoch 19. storočia už bola zostava národných symbolov stabilná, no naďalej sa dotvárala a potvrdzovala dominancia niektorých z nich.

Slovenská symbolika syntetizovala uhorské, slovanské, české a samozrejme, slovenské podnety a inšpirácie. Charakter symbolov bol rôzny. Vyjadrovali bolestíntvo i optimizmus, hrdíntvo i poddajnosť, mali majestátny i komorný výraz. Vyjadrujúcu túžbu po slobode idealizovali vlastný národ, zveličovali zašlú slávu i súčasné utrpenie. Na jednej strane mali defenzívny charakter - mali slúžiť ako prostriedok obrany pred asimiláciou a národným útlakom, na strane druhej boli nástrojom budovania novej, národnej identity a mali umožniť, aby sa Slováci ako rovnoprávny partner integrovali do širších spoločenstiev (Uhorska, monarchie, slovanstva, Európy). Význam a prítlačivosť jednotlivých symbolov kolísal, rozličná bola aj ich trvácnosť. Niektoré pretrvali až do súčasnosti, na niektoré sa zabudlo, ďalšie sa modifikovali, iné vznikli až v neskorších obdobiach.

V porovnaní s maďarskými symbolmi boli slovenské podstatne skromnejšie. Na tvorbe slovenskej symboliky sa v tomto období podieľalo maliarstvo a divadlo veľmi skromne a vôbec ju nevyjadrovali také oblasti ako sochárstvo, hudba, opera. V slovenskom prípade hrali väčšiu váhu ako u okolitých etníc symboly ľudovej proveniencie, oslava nižších sociálnych vrstiev, slovanstva, mýtus skromnosti, demokratický charakter Slovákov. V strede symboliky sa ocitli symboly spojené so zbojníctvom, dôraz na prírodu a najmä od 40. rokov aj s javmi pastierskej kultúry. Podstatne slabší význam zohrávali tzv. bojové symboly (vojvodcovia, bojovníci bitky), symboly spojené s oslavou Uhorska a jeho dejín (panovníci, dvorania, aristokracia), symboly viažuce sa na mesto a šľachtické prostredie. To tiež odrážalo zvýšený dôraz slovenského národného hnutia na rovnosť, spravodlivosť, odpor k výsadám v porovnaní s okolitými národnými hnutiami. Pritom slovenské symboly vyjadrovali v oveľa väčšej miere utrpenie a útlak ako víťazstvá a úspechy, oveľa viac obavy ako sebavedomie. Tento fakt odrážal deformovanú sociálnu skutočnosť (chabé angažovanie sa majetnejších a vzdelanejších vrstiev v prospech slovenskej národnej idey) a politickú diskrimináciu Slovákov (maďarizácia).

Zložito sa vytváral ich vzťah k oficiálnym symbolom, ktoré sa už často stotožňovali s maďarským etnikom. Jednou tendenciou bola snaha harmonizovať slovenské symboly so štátnymi, druhou zasa oslabovať väzby na uhorský historický a kultúrny kontext a s ním spojené oficiálne symboly, ba v kritických momentoch (rok 1849) ho až odmietnuť a vytvárať mimo neho homogénne slovenské národné spoločenstvo s vlastnou kolektívnou pamäťou. Tieto dve tendencie sa prejavovali s rôznou intenzitou v závislosti od politických pomerov.

Tvorcami národných symbolov bola nepočetná elita vzdelancov. Ich publicita a zázemie bolo skromné. Vyvíjali sa na okraji oficiálneho života, ich prijímateľmi a obdivovateľmi bola zväčša úzka vlastenecká spoločnosť. Širšiu verejnosť oslovovali iba sporadicky, najintenzívnejšie v krízových momentoch. Prvýkrát sa tak stalo počas revolučného dvojročia. Vtedy používali slovenskí dobrovoľníci vlajku a znak so súhlasom cisárskej Viedne, čím tieto dva kľúčové symboly nadobudli aspoň na krátko status oficiality. To isté, ešte vo väčšom meradle platilo aj o prvej polovici 60. rokov. Hoci sa dotváranie národnej symboliky nezastavilo ani v nasledujúcich desaťročiach, po rakúsko-uhorskom vyrovnaní sa dialo v podstatne nepriaznivejších podmienkach a nežičlivej atmosfére. Ich dosah na verejnosť, s výnimkou Slovákov v USA, bol

skromný a mali iba súkromný, nie oficiálny charakter. Národné symboly nadobudli masový dosah, teda oslovili celú slovenskú spoločnosť až po roku 1918.

Poznámky

¹ Z tohto obdobia pochádza aj prvé vyobrazenie Svätopluka v diele J. Fándlyho: *Compendiata historia gentis slavae*. Trnava 1793

² Fándly Juraj: Výber z diela. Pripr. J. Tibenský. Bratislava 1954, s. 340.

³ Bokes, F. (ed.): *Dokumnty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848--1914*, zv. 1. Bratislava 1962, s. 371

⁴ Pozri Vragaš, Š.: *Cyrlometodské dedičstvo v náboženskom, národnom a kultúrnom živote Slovákov*. Bratislava 1991, s. 81

⁵ Český prípad názorne ukazuje, ako sa sa vzdŕaľovali národné symboly od obsahu svojich historických predlôh. Česi boli až na výnimky etnikom s katolíckum obyvateľstvom, predsa však základ ich symbolov tvorili tie, ktoré boli spojené s kritikou katolicizmu, resp. reformáciou: okrem J. Husa husitizmu napr. J. A. Komenský, P. Chelčický, pražská defenestrácia 1618. Tieto symboly vyjadrovali bôľ nad oslabením českej štátnosti, prílivom nemeckej šľachty do Čiech, nesúhlas s politikou katolíckych Habsburgovcov.

⁶ Štúr, L.: *Dielo v piatich zväzkoch*. Zv. II. Ed. J. Ambruš. Bratislava 1956, s. 45

⁷ Pozri Rapant, D.: *Slovenské povstanie 1848--49*. Diel IV., časť 1. Bratislava 1963, s. 250, 264

⁸ Pozri Béder, J.: *Spoločnosť česko-slovanská a slovanský ústav v Bratislave v rokoch 1835--1840*. In: *Sborník štúdií a prác Vysokej školy pedagogickej v Bratislave*, zv. I, zošit 1--4, Bratislava 1957, s. 34; Horváth, P.: *Anton Bernolák (1762--1813)*. Bratislava 1998, s. 225-6

⁹ Tamže, s. 221--226.

¹⁰ Pozri Listy Jána Francisciho I. Pripr. M. Eliáš. Martin 1990, s. 14, 47, 48

¹¹ Pozri Bokes, F.: *Cit. d., s., s. 23*

¹² Pozri Rapant, D.: *Tatrín*. Turč. Sv. Martin 1950, s. 9.

- ¹³ Bokes, F.: Cit. d., s. 371
- ¹⁴ Najnovšia štúdia o Tatrách Lipták, L.: Tatry v slovenskom povedomí. Slovenský národopis, 49, 2001, č. 2, s. 145--161
- ¹⁵ Listy Ľudovíta Štúra I. Pripr. J. Ambruš. Bratislava 1954, s. 354--5
- ¹⁶ Kollár, J.: Pamäti z mladších rokov života. Zost. K. Rosenbaum. Bratislava 1972, s. 256
- ¹⁷ Macura, V.: Znamení zrodu. Praha 1995, s. 91
- ¹⁸ Najnovšie pozri Goszcynska - s.49, 50,59
- ¹⁹ Sziklay, L.: Maďarské vzťahy Jána Kollára v Pešti. In: Dějiny a národy. Praha 1965, s. 87
- ²⁰ Pozri Béder, J.: Cit. d., s. 33--34
- ²¹ Štúrovci zostavili zborník básní venovaných trinástim významným Slovanom. Pozri City vděčnosti mladých synů Slovenska. Pripr. V. Matula. Bratislava 1959
- ²² Domová pokladnica. Kalendár na rok običajní:1847. V Skalici, s. 114--115
- ²³ Ján Kollár zaradil pieseň Nitra milá, Nitra svojich Národných spievaniek. Bratislava 1953, s. 82. Patrila tiež medzi najobľúbenejšie piesne štúrovcov i nasledujúcich generácií národných obrodencov.
- ²⁴ Pozri Zpráva slovenského národního divadla Nitranského v Sobotišti. Bratislava, b.u.r., s. 17; Vragaš, Š.: cit. d., s. 81

Konfesionálna otázka v slovenskej politike (1848-1918)

Vplyv konfesionálnych faktorov v slovenskej politike v období od revolúcie 1848-1849 do rozpadu Rakúsko-Uhorska roku 1918 treba posudzovať v reálnych podmienkach vývinového procesu slovenskej spoločnosti a rešpektovať pritom jej špecifické, historicky podmienené väzby v sociálno-ekonomickej, demografickej a kultúrnej oblasti. Zvlášť sa žiada uviesť, že v emancipačnom zápase Slovákov zohrávali iniciátorskú, programotvornú, ideovú a organizátorskú funkciu vo výraznej podobe práve príslušníci duchovenstva dvoch hlavných konfesií - katolíckej a evanjelickej. Taktiež ďalšie aktívne zložky národnopolitického pohybu v jeho spoločenskom zázemí formovala po sociálnopsychologickej a kultúrnej stránke konfesionálna príslušnosť. Preto je pochopiteľné, že aj priamo v politickej sfére národného života mali konfesionálne aspekty svoj organický vplyv, funkciu a dosah. Ich váhu umocňovala skutočnosť, že celkový charakter a štruktúru slovenských politických síl formovali zoskupenia a zložky, v ktorých mali kňazi obidvoch konfesií významné zastúpenie.¹

V predrevolučnom období bolo konfesionálne rozdelenie národnej spoločnosti vážnou prekážkou všeobecného emancipačného pohybu. Koncepcie a konkrétne podujatia národnozjednocovacieho charakteru, medzi ktorými osobitný význam mala otázka kodifikovania jednotného spisovného jazyka, celonárodného spolku Tatrín, politických novín atď., smerovali preto k preklenutiu daného stavu.² Skúsenosti z riešenia uvedeného problému vytvorili u predstaviteľov národného života z obidvoch konfesií predpoklady a možnosti spolupráce v prístupe k národnopolitickým záležitostiam už v revolučných aktivitách rokov 1848-1849. Mali na zreteli nielen myšlienku národnej rovnoprávnosti, ale aj rovnosť občianskych práv a slobôd bez ohľadu na náboženské vierovyznanie a príslušnosť k cirkvám. V tomto zmysle treba chápať skutočnosť, že vtedajšie slovenské politické programy sa vyznačovali zakotvením koncepcie jednoty základných záujmov celej spoločnosti.³ Náboženské rozbroje v emancipačných snahách z katolíckeho prostredia zásadne odmietol napríklad Andrej Radlinský.⁴

Manifestovanie slovenskej národnej identity a potreba uznania politickej subjektivity Slovákov sa v období neoabsolutizmu už začiatkom 50. rokov zreteľne odrážalo v koncepcii Jána Palárika zriadiť pre slovenských katolíkov samostatnú cirkevnú provinciu. Odvolával sa pritom aj na výzvy evanjelika Jozefa M. Hurbana o potrebe prekonať v celonárodnom záujme konfesionálne odlišnosti, ktoré vyslovil v súvislosti s odmietnutím plánov na úniu evanjelikov a kalvínov, lebo jej strategickým zmyslom bolo pomaďarčenie evanjelických Slovákov prostredníctvom jednej protestantskej cirkvi, kde mali dominovať maďarskí kalvíni a evanjelici, ktorých väčšinu tvorili Slováci, by stratili svoje autonómne práva.⁵

Na evanjelickej strane sa myšlienky národnej svojbytnosti premietali do snáh o novú právnu úpravu postavenia Slovákov v cirkvi. Aplikácia Protestantského patentu z roku 1859 sa spájala s nádejami, že v súvislosti so znovuzavedením ústavných pomerov sa potvrdia

¹ Na rad súvislostí národného vývinu a nábožensko-cirkevných faktorov v koncepcných rámcach poukazuje nedávno vydaná staršia štúdia BANÍK, A. A.: O dialektickej podstate slovenského konfesionalizmu. Martin, Matica slovenská 2000.

² Hlavné črty aktivít uvedeného procesu približuje BUTVIN, J.: Slovenské národno-zjednocovacie hnutie 1780-1848. Bratislava 1965.

³ Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848-1914. I. zv. 1848-1867. (Ďalej len Dokumenty I.). Ed.: BOKES, F. Bratislava 1962, s. 23-26, 40-42, 62-63.

⁴ Tamže, s. 99-105.

⁵ VAVROVIČ, J.: Ján Palárik. Jeho ekumenizmus a panslavizmus. Martin, Matica slovenská 1993, s. 24-26, 36.

zásady rovnoprávnosti náboženstiev a národností v štáte.⁶ V tomto zmysle sa J. M. Hurban zasadzoval nielen o uznanie Slovenska ako osobitnej súčasti monarchie, ale aj o konštituovanie samostatnej evanjelickej cirkvi a. v. na tomto území.⁷ Deklarovanie uvedených zásad z Októbrového diplomu (1860) sa však v ústavných normách Februárového patentu (1861) nezakotvilo.

Pre presadzovanie slovenských národnopolitických záujmov bolo v tomto čase dôležité, že sa utvrdzoval ich nadkonfesionálny rozmer. Politický tlačový orgán Pešťbudínske vedomosti už pri svojom vzniku v marci 1861 sa jednoznačne odmietol zaoberať náboženskými otázkami z dôvodov, aby sa cirkevná a náboženská problematika nestala možným poľom nežiaducich polemík, kontraproduktívnych pri utváraní modernej národnej ideológie, v rámci ktorej sa však mali rešpektovať špecifiká cirkví i náboženskej príslušnosti obyvateľstva.⁸ Hlavný redaktor novín Ján Francisci vyjadril v danom kontexte potrebu zásadným spôsobom upraviť vnútornú štruktúru obidvoch cirkví tak, aby bola v súlade s proklamovaným zámerom slovenskej politickej reprezentácie dosiahnuť národnú autonómiu na územno-etnickom princípe.⁹

Uznesenia Slovenského národného zhromaždenia a Memorandum národa slovenského z júna 1861 jednoznačne vyjadrili, že na požadovanom autonómnom národnom území sa má výlučne používať slovenčina aj v cirkevnom živote.¹⁰ Demokraticky koncipované národné a občianske požiadavky sa teda priamo týkali vytvorenia priaznivých podmienok pre napĺňanie poslania cirkví medzi obyvateľstvom v jeho jazyku.

Významnú rolu cirkevných štruktúr v národnej politike dokumentuje Viedenské memorandum slovenské z decembra 1861. Pozitívny dosah súčinnosti jej katolíckych a evanjelických predstaviteľov sa mal uplatniť podľa predloženého Návrhu na privilégium na zriadenie a organizáciu osobitného slovenského Okolia (Dištriktu) v správnych inštitúciách a orgánoch Okolia, kde sa rátalo aj so zastúpením najvyšších hodnostárov jednotlivých cirkví, pričom na vedúcich postoch by pôsobili príslušníci obidvoch najväčších cirkví. Do pôsobnosti najvyššieho orgánu národnej samosprávy – Zhromaždenia Okolia sa začlenili aj niektoré cirkevné záležitosti okrem vnútornej správy cirkví. Zakotvil sa tiež princíp, že štátom uznané cirkvi sú rovnoprávne.¹¹

Myšlienky národnej autonómie ostávali živé aj napriek skutočnosti, že z príprav rakúsko-maďarského vyrovnania bolo možné dedukovať jednoznačné odmietnutie prvkov autonómie a federalizácie v usporiadaní národnostných vzťahov v habsburskej monarchii. Roku 1866 Štefan M. Daxner prízvukoval, že obsah slovenskej autonómie sa musí zakladať na troch pilieroch: národná správa, národná cirkev a národná škola. V cirkevnej oblasti to znamenalo vytvorenie vlastného katolíckeho arcibiskupstva a evanjelickej superintendencie.¹² Práve ohrozenie ďalšej existencie superintendencie, ktorá vznikla na základe protestantského patentu, tvorilo dôležitý argument v prospech komplexného chápania národnej autonómie, pretože v danej situácii mala aj cirkevná sféra poskytovať závažné dôvody na uplatnenie princípu prirodzeného práva Slovákov na vyjadrenie štátoprávnej, politickej a kultúrnej identity.

Štátoprávne vyrovnanie roku 1867 a vytvorenie dualistického Rakúsko-Uhorska definitívne zmarilo predpoklady na uskutočnenie alternatívy uplatniť nielen koncepciu národného federalizmu, ale aj demokratizáciu politického systému, vrátane občianskych práv

⁶ Ucelený obraz o problematike obsahuje monografia GOTTAS, F.: Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Ära des Neoabsolutismus. Das ungarische Protestantenpatent vom 1. September 1859. München 1965.

⁷ Dokumenty I., s. 205-207, 237-239.

⁸ Program. Pešťbudínske vedomosti 19.3.1861.

⁹ Dokumenty I., s. 261-262.

¹⁰ Z prameňov národa. Ed.: ELIÁŠ, M. Martin 1988, s. 197, 260.

¹¹ RAPANT, D.: Viedenské memorandum slovenské z roku 1861 Turč. Sv. Martin 1943, s. 144-157.

¹² DAXNER, Š. M.: V službe národa. Bratislava 1958, s. 298-299.

a slobôd. Národnostný zákon z roku 1868 bol len deklaratívny právny akt bez záväznej povinnosti jeho aplikovania v praxi príslušnými vládnymi inštitúciami a orgánmi verejnej správy. V týchto podmienkach sa umocňovala potreba súčinnosti katolíckej a evanjelickej zložky národného hnutia. V pozitívnom smere sa prejavila najmä na pôde Matice slovenskej a pri zakladaní troch konfesionálnych gymnázií. Obrana ich existencie sa potom v 70. rokoch stala záležitosťou celonárodného záujmu, pretože poslanie uvedených ustanovizní chápala slovenská spoločnosť v rovine národnokultúrnych hodnôt nadkonfesionalného charakteru.

Formovanie štruktúry slovenskej politiky od začiatku 60. rokov určovala v prvom rade potreba účinkovania celonárodnej politickej reprezentácie s príslušnými základnými úlohami v emancipačnom procese. Prvé kroky v tomto smere sa síce uskutočnili na Slovenskom národnom zhromaždení roku 1861 zvolením Stáleho národného výboru,¹³ avšak pôsobenie v parlamentnom systéme po roku 1867 si vyžadovalo vytvoriť adekvátny subjekt v podobe politickej strany. Treba uviesť, že práve konfesionálne aspekty tento postup v určitých reláciách sťažovali. Hoci navonok vzťahy medzi stúpecami programu Memoranda z roku 1861 (Stará škola) a opozičným zoskupením (Nová škola), ktoré sa etablovalo roku 1868, sa netýkali konfesionálnych momentov, zo skladby osobností, ktoré tieto smery predstavovali, bolo možné identifikovať, že kým v okruhu Starej školy stáli na čele evanjelici, v rámci Novej školy sa výrazne angažovali katolícki činitelia.

V prostredí Starej školy sa táto rozčlenenosť slovenskej politiky pokladala za vážne oslabenie jej potenciálu. Preto sa toto zoskupenie roku 1871 konštituovalo ako Slovenská národná strana s ambíciou reprezentovať celonárodné záujmy.¹⁴ Roku 1872 sa síce Nová škola taktiež pretvorila na politickú stranu pod názvom Slovenská strana vyrovnania, ale v dôsledku svojho programového smerovania, ktorým vlastne rezignovala na presadzovanie základných atribútov národnej emancipácie, stratila podporu slovenskej spoločnosti a roku 1875 zanikla. Slovenská národná strana ostala tak jediným slovenským politickým subjektom a nadkonfesionalná pozícia patrila k základným charakteristickým črtám jej poslania. Smerovanie politiky Slovenskej národnej strany určovalo jej vedenie, ktoré sídlilo v Martine. Prevahu v ňom však mala evanjelická zložka, čo na katolíckej strane udržiavalo latentné príznaky určitej rezervovanosti.

Žiada sa zdôrazniť, že laickými funkcionármi v evanjelickej cirkvi na nižšej i vyššej úrovni boli takmer všetci poprední činitelia Slovenskej národnej strany a na jej pôde vyvíjali mimoriadne záslužnú činnosť. Presadzovali predovšetkým dôsledné dodržiavanie zákonného postavenia cirkvi v štáte, ako aj pravidiel jej vnútorného usporiadania a právomocí jednotlivých zložiek. Jednoznačne tak podporovali zámery, aby autonómne práva evanjelickej cirkvi sa mohli využívať na národnouvedomovacie ciele najmä uplatňovaním materinského jazyka v školskej sústave a vo vnútornej administratíve cirkvi.

Napriek tomu, že Slovenskú národnú stranu do prelomu storočí pokladali v niektorých kontextoch za „evanjelickú stranu“, jej ideové a programové základy nemali nijaký atribút takejto konfesionalnej výlučnosti. Odvodzovaním svojho historického základu zo štúrovskej koncepcie národa a Memoranda národa slovenského z roku 1861 kontinuálne zdôrazňovala a svojím pôsobením preukazovala celonárodný charakter, čo sa odrážalo v jej národnokonštitutívnej, národnoreprezentatívnej a národnoobrannej funkcii.

V polovici 80. rokov došlo v katolíckom prostredí k oživeniu záujmu o výsostne politické otázky národného hnutia s konfesionálnymi akcentami, ktorý vyjadroval najmä Martin Kollár, redaktor Katolíckych novín¹⁵. Významným signálom, že národne uvedomelé

¹³ Z členov Stáleho národného výboru bolo 12 evanjelikov a 11 katolíkov.

¹⁴ PODRIMAVSKÝ, M.: Slovenská národná strana v druhej polovici XIX. storočia. Bratislava 1983, s. 63-64. Z piatich členov prvého vedenia strany boli 3 katolíci a 2 evanjelici. Prvé konzorcium Národných novín, tlačového orgánu strany, tvorili 2 katolíci a 2 evanjelici.

¹⁵ Tamže, s. 78-79.

katolícke duchovenstvo pociťuje potrebu rozšíriť priestor spoločenskej angažovanosti aj do politickej sféry, bola myšlienka historika Františka V. Sasinka o samostatnom politickom organizovaní slovenského katolíckeho obyvateľstva v osobitnej strane, k čomu sa mal vytvoriť nevyhnutný predpoklad vo vydávaní politického časopisu, ktorý by presiahol obsahový rámec dovtedajších katolíckych periodík cirkevno-náboženského zamerania.¹⁶ Tieto podnety však v čase, keď Slovenská národná strana zvolila taktiku volebnej pasivity, nedostali v spoločnosti očakávaný ohlas.

Aktivizácia Slovenskej národnej strany začiatkom 90. rokov bola spojená s vytváraním nových organizačných štruktúr od centra až po obce, aby sa dosiahli užšie väzby v základných regionálnych a sociálnych zložkách slovenskej politiky, pričom sa zohľadňovali podmienky pre pôsobenie duchovenstva a ďalších príslušníkov oboch cirkví, ktoré bolo vystavené nielen tlakom štátnej moci, ale aj provládne orientovanej cirkevnej hierarchie. Slovenská politika tak naďalej do rámca svojich záujmov organicky včleňovala cirkevno-náboženskú stránku národnej emancipácie. Zástancovia tohoto kurzu pochádzali z oboch konfesijných zložiek a predkladali v uvedenom smere rozličné špecificky osnované iniciatívy a podnety. Boli to najmä osoby z mimomartinského prostredia, ktoré v regiónoch svojho pôsobenia vykonávali všeobecne uznávanú národnouvedomovaciu a osvetovú činnosť. Svoju autoritu mohli uplatňovať potom aj v najvyšších orgánoch Slovenskej národnej strany, keďže do jej ústredného výboru zvolili roku 1895 napr. Martina Kollára, Františka Veselovského, Andreja Hlinku a i.¹⁷ Uvedení katolícki činitelia nadobudli v ňom závažný vplyv a pozície, čo malo následný dosah na ďalšie profilovanie sa Slovenskej národnej strany.

Pre vyhraňovanie sa konfesijných faktorov v politickom dianí zohrali v celouhorskom rámci tzv. cirkevno-politické zákony z rokov 1894-1895, ktorých úlohou bolo obmedziť práva cirkví vo verejnom a občianskom živote a posilniť úlohu štátu v tejto oblasti. Tieto momenty vzbudili silné protesty v širokých vrstvách obyvateľstva oboch konfesií. Proti zákonom o civilnom sobáši a štátnych matrikách sa formou verejných zhromaždení postavila Slovenská národná strana z dôvodov, že zákony zasahovali do autonómnych práv cirkví, smerovali k ďalšiemu pomäťarčovaniu cirkevnej administratívy a porušovali aj tie jazykové práva slovenského obyvateľstva, ktoré zakotvoval národnostný zákon z roku 1868. Vstup Slovenskej národnej strany do verejnej aktivity bol teda úzko spojený s praktickým vyjadrením jej postojov, že do sféry svojho záujmu včlenila otázku postavenia a práv cirkví, pretože cirkevno-náboženskú sféru pokladala za dôležitý priestor pre národnoemancipačný pohyb.

Kvalitatívne posuny a s nimi súvisiace konfesijné faktory v slovenskej politike v druhej polovici 90. rokov treba posudzovať so zreteľom na skutočnosť, že roku 1895 vznikla maďarská Katolícka ľudová strana, ktorá svoju pozornosť v značnej miere venovala etablovaniu sa v prostredí slovenského katolíckeho obyvateľstva. Jej stúpenkami sa stali viaceré postavy slovenského katolíckeho duchovenstva i laikov, ktorí na jej pôde nachádzali priestor pre politickú a verejnú angažovanosť. V programe Katolíckej ľudovej strany videli vhodný podnet, aby aj slovenské katolícke obyvateľstvo sa verejne aktivizovalo na obhajobu cirkevných záujmov a náboženských hodnôt, ako aj za národnoemancipačné ciele.

Vedenie Slovenskej národnej strany vyvíjalo intenzívnu činnosť, aby v danej situácii čo najpresnejšie definovalo svoje vzťahy s Katolíckou ľudovou stranou. Je prirodzené, že programovú orientáciu Katolíckej ľudovej strany chápali katolícke osobnosti najmä z radov duchovenstva v inej polohe, ako ju hodnotili príslušníci Slovenskej národnej strany, ktorí patrili k evanjelickej zložke. V evanjelickom prostredí však jestvoval záujem čo najviac eliminovať potenciálnu silu konfesijných aspektov vo vzájomných vzťahoch. Prejavil sa v plnej miere snahou o kooperáciu pri voľbách do snemu roku 1896, keď Slovenská národná

¹⁶ SASINEK, F.V.: Čoho nám treba? Katolícke noviny 5.1.1884.

¹⁷ Archív literatúry a umenia (ALU) SNK, Martin. Sign.: 37 X 3. Zápisnica zo zasadnutia ÚV SNS 23. 8. 1895.

strana sa oficiálne volebného zápasu nezúčastnila, ale vyjadrila podporu tým kandidátom Katolíckej ľudovej strany, pri ktorých sa rátalo, že sa budú verejne hlásiť aj k tej časti volebného programu, ktorý sa týkal požiadavky uplatňovania korektných postupov v národnostnej otázke.

V ďalšom vývine slovenskej politiky boli významné práve skúsenosti z tejto prvej fázy pôsobenia Katolíckej ľudovej strany v slovenskom prostredí. Vo vedúcich kruhoch Slovenskej národnej strany sa posilnila nedôvera voči Katolíckej ľudovej strane, lebo nedokázala primerane reflektovať pôvodne deklarované pochopenie pre slovenské kultúrne a jazykové práva. Katolícka ľudová strana sa totiž čoraz otvorenejšie stavala na nacionalistickú platformu vládnej politiky v rozpore s programovými zámermi, preto jej slovenskí príslušníci a stúpenci museli na túto skutočnosť zásadne reagovať. Vyhranene katolícky konfesionalizmus v ideológii Katolíckej ľudovej strany utvrdzoval vedenie Slovenskej národnej strany v presvedčení, že nacionálny a konfesijný základ pôsobenia Katolíckej ľudovej strany v slovenskom prostredí má negatívny dopad na jednotiace faktory v základoch slovenskej emancipačnej politiky a oslabuje snahy o zachovávanie nadkonfesijného charakteru národnej politiky v chápaní širokého konsenzu všetkých relevantných zložiek.

Slovenskí stúpenci Katolíckej ľudovej strany sa začali postupne dištancovať od politickej orientácie jej vedenia. Prevažilo u nich totiž vedomie, že nielen v národných, ale aj v nábožensko-cirkevných otázkach je aj pre slovenských katolíkov účelnejšie postupovať v rámci slovenskej politiky a etablovať sa v Slovenskej národnej strane. Prax ich v tomto rozhodovaní presviedčala, „že opravdu katolícku politiku v Uhorsku viesť bez slovenských katolíkov, tým menej proti nim je nemožnosť“.¹⁸

Na prelome 19. a 20. storočia dochádza ku kryštalizácii slovenských politických prúdov a smerov. Ukázalo sa, že slovenská politika musí do budúcnosti rátať s novými aspektami konfesionalizmu, lebo masové politické hnutia, ako to ukázal príklad Katolíckej ľudovej strany, ktoré sa začali formovať na konci 19. storočia, nastoľovali konfesijné otázky s takými kvalitatívnymi črtami, ktoré sa postupne stávali súčasťou charakteristiky modernej politiky, lebo vystupovali v úlohe diferenciacných kritérií pri formovaní politických síl a subjektov politického života, ktoré mali sociálnodemokratickú, liberálnu a agrárnu orientáciu. V tomto procese vystupovali v otvorenej i skrytej podobe momenty, ktoré symptomaticky odrážali faktory súvislosti medzi nábožensko-cirkevnou príslušnosťou obyvateľstva, vplyvom cirkevných štruktúr na politický a verejný život, ako aj reflexiou cirkevnej politiky štátu v zložkách slovenského politického spektra. Žiada sa zdôrazniť, že relevantnú úlohu tu zohrávali aj špecifické podmienky, keď chýbalo skutočne mestské národné centrum a strediská národného života v regiónoch charakterom svojich podujatí odrážali do značnej miery konfesijnú skladbu ich obyvateľstva.¹⁹

Roku 1901 Slovenská národná strana opäť vstúpila do zápasu o poslanecké mandáty v sneme. V jej volebnom programe na poprednom mieste stála cirkevná problematika v požiadavkách na revíziu cirkevno-politických zákonov a zabezpečenie autonómie cirkví.²⁰ Do štruktúry praktickej politiky strany sa na druhé miesto dostala cirkevno-školská oblasť. Stanovila si úlohy dbať o zakladanie a udržiavanie slovenských škôl, o výchovu národnej inteligencie, o zachovanie slovenčiny v cirkevných zboroch a práva používať slovenčinu v cirkevnej a školskej správe, ako aj o cirkevné a školské časopisy.²¹ Na plnenie týchto úloh si strana vytvorila aj špecializovaný cirkevný a školský odbor, ktorého evanjelickú časť viedol

¹⁸ MEDVECKÝ, K.A.: Cirkevné pomery katolíckych Slovákov v niekdajšom Uhorsku. Ružomberok 1920, s. 26. Podľa vyjadrenia autora (s. 5) táto práca vznikla približne roku 1910.

¹⁹ Problematiku podrobnejšie načrtáva RUPPELDT, F.: Koncentračné snahy slovenské do roku 1918. Turč. Sv. Martin 1928, s. 183-200.

²⁰ Volebný program Slovenskej národnej strany. Národné noviny 29. 6. 1901.

²¹ Ústrojnosť slovenskej národnej strany. Uherské Hradište 1901.

Jur Janoška a katolícku František R. Osvald.²² Hoci uvedený zámer nesplnil v konečnom dôsledku pôvodné očakávania, cirkevná a vôbec náboženská problematika v kontexte s ďalšími oblasťami národnoemancipačných snáh ostávala stabilnou súčasťou záujmov Slovenskej národnej strany.

Koncom roku 1905 katolícky ľudový prúd deklaroval svoju politickoprogramovú osobitosť pod názvom Slovenská ľudová strana. Vo voľbách do snemu roku 1906 okrem Slovenskej národnej strany vystúpila tak Slovenská ľudová strana s vlastným programom a kandidátmi. Dôvodom tohoto vopred dohodnutého taktického kroku s vedením Slovenskej národnej strany bola predovšetkým snaha účinnejšie mobilizovať slovenských voličov práve v katolíckom prostredí a získať tam potrebnú podporu v zápase o poslanecké mandáty. Keďže Slovenská ľudová strana si nevytvorila samostatnú organizačnú štruktúru, ostávali jej stúpenci formálne aj naďalej súčasťou Slovenskej národnej strany. Väčšina zo siedmich zvolených slovenských poslancov však kandidovala ako príslušníci Slovenskej ľudovej strany, čo iba potvrdzovalo, že katolícky ľudový prúd sa opiera o silné voličské a spoločenské zázemie a chce zvyšovať svoj vplyv v slovenskej politike.

Na pôde Slovenskej národnej strany dochádzalo tak k postupnému zintenzívňovaniu pôsobenia konfesijných momentov pri hodnotení jednotlivých stránok činnosti strany, v pohľadoch na spoločenskú realitu, v hodnotení vzájomných vzťahov medzi ideovo-politickými prúdmi a vo vnímaní nových myšlienkových podnetov, ktoré sa do slovenskej spoločnosti dostávali v súvislosti so šírením súdobých kultúrno-civilizačných procesov v Európe.

Vedúce kruhy katolíckeho ľudového prúdu dávali jasne na vedomie, že platforma Slovenskej národnej strany združovaním prúdov, ktoré nie sú vo viacerých významných zložkách programového zamerania kompatibilné, znemožňuje plnohodnotné uplatňovanie záujmov katolíckeho obyvateľstva. Po niekoľkoročných polemikách a vyjasňovaní si vzájomných postojov, ktoré sa eklatantne odrážali najmä v tlačových orgánoch, došlo roku 1912 k odčleneniu katolíckeho ľudového prúdu na pozície mimo Slovenskej národnej strany, lebo opäť proklamoval vytvorenie Slovenskej ľudovej strany. Oficiálne však Slovenská ľudová strana vznikla až roku 1913, keď sa konštituoval aj jej ústredný orgán na čele s Andrejom Hlinkom, čo ukončilo „skoro dvadsaťročnú inkubačnú dobu“ katolíckeho ľudového hnutia od počiatkov v rámci maďarskej Katolíckej ľudovej strany cez jeho pôsobenie ako súčasti Slovenskej národnej strany.²³

Posledný programový dokument Slovenskej národnej strany pred prvou svetovou vojnou z roku 1914 deklaruje, že strana stojí na základe kresťanského učenia, žiada od štátu nezávislú autonómiu cirkví, uplatňovanie slovenčiny v cirkevných zboroch a cirkevnej administratíve. Odmietla maďarizáciu cirkevných a náboženských obradov, vnášanie náboženských záležitostí do politického diania a prejavy nesvornosti medzi cirkvami a náboženstvami, aby sa v celonárodnom záujme postupovalo aj na politickom poli vo vzájomnej úcte cirkví bez nábožensky motivovaných polemík, lebo „náboženský cit nech je v národe a strane našej nedotknuteľný.“²⁴

Vzhľadom na rozčlenenosť slovenskej politiky sa krátko pred prvou svetovou vojnou dostáva do popredia myšlienka zabezpečiť koordinovaný postup všetkých jej zložiek v záujme riešenia celonárodných otázok a postavenia Slovákov voči štátu a iným národom. Túto úlohu mal plniť nadstranícky národnoreprezentatívny orgán – Slovenská národná rada. Rátalo sa v ňom so zastúpením jednotlivých prúdov, smerov a zoskupení tak, aby vyjadrovala predovšetkým spoločné pozitívne a ciele v národnoemancipačnom procese, pričom sa však nemali potláčať prirodzené partikulárne prvky ideovej a programovej

²² ALU SNK, Martin. Sign.: 37 X 3. Zápisnica z národnej rady 11. 4. 1901 v Turč. Sv. Martine.

²³ LIPTÁK, E.: Slovensko v 20. storočí. Bratislava 2000, s. 36.

²⁴ Výklad programu slovenskej národnej strany. Turč. Sv. Martin 1914, s. 36-37.

orientácie zúčastnených subjektov. V tomto zámere sa mala prejavovať ich vzájomná ústretovosť aj v konfesijných otázkach. K iniciatívne Slovenskej národnej strany však vedúci činitelia Slovenskej ľudovej strany zaujali rezervovaný postoj. Hoci vypuknutie vojny zmarilo postup priprav ustanovenia spomenutého orgánu, už vyjadrenie jeho zmyslu a účelu znamenalo dôležitý krok k uvedomeniu si naliehavosti preklenúť nežiaduce konfrontačné javy v politickom živote, medzi ktorými boli evidentné aj aspekty konfesijného napätia.²⁵

Po období paralyzovania verejnej politickej činnosti v dôsledku vojnových pomerov sa od začiatku roka 1918 aktivizujú aj vedúce osobnosti a zoskupenia slovenskej politiky. Očakávaný koniec vojnového konfliktu a s ním spojené možné premeny v postavení potláčaných národov Habsburskej monarchie podnietil opäť vyjadrenie názorov na potrebu vytvoriť orgán národnop politickej reprezentácie. Po dlhších pripravách sa napokon ustanovila Slovenská národná rada. Svojím zložením odrážala celú škálu národnopolitických síl a zohľadňovala pritom aj konfesijnú príslušnosť členov, hoci sa to osobitne nezdôrazňovalo, keďže Slovenská národná rada sa kreovala pri rešpektovaní náboženskej skladby slovenského obyvateľstva, aby potom vystupovala ako nadkonfesijný celonárodný orgán. Konfesijné hľadiská boli tak v súlade s dominantným poslaním Slovenskej národnej rady, ktoré sa premietlo v obsahu Deklarácie slovenského národa z 30. 10. 1918.²⁶

Stručným pohľadom na základné fázy vo vývine slovenskej politiky v predmetnom období, kde sa v špecifických podobách prejavovali vplyvy konfesijných faktorov, sme poukázali len na dimenziu týchto vplyvov v rovine pôsobenia vedúcich zložiek politického života. Analogicky sa žiada tento metodologický prístup aplikovať aj na účinkovanie politických subjektov v ich vnútorných štruktúrach a upísať pozornosť na regionálne zvláštnosti, významné osobnosti, profil tlačových orgánov, spôsoby agitácie a pod., aby sa v primeraných proporciách osvetlili ďalšie roviny konfesijné motivovaných prístupov k tým súdobým spoločenským problémom, ktorými sa politická sféra zaoberala.

²⁵ Kontext uvedenej problematiky osvetľuje PEKNÍK, M.: Slovenská politika a pokus o konštituovanie Slovenskej národnej rady v roku 1914. In: PEKNÍK, M. a kol.: Pohľady na slovenskú politiku. Bratislava 2000, s. 340-352.

²⁶ HRONSKÝ, M.: Slovensko pri zrode Československa. Bratislava 1987, s. 261-305.

**Slovensko pri rozpade Rakúsko-Uhorska a konštituovaní
samostatného Česko-Slovenska (1918 – 1920)**

Obdobie 1918-1920 nesporne patrí nielen ku kľúčovým, ale aj najdramatickejším v dejinách Slovenska 20. storočia. Prvá svetová vojna 1914-1918 na jednej strane prehĺbila rozpory vo vnútri rakúsko-uhorskej monarchie, na druhej strane zároveň urýchlila všetky procesy a otvorila aj cestu k riešeniu politických problémov utláčaných národov a národností. Keď sa na jar 1918 jasne ukázalo, že dlhotrvajúcou vojnou vysilené Rakúsko-Uhorsko sa už nachádza v takom mocnom objatí svojho silnejšieho nemeckého spojenca, že nemožno kalkulovať s jeho separovaním, dohodové veľmoci sa postavili za jeho likvidáciu s podporou národnooslobodzovacieho boja nerovnoprávných národov a národností monarchie. Vtedy sa naskytla pre tieto národy a národnosti historická príležitosť, ktorú ich politické reprezentácie využili.

Na konci prvej svetovej vojny sa vojensky porazené Rakúsko-Uhorsko rozpadlo. Uhorsko, ktoré nebolo v stave akceptovať dva moderné princípy - národnostný a demokratický - zahynulo. Jeho partikularizácia, podobne ako Rakúska, bola nielen logická, ale aj spontánna. V tom čase už aj v slovenskej politike dozrelo rozhodnutie opustiť uhorský štát, ktoré vyjadrovalo heslo "Preč od Maďarov" a kryštalizovalo paralelne s myšlienkou spolužitia s českým národom v spoločnom štáte.

Rozhod s historickým Uhorskom a vstup do novokonštituovaného česko-slovenského štátu Slovensko oficiálne proklamovalo 30. októbra 1918 prostredníctvom novoutvorenej Slovenskej národnej rady v Deklarácii slovenského národa. V tomto historickom okamžiku sa slovenská a maďarská politika definitívne rozišli. Martinská deklarácia sa stala základným štátoprávnym aktom slovenskej politickej reprezentácie, ktorou Slováci vyjadrili politickú vôľu žiť v spoločnom štáte s českým národom. Utvorením česko-slovenského štátu sa realizoval optimálny variant riešenia slovenskej i českej otázky na konci prvej svetovej vojny, ktorý postupne nadobudol prevahu v zahraničnom i domácom odboji. Dosiahnutie česko-slovenskej samostatnosti bolo výsledkom radu historických faktov, ktoré využili politické reprezentácie doma i v zahraničí.

Vzhľadom na vojnové pomery v habsburskej monarchii a na rozhodujúcu úlohu veľmocí Dohody pri vytváraní česko-slovenského štátu, do poslednej etapy ukončenia vojny bolo ťažisko odboja v zahraničí. No tí, čo doma a v zahraničí bojovali za česko-

slovenskú samostatnosť, si dobre uvedomovali previazanosť práce doma, na vojenských frontoch a v zahraničí. Pritom je nesporné, že najskôr sa v zahraničí vypracovala v praktickej podobe koncepcia budúceho štátu a vybudovali sa jeho politicko-mocenské a vojenské štruktúry. Tiež to, že práve bojové vystúpenie čs. légii v Rusku, vo Francúzsku a Taliansku sa stalo základom diplomatického uznania čs. zahraničného odboja na čele s prof. T. G. Masarykom, gen. M.R. Štefánikom a dr. E. Benešom zo strany Dohody a uznania Čechov a Slovákov za spolubojujúcich spojencov s právom na samostatnosť. Avšak odhliadnuc od zásluh, ktoré čs. zahraničný odboj dosiahol u dohodových veľmocí, rozhodujúcu úlohu pri vyhlásení a vzniku samostatného česko-slovenského štátu zohral domáci odboj, ktorého aktivita vrcholila koncom októbra 1918. Program samostatného česko-slovenského štátu bol spoločným programom českého i slovenského odboja doma i v zahraničí a oba národy prispeli k tejto revolučnej premene podľa svojich možností.

Pád nemeckého cisárstva a rozpad habsburskej monarchie v stredoeurópskom priestore síce umožnil vytváranie národných štátov, ale ešte ich nezaručoval. Pre strednú Európu boli aj ďalšie alternatívy vývoja - sovietska a stále existujúca nemecká. I keď štátoprávnymi aktmi 28. októbra v Prahe a 30. októbra 1918 v Turč. Sv. Martine bol vyhlásený samostatný česko-slovenský štát, dohodové veľmoci museli vysloviť súhlas s novou už existujúcou politickou jednotkou v strednej Európe a oficiálne ju uznať za spojenca. Obdobie 1918-1920 sa nesie v znamení úsilia o presadenie záujmov a suverenity nového česko-slovenského štátu, a to vymedzením a zafixovaním jeho teritoriálneho status quo do versailleského systému mierových zmlúv. Pritom vyčlenenie Slovenska z mocenských sfér bývalého Uhorska a jeho konkrétne územné začlenenie do ČSR sa neuskutočnilo pokojnou cestou. Slovenská cesta od rozpadu Rakúsko-Uhorska po podpísanie Mierovej zmluvy s Maďarskom 4.6.1920 v Trianone bola zložitým a dramatickým procesom.

Dramatický spád udalostí roku 1918 na frontoch, na medzinárodnopolitickom i domacom poli ukázal nielen neriešiteľnosť krízy dualizmu, ale tiež to, že slovenská politická koncepcia, vychádzajúca z martinského memoranda roku 1861, bola prekonaná. Uhorský štát spel k zániku a na Slovensku už nebolo politickej sily, ktorá by chcela zotrvať v spoločnom štáte s vládnucimi Maďarmi. Slovenská politika sústreďovala svoju činnosť na rozchod s Uhorskom a tento akt pokladala za rozhodujúci. Otázky budúceho štátoprávneho usporiadania medzi Čechmi a Slovákmi sa jej nezdali natoľko akútne a v českých i slovenských politických kruhoch vtedy prevládal názor, že problém štátoprávneho postavenia Slovenska v novom útvere sa

bude riešiť až po konštituovaní spoločného štátu - "podomácky".

Rozchod Slovákov s historickým Uhorskom na princípe sebaurčovacieho práva bol revolučný, demokratický, dobrovoľný, potvrdený štátoprávnym aktom Slovenskej národnej rady v Martine, a to nezávisle od nejasných formulácií Martinskej deklarácie, ktoré vyplývali jednak z koncepcnej slabosti slovenskej politickej reprezentácie a jej nejednoty, jednak z taktických pokynov čs. zahraničného a domáceho českého odboja. Politický dosah tohto dokumentu tkvel najmä v skutočnosti, že zásadným rozhodnutím zrušil zväzok s Uhorskom a fakticky vyjadril legitímnu podporu cieľom česko-slovenského zahraničného odboja aj zo strany domácej slovenskej reprezentácie, čím potvrdil, že Slováci vidia v daných pomeroch reálne východisko z predchádzajúceho postavenia vo vytvorení samostatného česko-slovenského štátu, v ktorom nájdu priestor na svoju sebarealizáciu.

Uhorsko sa rozpadlo skôr, než jediný zahraničný vojak Dohody prekročil so zbraňou v ruke jeho hranice. Jeho partikularizácia vyplývala z dlhodobých historických procesov, bola výsledkom prehlbujúcej sa krízy dualizmu a samotnej krízy nedemokratického uhorského štátneho politického a sociálneho zriadenia. Nebola iba dôsledkom porážky centrálnych mocností vo vojne, ale aj výsledkom národnooslobodzovacieho hnutia nerovnoprávných národov a národností habsburskej monarchie, čo práve maďarská politika nechcela priznať. Slovákom tiež upierala dobrovoľné opustenie uhorského štátu, ich aktívny podiel na vzniku samostatného česko-slovenského štátu. Napriek štátotvorným aktom v Prahe a Turč. Sv. Martine na konci októbra 1918 stále dúfala, že sa jej podarí zabrániť odtrhnúť Slovensko od bývalého Uhorska a zmariť proces konkrétneho uplatnenia čs. štátnej moci na území Slovenska. Takto sa o Slovensko, aj vzhľadom na jeho významnú geopolitickú polohu v Podunajsku, rozpútal mocenský boj. Jeho územie sa stalo bojiskom i predmetom diplomatických rokovaní, lebo nové maďarské vlády sa ho nehodlali dobrovoľne vzdať a trvali na integrite bývalého Uhorska.

Už začiatkom novembra 1918 sa na Slovensku začalo veľmi zložité trojmesačné obdobie, keď česko-slovenský (ďalej čs.) štát už medzinárodnoprávne existoval, ale politický, vojenský a diplomatický zápas o budúcu príslušnosť Slovenska sa vlastne len začal. Vákuum moci na Slovensku prehĺbili živelné revolty proti trvajúcej maďarskej nadvláde, ktoré v prvej dekáde novembra 1918 zachvátili celé Slovensko. Citelne otriasli sebavedomie maďarských vládnych kruhov a prispeli k rozbitiu Uhorska i jeho základných opôr na Slovensku. Na druhej strane tu boli brutálne protiakcie nesúrodých maďarských oddielov i vojska, najmä keď sa po belehradskom prímerí nová maďarská

Károlyiho vláda vo všetkých oblastiach zasadila za udržanie Slovenska aj v rámci zmenšeného maďarského štátu.

Súčasťou boja o ovládnutie Slovenska bolo aj formovanie vládnej, zákonodarnej a výkonnej moci SNR a jej miestnych orgánov - slovenských národných rád a gárd. Na druhej strane sa zanovito vytvárali miestne maďarské národné rady a gardy, ktoré prisahali vernosť Károlyiho vláde, ktorá už nebola na Slovensku doma. Pritom vzťahy medzi ústrednou SNR a pražským mocenským centrom sa nevyvíjali v prospech vedúceho postavenia SNR na Slovensku. Vedúca česká mocenská reprezentácia sa rozhodla nehľadiť na Slovensko ako na problém politický, ale administratívny. Praha nemala záujem, aby sa SNR pretvorila na samostatný mocenský orgán, s vlastnou kompetenciou. Od začiatku existovali nezhody v dôležitých otázkach medzi SNR a pražským centrom, kde malá skupinka slovenských politikov, na čele s Vavrom Šrobárom, bez súhlasu SNR rozhodla aj o výbere slovenských kandidátov do pražského Revolučného národného zhromaždenia. Tí v Prahe vytvorili Slovenský klub s naprostou prevahou ľudí oddaných centrálnej vláde, prívržencov koncepcie "jednotného československého národa", kde však bolo aj viacero známych českých politikov. Tak sa stalo, že v otázkach dualistického usporiadania štátu Slovenský klub vždy presadzoval stanovisko vedúcej českej mocenskej politiky. Napríklad, keď koncom novembra 1918 Výkonný výbor SNR žiadal od pražského centra prísľub autonómie Slovenska v rámci republiky, Slovenský klub s ňou nesúhlasil a v princípe ju odmietol realizovať aj v budúcnosti.

Kritický pohľad v tomto smere však nemôže ustrnúť iba na pražskej vládnej politike. Rovnako sa týka aj stavu a postupu SNR, nedôsledností v riešení otázok zákonodarnej a výkonnej moci na Slovensku a neujasnenosti štátoprávneho usporiadania, čo malo svoje objektívne i subjektívne príčiny. Rozhodne treba mať na zreteli, že na Slovensku na rozdiel od českých krajov, kde sa rakúska moc zrútila a Národný výbor sa stal pánom situácie, SNR ani po vyhlásení Martinskej deklarácie nepredstavovala reálnu mocenskú a politickú silu. V čase svojho vzniku nedisponovala žiadnym vojskom, ozbrojenou mocou, potrebnými prostriedkami i financiami a nemala v zálohe ani nový administratívno-správny aparát, ktorým by nahradila starý uhorský. K tomu ešte treba pripočítať známe nedostatky subjektívneho charakteru, celkovú slabosť slovenskej politiky, jej tradičnú rozpoltenosť a koncepčnú nepripravenosť. Jedinou devízou martinskej SNR, ktorou ako politická reprezentantka slovenského národa skutočne disponovala, bola morálna autorita. Hoci v porovnaní s českou reprezentáciou martinské politické centrum vstúpilo na čs. politickú scénu bez skúseností, nepoznalo zákulisnú

hru, spoločný štát bol aj jeho programom a napriek spomínaným nedostatkom objektívneho i subjektívneho charakteru nechcelo sa zriecť svojich legitímnych práv v prospech kohokoľvek. No v rozhodujúcich chvíľach sa mu nepodarilo hladko prevziať na Slovensku moc, nedokázalo nasledovať svojho silnejšieho a prezieravejšieho partnera v Čechách - pražský Národný výbor. Tak sa mohlo stať, že SNR pri kladení základov čs. štátnosti prepustila riadenie skupine, ktorá bola vykonávateľom koncepcie pražského centralizmu a ako Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska sa 12. decembra 1918 usídlila v Žiline. Týmto sa definitívne mocenské postavenie martinskej SNR na Slovensku stalo konglomerátom rozporností medzi tým, čo SNR ako najvyšší slovenský národnopolitický orgán deklaratívne predstavovala, a tým, čím prakticky bola, respektíve medzi tým, čo chcela znamenať a čo skutočne znamenala. Zrušením SNR a jej miestnych orgánov 23. 1. 1919 Šrobárovou vládou, ktoré sa zdôvodňovalo aj obsadením územia Slovenska jednotkami domáceho čs. vojska, vyvrcholila jedna dôležitá etapa zložitého procesu boja o Slovensko - a nie na prospech uplatnenia dualistického princípu spolužitia Slovákov a Čechov v novom štáte.

Po páde Rakúsko-Uhorska existoval celý rad vnútorných i medzinárodných súvislostí, ktoré podporovali štátny centralizmus. Pritom pri vzniku samostatného čs. štátu si aj veľká časť slovenských politikov, s plným vedomím osobitosti a samobytnosti Slovákov, uvedomovala, že na určitý čas je štátny centralizmus nevyhnutný a že je aj v záujme Slovenska. To, pravda, vôbec nevylučuje, že niektorí slovenskí politici boli principiálnymi prívržencami čechoslovakizmu a stúpenkami centralizmu. No vo všeobecnosti slovenská politická reprezentácia od začiatku rákala aj s českou vojenskou pomocou, lebo na faktické vymanenie sa Slovenska z mocenských sfér starého Uhorska nemala dosť síl a hľadala možnosti ako rozchod Slovenska s už neexistujúcim Uhorskom štátoprávne, teda aj vojensky vyriešiť a zabezpečiť. Slovensko sa mohlo v skutočnosti stať súčasťou ČSR len po konečnom odstránení prekážok, ktoré stavala maďarská vláda, a zabezpečením pôsobenia orgánov a inštitúcií čs. štátu na celom jeho území. Z tohto hľadiska bol historicky podmienený aj čs. štátny centralizmus z roku 1918, ale nastupujúci čechoslovakistický model, v ktorom sa presadila idea tzv. jednotného československého národa, bol pre dlhšie bezproblémové spolužitie Slovákov a Čechov neperspektívny.

Už koncom prvej polovice novembra 1918 zasiahlo do vývoja aj belehradské prímerie, hlavne jeho maďarská interpretácia, ktorá mala nepriaznivé vnútorné a zahraničné dôsledky pre formujúci sa čs. štát. No na druhej strane stála tiež v pozadí aktivít Milana Hodžu v Budapešti a spôsobila aktivizáciu čs. zahraničnej politiky na

čele s Eduardom Benešom u veľmocí Dohody v záujme priaznivého vyriešenia slovenského problému. Táto aktivizácia Hodžu i celej čs. zahraničnej politiky bola mimoriadne dôležitá s ohľadom na otázku udržania Slovenska a vymedzenia jeho budúcich hraníc a mala rozhodujúci význam pre blížiacu sa rokovanie mierovej konferencie v Paríži. Budapešťianske rokovania M. Hodžu i politické kroky Prahy a čs. zahraničnej politiky voči maďarskej Károlyiho vláde koncom novembra a začiatkom decembra 1918 mali v princípe identické ciele. Rozdiely sa však prejavili v taktickom postupe, ktoré vyplývali jednak z nerovnakého chápania kompetencie SNR, jednak z rozdielného precítania a hodnotenia kritickej situácie na Slovensku. Napokon vytýčenie prvej, t.j. Pichonovej demarkačnej čiary Dohodou malo z aspektu formovania právneho pojmu Slovenska a jeho teritória historický význam. Bolo tiež základnou politicko-diplomatickou dispozíciou pre úspešné zavŕšenie trojmesačného procesu obsadzovania Slovenska jednotkami domáceho a zahraničného čs. vojska (légií), ktoré prišlo z Talianska na čele s generálom Luigi Piccionem.

V zápätí za vojskom sa vytvárali administratívne a správne orgány. Napriek tomu sa maďarská politika ani po októbri 1918 vôbec nevzdávala svojho všemožného úsilia zabrániť odtrhnutiu Slovenska od Maďarska a nové teritoriálne rozdelenie pokladala len za provizórium, ktoré sa môže zmeniť v jej prospech. V Slovensku videla len Čechmi okupované územie, ktorého miesto je vo veľkom Uhorsku. Preto sa tiež snažila čo najdlhšie udržať kontinuitu moci na čo najväčšej časti odtrhnutého územia Slovenska. Raz sa snažila rokovať s víťaznými veľmocami, druhý raz so slovenskou politickou reprezentáciou, ktorej ponúkla autonómiu v rámci maďarského štátu. Rátala aj s eventualitou plebiscitu pod svojou kontrolou. Zápas o Slovensko z maďarskej strany bol mimoriadne intenzívny aj v oblasti agitácie a propagandy. Maďarskej vláde v tom pomáhal starý byrokratický aparát, rôzne spolky i promaďarsky zmýšľajúci jednotlivci žijúci na Slovensku alebo ľudia znali jeho pomery. Maďarský propagačný materiál vydávaný vo veľkých nákladoch doslova zaplavil Slovensko. Nikdy predtým sa Slovensku z maďarskej strany nevenovala taká pozornosť, ako v tomto období. Skrášľovala sa história stáročného vzájomného spolužitia, zľahčoval sa národnostný a sociálny útlak Slovákov v minulosti, očierňovala sa česko-slovenská súčasnosť, pričom sa prejavovala snaha namieriť ostrie propagandy proti českému národu - i keď bolo formulované ako "český kolonializmus, resp. imperializmus". V každom prípade však maďarskej vláde išlo o destabilizáciu politických a hospodárskych pomerov na Slovensku, ako sa to na podnet z Budapešti udialo vo februárovom štrajku 1919, keď sa tiež rozhodovalo o Bratislave ako o hlavnom meste Slovenska. Navyše v čs. vojsku

rástla nespokojnosť s talianskym velením a po príchode francúzskej vojenskej misie na čele s generálom M. Pellém 13. 2. 1919 sa naplno rozhorel známy spor Pellé-Piccione.

Nepokojná bola aj provizórna hranica medzi Slovenskom a Maďarskom - prvá demarkačná čiara - vzhľadom na rôzne incidenty, prepady a sabotáže. Nebezpečie na nej ešte vzrástlo po nastolení vlády Maďarskej republiky rád 21. 3. 1919 v Budapešti. Jej vytýčenie prinieslo tiež nemalé problémy komunikačné, zvlášť pokiaľ išlo o železničnú prepravu na území južného a východného Slovenska. Nespokojní boli najmä vojaci, poukazujúc na vojenskostrategické faktory. Osobitne sa zdôrazňoval strategický význam Novohradskej vysočiny, Matry a Bukových vrchov pri stanovení výhodnej hranice medzi Maďarskom a ČSR. Preto sa čs. delegácia na mierovej konferencii v Paríži, podobne ako Rumuni, domáhala novej demarkácie, ktorá by viedla južnejšie.

No vojenský postup na druhú demarkačnú čiaru, ktorý sa začal 27.4.1919, po počiatkových úspechoch skončil pre čs. vojsko fiaskom. Do 27. mája sa všetky jednotky čs. vojska museli stiahnuť na pozície, z ktorých pred mesiacom vyšli, t.j. za Pichonovu demarkačnú čiaru. Komunistická vláda Bélu Kuna v Budapešti sa v polovici mája 1919 rozhodla pre tzv. "severnú výpravu". Totiž nacionalistický resentment spolu s ekonomickou krízou a sociálnym napätím nielen pomohli maďarským bolševikom uskutočniť prevrat podľa ruského vzoru, ale väčšina maďarskej spoločnosti uvoľnila B. Kunovi cestu k moci z bezradnosti a v nádeji, že sa mu podarí to, čo sa nepodarilo Károlyimu - zachovať integritu veľkého Uhorska. Zároveň si maďarskí komunisti uvedomovali, že nestačí uchopiť moc doma, že bez medzinárodnej podpory nemá Maďarská republika rád nádej trvalejšie sa udržať v Európe kontrolovanej víťaznou Dohodou. Rozhodli sa pre agresiu proti ČSR, ktorá sa im videla najslabším článkom spojeneckého obkľúčenia a ako zámienka im poslúžilo prekročenie Pichonovej demarkačnej čiary čs. vojskom.

V noci na 30. mája 1919 sa začala všeobecná ofenzíva maďarskej Červenej armády na Slovensko a pod jej tlakom demoralizované jednotky čs. vojska ustupovali z územia južného a východného Slovenska. Nasledovala výmena talianskeho velenia čs. vojska za francúzske, horúčkovitá diplomatická aktivita gen. Pellého ako hlavného veliteľa čs. armády a ultimatívne nóty Dohody. Pomaly sa spamätávalo aj čs. vojsko, ktoré na niektorých miestach prešlo aj do úspešných protiútokov. Vývoj situácie v polovici júna 1919 naznačil, že slovensko-maďarský front sa stabilizuje.

16. júna 1919 bola v Prešove vyhlásená Slovenská republika rád. Jej vyhlásenie treba vidieť v celkovom rámci vojenských operácií maďarských bolševikov a ich mocensko-

politických cieľov, ktoré i keď sa viedli pod zástavou proletárskeho internacionalizmu a pokusov o vytvorenie federácie stredoeurópskych štátov, v skutočnosti sledovali obnovenie hraníc bývalého Uhorska. Tento postup vlády B. Kuna nachádzal zázemie aj v nacionalistickom ovzduší, ktoré neprestávalo intenzívne účinkovať v maďarskej spoločnosti, ba v danom čase nadobúdalo ďalšie špecifické podnety a živnú pôdu. Pritom slovenské obyvateľstvo nevidelo v maďarskej Červenej armáde sociálnych osloboditeľov, ale podmaniteľov, ktorí sa snažili zlikvidovať počiatky čs. štátnosti a jej prívržencov, pričom sa dopúšťali represálií proti slovensky cítiacemu obyvateľstvu. Takto sa vyhlásenie Slovenskej republiky rád chápalo aj ako jasné neuznanie a spochybnenie čs. suverenity na Slovensku a ďalší pokus z východného Slovenska dualizovať Slovákov.

Po alarmujúcich správach gen. Pellého i francúzskych diplomatických zástupcov z Viedne vzhľadom na maďarskú ofenzívu, zaslal predseda mierovej konferencie Georges Clemenceau už 7.6.1919 vláde B.Kuna prísny rozkaz (injoction), v ktorom ju žiadal, aby do 48 hodín zastavila ďalšie boje na Slovensku. No maďarská vláda toto ultimátum vôbec nerešpektovala. Naopak, 9. júna B. Kun zaslal Clemenceauovi odpoveď, v ktorej obvinil ČSR, Rumunsko a Juhosláviu zo zneužitia prestíže dohodových veľmocí. Karel Kramář, Eduard Beneš a Ion Bratianu boli predvolaní na Najvyššiu radu Dohody, kde im prezident USA W.Wilson a D.Lloyd-George vyčítali rozpútanie násilností v strednej Európe. W.Wilson zdôraznil, že treba prestať s dočasnými demarkačnými čiarami a určiť konečné hranice Maďarska s jeho susedmi. Takto 12.6.1919 Najvyššia rada určila konečné hranice ČSR s Maďarskom a potom nasledovalo tzv. druhé ultimátum, v ktorom Dohoda vyzvala maďarskú vládu, aby sa jej vojská bezodkladne stiahli za vymedzené hranice v lehote 4 dní (počnúc 14. júnom), v opačnom prípade dohodové a spojenecké mocnosti budú postupovať na Budapešť. Ultimátum zdôrazňovalo, že tieto hranice sú definitívne a v nijakom prípade nebudú menené podľa súčasnej okupácie. B. Kun však znovu začal ústup maďarského vojska podmieňovať novými požiadavkami v snahe získať čas. Napokon boli boje 24. júna zastavené a ústup maďarského vojska zo Slovenska za vytýčené konečné hranice sa skončil do 4. júla 23,59 hod. a všetky presuny čs. vojska na nové pozície sa uskutočnili do 7. 7. 1919. Zostávalo ešte získať bratislavské predmostie - Petržalku, ktorá bola na základe telegrafického povolenia z Paríža 11. 8. 1919 obsadená 14. 8. 1919 čs. jednotkami bez boja.

V boji o Slovensko 1918 – 1920 bola dôležitá vojenská i diplomatická činnosť. Pritom francúzska vojenská misia, a najmä generál Pellé tu zohrávali dôležitú úlohu na obidvoch frontoch. V druhej polovici júna sa situácia čs. jednotiek očividne zlepšila, čo

potvrďovali nielen úspechy čiastočných protiútokov pod francúzskym velením, ale čs. armáda si vytvorila istú zálohu aj na útočnú operáciu väčšieho rozsahu v prípade, že sa pre ňu Dohoda rozhodne. Napriek všetkému to však nebol silnejúci odpor čs. vojska, čo zastavil maďarskú ofenzívu, ale bol to fakt, že sa nesplnili maďarské nádeje orientované na vzostup revolučnej vlny v Nemecku a Rakúsku. No predovšetkým to bol ostrý postoj Dohody, ktorá od stola mierovej konferencie pohrozila komunistickej vláde B. Kuna ozbrojenou intervenciou. Voľna s Maďarskom mala aj svoje vnútropolitické dôsledky, ktoré spôsobili zavedenie tuhšieho centralistického režimu na Slovensku a presadenie unitárnej koncepcie štátu.

Medzitým v Paríži, ako sme už naznačili, prebiehali rokovania mierovej konferencie v prvej fáze, ktoré sa pôvodne chápali ako rokovania o preliminárny mier. Už na začiatku mierových rokovaní mala ČSR v Paríži pomerne veľmi dobrú pozíciu a pri svojich územných požiadavkách sa mohla opierať o podporu najvyšších francúzskych politických i vojenských kruhov, ktorá však tiež nebola neobmedzená. Na rozdiel od Maďarska, Česko-Slovensko patrilo medzi štáty víťaznou Dohodou uznávané za spojenecké, ktoré mohli ústne i písomne predložiť svoje návrhy a žiadosti a podľa potreby aj dopĺňať konkrétnymi dôvodmi. Bolo medzi prvými troma štátmi, keď 5. 2. 1919 predstúpilo so svojimi požiadavkami a návrhmi pred Najvyššiu radu. Napriek tomu, že na mierovej konferencii sa Maďarsko usilovalo presadiť tézu, že Slovensko ako celok tvorí predmet sporu, v Paríži sa o otázke kam má patriť Slovensko vôbec nerokovalo. O jeho integrálnej príslušnosti k ČSR bez akýchkoľvek pochybností a definitívne rozhodlo práve spomínané zasadnutie Najvyššej rady 5. 2. 1919.

Mierová konferencia sa potom zamerala najmä na otázku určenia hraníc medzi Maďarskom a ČSR. Úlohou vypracovať návrh bola poverená teritoriálna Komisia pre česko-slovenské záležitosti, ktorá sa ustanovila 27.2.1919. Jej členmi boli iba zástupcovia dohodových veľmocí a zasadala celkom 10-krát. Medzi expertmi a poradcami rôznych výborov a subkomisií boli nielen významné politické osobnosti, ale aj mnoho univerzitných profesorov a vedcov a prerokovávané materiály svedčia o pomerne dobrej informovanosti dohodových predstaviteľov o stredoeurópskej problematike.

Na konci vojny sa záujem celého sveta upriamil na túto záverečnú kapitolu svetového konfliktu - na mierovú konferenciu, ktorá sa začala 18. 1. 1919 v Paríži. Nové štátne reprezentácie tu vznášali návrhy na územia, na ktoré si v mnohých prípadoch nárokoval aj iný štát. V komplikovaných národnostných pomeroch nemohla ani dôsledná aplikácia práva národov na sebaurčenie vyriešiť spravodlivé rozčlenenie

strednej a juhovýchodnej Európy, lebo čisto etnické hranice sa nedali realizovať. Pritom etnické hranice sa často nezhodovali ani s hranicami historickými. Táto situácia, spolu s ohľadmi geopolitickými, strategickými, hospodárskymi a dopravnými vytvárala z rokovania o ustanovení hraníc nových štátov veľmi zložitý problém. Pri rokovaníach o mierových zmluvách so spojencami porazeného Nemecka, ku ktorým patrilo aj bývalé Rakúsko-Uhorsko, vstupovali do hry často aj rozporné záujmy samotných dohodových veľmocí. Pritom vytváranie nových štátov bolo nevyhnutne podmienené súladom záujmov a predstáv víťazných veľmocí o povojnovom usporiadaní strednej Európy. Snahy zabezpečiť životaschopnosť a hospodársku i vojenskú sebestačnosť nových štátov takto prevážili nad všeobecným princípom sebaurčenia. ČSR so svojou integrálnou súčasťou - Slovenskom - nebolo v tomto smere žiadnou výnimkou.

I keď karpatský oblúk na severe s Tatrami i západná hranica Slovenska boli po stáročia hranicami bývalého Uhorska, a v predstavách slovenských vzdelancov aj problém južnej a východnej hranice mal aspoň dvestoročnú tradíciu, situácia bola sťažená tým, že Slovensku v jeho histórii chýbalo jednotnejšie etnické, geografické alebo administratívne vymedzenie v rámci historického Uhorska. Takto, prirodzene, najväčším problémom bolo určenie hraníc Slovenska na juhu a východe. Pritom v slovenskom prístupe k vytýčeniu južných hraníc, existovali určité protirečenia. Na jednej strane pre vnútropolitickú stabilitu a skoré začlenenie Slovenska do ČSR bolo potrebné čo najrýchlejšie určiť hranicu s Maďarskom, na druhej strane sa ešte objavovali nové požiadavky na korekciu prvej demarkačnej čiary (napr. druhá demarkačná čiara, bratislavské predmostie), ktoré by skoré sankcionovanie definitívnej hranice vopred vylučovalo. V určení hranice na východe napokon priaznivo zasiahlo rozhodnutie mierovej konferencie pričleniť Podkarpatskú Rus k ČSR a východná hranica Slovenska sa stala iba administratívnou hranicou, podobne ako západná hranica.

Presadzovanie nárokov ČSR na konferencii oprel E. Beneš o úzke spojenie republiky s Francúzskom, vtedy najsilnejším kontinentálnym štátom, ktorý niesol vo víťaznej vojne najväčšiu záťaž. Vychádzal z reálnej úvahy, že Francúzsko - podobne ako ČSR - má čo najväčší záujem oslabiť nemecký vplyv v strednej Európe a že spriatelенá veľmoc presadí v prospech malého spojenca oveľa viac, ako by prebojoval sám. Beneš ďalej kalkuloval s tým, že Veľká Británia nebude ČSR a jej územným nárokom tak priaznivo naklonená ako Francúzsko. Británia sa totiž obávala "balkanizácie" strednej Európy, čo zdôrazňovala maďarská diplomacia. Zo začiatku navrhovala zachovať v zmenenej forme aspoň základy starých štátnych štruktúr. Čs. diplomacia sa spočiatku najviac obávala amerického stanoviska. Vedúci reprezentanti USA síce ťažko chápali

národnostné problémy v strednej Európe, počas konferencie sa však ukázalo, že sú naklonení prijať zrozumiteľné geografické a geopolitické návrhy, týkajúce sa čs. hraníc. Pomerne priaznivý postoj Talianska postupne chladol a po odchode talianskej vojenskej misie z ČSR sa zmenil na vyložene promaďarský postoj.

Súčasťou česko-slovenskej oficiálnej delegácie na mierovej konferencii v Paríži, ktorú viedli hlavní delegáti K.Kramář a E.Beneš, boli aj slovenskí experti. Najvýznamnejšiu funkciu z nich zastával americký Slovák Štefan Osuský, ktorý sa stal generálnym tajomníkom čs. mierovej delegácie. Táto delegácia odovzdala vo francúzštine aj spomínaných 11 memoránd s územnými požiadavkami ČSR Komisii pre česko-slovenské záležitosti, ktoré sa však nestali priamym podkladom pre ďalšie rokovanie. Memorandá totiž neboli kategorické, veľmociam sa v nich predkladala iba určitá možnosť riešenia. Pritom zástupcovia všetkých veľmocí sa už v prvých dvoch zasadnutiach komisie 27. a 28. februára 1919 zhodli v tom, že hospodárske, geografické a napokon aj strategické dôvody majú pri stanovení hraníc prioritu pred etnografickým zreteľom. Pokiaľ išlo o hranice Slovenska, za neustálych námietok talianskych, anglických i amerických členov komisia napokon rozhodla, že na sporných úsekoch, teda na východ od Dunaja, bude konečná hranica prechádzať približne stredom etnicky zmiešaného územia.

Tento návrh Komisie pre česko-slovenské záležitosti mal byť predložený Najvyššej rade 26. marca 1919. No práve deň predtým Loyd George predstrel Rade štyroch pamätné memorandum, namierené bezprostredne proti francúzskej politike v strednej Európe v súvislosti s rozmáhajúcim sa bolševizmom v Nemecku a vyhlásením Maďarskej republiky rád, ktorá podľa neho predstavuje vážnu a bezprostrednú hrozbu rozšírenia bolševickej revolúcie. V tejto súvislosti označil aj hranice ČSR za nekvalifikovane vytýčené a nebezpečné. To zapríčinilo odklad a vyžiadalo si nové preskúmanie otázky vymedzenia konečnej hranice Slovenska s Maďarskom. No v súvislosti s vyššie spomínanou vojnou ČSR s bolševickým Maďarskom sa Najvyššia rada vrátila k tomuto návrhu teritoriálnej komisie z 26. marca 1919, ktorý schválila 12. mája 1919 a 12. 6. 1919 určila definitívne hranice ČSR s Maďarskom. S menšími úpravami, vrátane bratislavského predmostia, boli pojaté aj do Trianonskej mierovej zmluvy. Severné hranice Slovenska sa riešili osobitne, súčasne s tešínskym problémom a s pripravovaným, ale nerealizovaným plebiscitom - rozhodnutím Konferencie veľvyslancov 28. júla 1920.

Po páde komunistického režimu B.Kuna začiatkom augusta 1919 prevládlo očakávanie, že uzavretie mierovej zmluvy s Maďarskom bude rýchlo napredovať.

Avšak celková vnútropolitická labilita maďarského štátu a až neprehľadné striedanie vlád oddiaľovali príchod jeho delegácie na mierovú konferenciu do Paríža. V Maďarsku vládol počas roka 1919 politický chaos a násilie. Taktika Budapešti spočívala v ťahaní času, dúfala, že s odstupom času sa vytvorí pre Maďarov priaznivejšia situácia, že preťahovaním problému nového usporiadania strednej Európy sa veľmoci unavia, že medzi členmi Najvyššej rady vzniknú rozbroje.

Na čele maďarskej delegácie, ktorá 7. januára 1920 pricestovala do Paríža, stál známy predvojnový politik a minister gróf Albert Apponyi, v ktorom aristokracia, ovládajúca krajinu, videla človeka, ktorý dokáže s Dohodou dosiahnuť priaznivý výsledok. Ako sa však ukázalo, táto voľba doma veľmi populárneho Apponyiho na čelo delegácie nebola najvhodnejšia. Delegáciám tvoriacich sa štátov uľahčila preukazovanie maďarizácie a nedemokratické pomery v bývalom Uhorsku. Maďarská argumentácia na mierovej konferencii bola málo presvedčivá a čs. strana ju ľahko vyvrátila a dokumentovala skutočnú realitu postavenia Slovákov v bývalom uhorskom štáte.

Maďarské argumenty neakceptovala ani Najvyššia rada, pretože nemali reálny základ, nebrali do úvahy národnooslobodzovacie hnutie nemaďarských národov a národností monarchie. Napriek enormnému úsiliu Apponyiho a jeho delegácie v Paríži, nepodarilo sa im zmeniť podmienky mierovej zmluvy. Keď nepochodila ani maďarská diplomacia so svojimi lákadlami a Najvyššia rada prekonala svoju poslednú krízu v marci 1920, maďarské nádeje na korekciu hraníc sa definitívne zrútili. Apponyi abdikoval z vedenia maďarskej delegácie, a maďarská vláda splnomocnila ministrov A.Benárda a A.Draascheho-Lázára, aby podpísali mierovú zmluvu medzi víťaznými veľmocami Dohody a jej spojencami na jednej strane a Maďarskom na strane druhej. Tento akt sa uskutočnil 4. júna 1920 popoludní v paláci Grand Trianon vo Versailles. Za ČSR Mierovú zmluvu s Maďarskom podpísali E. Beneš a Š. Osuský. Trianonskú zmluvu ratifikoval maďarský parlament 13.11.1920, československý o čosi neskôr - senát 22. decembra 1920 a poslanecká snemovňa 28. januára 1921.

Trianonská mierová zmluva tvorila súčasť verseilleského mierového systému po prvej svetovej vojne. Medzinárodnoprávne potvrdila zánik starého Uhorska a vznik nového Maďarska ako národného štátu v nových hraniciach. Kodifikovala tiež utvorenie susedných nástupníckych štátov v nových hraniciach. Aj Česko-Slovensko tvorilo neoddeliteľnú súčasť versailleského systému a len v jeho stabilite a nenarušiteľnosti mohlo hľadať záruky vlastnej bezpečnosti. Preto odpor voči akýmkoľvek územným zmenám bol aj existenčnou otázkou prvej ČSR.

Podpísaním Trianonskej mierovej zmluvy síce Maďarsko de iure prijalo rozhodnutie

mierovej konferencie, ale s novým stavom sa nehodlalo zmieriť. Celé medzivojnové obdobie prejavovalo nespokojnosť a povojnové usporiadanie v strednej Európe pokladalo za najväčšiu nespravodlivosť spáchanú na Maďaroch. Maďarská vládna politika obratne využívala slabiny a nedostatky versaillesského systému mierových zmlúv a nevzdávala sa myšlienky na opätovné ovládnutie Slovenska. Revízia hraníc a obnovenie predchádzajúceho stavu pod ideou veľkého Maďarska sa pokladali za najvlastnejšie záujmy celého maďarského národa, pričom na ich realizáciu sa mali obetovať všetky sily v štáte. Myšlienka revízie Trianonskej zmluvy mala preniknúť hlboko do vedomia celej maďarskej spoločnosti. Keďže mocensky a vojensky slabé Maďarsko nemohlo silou presadiť revíziu hraníc, čakalo na priaznivú medzinárodnú situáciu a predbežne vysúvalo do popredia menšinový problém, ktorý mal viesť k oprávnenosti územnej zmeny. Predovšetkým dúfalo, že každý prielom, ktorým sa podarí Nemecku naštrbiť a zmeniť versailleský systém, povedie aj k zmene Trianonskej zmluvy. Po mníchovskom diktáte sa Maďarsku zdala cesta k zmene hraníc otvorená, čo vyústilo do Viedenskej arbitráže 2.11.1938, ktorá znamenala druhý Mníchov, tentoraz pre Slovensko.

I keď versailleský systém usporiadania nebol trvalý a jeho rozpad sledovalo vypuknutie 2. svetovej vojny, mierové usporiadanie z Versailles chcelo byť spravodlivejšie, demokratickejšie a pokrokovejšie ako mierový poriadok pred prvou svetovou vojnou. V mnohých smeroch to aj dokázalo, hoci porazené štáty mali, prirodzene, inú mienku.

Trianonská mierová zmluva potvrdila vyčlenenie Slovenska zo zaniknutého Uhorska a po prvý raz od základu stanovila hranicu medzi Slovenskom a Maďarskom, ktorá (okrem Čunova, Jaroviec a Rusoviec) sa zhodovala so súčasnou slovensko-maďarskou štátnou hranicou. Rovnako prvý raz vymedzila pojem Slovensko ako určitý historický, geografický a právny celok v medzinárodnoprávnom dokumente prvoradého významu.

Z medzinárodnopolitického hľadiska v tom spočíva jej obrovský historický význam pre Slovensko. Tento akt historického významu potvrdila po druhej svetovej vojne aj Parížska mierová zmluva z februára 1947, ktorá anulovala viedenské rozhodnutie z 2.11.1938 a Maďarsko sa v jej 4. článku zaviazalo, že sa v budúcnosti vzdá revizionistickej propagandy.